12.401
1/2

Klasszikus
Regénytár

Hugo
A nyomorultak
II.

N. M.

OSZK

OSZK
Országos Szechényi Könyvtár

OSZK
Országos Szechenyi Könyvtár

OSZK
Országos Szabadtanyi Könyvtár

HUGO VICTOR:

NYOMORULTAI

LASSZIKUS REGÉNYTÁR

JÓKAI BREVIÁRIUM

Jókai
eszméinek
káprázatos kalei-
doszkópja. — Még leg-
jobb ismerősét is ujságként
lepi meg és bilincseli le ez a
breviárium, amelynek gondolatait
maga Jókai válogatta ki
összes termeléséből és csoportositotta érde-
kes tárgykörökbe, mint »Ötven év visszhangját«.
Nő és férfi, szerelem, barátság, házasság,
család, hit és gondolkodás, szabadság,
haza, nemzetek, béke és háboru, po-
litika és gazdaság, társadalom,
természet — mindezekről
kapunk gyönyörü, uj,
bátor, erőteljes és
aktuális afo-
rizmákat

RÉVAI-KIADÁS

Klasszikus
Regénytár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Klasszikus Regénytár

Szerkesztik

Ambrus Zoltán és dr. Voinovich Géza

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A nyomorultak

II

Irta Hugo Victor

Forditotta Salgó Ernő

Bevezető tanulmánnyal ellátta

HARASZTI GYULA

Második kiadás.

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK IROD. INT. R.-T.

OSZK
Országos Szechenyi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
R 2
12.401/5/2
M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1926 év. 319 sz.
R 1965

Révai Testvérek Irod. Int. R. t. Nyomdája
Budapest, V., Ügynök-utca 8.

MÁSODIK RÉSZ.

Cosette.

—

ELSŐ KÖNYV.

Waterloo.

I.

Mit lát az utas, a ki Nivellesből jön.

A múlt év (1861) egy szép májusi reggelén egy utas, ugyanaz, a ki ezt a történetet meséli, Nivellesből jövet la Hulpe felé tartott. Gyalog ment. Útja két sor fa között, széles, kikövezett országúton vezetett le, föl, át az egymást követő halmokon, melyek hol a magasba vonják, hol a mélybe sülyesztik az útat és óriási hullámokhoz hasonlítanak. Már elhagyta Lilloist és Bois-Seigneur-Isaacot. Nyugat felől szemébe tűnt Braine-l'Alleud palakővel födött templomtornya, mely olyan volt, mint valami felfordított pohár. Elhaladt egy erdő mellett, mely az egyik magaslaton terjeszkedett és egy keresztút sarkánál, valami szúette akasztófaféle szomszédságában, melyen ez a felírás volt olvasható: *Régi 4-ik sorompó,* — egy korcsma mellett, a melynek homlokzatára ez volt írva: *A szélrózsához. Échabeau, kávémérés.*

Egy negyedmérföldnyire a korcsmán túl egy kis völgybe ért, hol az út hosszába illeszkedő híd alatt kis

patak folydogált. A gyér, de viruló zöld facsoportok, melyek az országút egyik oldalán ellepik a völgyet, a másik oldalon megritkulva folytatódnak a mezőségbe és valami kecses rendetlenségben vonulnak Braine-l'Alleud felé.

Jobboldalt az út mellett fogadó állott, ajtaja előtt négykerekű kocsi, a sövény mellett nagy nyaláb komlókaró, egy eke, halom száraz galy, egy négyszögletű gödörben füstölgő szén, egy szalmarekeszes régi pajta hosszában lajtorja. Egy fiatal leány gyomlált a mezőn, hol egy nagy, sárga hirdetőlap, alkalmasint valami vásári látványosság jelentője, röpködött a szélben. A fogadó sarkánál, egy pocsolya mellett, melyben kacsasereg úszkált, rosszul kövezett ösvény vezetett a bokrok közé. Az utas erre fordult.

Vagy száz lépéssel odább, miután végigment egy, a tizenötödik századból való fal mellett, melyet lyukgatottan rakott téglákból való csúcsos párkány szegett be, derékszögű eresztékkel, XIV. Lajos korának méltóságos izlésében épült boltozatos nagy kapuhoz ért. A kapú felett szigorú szemöldökív ékeskedett; mellette derékszögben kiugró fal folytatódott, mely majdnem érte a kaput. A mezőn a kapu előtt három borona hevert, melynek fogai között május virágai viritottak. A kapu be volt zárva. Rozoga két szárnya volt, az egyiken rozsdás régi kalapács.

A nap gyönyörüen sütött. Az ágakon az a gyönge májusi remegés futott végig, mely úgy tetszik, mintha inkább a fészkektől, semmint a széltől eredne. Egy derék madár, mely alkalmasint szerelmes volt, eszeveszetten csattogott egy nagy fán.

Az utas lehajolt és a kapú jobb oldali talpkövén egy meglehetősen nagy gömbölyű mélyedést nézegetett, mely olyan volt, mint valami gömbnek az ágya. E perczben az ajtószárnyak kinyiltak és egy parasztasszony lépett ki.

Megpillantotta az utast és látta, hogy mit néz.

— Ezt egy franczia ágyugolyó vájta, — mondá.

Aztán hozzátette:

— Azt a lyukat pedig, melyet ott fent a kapun láthat, egy nagy puskagolyó furta. De nem tudta átütni.

— Mi a neve ennek a helynek? — kérdé az utas.

— Hougomont, — felelt az asszony.

Az utas fölegyenesedett. Néhány lépéssel odább ment és elnézett a sövények fölött. A láthatár szélén a fák mögött dombfélét pillantott meg és e dombon valami olyat, a mi messziről oroszlánhoz hasonlított.

A waterlooi csatatéren állott.

II.

Hougomont.

Hougomont, gyászos egy hely ez, kezdete az akadálynak, az első ellenállás, melylyel Európának az a nagy favágója, a kit Napoleonnak neveznek, Waterloonál találkozott; az első göcs, mely a fejsze alá akadt.

Valamikor kastély volt, ma már csak major. Hougomont a régiségismerők előtt: *Hugomons.* Ez urilakot Hugo, Somerel ura építtette, ugyanaz, a ki a valliersi apátság hatodik káplánságát alapította.

Az utas benyitott a kapun, az ivezet alatt hozzásurlódott egy ócska hintóhoz és belépett az udvarba.

Az első, a mi itt a szemébe ötlött, egy tizenhatodik századbeli kapu volt, mely magányos ívként állott, mert körülötte minden rombadőlt. A monumentális kép néha a rombaomlásnak köszöni eredetét. Az ív mellett egy falban egy másik kapu nyilt, melynek eresztékei IV. Henrik korára vallottak és a melynek nyilásain át egy gymölcsöskert fái látszottak. E kapú mellett trágyagödör, kapák és lapátok, néhány taliga, vascsigás régi kút, egy ugrándozó csikó, egy felfuvódott pulyka, kis toronynyal ellátott kápolna, a kápolna falán szétkúszó ágú virágzó körtefa, — ime, az udvar, melynek elfoglalása egyike volt Napoleon álmainak. E kis darab föld, ha megszerezheti, talán a világ urává tette volna. Most tyúkok kapargálnak a porában. Morgás hallatszik, — egy nagy kutya, mely a fogait vicsorgatja és az angolokat helyettesíti.

Az angolok egyébként itt bámulatraméltók voltak. Cooke gárdistáinak négy százada hét órán át daczolt egy egész hadsereg ádázságával.

A térképen, mértani sikban nézve Hougomont — épületek és kerítés együttvéve — valami szabálytalan négyszögfélét alkot, melynek egyik sarka le van tompítva. Ezen a sarkon van a déli kapu, melyet a lőtávolban huzódó fal védelmez. Hougomontnak két kapuja van: a déli kapu, mely a kastélyé és az északi, mely a majorba nyilik. Napoleon öcscsét, Jeromost küldte Hougomont ellen; a Guilleminot, Foy és Bachelu hadosztályok meg akadtak benne, majdnem az egész Reille-hadtest reávetette magát és hiába, Kellermann ágyugolyói kifogytak e hősi faldarab ellenében. A Bauduin-dandár nem bizonyult túlságos soknak, hogy észak felől megvegye Hougomont-t és a Soye-dandár csak rést tudott vágni a déli részen, de benyomúlni nem volt képes.

Az udvart a déli oldal felől a majorsági épületek szegik be. A francziáktól bezuzott északi kapu egy darabja a falra van akasztva. Két keresztgerendára szegezett négy szál deszka ez, melyen láthatók a támadás nyomai.

Az északi kapu, melyet a francziák betörtek és a melynek a falra akasztott darabját mással pótolták, a mezőre nyílik; a bolt terméskövekből, fent téglából épített falba van vágva, mely észak felől zárja az udvart. Egyszerű, kocsinak való kapu, a minőt minden majorban láthatni, két szárnya durván egymáshoz rótt deszkákból való; rajta túl mezőség. E bejárásért dühös küzdelem folyt. A kapun sokáig volt látható a véres kezek mindenféle lenyomata. Bauduin itt esett el.

A csata vihara még ott kering az udvar levegőjében; még látszik benne az iszonytató; a viaskodás forgataga megkövesedett benne; él és halódik; tegnap történt. A falak haldokolnak, a kövek hullanak, a rések sikoltoznak; a lyukak megannyi sebek; a meghajolt és reszkető fák mintha futni igyekeznének.

1815-ben ez az udvar jobban be volt építve, mint ma. Az épületek, melyeket azóta leromboltak, minden-

féle hajtásokat, szögleteket és kikönyökléseket alkottak benne.

Az angolok itt eltorlaszolták magukat; a francziák behatoltak, de nem tudtak bennmaradni. A kápolna mellett elomlóan, sőt azt lehetne mondani kidöntötten áll a kastély egy szárnya, a hougomonti urilak egyetlen maradványa. A kastély őrtorony, a kápolna bástya gyanánt szolgált. Körülötte öldökölték egymást az emberek. A francziák, a kikre mindenfelől, a falak mögül, a csür tetejéről, a pincze mélyéből, minden ablakból, a szelelőlyukakból, miden hasadékból hullott a golyó, rőzsét hoztak és lángba borították a falakat és az embereket; a golyózáporra tűzvész volt a felelet.

A rombadőlt szárnyban a vasrácsos ablakokon át téglából rakott elpusztult szobák sorát lehet látni; az angol gárdisták e szobákba sánczolták el magukat; a tetőtől egész a földig szét vált lépcső csigajárata olyan, mint valami feltört csigaház belseje. A lépcső két emeletes; az angolok, a kiket a lépcsőn ostrom alá fogtak és a kik a felső lépcsőfokokon csoportosultak, kivágták az alsó fokokat. Széles terméskőgerendák ezek, melyek halomban hevernek a csalán között. Vagy tíz lépcsőfok még benne van a falban; az elsőbe háromágú szigony van bevésve. E hozzáférhetetlen lépcsőfokok szilárdan állanak eresztékükben. A lépcső többi része olyan, mint a fogatlan állkapocs. Két vén fa is van az udvarban; az egyik elhalt, a másik sérült a tövén és áprilisban kizöldül. 1815 óta a lépcsőn át nyujtja ágait.

Mészárlás folyt a kápolnában is. Ennek belseje, mely azóta ismét csöndes lett, sajátságos hatást gyakorol az emberre. Az öldöklés óta nem mondtak benne misét. Az oltár azonban megmaradt, kezdetleges faoltár, melynek faragatlan kövekből van az alapja. Fehérre meszelt négy fal, az oltárral szemben ajtó, két kis íves ablak, az ajtó fölött nagy fafeszület, a feszület fölött négyszögű szelelőlyuk, mely egy köteg szénával van betömve, az egyik sarokban a földön összetört üvegű ablakkeret, — ime, ilyen ez a kápolna. Az oltár mellé egy tizenötödik századbeli faszobor van odaszögezve, mely Szent Annát ábrázolja; a gyermek Jézus fejét elvitte egy

puskagolyó. A francziák, a kik egy pillanatra urai voltak a kápolnának, de aztán kénytelenek voltak odahagyni, tüzet gyújtottak benne. A lángok betöltötték a helyiséget; ízzó kohóvá változtatták; égett az ajtó, égett a padló, a fafeszület nem égett. A tüz megnyaldosta lábait, úgy hogy megfeketedett üszökké lettek, de aztán megállt. Csoda, mondják a vidékbeli emberek. A lefejezett gyermek Jézus nem volt oly szerencsés, mint a feszület.

A falak el vannak borítva fölírásokkal. A feszület lába mellett ez a név olvasható: *Henquinez.* Aztán ezek: *Conde de Rio Maïor. Marques y Marquesa de Almagro (Habana.)* Vannak francia nevek, melyek után felkiáltó jel áll, — a harag jele. 1849-ben újra meszelték a falat. A nemzetek gyalázták rajta egymást.

E kápolna ajtajában vettek fel egy holttestet, mely fejszét tartott a kezében. Legros hadnagy holtteste volt.

A kápolnából kijövet balfelől kútat lát az ember. Két kút van az udvarban. Az ember kérdi, miért nincs e kútnál vödör és kötél? Mert már nem merítenek belőle vízet. Miért nem? Mert tele van csontvázakkal.

Az utolsó embert, a ki e kútból vízet merített, Van Kylsom Vilmosnak hívták. Parasztember volt, a ki Hougomontban lakott és a kertész munkáját végezte. Családja 1815. június 18-án elmenekült és az erdőbe rejtőzött.

A villiersi apátságot körülvevő erdő több napon és éjjelen át szolgált rejtekhelyül ennek az egész szerencsétlen szétszórt lakosságnak. A pagonyok mélyein még ma is több nyom, mint például égett vén fatörzsek csoportja, jelöli e szegény remegő táborozások helyét.

Van Kylsom Vilmos ott maradt Hougomontban, „hogy őrizze a kastélyt“ és egy pinczelyukban vonta meg magát. Az angolok reátaláltak. Kihuzták rejtekhelyéből és a küzdők szapora kardlapozással kényszerítették a megrémült embert, hogy kiszolgálja őket. Szomjasak voltak; Vilmos hozott nekik inni. Ebből a kútból merte a vizet. Sokan ekkor itták az utolsó kortyot. E kút, melyből annyi halott ivott, maga is meghalt.

A csata után nagy sietve iparkodtak eltemetni a

halottakat. A halálnak megvan a maga módja, hogy boszszantsa a győzelmet: a dicsőségnek pestist járat a nyomában. A typhus járulékos része a diadalnak. A kút mély volt; sírboltnak használták. Háromszáz halottat vetettek beléje. Talán nagyon is siettek. Mert vajjon halott volt-e mind a háromszáz? A legenda azt mondja, hogy nem. Úgy beszélik, hogy az eltakarítást követő éjszakán elhaló hangok hallatszottak a kutból, melyek segítségért esdekeltek.

A kút elkülönítve áll az udvaron. Három oldalról három, félig kőből, félig téglából épült, bástyaformát alkotó fal köríti. A negyedik oldal felől szabadon hozzáférhető. Erről az oldalról merték a vizet. A szemközti falon valami formátlan gömbölyű nyilás van, talán ágyúgolyótól ütött lyuk. Az építménynek tetőzete volt; csak a gerendák maradtak belőle. A jobboldali fal vaskapcsa keresztformájú. Az ember a nyilás fölé hajol és a tekintet elvész a mély téglahengerben, melyet árnyéktömeg tölt meg. A kút körül a falak töve eltűnik a csalánban.

E kútnak nincs meg a széles kék kávája, mely Belgiumban mintegy kötényéül szolgál az összes kútaknak. A kávát gerenda helyettesíti, melyhez öt-hat idomtalan, göbös és csomós fatörzsök támaszkodik, olyanok, mintha óriási csontdarabok volnának. Nincs már se veder, se láncz, se kötél; de még megvan a kővályú, mely csurgónak szolgált. Az esővíz meggyűlik benne és a szomszéd erdőkből néha odaszáll egy madár, iszik és tovarepül.

A romok között van egy ház, a majorház, melyben még laknak. E ház ajtaja az udvarra nyilik. A szép gothikus závár mellett van az ajtón egy levelesművű vasfogantyú, mely ferdén áll. Abban a pillanatban, mikor Wilda hanoveri hadnagy megragadta e fogót, hogy a majorba meneküljön, egy franczia vitéz a fejszéjével lecsapta a kezét.

A családnak, mely a házban lakik, az egykori kertész, Van Kylsom volt a nagyapja, a ki már rég meghalt. Egy őszhajú asszony mondja: — Itt voltam. Hároméves voltam. Nővérem, a ki nagyobb volt, mint én, félt és sírt. Az erdőbe vittek bennünket. Engem az anyám a karján

vitt. A földhöz szorították a fülüket és úgy hallgatóztak. Én utánoztam az ágyú szavát és azt mondtam: *bum, bum.*

Mint már mondtuk, az udvar baloldalán levő ajtó a gyümölcsösbe szolgált.

A gyümölcsös rettenetes látvány.

Három részből áll, szinte azt lehetne mondani: három felvonásból. Az első rész kert, a második a tulajdonképpeni gyümölcsös, a harmadik rész erdő. E három részt közös kerítés zárja körül; a bejárás felől a kastély és a major-épület, balról sövény, jobbról fal és hátul is fal. A jobboldali fal téglából való, a hátulsó kőből van építve. Legelőbb is a kertbe jut az ember. Mélyen fekszik, tele van ribiszkebokrokkal és vad növényekkel és hatalmas kőlépcsőzettel végződik. Főúri kert volt, abban a korábbi franczia stylusban, mely megelőzte Lenôtre modorát; ma rom és gaz. Az oszlopok tetején gömb áll, mely mintha kőből való ágyugolyó lenne. Még negyvenhárom oszlop áll a talapzatán; a többi a fűben hever. Majdnem valamennyin látszik a lövöldözés nyoma. Az egyik oszlop úgy fekszik az alapzaton, mint valami törött láb.

Ebben, a gyümölcsösnél mélyebben fekvő kertben történt, hogy az 1-ső könnyű gyalogezred hat katonája, kik ide hatoltak, de nem tudtak kijutni, elfogva és körülkerítve, mint a medvék a veremben, fölvették a harczot két hannoveri századdal, melyek közül az egyik karabinokkal volt fölfegyverkezve. A hannoveriak ellepték az oszlopokat és felülről lövöldöztek. A hat katona, hat ember kétszáz ellen, alulról felelt, rettenhetetlen bátorsággal, csak a ribiszkebokroktól fedezve és egy negyedórába tartott, a míg végezni tudtak velök.

Felhaladunk néhány lépcsőfokon és a kertből bejutunk a tulajdonképpeni gyümölcsösbe. Itt, e néhány négyszögölnyi téren, ezerötszáz ember esett el, nem egészen egy óra alatt. A fal olybá látszik, mintha készen állna, hogy újból kezdődjék a csata. A harmincznyolcz lőrés, melyet az angolok különböző magasságban vágtak benne, még most is látható. A tizenhatodik előtt két gránitból való angol síremlék áll. Csak a déli falon vannak lőrések; a főtámadás arról történt. E falat kívülről

magas élősövény fedezi el; a francziák odaértek, abban a hiszemben, hogy csak sövénynyel van dolguk, áthaladtak rajta és ott találták a falat, akadály és bástya, mögötte az angol gárdisták, harmincznyolcz lőrés, mely mind egyszerre adott tüzet, kartács- és golyózáport ontott és a Soye-dandár megtört. Így kezdődött Waterloo.

A gyümölcsöst azonban mégis elfoglalták. Nem voltak hágcsók; a francziák körmeikkel kapaszkodtak föl. Ember ember ellen küzdött a fák alatt. Az egész fűvel benőtt föld vértől ázott. Egy nassaui zászlóalj, hétszáz ember, mintha villámütéstől semmisült volna meg. A fal, melyet Kellermann hét ütege fogott tüzelés alá, kívül össze-vissza van marva a kartácsoktól.

E gyümölcsös május havában épp oly érzékeny, mint bármely más gyümölcsös kert. Megvannak a maga aranyszínű bimbói és százszorszép-bokrai, a fű magasra nőtt, teherhúzó lovak legelnek benne, a fák között kötelek vannak kifeszítve, melyeken ruhát szárítanak és a melyek lehajlásra kényszerítik az embert, a ki ez ugaron járkál és a kinek lába besüpped a vakondtúrásokba. A fű közepett egy kidűlt, zöldes fatörzs hever. Blackmann őrnagy ehhez támaszkodva lehelte ki a lelkét. Egy szomszédos nagy fa alatt esett el Duplat német tábornok, a ki franczia családból származott, mely a nantesi edictum visszavonásakor menekült Németországba. Mindjárt a fa mellett egy vén beteg almafa görnyedezik, melynek sebei szalmával és agyagtapaszszal vannak bekötözve. Majdnem valamennyi almafa roskadoz a vénségtől. Nincs köztük egy se, mely ne kapott volna golyót a törzsébe. E gyümölcsös tele van holt fák vázaival. Az ágak között varjak szállonganak; hátul erdő van, tele ibolyával.

Baudvint megölték, Foyt megsebesítették, tűzvész gyilkolás, mészárlás, angol, német és franczia vér egymással dühösen elkevert patakzása, holttestekkel tele kút, a nassaui és a braunschweigi ezred pusztúlása, Duplat halála, Blackmann halála, az angol gárdisták öldösése, Reille hadtestének negyven zászlóalja közül háromezer embernek kardélre hányása, összevagdalása, megfojtása, hűsznak a megtizedelése, csak Hougomont omladékában agyonlövöldözése, felégetése és mindez

azért, hogy ma egy paraszt azt mondhassa egy utasnak: — *Adjon három francot az úr és elmondom az egész waterlooi dolgot!*

III.

1815 junius 18.

Fordúljunk vissza, ez jogai közé tartozik az elbeszélőnek és helyezzük magunkat az 1815-ik évbe, sőt valamivel előbbre annál az időpontnál, a hol e mű első részének cselekvénye kezdődik.

Ha 1815 junius 17-ről 18-ára virradó éjszakáján nem esik vala az eső, Európa jövője megváltozott volna. Néhány csöppel több víz billentette le Napoleon mérlegét. Hogy Austerlitznek Waterloo legyen a vége, a gondviselésnek csak egy kis esőre volt szüksége és egy felhő, mely az évszakkal ellentétesen vonúlt át az égbolton, elég volt egy világ rombadöntésére.

A waterlooi csata — és így volt Blüchernek ideje, hogy odaérkezhessék — csak fél tizenkét órakor kezdődhetett. Miért? Mert a föld föl volt ázva. Várni kellett, a míg egy kissé megszárad, hogy a tüzérség működhessék.

Napoleon tüzértiszt volt és ez megmaradt benne. E csodás katonának lényét az az ember képviseli, a ki az aboukiri csatáról szóló jelentésében azt írta a directóriumnak: „Egy-egy ágyúgolyónk hat embert ölt meg.“ Minden csataterve a lövegre van alapítva. Úgy helyezni el a tüzérséget, hogy az egész valamely pont ellen irányuljon: ime, győzelmeinek a kulcsa. Az ellenséges vezér hadműveleti rendszerét olybá tekintette, mint valami várművet és rést lőtt rajta. Kartácszáport zúdított a gyönge oldalra; ágyúval bogozta és oldta a csatákat. Lángelméjében is van valami, a mi a lőszerszám működésére emlékeztet. Betörni a négyszögekbe, szétrobbantani az ezredeket, áttörni a sorokat, összemorzsolni és szétszórni a tömegeket, ez volt nála minden, ütni, ütni, szűntelenül ütni és erre az ágyúgolyót használta föl. Félelmes módszer, mely a lángelmével párosodva, tizenöt

éven át legyőzhetetlenné tette a hadakozás e komor athlétáját.

1815 junius 18-án annál inkább számított a tüzérségre, mert neki volt több belőle. Wellingtonnak csak százötvenkilencz tüzet hányó ágyúcsöve volt; Napoleonnak kétszáznegyven.

Képzeljük el, hogy a föld száraz, a tüzérség roboghat: az ütközet reggeli hat órakor kezdődött volna. Két órakor a csata meg van nyerve, be van fejezve, három órával hamarabb, semmint a poroszok odaérnek.

Mennyi hiba terheli Napoleont a csata elvesztésében? Mennyiben róható föl a hajótörés a kormányosnak?

Napoleon nyilván látható testi hanyatlása ez időben valami belső csökkenéssel párosult. A húsz évi hadakozás ugyanúgy elkoptatta a pengét is, mint a tokot, a lelket, épp úgy, mint a testet? A kivénült harczos kezdett jelentkezni a vezérben? Szóval, az a lángész, mint sok tekintélyes történetíró hiszi, elborúlt? Őrjöngésbe kezdett, hogy palástolja maga előtt meggyöngülését? Megingott a kaland szelének fuvallatától? Elvesztette, a mi hadvezérnél nagy dolog, a veszély tudatát? Azon anyagiasan nagy embereknél, a kiket a cselekvés óriásainak neveznek, elérkezik az idő, mikor a lángelme rövidlátóvá válik? Az eszményivel foglalkozó lángelméken nem fog az öregség; a Dantekre és Michelangelokra nézve öregedni annyit tesz, mint nőni; vajjon a Hannibalokra és a Bonapartekre nézve annyi, mint fogyni? Vajjon Napoleon elvesztette a győzelem szimatát? Nem ismerte föl már a zátonyt, nem sejtette meg a cselvetést, nem tudta megkülönböztetni a mélységek süppedő partját? Hiányával volt a katasztrófák előérzetének? Ő, a ki egykor ismerte a diadal összes útvonalait és szekeréről parancsoló mozdúlattal mutatott reájuk, most abban a gyászos elvakultságban volt, hogy örvénybe vezesse zajgó légióit? Vajjon negyvenhat éves korában egyszerre valami szélsőséges őrület lepte meg? A sors e titáni harczosa immár csak egy falnak rohanó óriás volt?

Nem hisszük.

Csataterve, mindenki elismeri róla, remekmű volt.

Egyenesen a szövetségesek csatavonalának közepére vetni magát, rést ütni az ellenség hadállásában, két részre vágni a szövetséges hadsereget, az angolokat Hal, a poroszokat Tongres felé szorítani, Wellingtont és Blüchert elszakítani egymástól, elfoglalni Mont-Saint-Jeant, megszállani Brüsszelt, a németeket a Rajnába, az angolokat a tengerbe kergetni. Ez volt Napoleon csataterve. Aztán majd meglátja a többit.

Mondanunk sem kell, hogy nem czélunk megírni a waterlooi csata történetét; a drámának, melyet elbeszélünk, egyik főjelenete kapcsolatos e csatával, de magának a csatának a története nem tartozik tárgyunkhoz. E történet különben már meg van írva, még pedig mesteri módon; az egyik szempontból maga Napoleon írta meg, a másik szempontból pedig egész serege a kiváló történetíróknak.* A mi bennünket illet, hagyjuk vitázni a történetírókat, mi csak távoli tanúk vagyunk, vándor, a ki áthalad a sikon, kutató, a ki lehajol az emberhússal rakott földre és a ki talán a látszatokat összetéveszti a valósággal; nincs jogunk, hogy a tudomány nevében szembe szálljunk a tények összegével, melyben kétségtelenül van káprázat is, nincs meg sem az a katonai gyakorlatunk, sem az a hadászati illetékességünk, mely föl-jogosítana valamely rendszer kiépítésére; szerintünk Waterloonál a véletlenek lánczolata uralkodott a két hadvezér fölött és a mikor a végzetről, a rejtelmes vádlottról van szó, úgy bíráskodunk, mint a nép, ez az egyszerű bíró.

IV.

A.

A ki szabatos fogalmat akar alkotni magának a waterlooi ütközetről, rajzoljon képzeletben egy nagy A betűt a földre. Az A jobb szára a nivellesi út; a balszár a genappei út; a két szárat összekötő vonal az a keresztút, mely Ohainből Braine-l'Alleudbe vezet. Az A csúcsa Mont-Saint-Jean, itt van Wellington, a bal alsó végpont Hougomont, ott áll Reille Bonaparte Jeromos-

* Walter Scott, Lamartine, Vaulabelle, Charras, Quinet, Thiers.

sal; a jobb talppont Belle-Alliance, ott van Napoleon. Egy kissé föntebb, mint a hol a keresztvonal metszi a jobb szárat, van Haie-Sainte. E keresztvonalnak éppen a közepén van a pont, a hol a csata végső szava elhangzott. Ide állították az oroszlánt, ez önkénytelen jelképét a császári gárda nagyszerű hősiességének.

Az A csúcsa, a két szár és az összekötő vonal közé eső háromszög a mont-saint-jeani fensík. E fensík birtokáért való versengés volt az egész csata.

A két sereg szárnyrészei jobbról és balról a nivellesi és a genappei út mentén voltak elhelyezve, d'Erton szemben Pictonnal, Reille Hillel.

Az A csúcsa, vagyis a mont-saint-jeani fensík mögött van a soignesi erdő.

A mi immár magát a síkságot illeti, képzeljünk nagy, hullámos térséget; mindegyik domb uralkodik az utána következőn, a hajlások Mont-Saint-Jean felé mindinkább emelkednek és az erdőben végződnek.

Két ellenséges csapat a csatamezőn olyan, mint két birkozó. Dulakodás folyik köztük. Mindegyik igyekszik, hogy a földre terítse a másikat. Mindenbe belekapaszkodnak; a bokor egy-egy támpont; egy falszöglet jó megvetni a vállat; ha nincs valami gunyhó, melynek nekivesse a hátát, az egész ezred megszalad; a síkság valamely hajlása, a földterület legkisebb egyenetlensége, egy alkalmas helyen húzódó keresztút, egy erdő, valamely völgyzug: mind megteheti azt a szolgálatot, hogy a hadseregnek nevezett kolosszus megvesse a lábát és ne kelljen hátrálnia. A ki odahagyja a csatatért, megvan verve. Ezért szükséges, hogy a felelős hadvezér számításba vegye a legkisebb facsoportot és a legkisebb kidomborodást is.

A két vezér figyelmesen tanulmányozta a mont-saint-jeani, azóta waterlooi síkot. Wellington, előrelátó elmével, már az előző évben szemügyre vette, mint egy nagy csata eshetőleges színhelyét. Ezen a térségen és ennél a párbajnál junius 18-án Wellingtoné volt a jobbik rész és Napoleoné a rosszabb. Az angol sereg fent volt a magaslaton, a franczia lent.

Megrajzolni itt Napoleont 1815 junius 18-ának haj-

nalán, a rossommei magaslaton, lóháton, látcsövével a kezében, — ez szinte fölösleges vállalkozás lenne. Még mielőtt megmutathatnók, már mindenki látta. E nyugodt arczél a briennei iskola kis kalapja alatt, a zöld egyenruha, a fehér kihajtás, mely eltakarja a rendcsillagot, a köpönyeg, mely elfedezi a vállrojtokat, a vörös szalagnak a mellény alól kilátszó csücske, a bőrnadrág, a fehér paripa, rajta a biborbársony takaró, melynek sarkaiba koronás N betűk és sasok vannak himezve, a selyemharisnyára húzott lovaglócsizmák, az ezüst sarkantyúk, a marengoi kard, — az utolsó Caesar ez egész alakja ott el mindenek képzeletében, lelkesült ujjongás tárgyaként egyeseknek, szigorú pillantást vonva magára mások részéről.

Ez az alak hosszú ideig teljes fényben állott. Annak a legendás homályosításnak volt ez a következménye, melyet a legtőbb hős maga körül terjeszt és a mely több-kevesebb ideig elfátyolozza az igazságot. Ma azonban már fölvirradt a történelem napvilága.

E világosság, a történelem, könyörtelen. Az a sajátságos és isteni tulajdonság van meg benne, hogy jóllehet csupa fény, sőt éppen mert csupa fény, gyakran árnyékot mutat ott, a hol előbb sugárzást láttunk; ugyanegy emberből két alakot formál és ezek egyike harczra kél és végez a másikkal és a zsarnok sötétsége birkózik a hadvezér kápráztató fényével. E küzdelem igazabb mértéket szolgáltat a népek végleges itéletéhez. A megsarczolt Babylon kisebbé teszi Nagy Sándort; a lánczra vert Róma kisebbé teszi Caesart; a megölt Jeruzsálem kisebbé teszi Titust. A zsarnokság nyomon követi a zsarnokot. Jaj az embernek, a ki oly éjszakát hagy maga után, mely az ő alakját viseli.

V.

A csaták Quid obscurumja.

Mindenki tudja a csata első szakaszát. Zavaros, bizonytalan, tétovázó kezdet, fenyegető mind a két se-

regre nézve, de az angolra még inkább, mint a franczíára.

Egész éjszaka esett; a zápor föláztatta a földet; a víz itt-ott meggyült a síkság gödreiben, akár valami medenczékben; némely helyen a vontató kocsik tengelyéig ért; a lovak hevederjeiről folyékony sár csöpögött; ha a szekerektől letört vetés be nem tölti a keréknyomokat és mintegy ki nem egyenlíti az útat, különösen a Papelotte felé eső völgyekben, minden mozgás lehetetlen lett volna.

A dolog későn kezdődött. Napoleonnak, mint már kifejtettük, az volt a szokása, hogy az egész tüzérséget úgy tartsa a kezében, mint a pisztolyt, melylyel a csatának hol erre, hol arra a pontjára czélzott; be akarta várni, hogy az ütegek szabadon gördülhessenek és vágtathassanak; ehhez pedig az kellett, hogy a nap előtünjék és fölszárítsa a talajt. A nap azonban nem bujt elő. Már nem úgy volt, mint az austerlitzi találkozón. Mikor az első ágyúlövés eldördült, Colville angol tábornok megnézte zsebóráját és konstatálta, hogy tizenegy óra mult harminczöt perczczel.

A csatát a Hougomontnál levő franczia szárny nyitotta meg nagy dühvel, talán nagyobbal, semmint a császár akarta volna. Ugyanakkor Napoleon a közép ellen támadott, neki vetve a Quiot-dandárt la Haie-Saintere, Ney pedig a franczia jobb szárnynyal megrohanta az angolok balszárnyát, mely Papelottera támaszkodott.

A Hougomont ellen intézett támadásban volt valami színlelés; az volt a terv, hogy odacsalják Wellingtont és balfelé billentsék. E terv sikerült volna, ha az angol gárdisták négy százada és a Perponcher-hadosztály derék belgái vitézül meg nem őrzik hadállásukat s így Wellington, a helyett, hogy egész tömegével odanyomuljon, arra szorítkozhatott, hogy összesen csak négy más gárdista-századot és egy braunschweigi zászlóaljat küldjön segítségül.

A fő a franczia jobb szárnynak Papelotte ellen irányuló támadása volt. Összeroppantani az angolok balszárnyát, elvágni a brüsszeli útat, elvágni az esetleg odaérkező poroszok előtt az útat, elfoglalni Mont-Saint-

Jeant, visszaszorítani Wellingtont Hougomontba, onnan Braine-l'Alleudbe, onnan Halba, — semmi se lehetett ennél tisztább számítás. És néhány mellékes körülményt nem tekintve, a támadás sikerült is. Papelotteot megszállták; la Haie Sainteet elfoglalták.

Megjegyzendő részlet. Az angol gyalogosok között, különösen a Kempt-dandárban sok ujoncz volt. E fiatal katonák nagyon derekasan viselték magukat a félelmes franczia gyalogsággal szemben; tapasztalatlanságuk rettenthetetlenné tette őket; különösen mint rajokra bontott lövők teljesítettek kitünő szolgálatot; a rajvonalban levő katona, a ki kissé önmagára van hagyatva, mintegy a saját maga parancsnokává válik; az ujonczok lelményességről és valami franczia tüzességről tettek tanúságot. Ebben az ujdonsült gyalogságban volt elevenség. Ez nem tetszett Wellingtonnak.

La Haie-Sainte elfoglalása után a csata ingadozni kezdett.

Déltől délután négy óráig valami homályos köz van e nap dolgaiban; a csata közepe jóformán átláthatatlan és a dulakodás sötétségébe merül. Alkonyi köd borong rajta. A ködben hatalmas hullámzás látszik, szédítő forgatag, melyben az akkori háborúnak ma már szinte ismeretlen kellékei tűnnek elő, medvebőrös süvegek, lobogó tarsolyok, keresztbe csatolt szíjak, tölténytáskák, vörös huszárdolmányok, ránczos piros csizmák, zsinóros nehéz csákók, a majdnem fekete branschweigi gyalogság keverve a skárlátpiros angol gyalogsággal, a vállrojt helyett vastag, fehér vállfedőt viselő angol katonák, hannoveri könnyű lovasok, fejükön rézcsattos, vörös lószőrsörényes hosszúkás sisakokkal, meztelen térdű és koczkás kendőjű skótok, nagy fehér lábvédőt viselő gránátosok, csoportok, nem pedig stratégiai vonalak, Salvator Rosanak, nem pedig Gribeauvalnak való dolgok.

Minden csatában van bizonyos mennyiségű vihar. *Quid obscurum, quid divinum.* E zürzavarban minden történetíró kirajzol valami neki tetsző vonalrendszert. Bárhogy számoljanak is a hadvezérek: a fegyveres tömegek összeütközése kiszámíthatatlan hullámzással jár; a csatában a hét vezér hét haditerve belevág egymásba

és kölcsönösen elváltoztatja egymást. A csatának ez vagy az a pontja több harczost fal fel, épp úgy, mint a hogy a többé-kevésbbé lyukacsos talaj gyorsabban vagy lasabban szívja föl a kiöntött vízet. Erre vagy arra a helyre több katonát kell juttatni, mint a terv számította. Előre nem látott kiadások, váratlan költségek. A csata vonala hajladozik, kígyózik, mint valami kötél, a vérpatakok logikátlanul ömlenek, a sereg-élek hullámzanak, az ezredek előbbre nyomúlnak, hátrább szorulnak, kiugró fokokat vagy bemélyedő öblöket alkotnak, össze-vissza torlódnak; a hol előbb gyalogság volt, most tüzérség van; a tüzérek helyére lovasság vágtat; a zászlóaljak szertefoszlanak, akár a füst. Az imént még volt itt valami; hol van? Eltűnt. A tisztások változtatják a helyöket; a sötét hajtások előre és hátra mozognak; valami síri szél hajtja, szorítja, dagasztja és szaggatja a tragikus tömegeket. Mi a viadal? Ingadozás. A mathematikai terv mozdulatlansága egyetlen pillanatot fejez ki, nem pedig egy egész napot. Ütközetet csak azok a hatalmas festők tudnak festeni, a kiknek ecsetében van chaos; Rembrandt jobban reátermett erre, mint Vandermeulen. Vandermeulen a déli órában igaz, délután három órakor hazug. A mértan csal; egyedül a vihar mond igazat. Ezért van joga Folardnak, hogy meghazudtolja Polybiust. Tegyük hozzá, hogy mindig van egy pillanat, mikor a csata birkózássá fajúl, részlegessé válik, ezer oly részlet-tényre forgácsolódik, mely, hogy Napoleon saját kifejezését használjuk „inkább az ezredek életrajzához, semmint a sereg történetéhez tartozik". A történetírót ebben az esetben kétségtelenül megilleti az összefoglalás joga. A küzdelemnek csak a fő körvonalait tudja megragadni és egy elbeszélőnek se adatott meg, legyen bár még oly lelkiismeretes, hogy feltétlen igazsággal megrögzítse annak a szörnyű felhőnek az alakját, melyet csatának neveznek.

Ez az igazság, mely minden nagy fegyveres összeütközésre érvényes, különösen áll Waterloora nézve.

Mindazonáltal délután egy bizonyos perczben az ütközet határozott formát öltött.

VI.

Délután négy óra.

Négy óra tájban az angol hadsereg helyzete válságos volt. A derékrészt az oraniai herczeg vezényelte, a jobb szárny Hill, a balszárny Picton parancsnoksága alatt állott. Az elszánt és rettenthetetlen oraniai herczeg kiáltozva biztatta a holland és belga hatonákat: *Nassau! Braunschweig! Ne hátráljatok!* A meggyöngült Hill Wellingtonra támaszkodott; Picton halva volt. Ugyanabban a pillanatban, mikor az angolok elvették a franczióktól a 105-ik gyalogezred zászlaját, egy franczia golyó, mely a fejébe furódott, megölte az angolok között Picton tábornokot. Wellington a csatában két pontra támaszkodott: Hougomontra és la Haie-Saintere. Hougomont még tartotta magát, de lángban állott; la Haie Sainte el volt foglalva. Abból a német zászlóaljból, mely védelmezte csak negyvenkét ember maradt; öt kivételével az összes tisztek elestek vagy fogságba jutottak. Háromezer harczos mészárolta le egymást e pajtában. Egy angol gárdista-káplárt, Anglia első ökölvívóját, a kinek társai között az a hire volt, hogy sebezhetetlen, itt ölt meg egy kis franczia dobos. Baringnak el kellett hordania magát; Altent lekaszabolták. Több zászló zsákmányul esett, köztük egy, a mely az Alten hadosztályé volt és egy, mely a lüneburgi zászlóaljé volt és a melyet egy a Zweibrücken-családból való herceg tartott. A szürke skótoknak nem volt már se hirük, se hamvuk; a termetes Ponsomby-dragonyosok össze voltak aprítva. E derék lovasság összetört Bro lándzsásai és Travers vértesei alatt; ezerkétszáz lóból hatszáz maradt; három alezredes közül kettő a földön feküdt, Hamilton megsebesülve, Mater megölve. Ponsomby hét lándzsaszúrástól találva esett össze; Gordon meghalt, Marsh meghalt. Két hadosztály, az ötödik és a hatodik, megsemmisült.

Miután Hougomonton rést ütöttek, la Haie-Sainteot elfoglalták, már csak egy csomó volt megoldandó: a középsereg. Ez a csomó még egyre tartotta magát. Wellington gondoskodott róla, hogy megerősítse. Odahívta

Hillt, a ki Merbe-Braineben volt és odarendelte Chassét, a ki Braine-l'Alleudben volt.

Az angol hadsereg kissé homorú, igen sürű és egymáshoz álló középrésze nagyon erős állást foglalt el. A Mont-Saint-Jean fensikon állt, mögötte a falu, előtte az akkor még meglehetősen meredek lejtő. Arra az erős kőházra támaszkodott, mely abban az időben a nivellesi uradalomhoz tartozott és a mely az utak kereszteződésénél állott, — tizenhatodik századbeli kőhalmaz, mely oly szilárd volt, hogy az ágyugolyók nem tudtak beléje furódni, hanem visszapattantak a falakról. A fensik körül az angolok itt-ott megnyesték a sövényeket, lőréseket vágtak a bokrokban és egy-egy ágyutorkot helyeztek két ág közé. Tüzérségük a cserjék mögött volt elsánczolva. E ravasz munka, melyet a cselfogást megtűrő hadviselés kétségtelenül megenged, oly ügyesen sikerült, hogy Hano, a kit a császár reggel kilencz órakor elküldött kikémlelni az ellenséges ütegeket, mit sem látott belőle és visszatérve azt mondta Napoleonnak, hogy két torlaszon kívül, mely elzárja a nivellesi és a genappei útat, nincs akadály. Az az évszak volt, mikor a vetés magas; a fensik szélén a Kempt-dandár egy karabélyos zászlóalja, a 95-ik, a magas gabonában feküdt.

Ekképp biztosítva és védve az angol-hollandi sereg középrésze előnyös állásban volt.

Ez állásra nézve csupán a soignesi erdő volt veszedelmes, mely akkoriban közvetlenül a csatatér mellett kezdődött és a melyet a groenendaeli és boitsforti mocsarak vágtak át. A hadseregnek, mely oda hátrált, okvetlenül föl kellett bomlania; az ezredek mindjárt szétszakadtak volna benne egymástól. A tüzérség elveszett volna a mocsárban. Több szakember véleménye szerint, — igaz, hogy mások ellentmondanak ennek, — az idevaló visszavonulás egyértelmű lett volna a „fusson, ki merre lát" menekülléssel.

Wellington a középsereghez hozzá csatolta Chassé egy dandárját, melyet a jobb szárnyról vont el, Wincke egy dandárát, melyet a balszárnyról vett, továbbá a Clinton-hadosztályt. Angol katonáihoz, a Halhett-ezredhez, a Mitchell-dandárhoz, a Maitland-gárdistákhoz vall-

védül és oldalerősségül odarendelte a braunschweigi gyalogságot, a nassauiakat, Kielmansegg hanoverait és Ompteda németjeit. Ezekkel összesen huszonhat zászlóalj volt a keze alatt. *A jobb szárny,* — mint a hogy Charras mondja, — *a középsereg mögé feküdt.* Azon a helyen melyet „a waterlooi muzeum"-nak neveznek, földdel tele zsákok óriási üteget lepleztek. Ezen kívül egy dombhajlásban ott voltak Wellington mellett a Somerset-gárda-dragonyosok, ezernégyszáz lovas. Ez volt az oly méltán híres angol lovasság második fele. Ponsomby megsemmisült; maradt még Somerset.

Az üteg, mely, ha fölállításával teljesen elkészülhettek volna, valóságos erőd lett volna, egy nagyon alacsony kertfal mögött állott, melyet sietve homokzsákokkal és földsánczczal takartak el. Ezt a munkát nem tudták bevégezni; nem volt idő, hogy karókat verjenek bele.

Wellington, nyugtalanul, de mozdulatlan arczczal lóháton ült és úgy maradt egész nap, ugyanabban a tartásban, valamivel a mont-saint-jeani régi malom előtt, mely még fennáll, egy szilfa alatt, melyet azóta egy angol, rajongó vandal, hétszáz francért megvásárolt, összszefürészeltetett és elvitt. Wellington hideg hősiességgel viselkedett. A golyók záporként hullottak. Hadsegédje, Gordon, közvetlenül mellette esett el. Lord Hill egy szétpattanó bombára mutatva, megkérdezte tőle:

— Milord, mik a rendelkezései és mily parancsokat hagy nekünk, ha megöleti magát?

— *Tegyenek úgy, mint én,* — felelt Wellington.

Clintonnak lakonikusan csak ennyit mondott:

— *Itt maradni az utolsó emberig.*

A csata szemmelláthatóan kezdett rosszra fordulni. Wellington odakiáltott régi bajtársaihoz, a kik együtt küzdtek vele Talaveranál, Vittoriánál és Salamancanál:

— *Boys!* (fiuk) *juthat-e eszünkbe meghátrálni? Gondoljatok a vén Angliára!*

Négy óra felé az angol hadvonal hátrafelé löködött. A fensík taraján egyszerre nem lehetett mást látni, mint csak a tűzérséget és a vadászokat, a többi eltűnt; az ezredek, a franczia lövegektől és golyóktól elüzetve, visszszahuzódtak a hátsó részre, melyet még most is a mont-

saint-jeani major ösvénye vág át, hátráló mozgás látszott, az angol harczvonal megbomlott, Wellington is hátrább léptetett.

— Kezdődik a visszavonulás! — kiáltott Napoleon.

VII.

Napoleon jókedvü.

A császár, noha beteg volt és bizonyos helyi bántalom folytán nehezére esett lovon ülnie, sohasem volt oly jókedvű, mint ezen a napon. Ő áthatatlansága reggel óta folyton mosolygott. E márványnyal álczázott mély lélek 1815. június 18-án elvakúltan sugárzott. Az az ember, a ki Austerlitznél komor volt, Waterloonál víg volt. A predestinatio legnagyobb kiszemeltjeinél is fordulnak elő ily értelmetlenségek. A mi örvendezésünk merő árnyék. Az igaz mosoly Istené.

Ridet Caesar, Pompeius flebit, — mondták a Fulminatrix-legio legionariusai. Pompeiusnak ezúttal nem kellett majd sírnia; de bizonyos, hogy Caesar nevetett.

Előző éjjel, éjfélután egy órakor, mikor szélben és esőben Bertrandal együtt lóháton átkémlelte a dombokat, melyek Rosommeal szomszédosan húzódnak és megelégedéssel látta az angol őrtüzeket, melyek Frischemonttól Braine-l'Alleudig hosszú vonalban világították be a láthatár szélét, úgy tetszett neki, hogy a sors, melynek meghatározott napra adott légyottot Waterloo mezején, pontos volt; megállította lovát és pár pillanatig, nézve a villámlásokat és hallgatva a mennydörgést, pár perczig mozdulatlanul maradt és hallották, a mint a fatalista, odavetette az árnyékba a rejtelmes szavakat: „Értjük egymást.“ Napoleon csalódott. Már nem értették egymást.

Nem aludt egy perczet se; az éjszakának minden egyes pillanata valami örömet hozott neki. Bejárta az egész örségi vonalat, meg-megállva, hogy beszéljen az őrszemekkel. Éjjeli fél három órakor a hougomonti erdő mellett egy menetelésben levő hadoszlop lépteinek a neszét hallotta, egy pillanatra azt hitte, hogy Wellington

visszavonulóban van. *Ez az angolok hátvédje,* — mondá, — *mely most odább áll. Foglyul ejtem a hatezer angolt, a kik Ostendében partra szállottak.* Bőbeszédű lett; újra megtalálta azt a hevületet, melylyel márczius 1-én, a partraszálláskor, a főmarsallhoz fordulva így kiáltott fel a Juan-öbli lelkesült paraszt láttára: — Ime, Bertrand, máris itt a segítség! — Június 17-éről 18-ra virradó éjjel gúnyolta Wellingtont. — *Ennek a kis angolnak leczkére van szüksége,* — mondá Napoleon. Az eső még hevesebben zuhogott, mialatt a császár beszélt, menydörgött.

Hajnali fél négy órakor egyik ábrándja szétfoszlott; a földerítés végett kiküldött tisztek jelentették neki, hogy az ellenség nem mozdúlt helyéből. Meg se moczczant; egyetlen tábori tűz se hamvadt ki. Az angol hadsereg aludt. A földön mély csend honolt; csak az égen volt nesz. Négy órakor egy parasztot vezettek a császár elé; az a paraszt kalauzi szolgálatot teljesített egy angol lovasdandárnak, alkalmasint a Vivian-dandárnak, mely a balszárny legszélsőbb pontján, Ohain falújában foglalt állást. Öt órakor két belga szökevény jelentette neki, hogy otthagyták ezredüket és hogy az angol hadsereg várja a csatát. — *Annál jobb!* — kiáltott föl Napoleon. — *Jobb is szeretem összezúzni, mint visszaszorítani őket.*

Reggel a plancenoiti út sarkán leszállt lováról a sárba, a rossommei majorból odahozatott egy konyhaasztalt meg egy parasztszéket, szőnyegnek egy köteg szalmát hintetett a földre, leült és kiterítette az asztalon a csatamező térképét. *Csinos sakkjáték!* — mondá Soultnak.

Az éjszakai eső folytán az élelemszállító szekerek, megrekedvén a fölázott útakon, reggelre nem tudtak megérkezni; a katonák nem aludtak, át voltak ázva és éhesek voltak; mindez nem hátráltatta Napoleont, hogy vidáman odakiáltson Neynek: *Száz eset közül kilenczven a mi javunkra szól.* Nyolcz órakor fölszolgálták a császár reggelijét. Több tábornokot meghívott, hogy tartsanak vele. Reggelizés közben mesélték, hogy Wellington tegnapelőtt este Richmond herczegné bálján volt Brüsszelben és Soult, az az érsek-ábrázatú kemény ka-

tona megjegyezte: *Ma lesz az igazi bál.* A császár ingerkedett Neyvel, a ki azt mondta: *Wellington nem lesz oly együgyű, hogy bevárja felségedet.* A császár egyébként mindig így szokta. *Szivesen tréfálózott,* — mondja Fleury de Chaboulon. *Jellemének a derült kedély volt az alapja,* — mondja Gourgaud. *Szerette a mókákat, melyek inkább különösek voltak, semmint elmések,* — mondja Constant Benjamin. Az óriás e tréfálódzásai megérdemlik, hogy egy kissé időzzünk náluk. Gránátosait ő nevezte „dörmögő medvék"-nek, megcsípte a fülüket, meghuzogálta a bajszukat. *A császár folyton bolondozott velünk,* — mondta egyikök róla. Február 27-én az Elba szigetéről Francziaországba való titkos átkeléskor, mikor a *Zephir* franczia hadihajó nyilt tengeren találkozott az *Inconstant*-nal, melyen Napoleon rejtőzött és híreket kért tőle Napoleon felől, a kinek kalpagján e pillanatban még ott volt a méhekkel himzett fehér és narancsszín kokárda, melyet Elba szigetén választott jelvényül, nevetve átvette a szócsövet és maga válaszolt: *A császár jól érzi magát.* A ki így tud nevetni, bizalmas viszonyban van az eseményekkel. Napoleon a waterlooi reggeli alatt is több izben hangosan fölnevetett. A reggeli után egy negyedóráig magába vonúlt, aztán két tábornok leült a szalmára, tollat fogtak a kezükbe, egy-egy lap papirt tettek a térdükre és a császár tollba mondta nekik a csatatervet.

Kilencz órakor, mikor a franczia hadsereg, öt hadoszlopba osztva, megmozdúlt és kifejlődött, kettős sorokban a hadosztályok, a tüzérség a dandárok között, elöl a zenészekkel, dobpörgés és trombitaharsogás között, hatalmasan, rengeteg kiterjedésben, vidáman, a sisakok, kardok és szuronyoknak az egész láthatárt betöltő e tengere láttára Napoleon elérzékenyült és kétszer is fölkiáltott: Remek! remek!

Kilencz órától fél tizenegyig, szinte hihetetlen, az egész hadsereg elkészült a fölvonúlással és hatos sorokban állt föl, a hogy a császár mondta: hat V. betűt formálva. Néhány pillanattal a csatarendbe sorakozás után, abban a vihar előtti nagy csöndességben, mely az öszszecsapásokat megelőzi, a hogy' látta elvonulni a három

üteget, melyet az Erlon-, Reille- és Lobau-hadtesttől szakított el és a melynek az volt a rendeltetése, hogy Mont-Saint-Jean megtámadásával megnyissa a csatát, a császár vállára ütött Haxonnak, mondván: *Nézze, tábornok, huszonnégy szép leány.*

Biztos lévén a kimenetelről, bátorítóan mosolygott az első hadtestbeli utász-századra, mely előtte elhaladt és a melynek az volt a feladata, hogy mihelyt a falú el lesz foglalva, sánczolja el magát Mont-Saint-Jeanban. Derűs kedvében csak egy gőgösen sajnálkozó szava akadt; látva a csodálatot érdemlő szürke skótokat, a mint pompás lovaikon tőle balfelől, azon a helyen, hol most egy nagy sír domborúl, sorakoznak, megjegyezte: *Kár értök.*

Azután lóra szállt, előre lovagolt Rossomme elé és megfigyelő állomásul egy kis füves tisztást választott, jobboldalt a Genappetól Brüsszelbe vezető úttól. Ez volt második helye a csata folyamán. A harmadik, hol este hét órakor állott, rettenetes hely; meglehetősen magas földhányás, mely még ma is megvan és a mely mögött a gárda a talaj egy lejtőjén tömörült. E földhányás körül zuhogtak a lövegek és egész Napoleonig csapdosták az országút követi. Mint Brienneben, feje fölött süvítettek a golyók. Szinte azon a helyen, a hol lova lábai álltak, egész halom rozsdától összemart ágyúgolyót, törött kardpengét és össze-vissza lapult löveget találtak. *Scabra rubigine.* Néhány év előtt egy hatvanas robbanógolyót ástak ki e helyen, a mely még meg volt töltve, de a melynek gyujtója le volt törve. Ezen az utolsó állomáson mondta a császár vezetőjének, az ellenséges és megrémült parasztnak, a ki egy huszár nyergéhez volt kötve és minden kartácslövésre hátrafordúlt és rejtőzni igyekezett: — *Ostoba! nem szégyenled magadat? Hátulról fogsz sebet kapni.* E sorok írója a földhányás porhanyó gerinczében kapargálva maga is talált egy bombarészt, melyet negyvenhat esztendei rozsda mart össze és régi vasdarabokat, melyek úgy összetörtek az újjai között, mintha bodzafa ágak lettek volna.

Mindenki tudja, hogy annak a különbözőkép lejtős síkságnak a hajlásai, a hol Napoleon és Wellington talál-

kozása lejátszódott, ma már nem ugyanazok, mint a melyek 1815 junius 18-án voltak. Azzal, a mit e gyásztér emlékművének megcsinálásához használtak föl belőle, elváltoztatták igazi arczulatát és a megzavarodott történelem már nem ismeri ki magát rajta. Wellington, mikor hét év múlva viszontlátta Waterloot, fölkiáltott: *Kicserélték a csatateremet!* A hol ma a nagy földpyramis áll, tetején az oroszlánnal, eredetileg egy dombtaréj húzódott, mely a nivellesi út felé járható lejtőbe ment át, de a genappei országút mellett majdnem meredélyformán emelkedett. E meredek magassága még ma is megmérhető két nagy sírdomb magasságából, melyek közül az egyik, az angol sír, baloldalról, a másik, a német sír, jobbról áll a Genappeból Brüsszelbe vezető út mentén. Franczia sír nincs. Francziaországnak az az egész térség temető. Hála annak az ezer meg ezer szekér földnek, a mi az ötven láb magas és fél mérföld kerületű dombhoz kellett, a mont-saint-jeani fensíkra ma mérsékelt emelkedésű domboldalon lehet följutni; a csata napján azonban, főként Haie-Sainte felől meredek és nehezen megközelíthető fensík volt. A domboldal itt annyira előrehajló volt, hogy az angol ágyúzók nem láthatták maguk alatt a majort, mely a völgy mélyén feküdt és a mely a csata központja volt. 1815 junius 18-án az eső még jobban kivágta a meredélyt, a sár még nehezebbé tette a följutást és az embereknek nemcsak kúszniok kellett, hanem el is akadtak. A fensík tarajának hosszában valami árokféle húzódott, melyet a távoli szemlélőnek lehetetlen volt észrevennie.

Micsoda árok volt ez? Mondjuk meg. Braine-l'Alleud belga falú, Ohain is az. E falvakat, melyek egy-egy földhajlásban rejtőzködnek, körülbelül másfél mérföld hosszú út köti össze, mely hullámos felszínű területen halad át és gyakran úgy mélyed be a dombokba, mint valami barázda, a miért is ez az út több helyen mély úttá válik. 1815-ben, mint ma is, az az út a mont-saint-jeani fensík taraját a genappei és a nivellesi út között vágta át, csakhogy ma egy síkban van a többivel, míg akkor ki volt vájva. Két partját elhordták az emlékdombhoz. Ez az út legnagyobb részében még ma is föl

van sánczolva; a sánez néhol tizenkét láb mély és meredek oldalai itt-ott kivájódtak, különösen télidőben, az esőzések következtében. Balesetek is történtek rajta. Braine-l'Alleudnál az út oly keskeny volt, hogy egy kocsi agyonnyomott egy gyalogost, a mint erről a temető mellett egy kőkereszt tanúskodik, melyen olvasható, hogy a halott *Debrye Bernát úr, brüsszeli kereskedő* volt és hogy a baleset *1637 februárjában* történt.* A mont-saint-jeani fensíkon oly mély volt, hogy a part beomlása 1783-ban eltemetett egy Nicaise Máté nevű parasztot, a miről egy másik kőkereszt tanúskodik, melynek felső része az idők folyamán elpusztúlt, de a melynek kidőlt alapja még ma is látható a gyepes lejtőn, baloldalt Haie-Sainte és mont-saint-jeani major közti úttól.

Ez a mély út, melyre semmi se figyelmeztetett és a mely Mont-Saint-Jean taraját szegélyezte, ez a meredek csúcsán húzódó árok, ez az elrejtett verem a csata napján láthatatlan, vagyis rettenetes volt.

VIII.

Napoleon megkérdi Lacoste vezetőt.

Tehát a waterlooi reggelen Napoleon meg volt elégedve.

Igaza volt; a csataterv, melyet kidolgozott, mint már láttuk, valóban bámulatra méltó volt.

A hogy' aztán a csata megkezdődött, ennek különböző viszontagságai, Hougomont ellenállása, la Haie-

* Ime a felirat:

D. O. M.
ITT SZAKADT MEG
SZERENCSÉTLENŰL
EGY KOCSI ALATT
DEBRYE BERNÁT ÚR
KERESKEDŐ BRÜSSZELBŐL
1637 FEBRUÁR (olvashatatlan szám) ÁN.

Sainte szívóssága, Bauduin halála, Foy harczképtelenné tétele, a váratlan fal, melyen a Soye-dandár megtört, Guilleminot végzetes szelessége, hogy nem voltak se petárdái, se lőporos zsákjai, az ütegek elakadása, a fedezet nélküli tizenöt ágyú, melyet Uxbridge egy mély útban egymásra döntött, a csekély kártevés, a mit az angol hadsorokba vetett bombák okoztak, mert az esőtől fölázott földbe fúródtak és csak sár-vulkánokat támasztottak, úgy hogy a kartácszápor iszapfecskendezéssé vált, Pirè Braine-l'Alleud ellen való fölvonulásának haszontalansága, az egész lovasságnak, tizenöt századnak körülbelül teljes megsemmisülése, az angolok jobb szárnyának elégtelen foglalkoztatása, a balszárny hibás kikezdése, a sajátságos félreértés, melylyel Ney, a helyett, hogy elosztotta volna, összetömörítette az első hadtest négy hadosztályát, ilyesformán kétszáz embernyi hosszú és huszonhét sor mély tömegeket szolgáltatva ki a kartácstűznek, a rettenetes lyukak, melyeket a golyók a tömegekben ütöttek, a támadó hadoszlopok szétszakadozása, a hirtelen oldalukba támadó üteg, Bourgeois, Donzelot és Duruyte veszedelme, Quiot visszaszorítása. Vieux hadnagynak, a polytechnikai iskolából kikerült e Herkulesnek megsebesülése épp abban a pillanatban, mikor a Genappe és Brüsszel közti út könyöklését elzáró angol torlasz irtó golyózápora alatt fejszecsapásokkal betörte la Haie-Sainte kapuját, a gyalogság és lovasság közé szorúlt Marcognet hadosztály, melyet Best és Pack a vetésből lődözött, Ponsomby kaszabolt és a melynek két ágyúból álló ütegét beszegezték, a szászweimari herczeg, a ki d'Erton gróffal, Frischemont-al és Smohainnel szemben is megtartotta a 105-ik ezred elvett zászlóját, a 45-ik ezred zászlójának elvétele, az a fekete porosz huszár, a kit a Wavre és Plancenoit közti magaslatot ostromló háromszáz vadászból álló repülő hadoszlop emberei elfogtak, a nyugtalanító dolgok, a miket ez a fogoly mondott, Grouchy késése, az az ezerötszáz ember, a kit nem egészen egy óra alatt a hougomonti gyümölcsösben megöltek, az az ezernyolcszáz, a ki Haie-Sainte körül még rövidebb idő alatt esett el, mindezek a viharos közbejött események, melyek mint a

csata felhői vonultak el Napoleon szeme előtt, alig zavarták tekintetét és nem komorították el a biztosság e császári arczkifejezését. Napoleon megszokta, hogy öszszességében nézze a csatát; sohasem vesződött a számok összeadásának kínlódó részlet-munkájával; vajmi keveset törődött a számokkal, föltéve, hogy végeredményként győzelem álljon elő. Hogy a kezdet rosszul bonyolódott, az nem ijesztette őt, a ki a végződés urának és parancsolójának hitte magát; olybá tekintve a dolgot, mintha nem is róla volna szó, tudott várni és egyenrangú módjára nézett szembe a végzettel. Úgy látszott, mintha azt mondaná a sorsnak: nem fogod merni.

Félig világosság, félig árnyék lévén: Napoleon pártfogása alatt érezte magát a jónak és türelmes elnézése alatt a rossznak. Szövetségben volt vagy azt hitte, hogy szövetségben van az eseményekkel, szinte azt lehetne mondani bűntársi viszonyban, a mi egyjelentésű az ó-kori sérthetetlenséggel.

Pedig hát a kinek a Berezina, Lipcse és Fontainebleau van a háta mögött, gyanakodhatott volna Waterloora. Az égbolt mélyén valami rejtelmes homlokránczolás látszott.

Abban a pillanatban, mikor Wellington hátravonúlt, Napoleon megreszketett. Látta, hogy a mont-saint-jeani fensík hirtelen megtisztúl és az angol hadsereg homlokvonala eltűnik. Az angolok összébb csatlakoztak, de hátráltak. A császár félig fölemelkedett a kengyelvasakban. A győzelem villáma villant föl szemében.

Wellingtont nekiszorítani a soignesi erdőnek és megsemmisíteni, ez annyit jelentett, mint hogy Francziaország végleg leveri Angolországot, egy csapásra megboszúlja Crécyt, Poitierst, Malaquet-t és Ramilliest. A marengoi férfi kitörüli Azincourt-t.

A császár, az iszonyú eshetőséget latolgatva, még egyszer végigjártatta látcsövét a csatatér minden pontján. Testőre, a ki lábhoz bocsátott fegyverrel állt mögötte, valami vallásos tisztelettel nézett föl reá. A császár gondolkodott; vizsgálta a dombokat, jegyzékbe vette elméjében a lejtőket, fürkészte a facsoportokat, a

gabonaföld négyszögét, az ösvényt; úgy látszott, hogy megszámolja a bokrokat. Kissé hosszasabban nézte a két úton levő angol torlaszokat, a ledöntött fákból való két széles rakást, melyek közül az egyik a genappei úton Haie-Sainte fölött állt és két ágyúval volt ellátva, az egyedüliekkel, melyek a csatatér mélyére irányultak; a másik a nivellesi úton volt és a Chassé-dandár hollandi szuronyai csillogtak ki belőle. E torlasz mellett megpillantotta a fehérre meszelt ódon Szent Miklós-kápolnát, mely a Braine-l'Alleud felé vezető keresztút sarkán állt. Lehajolt és halkan szólt valamit Lacostenak. A vezető tagadóan és alkalmasint álnokul rázta a fejét.

A császár fölegyenesedett és magába mélyedt.

Wellington meghátrált. Immár csak az kellett, hogy Napoleon eltiprással befejezze a hátrálást.

A császár hirtelen hátrafordúlt és lóhalálban futárt küldött Párisba, tudatni, hogy a csatát megnyerte.

Napoleon azok közé a lelkek közé tartozott, melyekből mennydörgés tör elő.

Megtalálta mennykövét.

Parancsot adott Milhaud vérteseinek, hogy foglalják el a mont-saint-jeani fensíkot.

IX.

A váratlan.

Háromezerötszázan voltak. Homlokvonaluk negyedmérföldnyi hosszú volt. Óriási emberek voltak, a kik rengeteg lovakon ültek. Huszonhat osztagot alkottak és mögöttük, támogatásukra ott volt Lefebvre-Desnoulles hadosztálya, a hatszáz kiválasztott zsandár a gárdavadászok serege, ezerszáz kilenczvenhét ember és a gárda-dzsidások ezrede, nyolczszáz nyolczvan dzsida. Szőrtaréj nélküli sisakot és vert vasból való vértet viseltek, nyeregkápájukban pisztolyok, oldalukon hosszú kard. Reggel az egész hadsereg megbámulta őket, mikor kilencz órakor, trombitaszó mellett, — az összes

zenekarok az *Örködjünk a császárságon* kezdetű indulót játszották, — sűrű hadoszlopban fölvonúltak, egyik ütegükkel az oldalukon, a másikkal a középen és két sorban a Genappe és Frischemont közti úton foglaltak állást, abban a hatalmas második csatavonalban, melyet Napoleon oly remekül állított össze és a melyet a bal szélen Kellermann vértesei, a jobb szélen Milhaud vértesei mintegy két vasszárnynyal láttak el.

Bernard hadsegéd megvitte nekik a császár parancsát. Ney kivonta kardját és a sereg élére állt. A rengeteg századok megmozdúltak.

Most borzalmas látvány kezdődött.

Az egész lovasság, kivont kardokkal, lobogó zászlókkal és harsogó kürtökkel, hadosztályonként oszolva hadoszlopokra, együtemben és mintha egy ember volna, a réstütő bronz faltörő kos szabatosságával leszállt a belle-alliancei dombról, benyomult a félelmes völgybe, hol már annyi ember esett el, eltűnt a füstben, aztán, kibontakozva az árnyékból, újra előtűnt a völgy másik oldalán, még mindig tömören és összezárkózva, sietve haladva föl a reájuk zúduló kartácszápor felhőjében a mont-saint-jeani fensik szörnyűséges sárlejtőjén. Komoran, fenyegetően, rendíthetlenül haladtak fölfelé; a puskaropogás és ágyúdörgés közeiben hallani lehetett a hatalmas lódobogást. Minthogy két hadosztályból álltak, két hadoszlopot formáltak; jobbról volt a Wathier-hadosztály, balról a Delord-hadosztály. Messziről úgy látszott, mintha két óriási érczkígyó kuszna a fensík taraja felé. Olyan kép volt ez a csatában, mint valami csodajelenés.

A nehéz lovasságnak a moszkvai nagy erőd ellen intézett rohama óta nem láttak ehhez hasonlót. Murat ugyan már nem volt jelen, de Ney itt volt most is. Úgy tetszett, mintha ez az egész tömeg valami szörnyeteggé változott volna, melyet egyetlen lélek hat át. Mindegyik század úgy hullámzott és dagadozott, mint valamely polyp egy-egy ize. Sűrű füstfelhő itt-ott fölszakadozott nyilásain át lehetett őket látni. Sisakok, kiabálások, kardok összevisszasága, ágyudörgés és trombitaharsogás közepett vadúl ágaskodó lovak, fegyelmezett és rettene-

tes zűrzavar és felül a vértek, mintha hydra pikkelyei lettek volna.

Az ily elbeszélés olybá tűnik föl, mintha az őskorról regélne. E látványhoz kétségtelenül valami hasonló látszott a régi orphius hősköltményekben, melyek a lótestű emberekről, az antik hippanthroposokról, ez emberarczú és lószügyű titánokról énekeltek, a hogy vágtatva, borzalmasan, sérthetetlenül, fenségesen rohantak fel az Olymposra; istenek és állatok egy személyben.

Különös összetalálkozása a számoknak: huszonhat zászlóalj fogadta a huszonhat escadront. A fensík taraja mögött, az elrejtett üteg árnyában vállhoz vett puskával és lesben feküdve nyugodtan, némán, mozdulatlanul várt az angol gyalogság, tizenhárom négyszögben, kétkét zászlóaljjal egyben és két hadvonalban, két négyszöggel az elsőben és hattal a másodikban. A vértesek nem látták az angolokat és az angolok nem látták a vérteseket, csak hallották, mint jön mind feljebb az az emberáradat. Hallották a háromezer ló dobogását, a vágtató paták szabályosan váltakozó lármáját, a vértek surlódását, a kardok csörömpölését és hallottak valami vad zúgást. Félelmes csend következett, aztán egyszerre kardot suhogtató karok hosszú vonala tűnt fel a taréj fölött, sisakok, trombiták, zászlók és háromezer őszbe csavarodott fej káltotta: Éljen a császár! Az egész lovasság reáözönlött a fensíkra; olyan volt az, mint a mikor földrengés kezdődik.

Egyszerre, tragikus fordulat, az angolok balszárnyával szemben a francziák jobb szárnyán a vértesek hadosztályának eleje irtózatos kiabálás közben ágaskodtatta lovait. A taréj tetejére jutva, magukon kívül a dühtől és teljes vágtatásban a négyszögek és az ágyuk elsöprésére, a vértesek megpillantották, hogy árok huzódik köztük és az angolok között, árok, sírgödör. Az ohaini mély út volt.

Rémes pillanat volt. Előttük, a lovak lábai alatt ott tátongott a váratlan üreg, két ölnyi mélyen; a második sor belelökte az elsőt, a harmadik a másodikat; a lovak ágaskodtak, visszahőköltek, hátukra estek, négy lábuk a levegőben, összenyomva és agyonszorítva a lovaso-

kat, semmi mód a hátrálásra, az egész hadoszlop olyan volt, mint a kilőtt golyó, a megnövekedett sebesség, melynek az angolokat kellett volna eltipornia, a francziákat tiporta el, a kérlelhetetlen mélység csak a kitöltés árán adhatta meg magát, lovasok és lovak össze-vissza hulltak alá beléje, összetörve egymást és alaktalan hústömeget formálva az üregben és mikor az árok megtelt élő emberekkel, a többi átvágtatott rajtuk és rohant tovább. A Dubois dandárnak majdnem egy harmadrésze veszett e mélységbe.

Ezzel kezdődött a csata elvesztése.

A helyi hagyomány, mely nyilván túloz, azt mondja, hogy kétezer ló és ezerötszáz ember lelte temetőjét az ohaini mély útban. E szám alkalmasint magában foglalja azokat a holttesteket is, melyeket másnap, a csata után vetettek oda.

Jegyezzük meg mellesleg, hogy ez az oly gyászosan megpróbált Dubois-dandár volt az, mely egy órával előbb elvette a lüneburgi zászlóalj zászlaját.

Napoleon, mielőtt Milhaud vérteseinek parancsot adott a támadásra, átvizsgálta a területet, de nem láthatta a mély útat, melyről a fensík színén egy rancz se tanúskodott. Mindazonáltal a kis fehér kápolna miatt, mely a nivellesi útra való besarkalásnál áll, gyanút fogva, kérdést intézett Lacostehoz, alkalmasint valamely akadály lehetősége felől. A vezető nemet intett. Szinte azt lehetne mondani, hogy Napoleon katasztrófája e paraszt fejrázásából eredt.

Még más végzetes dolgok is következtek.

Lehetséges volt-e, hogy Napoleon megnyerje e csatát? Azt feleljük, hogy nem. Miért nem? Wellington miatt? Blücher miatt? Nem. Isten miatt.

Hogy Napoleon győzzön Waterloonál, ez már nem volt a tizenkilenczedik század törvényében. A tények más sorozata készült, melyben Napoleon számára már nem volt hely. Az események ellenséges akarata már régóta elkezdte nyilvánulását.

Ideje volt, hogy az óriási ember ledőljön.

A túlságos súly, mivel az emberiség sorsára nehezedett, zavarta az egyensúlyt. Ez az ember egymagában

többet számított, mint az összesség. Az egész emberi élet-erőnek egy emberben való központosítása, az egész világnak egy fejbe való összesítése, ha tartós volna, halálos csapás lenne a czivilizáczióra. A pillanat, hogy a megvesztegethetetlen legfelsőbb igazságszolgáltatás közbe lépjen. Lehetséges, hogy a princzipiumok és az elemek, melyek a szellemi világban is úgy szabályozzák a nehézkedési viszonyokat, mint az anyagiban, panaszt emeltek. A párolgó vér, a zsúfolt temetők, a könnyező anyák megannyi félelmes vádbeszédek. Ha a föld túlterhelés alatt szenved, rejtelmes nyögés támad az árnyékban és a mélység meghallja ezt.

Napoleont följelentették a végtelenség színe előtt és bukása meg volt pecsételve.

Feszélyezte Istent.

Waterloo nem pusztán ütközet, hanem megváltoztatása a mindenség arczulatának.

X.

A mont-saint-jeani fensík.

Ugyanakkor, a mikor a mély út feltárult, akczióba lépett az üteg is.

Hatvan ágyú és a tizenhárom négyszög szórta a golyókat a vértesekre. A rettenthetlen Delord tábornok tisztelgett az angol ütegnek.

Az egész repülő angol tüzérség vágtatva tért vissza a négyszögek közé. A vértesek egy pillanatra sem álltak meg. A mély út miatt szenvedett veszteség megtizedelte őket, de bátorságukat nem lohasztotta. Olyan emberek voltak, a kiknél a számbeli csökkenés a lelkesedésben való növekedéssel járt.

A veszteség csak a Wathier-hadoszlopot érte; a Delord hadosztálya, melyet Ney, mintha megsejtette volna a vermet, balra kanyaríttatott, hiánytalanul érkezett fel.

A vértesek az angol négyszögekre rohantak.

Reáhasalva a lóra, nekieresztett kantárral, a kard

a fogak között, pisztolyok a kézben, — ilyen volt a roham.

Vannak pillanatok a csatákban, mikor a lélek annyira megkeményíti az embert, hogy a katona szoborrá válik és a húsából gránit lesz. Az angol zászlóaljak meg se moczczantak az ádáz támadás alatt.

Szörnyű volt.

Az angol négyszögek összes arczvonalait egyszerre érte a támadás. Örjöngő kavargás borította el őket. E hidegvérű gyalogság mozdulatlan marad. Az első sor, mely térdelve állott, szuronyokkal fogadta a vérteseket, a második puskagolyókkal. A második sor mögött a tüzérek megtöltötték az ágyúkat, a négyszög arczvonala szétvált, útat engedett egy-egy kartácszápornak és újra összezárült. A vértesek tiprással feleltek. Nagy lovaik ágaskodtak, beletiportak a sorokba, átugrottak a szuronyok fölött és mint óriási tetemek terültek el a négy élő fal között. A golyók lyukakat szakítottak a vértesek között, a vértesek réseket ütöttek a négyszögekben. Egész embersorok töredeztek le a lovak alatt. A szuronyok befuródtak e centaurok hasába. Innen eredt a sérüléseknek az a nagy különbözősége, a minőt talán még sehol se lehetett látni. A négyszögek, e nekivadult lovasságtól szabdaltatva, rendületlenül sorakoztak mind összébb. Kifogyhatatlanok lévén a kartácsban, robbantást robbantásra következtettek a támadók közepett. Borzalmas kép volt. E négyszögek már nem voltak zászlóaljak, hanem tüzhányók; e vértesek már nem alkottak lovasságot, hanem viharnak tűntek fel. Minden egyes négyszög egy-egy vulkán volt, melyet valami felhő ostromol; a láva kűzdött a villámmal.

A jobboldal szélén álló négyszög, mely majdnem a levegőben lógva, leginkább ki volt téve a támadásnak, már az első lökésektől majdnem egészen megsemmisült. A 75-ik highlander-ezred legénységéből állott. Középen a dudás, mialatt körülötte öldösték egymást, mély figyelmetlenség közepett lesütve szemeit, melyek telve voltak az erdők és a tavak visszképeivel, egy dobon ülve és hónaalá szorítva hangszerét, felvidéki dalokat játszott. E skótok úgy haltak meg, hogy Ben Lothianra gondoltak,

mint a hogy a görögök gondolata Argos körül járt. Egy vértesnek a kardja, lecsapva a hangszert és a kart, a mely tartotta, véget vetett a dalnak, megölvén a dalnokot.

A vértesek, a kik megapasztva a mélyútbeli katasztrófától, aránylag csekély számban voltak, majdnem az egész angol hadsereggel lelték szemben magukat, de megsokszorozódtak, mert minden egyes ember tízzel ért fel. Néhány hannoveri zászlóalj már meg is ingott. Wellington látta ezt és eszébe jutott a lovassága. Ha Napoleonnak ugyane pillanatban eszébe jut a gyalogsága, megnyerte volna a csatát. E feledékenység volt végzetes nagy hibája.

Egyszerre a támadó vértesek maguk is támadás alatt érezték magukat. Nyakukon volt az angol lovasság. Előttük a négyszögek, mögöttük Somerset; Somerset pedig ezernégyszáz gárda-dragonyos. Somerset jobb szárnyán volt Dornberg a német könnyű lovasokkal, balszárnyán pedig Trip a belga karabélyosokkal; a jobbról, balról, elülről, hátulról megtámadott vérteseknek minden irányba kellett arczélt mutatniok. Mit törődtek vele? Olyanok voltak, mint a forgószél. Hősiességük kimondhatatlanná fokozódott.

Ezenkívül hátuk mögött ott volt az üteg is, mely egyre dörgött. Így kellett lennie, hogy az emberek a hátukon kaphassanak sebet. Egy vértjük, melyen a bal lapoczka táján fúrt lyukat a golyó, ott van a waterlooi múzeum gyűjteményében.

Az ilyen francziákhoz ilyen angolok kellettek.

Immár nem volt ez viadal, árnyék, tombolás, lelkek és rettenthetlenségek szédületes kavargása, villámló kardok viharzása volt. Az ezernégyszáz gárda-dragonyos egy pillantás alatt nyolczszázra fogyott; Fuller, az alezredesük, holtan bukott alá. Ney rohanvást jött a dzsidásokkal és Lefebvre-Desnouettes vadászaival. A mont-saint-jeani fensíkot elfoglalták, visszavesztették, megint elfoglalták. A vértesek odahagyták a lovasságot, hogy a gyalogság ellen forduljanak vagy inkább, jobban mondva, az egész rettenetes tömeg össze-vissza gomolygott, a nélkül, hogy elbocsátanák egymást. A négyszögek még mindig tartották magukat. Tizenkét rohamot

álltak ki. Ney alatt négy lovat öltek meg. A vértesek fele ott veszett a fensíkon. E küzdelem két óra hosszat tartott.

Az angol hadsereg erősen megrázkódott tőle. Nincs kétség, a vértesek, ha a mélyútbeli katasztrófa meg nem gyöngíti őket, összetörik a derék-sereget és eldöntik a győzelmet. Ez a rendkívüli lovasság álmélkodásba ejtette Clintont, a ki mögött pedig ott volt Talavera és Badajoz. Wellington, a ki háromnegyed részben már elvesztette a csatát, hősileg csodálta a támadókat. Fenséges! — mondá félhangon.*

A vértesek a tizenhárom négyszög közül hetet megsemmisítettek, elvettek vagy beszegeztek hatvan ágyút és elragadtak az angol ezredektől hat zászlót, melyet három vértes és három gárdavadász elvitt a császárnak, a ki a belle-alliancei major előtt állt.

Wellington helyzete rosszabbra fordúlt. E sajátságos csata olyan volt, mintha két elkeseredett sebesült párbaja lett volna, a kik mindegyre makacsul támadva és makacsul védekezve, véreznek el. Vajjon kettőjük közül melyik esik el előbb?

A fensíkon való harcz tovább folyt.

Meddig hatoltak a vértesek? Senki se tudná megmondani. Annyi bizonyos, hogy a csata után való nap egy vértest lovával együtt Mont-Saint-Jeanban, a kocsimérleg árkában találtak holtan, éppen azon a ponton, a hol a négy út, a nivellesi, a genappei, a lahulpei és a brüsszeli kereszteződik. E lovas áttörte az angol sorokat. Egyike azoknak az embereknek, a kik a holttestet fölszedték, még ma is él Mont-Saint-Jeanban. Dehaze a neve. Akkoriban tizennyolczéves volt.

Wellington érezte, hogy ingadozik. A váság közel volt.

A vértesek támadása annyiban nem sikerült, hogy nem tudták megtörni a derék sereget. Minthogy mindkét fél megszállta a fensíkot, valójában egyik se tartotta megszállva és egészben véve nagyrészt az angoloké maradt. Wellingtoné volt a falú és a dombtető; Neyé

* Splendid! — Hiteles nyilatkozat.

csak a taréj és a lejtő. Mindkét részről úgy látszott, mintha gyökeret vertek volna a gyászos talajban.

Az angolok gyengülése azonban helyrehozhatatlannak tűnt fel. A vérvesztés, a mit e sereg szenvedett, rettenetes volt. Kempt, a ki a balszárnyon küzdött, segédcsapatokat kért. — *Nincs,* — felelt Wellington, — *ölesse meg magát!* — Majdnem ugyanebben a pillanatban, — különös összetalálkozás, mely festi a két sereg kimerült voltát, — Ney gyalogságot kért Napoleontól és Napoleon fölkiáltott: *Gyalogságot? Honnan az ördögből vegyem? Az ujjamból szopjam?*

Mindamellett az angol hadsereg volt a betegebb fél. E vasvértű és aczélmellű nagy escadronok dühös nekilendülései összezúzták a gyalogságot. Néhány ember, a ki egy-egy zászló körül csoportosúlt, jelezte, hogy ott egy ezred állt, némely zászlóaljat csak egy kapitány vagy egy hadnagy vezényelt; az Alten-hadosztály, mely már la Haie-Saintenál is annyit szenvedett, majdnem megvolt semmisítve; a Van Kluze-dandár rettenthetetlen belgái a niveliesi út hosszában a vetés között hevertek, azokból a hollandi gránátosokból, a kik 1811-ben a francziák sorai között Spanyolországban Wellington ellen küzdöttek és a kik 1815-ben, az angolokhoz csatlakozva Napoleon ellen harczoltak, jóformán egy se maradt. Tiszt is nagyon sok esett el. Lord Uxbridgenek, a ki másnap eltemettette a lábát, a térde össze volt zúzva. Ha a vértesek e csatázásában a francziák részéről Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers és Blancard lett harczképtelen, az angolok részéről viszont Alten megsebesült, Barne megsebesült, Delancey meghalt, Van Meeren meghalt, Ompteda meghalt, Wellington egész vezérkara megvolt tizedelve és a véres osztozkodásban Angliáé volt a rosszabbik rész. A 2-ik gyalogos gárdaezred elvesztett: öt alezredest, négy kapitányt és három zászlótartót, a 30-ik gyalogezred első zászlóalja huszonnégy tisztet és száztizenkét közkatonát vesztett; a 71-ik hegyi ezredből huszonnégy tiszt megsebesült, tizennyolcz tiszt meghalt, négyszázötven közlegény meghalt. A Cumberland hannoveri-huszárok, egy egész ezred, élén az ezredessel, Hackevel, a kit később hadi-

törvényszék elé állítottak és elmozdítottak, megfutamodtak a csata elől és a soignesi erdőbe vetették magukat, egész Brüsszelig terjesztve a fölbomlást. A szekeresek, a podgyászkocsik, a sebesült-szállítók, látva, hogy a francziák mind több tért nyernek és közelednek az erdőhöz, maguk is abba rohantak; a hollandiak, a kiket a franczia lovasság kaszabolt, vészkiáltásban törtek ki. Vert-Concoutól egész Groenendaelig, a Brüsszel felé vezető úton körülbelül hét mértföldnyi hosszan, a még élő tanúk állítása szerint, lehet mondani, egyebet se lehetett látni, mint tolongó megfutamodottakat. Az ijedelem oly nagy volt, hogy elkapta Condé herczeget is, a ki Malinesban állott és XVIII-ik Lajost, a ki Gentben várt. Kivéve a csekély tartalékot, mely a mont-saint-jeani majorban fölállított tábori kórház mögött volt elosztva, továbbá a Vivian- és Vandeleur-dandárokat, melyek a balszárnyat fedezték, Wellingtonnak már nem volt lovassága. Számos üteg hevert leszerelve. E tényeket Siborne is elismeri, Pringle pedig, túlozva a szerencsétlenséget, azt mondja, hogy az angol-holland sereg harmincznégyezer emberre olvadt. A vasherczeg nyugodtan maradt, de ajkai elhalványultak. Vincent, az osztrák biztos és Alava, a spanyol biztos, a kik az angol vezérkarban voltak jelen a csatán, elveszettnek hitték a herczeget. Öt órakor Wellington kihúzta óráját és hallották, a mint e sötét szavakat mormogta: *Blücher vagy az éj!*

Ekkortájban történt, hogy Frischemont felől a magaslatokon távol szuronyok sora csillant meg.

E rengeteg dráma elérkezett a fordúlóponthoz.

XI.

Napoleonnak rossz, Bülownak jó vezető.

Ismeretes Napoleon szörnyű tévedése. Grouchyt várta és Blücher jött; az élet helyett a halál.

A sorsnak vannak ilyen fordúlatai. Az ember a világ trónjára számít és Szent Ilona tűnik föl előtte.

Ha az a kis pásztor, a ki Bülownak, Blücher helyettesének a vezetője volt, azt tanácsolja neki, hogy

Frischemont fölött, nem pedig Plancenoit alatt kanyarodjék ki az erdőből, a tizenkilenczedik század története talán más formát öltött volna, Napoleon megnyerte volna a waterlooi ütközetet. Minden más úton, csak a Plancenoit alatt levőn nem, a porosz hadsereg a tüzérségnek átjárhatatlan mély úthoz jutott volna és Bülow nem érkezhetik meg.

Már pedig egy órai késés, — Muffling porosz tábornok mondja ezt, — és Blücher már nem találja állva Wellingtont; „a csata el volt vesztve."

Láthattuk, ideje volt, hogy Bülow megérkezzék. Már amúgy is nagyon sokat késett, Dion-le-Montnál táborozott az éjjel és már hajnalban elindúlt. Az útak azonban járhatatlanok voltak és hadtestei meg-megrekedtek a sárban. Az ágyuk tengelyig sülyedtek a kerékvágásokban. Ezenkívül a Dyle-folyón a keskeny wawrei hídon kellett átkelni; az utczát, mely a hídhoz vezetett, a francziák fölgyujtották; a tüzérség társzekerei és lőportartói nem mehettek át a lángban álló hét házsor között, be kellett várniok, míg a tüzet eloltják. Már dél volt és Bülow előcsapatai még Chapelle-Saint-Lambert-t se érték el.

Ha a csata két órával korábban kezdődik, négy órára vége van és Blücher a győztes Napoleont találja magával szemben. Ilyenek ezek az óriási véletlenek, arányosak a számunkra megfoghatatlan végtelenséggel.

Dél körül a császár messzelátójával elsőnek vett észre a láthatár szélén valamit, a mi magára vonta figyelmét. Mondta is:

— Valami felhőt látok ott; azt hiszem, csapatok.

Aztán a dalmácziai herczeghez fordúlt:

— Soult, mit lát Chapelle-Saint-Lambert felől?

A marsal arrafelé szögezve látcsövét, felelt:

— Négy-ötezer ember, sire. Bizonyosan Grouchy.

A jelenség azonban mozdúlatlan maradt a ködben. A vezérkar összes távcsövei fürkészték a „felhő"-t, melyet a császár jelzett. Némelyek azt mondták: Csapatok, melyek pihenőt tartanak. A legtöbb azt mondta: Fák. Annyi igaz, hogy a felleg nem mozdúlt. A császár ki-

küldte Domon könnyű lovas hadosztályát, hogy derítse föl, mi ez a homályos pont.

Bülow tényleg nem mozdúlt. Előcsapata nagyon is gyönge volt, semhogy valamit végezhetett volna. Be kellett várnia a fősereget és parancsa volt, hogy mielőtt harczba bocsátkozik, egyesítse egész haderejét. Öt óra tájban azonban, látva Wellington veszedelmes helyzetét, Blücher parancsot adott Bülownak, hogy támadjon és ekkor mondta a nevezetes szavakat: „Levegőhöz kell juttatni az angol sereget".

Kevéssel utóbb a Losthin-, Hiller-, Hache- és Ryssel-hadosztályok fölvonúltak szembe a Lobau-hadtesttel, Vilmos porosz herczeg lovasai kikanyarodtak a párisi erdőből, Plancenoit lángokban állott és a porosz lövegek elkezdtek zuhogni, úgy hogy még a Napoleon mögött tartalékban álló gárda sorai közé is hullottak.

XII.

A gárda.

A mi ezután következett, — ismeretes. Egy harmadik hadsereg közbecsapása, az ütközet széttagolódása, nyolczvanhat tüzet hányó ércztorok váratlan megdördülése, I. Pirch Bülow-val együtt való megérkezése, a Ziethen-lovasok, a kiket maga Blücher vezényelt, a francziák visszaszorítása, Marcognetnek az ohaini fensíkról való lesöpörtetése, Durutte Papelotteból való kivettetése, Donzelot és Quiot meghátrálása, Lobau oldalba való támadtatása, új csata, mely a leszálló alkonyattal egyszerre rohanta meg az oldalvéd nélküli franczia ezredeket, az egész angol csatavonalnak újból támadó föllépése és előrenyomúlása, a rengeteg lyuk, mely a franczia hadseregben tátongott, az angol és a porosz kartácszápor kölcsönös segédkezése, az írtó öldöklés, romlás elől, romlás az oldalszárnyakon és végre a gárda, a mint ebben az iszonyú összeomlásban belépett a harczvonalba.

Érezve, hogy halálába megy, azt kiáltotta: Éljen

a császár! A történelem nem tud meghatóbbat, mint a milyen az az éljenző haldoklás.

Az ég egész napon át be volt borúlva. Egyszerre ebben a pillanatban, — esti nyolcz óra volt, — a láthatár szélén fölszakadoztak a felhők és a nivellesi út szilfáinak ágai között előtűnt a lenyugvó nap komor, mély vörössége. Austerlitznél fölkelőben látták.

A gárda minden egyes zászlóalját egy-egy tábornok vezényelte a leszámolásra. Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet és Povet de Morvan. Mikor a harcz ködében előtűntek a gárda gránátosainak sast ábrázoló széles érczlemezzel díszített magas süvegei, szabályos sorokban, nyugodtan, büszkén, az ellenséget megkapta Francziaország tisztelete; úgy tetszett, mintha húsz győzelem kiterjesztett szárnyakkal jelent volna meg a csatatéren és a győzők, legyőzötteknek vélve magukat, hátráltak. Wellington azonban fölkiáltott: *Föl, gárdisták, és jól czélozzatok!* Az angol gárdisták vörösruhás ezrede, mely a sövények mögött feküdt, fölegyenesedett, kartácszápor lyukasztotta át a franczia sasok körül repdeső háromszínű lobogót, mindnyájan előre rohantak és megkezdődött a nagyszerű mészárlás. A császári gárda érezte az árnyékban, hogy a hadsereg megfutamodik körülötte, hallotta a *fusson, a ki tud* kiáltásokat, melyek fölváltották az *éljen a császár*-t és noha futás volt mögötte, folytatta előrenyomulását, egyre jobban öldököltetve és minden lépéssel egyre inkább haldokolva. Nem voltak köztük se habozók, se félénkek. Ebben a csapatban a közkatona épp oly hős volt, mint a tábornok. Egyetlen egy ember se tért ki az öngyilkosság elől.

Ney, a ki magánkívül volt és nagyságával fölérte az önként elfogadott halál egész magasságát, minden csapásnak kitette magát e kavargásban. Itt lőtték ki alóla az ötödik lovat. Izzadtan, lángoló szemekkel, tajtékkal a szája körül, kigombolt egyenruhában, egyik vállrojtja kettészelve egy horse-guard kardcsapásától, golyótól behorpasztott nagy sas-érmével, véresen, sárosan, nagyszerűen, törött karddal a kezében kiáltotta: *Nézzétek, hogy hal meg egy francia marsal a csatatéren!* Azonban hiába; nem halt meg. Meg volt vadulva

és szitkozódott. Drouet d'Erlonnak odakiáltotta: *Te nem öleted meg magadat?* A maroknyi csapatot gyilkoló tüzérség golyózáporában fölkiáltott: — *Hát az én számomra nincs egy se? Oh! bár mindezek az angol golyók az én hasamba fúródnának!* — Boldogtalan, te a franczia golyóknak voltál szánva.

XIII.

A katasztrófa.

A gárda mögött gyászos volt a fölbomlás.

A sereg hirtelen, egyszerre ingott meg mindenfelöl, Hougomontnál, Haie-Saintenél, Papelottenál, Plancenoitnál. A kiáltást hogy: árulás! követte a: fusson, ki merre lát! A hadsereg, a mely megfutamodik, olyan, mint a hóolvadás. Minden inog, reped, recseg, úszik, sodródik, esik, ütödik, siet, rohan. Hallatlan szétesés. Ney lovat kér, fölugrik a hátára és kalap, nyakravaló, kard nélkül keresztbe áll a brüsszeli úton, föltartóztatva úgy az angolokat, mint a francziákat. Megkísérli, hogy visszatartsa a sereget, serkenti, gyalázza, belekapaszkodik a futókba. Eltolják. A katonák futnak tőle és azt kiabálják: *Éljen Ney tábornagy!* Durutte két ezrede rémülten és mintha lapdáznának vele, lökdösödik ide-oda az ulánusok kardja és Kempt, Bést, Pack és Rylandt dandárainak puskatüze között. A csatában a legszörnyűbb a futás: a barátok egymást öldösik, hogy szaladhassanak; az escadronok és a zászlóaljak egymáshoz csapódnak és szétszórják egymást, óriási tajtékveréseként a csatának. Lobau az egyik szélen, Reille a másikon belesodródnak az árba. Napoleon hiába állít falakat a gárda maradékából; hiába pazarolja végső erőfeszítéssel a szolgálatára rendelt escadronokat. Quiot meghátrál Vivian elöl, Kellermann Vandeleur elöl, Lobau Bülow elöl, Morand Pirch elöl, Domon és Subervic Vilmos porosz herczeg elöl. Guyot, a ki a császár escadronjait rohamra vezette, az angol dragonyosok lábai alá bukik. Napoleon vágtatva száguld a futók mellett, lelkesíti, biztatja, fenyegeti, kéri őket. Mindezek az ajkak, melyek

reggel azt kiáltozták: Éljen a császár! — tátva maradnak; csak alig, hogy megismerik. A porosz lovasság, mely most érkezett, rohan, repül, kaszabol, csapdos, szabdal, öl és irt. A szekerek tolonganak, az ágyúk menekülnek; a társzekerek katonái kifognak a kocsikból és fölpattannak a lovakra, hogy eliramodhassanak, a fölfordúlt kocsik, négy kerekük az ég felé fordítva, elzárják az utat és alkalmat adnak a mészárlásra. Az emberek tiporják, nyomják egymást, halottakon és élőkön gázolnak. A karok elvakultan csapkodnak ide-oda. Szédítő sokaság lepi el az utakat, az ösvényeket, a hidakat, a síkságokat, a dombokat, a völgyeket, az erdőket, minden zsúfolva van a negyvenezer futó embertől. Kiabálás, kétségbeesés, a vetésbe dobott tarisznyák és puskák, kardéllel nyitott utak, se bajtársak, se tisztek, se tábornokok többé, kimondhatatlan rémület. Ziethen, a mint kénye-kedve szerint kaszabolja Francziaországot. Oroszlánok, melyekből birkák lettek. Ilyen volt ez a futás.

Genappenál megpróbálták, hogy visszafordúljanak, szembe nézzenek, sorakozzanak. Lobau összeszedett háromszáz embert. Eltorlaszolták a falu bejáratát; de a porosz kartács első zuhanyára mind újra futni kezdett és Lobau foglyul esett. E kartácszápornak még ma is lehet látni a nyomát egy téglából épült házikó régi oromfalán, mely néhány percznyire Genappe előtt, az út jobboldalán áll. A poroszok berohantak Genappeba, kétségkívül dühösen a miatt, hogy ily kevés kellett a győzelemhez. Az üldözés iszonyatos volt. Blücher leöldösést parancsolt. Roguet adta a gyászos példát, hogy halállal fenyegetett minden gránátost, a ki porosz foglyot hoz elébe. Blücher még túltett Roguet-n. Duhesme, a fiatal gárda tábornoka, egy genappei korcsma ajtajához szorulva, átnyujtotta kardját egy halál-huszárnak, a ki elvette a kardot és megölte a foglyot. A győzelem a legyőzöttek legyilkolásával fejeződött be. Minthogy a történelmet képviseljük, büntessünk: az öreg Blücher meg becstelenítette magát. E vadság betetőzte a romlást. A kétségbeesett menekülők átmentek Genappeon, át Quatre-Bras-n, Gorselies-n, Frasnes-n, Charleroi-n,

Thuin-on és csak a határszélen álltak meg. Hajh! melyik sereg volt az, a melyik így futott? A nagy hadsereg.

E szédülés, e rémület, e rombadőlése a legfelsőségesebb bátorságnak, a mi valaha a történelmet bámulatra ragadta, ok nélkül való volt? Nem. Valami óriási jobb kéz árnya terül el Waterloo fölött. Ez a nap a végzet napja. Az ember fölött honoló erő virrasztotta föl ezt a napot. Innen a fejek iszonyodó lehorgasztása; innen van, hogy annyi nagy lélek átadta a kardját. Azok, a kik legyőzték Európát, megsemmisülten buktak alá, valami rettenetes jelenlétet érezve az árnyékban, nem volt többé se mit mondaniok, se mit tenniök. *Hoc erat in fatis.* E napon új kilátás tárult föl az emberi szem előtt. Waterloo a tizenkilenczedik század fordulója. Egy nagy embernek el kellett tűnnie, hogy a nagy század fölvirradhasson. A véghezvitelt olyan valaki vállalta magára, a kivel szemben nincsen feleselés. Immár érthető a hősök rémülete. A waterlooi csata fölött nem felhő vonult át, hanem több ennél: meteor. Isten járt ott.

A beálló éjszakában, Genappe mellett egy mezőn Bernard és Bertrand kabátja szárnyánál fogva megragadtak és megállítottak egy sápadt, gondolatokba mélyedt, komor embert, a kit a futók áradata idáig sodort és a ki leszállva lováról, karja alá fogta a kantárt és dúlt tekintettel egymaga fordult vissza Waterloo felé. Napoleon volt, a ki még most is, nagy alvajárója ez összeomlott álomnak, előre akart menni.

XIV.

Az utolsó négyszög.

A gárda néhány négyszöge, mozdulatlanul állva a futók özönlésében, mint sziklák a tovafolyó vízben, egész éjszakáig tartotta magát. Az éjszaka elérkezésével elérkezett a halál is, bevárták a kettős árnyékot és rendületlenül hagyták, hogy befedezze őket. Minden egyes ezred, elvágva a többitől és kapcsolat nélkül a minden oldalról megbontott hadsereggel, a maga számlájára halt meg. E végső cselekvésre némelyek a ros-

sommei magaslatokon, mások a mont-saint-jeani fensíkon foglaltak állást. Itt, magukra hagyatva, legyőzetve, rettenetes indulatban égve, e komor négyszögek irtózatos halálküzdelmet vívtak. Ulm, Wagram, Jena, Friedland halt meg bennök.

A szürkületben, esti kilencz óra tájban, már csak egy állt közülük, a mont-saint-jeani fensík tövében. E gyászos völgyben, a lejtő alján, melyen a vértesek fölhatoltak volt és a mely most el volt árasztva az angolok tömegétől, a győzedelmes ellenség tüzérségének nekiirányított golyózáporában ez a négyszög még egyre küzdött. Parancsnoka egy Cambronne nevű ismeretlen tiszt volt. A négyszög minden lövésre fogyott, de minden lövésre visszalőtt. A kartácsra puskatűzzel válaszolt, közben egyre összébb vonva négy falát. Messziről a futók egy-egy pillanatra lihegve megálltak és hallgatták a sötétben a mindegyre erőtlenedő gyászos dörgést.

Mikor a légió már csak maroknyi, zászlójuk már csak rongy volt, mikor puskáik, melyekből kifogytak a golyók, már csak botokká váltak és a holttestek halma nagyobb lett, mint az élők csoportja, a győztesek valami szent borzalmat éreztek e fenséges haldoklókkal szemben és az angol tüzérség, lélegzetet véve, elhallgatott. Valami fegyverszünetféle állott be. A harczolók körül mintha kísértetek rajzottak volna, lóháton ülő emberek árnyképei, ágyúk sötét körvonalai, a kerekek és az ágyútalpak között egy-egy darabka világos égbolt; az óriási halálfej, melyet a hősök a csata hátterében mindig maguk előtt látnak a füstben, közeledett feléjük és reájuk meresztette szemeit. Az alkonyi homályban hallhatták, mint töltik meg az ágyúkat, a meggyujtott kanóczok, melyek megannyi az éjszakában villogó tigrisszemnek látszottak, kört formáltak fejük körül, az angol ütegek összes gyujtópálczái közeledtek az ágyúkhoz és ekkor, a végső pillanatot fölfüggesztve az emberek fölött, egy angol tábornok, némelyek szerint Colville, mások szerint Maitland, meghatottan odakiáltotta nekik: Vitéz francziák, adjátok meg magatokat! Cambronne egyetlen szóval válaszolt: Sz . . t!

XV.

Cambronne.

Minthogy a franczia olvasó tiszteletet igényel, azt a szót, mely talán a legszebb, a mit franczia ember valaha mondott, nem lehet előtte ismételni. Tilalom, mely nem engedi a magasztost a történelembe.

Mi, a saját koczkázatunkra és veszélyünkre, áthágtuk a tilalmat.

Nos tehát, ez óriások között volt egy titán: Cambronne.

Kimondani e szót és utána meghalni, mi lehet ennél nagyobb? Mert meghalni akarni annyi, mint meghalni és nem az ő hibája, hogy túlélte a kartácstüzet.

A waterlooi csata győztese nem Napoleon, a ki megtört, nem Wellington, a ki négy órakor ingadozott, öt órakor kétségbeesett, nem Blücher, a ki egyáltalában nem verekedett; a waterlooi csata győztese Cambronne.

Egy ily szóval sujtani a villámot, a mely öl, annyi, mint győzni.

Ezzel felelni a katasztrófának, ezt mondani a végzetnek, ezt az alapot adni a fölállítandó oroszlánnak, ezt a választ vágni oda az éjszakai esőnek, Hougomont álnok falának, az ohaini mély útnak, Grouchy megkésésének, Blücher megérkezésének, gunyolódni a sírban, állva maradást biztosítani az elesés után, egyetlen szótagba mártani az európai koalicziót, feltárni a királyok előtt a pöczegödröt, melyet már a caesarok ismertek, Franczia-ország villámának hozzácsatolásával a legutolsó szót megtenni legelsőnek, farsangi tempóval zárni Waterloot, Leonidast Rabelaisval tetőzni, egy kimondhatatlan végső szóba összegezni a győzelmet, elveszteni a talajt és megnyerni a történelmet, a mészárlás után a maga részére hódítani a nevetőket: — ez óriási.

Ez arczulcsapása a villámnak; eléri az aischylosi nagyszerüséget.

Cambronne szava olyan hatást tesz, mint a mikor valami összeroppan. A gúny, a mely egy mellkast roppant össze; a halálküzdelem, mely robbantással könnyít

a terhén. Ki győzött? Wellington? Nem. Blücher nélkül el lett volna veszve. Blücher? Nem. Ha Wellington nem kezd, Blücher nem végezhetett volna. E Cambronne, a végső óra e szereplője, ez az ismeretlen katona, a háború e végtelen kicsiny parányа érzi, hogy itt valami hazugság van, szörnyű párosodás: hazugság a katasztrófában és abban a pillanatban, mikor e miatt tombol a dühtől, megkínálják egy csekélységgel, az élettel? Miként ne pattant volna fel? Itt vannak mind, Európa királyai, a szerencsés vezérek, a mennydörgő Jupiterek, van százezer győztes katonájuk és a százezer mögött még egymillió, ágyúik tátonganak, mellettük az égő kanóczok, sarkaik alá hajtották a császári gárdát és a nagy hadsereget, letiporták Napoleont, már csak Cambronne maradt; nincs senki, a ki tiltakozhatnék, csak ez a porbeli féreg. Nos hát, tiltakozni fog. És keres egy szót, mint a hogy az ember kardot keres. Tajték tolul a szájára és e tajtékban megleli azt a szót. E pazar s középszerű diadallal, e győztes nélküli győzelemmel szemben e kétségbeesett ember fölegyenesedik; érzi a diadal óriási voltát, de megállapítja az ürességét és többet tesz, mintha csak leköpné: a tömeg, az erő és az anyag összezúzó súlya alatt megtalálja a kifejezést, mely a léleké: az ürüléket. Ismételjük, ezt mondani, ezt tenni, erre reábukkanni annyi, mint győzedelmeskedni.

E végzetes perczben a nagy idők szelleme szállta meg ezt az ismeretlen embert. Cambronne úgy találta meg a Waterloohoz való szót, mint a hogy Rouget de l'Isle a marseillaiset: egy felsőbb hang sugallatából. Az isteni orkán egy fuvalma külön válik és átvágtat ezeken az embereken, megreszketnek és az egyik elénekli a fenséges dalt, a másik elordítja a rettenetes fölkiáltást. A titáni megvetés e szavát Cambronne nemcsak Európának vágja az arczába és nemcsak a császárság nevében, a mi kevés is volna; a multnak vágja oda és a forradalom nevében. Az ember hallja és reáismer Cambronneban az óriások lelkére. Úgy tetszik, mintha Danton beszélne vagy Kléber bömbölne.

Cambronne szavára az angol hang is egyetlen szóval felelt: Tüz! Az ütegek föllobbantak, a domb megre-

megett, az ércztorkok egy utolsó, rettenetes kartácszáport okádtak; a sík fölött vastag füstfelhő gomolygott, melyet a fölkelő hold sáppadt fehérre festett és a mikor a füst eloszlott, már nem volt semmi. A félelmes maradvány meg volt semmisítve; a gárda meghalt. Az élő erőd négy fala a földön hevert és a holttestek között alig lehetett itt-ott egy-egy vonaglást látni. Így haltak meg a római légióknál is nagyobb franczia légiók Mont-Saint-Jean tövében, az esőtől és vértől ázott földön, a sötétlő vetésben, ugyanazon a helyen, a hol most reggel négy órakor fütyörészve és lovait vigan csapkodva hajt József, a nivellesi postakocsis.

XVI.

Quot libras in duce?

A waterlooi csata rejtély. Épp oly homályos azoknak, a kik megnyerték, mint az előtt, a ki elvesztette. Napoleon szerint pánik volt*; Blücher csak tüzelést lát; Wellington mit sem ért az egészből. Bizonyságok a hadi tudósítások. A jelentések kúszáltak, a kommentárok zavarosak. Ezek hebegnek, amazok dadognak. Jomini négy szakaszra osztja a waterlooi csatát; Mufling három fordulópontra bontja; egyedül Charras, noha bizonyos pontokra nézve mi másként vélekedünk, mint ő, tudta büszke szempillantásával átfogni az isteni véletlennel hadakozó emberi lángész e katasztrófájának jellemző vonalait. Az összes többi történetírókat bizonyos káprázat tartja fogva és e káprázatban tapogatódznak. Mennyköves nap volt ez valóban, elomlása a katonai monarchiának, a mi, a királyok nagy csodálkozására, maga után rántotta az összes királyságokat, bukása az erőnek, veresége a háborúnak.

Ez eseményben, mely az emberfölötti szükségesség jelét viseli magán, az emberek része semmi.

Vajjon ha elvesszük Waterloot Wellingtontól és

* »A csata befejezése, a nap bevégzése, a hibás intézkedések pótlása, másnapra a legfényesebb győzelem biztosítása, mindez lehetetlenné vált egy pillanatnyi páni rémület folytán.« (*Napoleon*, szent-ilonai tollbamondások).

Blüchertől, elveszünk-e ezzel valamit Angliától és Németországtól is? Nem. A waterlooi kérdésben nincs szó se a nagyhírű Angliáról, se a fenséges Németországról. Hála az égnek, a népek nagyságának nincs köze a kard gyászos kaiandjaihoz. Se Németország, se Anglia, se Francziaország nem lakozik egy-egy kardhüvelyben. Ebben a korszakban, a melyben Waterloo csak kardcsörtetés, Németországnak Blücher fölött ott volt Goetheje és Angliának Wellington felett Byronja. Századunk rengeteg eszmének a napkelte és Anglia meg Németország nagyszerű fénynyel ragyognak e hajnalhasadásban. Felségesek, mert gondolkodnak. A czivilizáczió színvonalának emelése elidegeníthetetlen jogczímök; belsejökből ered és nem valami külső véletlenből. Annak, a mit a tizenkilenczedik század megnövesztésére tettek, nem Waterloo a forrása. Csak a barbár népeknél fordul elő, hogy egy győzelem után hirtelen fellendülnek. A vihartól feldagasztott hullámok mulékony hivalkodása ez. A czivilizált népek, főként a mi korunkban, nem a szerint emelkednek és sülyednek, hogy valamely vezérnek szerencséje volt-e vagy nem. A fajsúly, melylyel az emberi nemben szerepelnek, valami nagyobbnak az eredménye, mintsem egy csatáé. Istennek hála: becsületök, méltóságuk, fénylő voltuk, kiválóságuk nem oly tétek, a milyeneket a hősök és a hódítók, e játékosok, a csaták lutrijában megkoczkáztathatnak. Vesztett csata és növekvő haladás gyakran járnak együtt. Hasonlóképp megesik: kevesebb dicsőség, több szabadság. A dob elhallgat, az ész szóhoz jut. Olyan játék ez, melyben a vesztes a nyertes. Beszéljünk tehát mindkét félen hidegen Waterlooról. Adjuk meg a véletlennek, a mi a véletlené és Istennek, a mi Istené. Micsoda tehát Waterloo? Győzelem? Nem. Főnyeremény.

Főnyeremény, a melyet Európa nyert meg és Francziaország fizetett ki.

Nem kellett hozzá valami sok megerőltetés, hogy oroszlánt állíthassanak e helyre.

Waterloo egyébként a legkülönösebb találkozás, a melyről a világtörténelem tud. Napoleon és Wellington. Nem ellenfelek, hanem ellentétek. Isten, a ki szereti az

antithesiseket, sohasem művelt kiáltóbb ellentétet és rendkívülibb szembesítést. Egyfelől a szabatosság, az előrelátás, a mértan, az okosság, a biztosított visszavonulás, a fentartott tartalékcsapatok, makacs hidegvér, rendíthetetlen módszeresség, az a stratégia, mely kihasználja a talaj alakulásait, olyan taktika, mely egyensúlyozza a zászlóaljakat, zsinórra járó mészárlás, az óramutató szerint szabályozott csatázás, semmi se a véletlenre bízva, a régi klasszikus bátorság, a feltétlen szabályszerűség; másfelől a beható látás, a sejtelmes kitalálás, a rendestől eltérő harczmodor, az emberfeletti ösztön, a lobogó tekintet, valami, a mi úgy néz, mint a sas és úgy sujt, mint a villám, csodálatos művészet az elbizakodott hevességben, egy mély lélek minden rejtelme, szövetkezés a végzettel, megrendszabályozása és mintegy engedelmességre kényszerítése a folyónak, a sík mezőnek, az erdőnek, a dombnak, a zsarnok, a ki a csatatér fölött is zsarnokoskodik, a szerencsecsillagban való hit, társulva a stratégiai tudománynyal, melyet növel, de egyúttal meg is zavar. Wellington Barêmeje volt a csatázásnak, Napoleon a Michel Angeloja és a lángészt ezúttal legyőzte a számítás.

Mindkét oldalról vártak valakit. A pontos számító diadalmaskodott. Napoleon Grouchyt várta; nem jött, Wellington Blüchert várta; eljött.

Wellington — a klasszikus hadviselés, mely elégtételt szerez magának. Pályája hajnalhasadásán Bonaparte találkozott vele Itáliában és fényesen megverte. A vén bagoly menekült a fiatal karvaly elől. A régi taktika nemcsak a porba hullott, de meg is botránkozott. Ki volt ez a huszonhat esztendős korzikai? Mit akart ez a ragyogó tudatlan, a ki mindenek ellen és minden nélkül, élelem, lőszer, ágyúk, czipők, sőt majdnem sereg nélkül, egy maroknyi csoporttal reávetette magát az összeszövetkezett Európára és képtelen győzelmeket aratott a lehetetlenségen? Honnan jött ez a mennykövező eszeveszett, a ki szinte lélegzetet se véve és jóformán egyetlen kézmozdulattal egymásután felrobbantotta Németország császárának öt hadseregét, reádöntve Beaulieut Alvinczyre, Wurmsert Beaulieure, Mélasi

Wurmserre, Mackot Mélasra? Ki volt a háborúnak ez az új jövevénye, a ki hetyke volt, mint valami csillag? A katonai akadémia kiátkozta és meghátrált előle. Innen ered a kérlelhetlen harag, a mit a régi caesarismus érzett az új iránt, a szabályszerű kard a lángoló kard iránt és a sakkjátszó a lángelme iránt. 1815 június 18-án e haragé volt az utolsó szó és Lodi, Montebello, Montenolle, Mantua, Marengo, Arcole fölé odaírta: Waterloo. Diadala a középszerűeknek, a mi kedves a többségeknek. A végzet beleegyezését adta ehhez a gúnyhoz. Hanyatlásakor Napoleon az ifjú Wurmsert találta magával szemben.

Hogy valóban Wurmsert lássa az ember, csak meg kell ősziteni Wellingtont.

Waterloo elsőrendű ütközet, a mit egy másodrendű vezér nyert meg.

A mi a waterlooi csatában bámulni való, az Angolország, az az angol szilárdság, az angol határozottság, az angol vér; engedtessék meg kimondani, maga Anglia remekelt itt. Nem a hadvezére, hanem a hadserege.

Wellington, sajátságos hálátlansággal, egy levélben, melyet lord Bathurst-nek írt, kijelenti, hogy serege, az a sereg, mely 1815 június 18-án megvívta a csatát, „gyalázatos hadsereg" volt. Mi a véleménye e tárgyban annak a csonthalmaznak, mely Waterloo barázdái alatt porlad?

Anglia nagyon is szerény volt Wellingtonnal szemben. Wellingtont ennyire nagygyá tenni, ez annyit jelent, mint Angliát kicsinek tüntetni fel. Wellington csak olyan hős, mint a többi. E szürke skótok, a horseguardok, Maitland és Mitchell ezredei, Pach és Kempt gyalogsága, Ponsomby és Somerset lovasai, e highlanderek, a kik dudájukon játszottak a kartácstűz közepette, ez újonczok, a kik alig tudtak még a puskával bánni és szembeszálltak Essling és Rivoli vén harczosaival, — ezek az igazi nagyok. Wellington szilárdan viselte magát, ez az érdeme megvolt és nem is akarjuk elvitatni tőle, de a legkisebb gyalogos vagy lovas katonája is épp oly szilárd volt, mint ő. A vas-katona ér annyit, mint a vas-herczeg. A mi bennünket illet, dicsőité-

sünkkel az angol katonának, az angol hadseregnek, az angol népnek adózunk. Ha lehet szó diadalmi jelvényről, ez Angliát illeti meg. A waterlooi oszlop igazságosabban szólna, ha egy ember alakja helyett egy nép szobrát emelné a fellegekig.

Ám ez a nagy Anglia bosszankodva fogja hallani, a mit itt mondunk. Még a maga 1688-a és a mi 1789-ünk után is megőrizte a hűbéri illuziót. Hisz az örökösödésben és a rangsorban. Ez a nép, melyet egyetlen más sem múl felül hatalomban és dicsőségben, mint nemzetet, nem pedig mint népet becsüli önmagát. Népi mivoltában készségesen alárendeli magát és elfogadja, hogy egy lord legyen a feje. Mint workman eltűri a lenézést; mint katona elviseli a megbotoztatást. Emlékezhetünk reá, hogy az inkermanni csatában egy őrmestert, a ki, úgy tetszik, megmentette a sereget, lord Raglan nem említhette meg a jelentésében, mert az angol katonai hierarchia nem engedi, hogy a hadijelentés oly hősről is megemlékezzék, a ki nincs tiszti rangban.

A mit azonban az olyan fajta eseményben, a milyen Waterloo, mindenekfelett csodálunk, az a véletlen csodás ügyessége. Éjjeli eső, Hougomont fala, az ohaini mély-út, Grouchy, a ki nem hallja az ágyúdörgést, Napoleon vezetője, a ki hazudik, Bülow vezetője, a ki jól tájékoztat: — ez az egész cataclysma remekül volt rendezve.

Egészben véve pedig, mondjuk ki, Waterloo-nál több volt a mészárlás, mint a csatázás.

Minden rendszeres ütközet között Waterloo az, a melynek a harczosok számához képest a legkisebb volt a harczvonala. Napoleon háromnegyed mérföld, Wellington fél mérföld; mindkét részen hetvenkét-hetvenkétezer harczos. Ez a sűrűség okozta az öldöklést.

A számítások a következő arányt állapították meg: Embervesztesége: — Austerlitznél: francziák, tizennégy százalék; oroszok, harmincz százalék; osztrákok, negyvennégy százalék. Wagramnál: francziák, tizenhárom százalék; osztrákok, tizennégy százalék. Moszkvánál: francziák, harminczhét százalék; oroszok, negyvennégy százalék. Bautzennél: francziák tizenhárom százalék;

oroszok és poroszok, tizennégy százalék. Waterloo-nál: francziák, ötvenhat százalék; szövetségesek, harminczegy százalék. Általános arányszám Waterloo-nál: negyvenegy százalék. Száznegyvennégyezer harczos; hatvanezer halott.

Ma a waterlooi mezőn nyugalom honol, az a nyugalom, mely sajátja a földnek, az ember e szenvtelen hordozójának és a csatatér olyan, mint akármelyik más mező.

Éjszaka azonban mégis valami látományos köd száll fel belőle és ha az utas arra sétál, ha néz, ha hallgat, ha elmereng, mint Virgilius Philippi gyászos síkján, a katasztrófa káprázata fogja el. Feléled a rettenetes június 18-ika; az emberekből formált domb-emlékmű eltűnik, az oroszlán szétfoszlik, a csatatér visszanyeri valódi arczulatát; gyalogos katonák sorai hullámoznak a síkon, dühös vágtatás szeli a láthatárt; a megriadt merengő kardok villámlását, szuronyok csillogását, bombák lángját, ágyúgolyók borzalmas össze-vissza czikázását látja; mintha a sír mélyéből jövő hörgés lenne, hallja a jelenéses csata tompa morajlását; ezek az árnyékok a gránátosok; az a fénylés a vértesek; ez a csontváz Napoleon: a másik csontváz Wellington; mindez nincs többé, de mégis egyre kavarog és csatázik; és az árkok bíborszínre festődnek, a fák reszketnek, az őrjöngés felér a felhőkig és mindezek a zordon magaslatok, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit úgy tűnnek fel a homályban, mintha egymást fojtogató kísértetek forgószele tombolna tetőiken.

XVII.

Jónak kell-e ítélni Waterloot?

Van egy igen tiszteletreméltó, szabadelvű iskola, mely egy cseppet se gyűlöli Waterloot. Mi nem tartozunk a tagjai közé. Nekünk Waterloo csak a szabadság meglepetésének dátuma. Mert bizonyára váratlan dolog volt, hogy ily tojásból ily sas kelljen ki.

Waterloo, ha a tetőpontról nézzük a kérdést, inten-

czióját tekintve, forradalom-ellenes győzelem. Európa fordult itt Francziaország ellen, Pétervár, Berlin és Bécs Páris ellen, a *status quo* állt szemben a megbontással, 1789 július 14-dikét támadták meg 1815 márczius 20-ikán át, a monarchiák felzúdulása volt ez a fékezhetetlen franczia zavargás ellen. Végre kioltani ezt a huszonhat év óta folytonos kitörésben levő nagy népet: erről álmodoztak. A Braunschweig-, Nassau-, Romanov-, Hohenzollern-, Habsburg-házak közösséget vállaltak a Bourbonokkal. Az isteni jog ül Waterloo nyergében. Igaz, hogy miután a császárság zsarnokias volt, a királyságnak, a dolgok természetes visszahatásánál fogva, szabadelvűnek kellett lennie és a győzők nagy sajnálatára Waterlooból kénytelen-kelletlen alkotmányos kormányforma sarjadt ki. Mert hát a forradalmat sohase lehet igazán legyőzni; minthogy a gondviselés műve és föltétlenül elkerülhetetlen, mindig újra meg újra előtűnik: Waterloo előtt Bonaparte személyében, a ki ledönti a régi trónokat, Waterloo után XVIII. Lajosban, a ki octroyálta és elviselte az alkotmányt. Bonaparte postakocsist ültet a nápolyi trónra s egy őrmestert Svédország trónjára, az egyenlőtlenségből véve bizonyítékokat az egyenlőség igazolására; XVIII. Lajos pedig Saint-Quenben aláírja az emberi jogok declaratióját. Akarják tudni, mi voltaképpen a forradalom? Nevezzék Haladás-nak. És akarják tudni, mi a haladás? Nevezzék Holnap-nak. A holnap feltartóztathatatlanul végzi munkáját és már ma dolgozik rajta. Mindig czélt ér, még pedig sajátságos módon. Felhasználja Wellingtont, hogy Foyból, a ki csak katona volt, szónokot csináljon. Foy Hougomontnál elbukik és fölkel a szószéken. Igy dolgozik a haladás. Semmiféle eszköz se használhatatlan ennek a munkásnak. Rendíthetetlen nyugalommal alkalmazza isteni munkájának czéljaihoz azt az embert, a ki átkelt az Alpokon, épp úgy, mint a jó öreg beteget, a ki biczegve jár az Elysée mezőjén. Szolgálatába állítja a podagrást, mint a hódítót; a hódítót kívül, a podagrást belül. Waterloonak, azzal, hogy véget vetett az európai trónok karddal való lerombolásának, nem volt más eredménye, mint hogy folytatást nyitott a forradalomnak más irány-

ban. A kard emberei végeztek; a gondolkodókra került a sor. A század, melyet Waterloo meg akart állítani, átlépett rajta és folytatta útját. E sötét győzelmet legyőzte a szabadság.

Összegezésében az, a mi Waterloonál diadalmaskodott, a mi Wellington mögött felmosolygott, a mi megszerezte számára Európa minden marsal-botját, köztük, úgy mondják, Francziaország marsaljának a botját is, a mi vigan taligáztatta a csontokkal telített rögöket az oroszlán halmának megformálásához, a mi diadalmasan iratta ez emlékmű talapzatára e dátumot: 1815 június 18., a mi tüzelte Blüchert, hogy lekaszaboltassa a futókat, a mi a mont-saint-jeani fensíkról úgy hajolt Francziaország fölé, mint valami zsákmányra, az kétségbevonhatatlanul az ellenforradalom volt. Az ellenforradalom mormolta a gyalázatos szót: széttagolás. Elérkezve azonban Párishoz, közelről látta a tűzhányót, érezte, hogy ebben a hamuban megégeti a lábát és meggondolta magát. Alkotmányt dadogott.

Ne lássunk mást Waterlooban, mint a mi benne van. Szándékos felszabadítást semmi esetre se. Az ellenforradalom akarata ellenére volt szabadelvű, épp úgy, mint a hogy, ennek megfelelően, Napoleon akarata ellenére volt forradalmár. 1815 június 18-án a lovas Robespierre kibukott a nyeregből.

XVIII.

Az isteni jog felujulása.

Vége a dictaturának. Európa egész rendszere összeomlott.

A császárság valami oly árnyékba sülyedt, mely hasonlít a római birodalom kimulásához. Mint a barbárok idejében, újra feltárult a mélység. Csakhogy az 1815-iki barbárság, melyet igazi nevén ellenforradalomnak kell nevezni, rövid lélegzetű volt, hamar kimerült és rövid ideig tartott. A császárságot, valljuk be, megsiratták, még pedig hősi szemek. Ha a dicsőség a jogarrá lett kardban rejlik, úgy a császárság maga volt a dicső-

ség. Elárasztotta a földet mindazzal a fénynyel, a mit a zsarnokság adhat; komor fény, jobban mondva: homályos fény. A napvilághoz képest olyan, mint az éjszaka. És ez éjszakának a megszűnése úgy tűnt fel, mintha napfogyatkozás lett volna.

XVIII. Lajos visszatért Párisba. A július 8-iki tánczvigalom kitörölte a márczius 20-iki lelkesedést. A korzikai szó ellentéte lett a béarninak. A Tuileriák kupoláján fehér zászló lengett. A száműzetés trónon ült. Hartwell fenyőfaasztala XV. Lajos liliomvirágos íróasztala előtt állott. Bouvinesről és Fontenoyról úgy beszéltek, mintha tegnap estek volna; Austerlitz régmúlt dolog lett. A trón és az oltár méltóságteljesen barátkoztak egymással. Francziaországban s az egész continensen a tizenkilenczedik század társadalmának üdvét feltétlenül biztosító divat kapott lábra. Európa fehér kokárdát tűzött fel. Trestaillon nagy hírnévre tett szert. A jelige: *non pluribus impar* újra megjelent a kő-sugarak között, melyek a Quai d'Orsayn levő kaszárnya homlokzatán napot formáltak. A hol azelőtt császári őrállomás volt, most vörösre festett királyi őrhely állt. A félszegül hordott győzelmekkel megrakott carroussel-téri diadalív, mely idegenül érezhette magát ez újdonságok között és kissé talán szégyenkezett is Marengo meg Arcole miatt, Angoulème herczeg szobrával segitett magán. A Madeleine-temető, ez az 1793-iki borzadalmas közös sírgödör, márvány- és jáspis-burkolatot nyert, merthogy XVI. Lajos és Mária Antoinette csontjai ott porladtak e hamvak között. A vincennesi sánczárokban síri emlékoszlop kelt ki a földből, hirdetve, hogy Enghien herczeg ugyanabban a hónapban halt meg, a melyben Napoleon megkoronázta magát. VII. Pius pápa, a ki a halálhoz felette közel vett részt e koronázáson, nyugodalmasan megáldotta a leomlást, mint a hogy megáldotta volt a felmagasztalást. Schönbrunnban volt egy kis négy éves árnyék, a kit pártütés volt római királynak nevezni. És mindezek a dolgok azért történtek, e királyok azért foglalták el újra trónjaikat, Európa parancsolóját azért zárták kalitkába, a régi uralom azért ujult meg, a föld minden fénye és árnyéka azért cserélt helyet, mert egy

nyári délután egy pásztorfiú egy erdőben azt mondta egy porosznak: erre menjünk, és ne arra!

Ez az 1815-iki esztendő olyan volt, mint valami gyászos április hónap. A régi egészségtelen és mérgező valóságok új külszínt öltöttek. A hazugság egybekelt 1789-czel, az isteni jog alkotmánynyal álczázta magát, a koholmányok alkotmányosakká váltak, az előítéletek, babonák és hátsó gondolatok, szívük rejtekében a 14-ik szakaszszal, szabadelvűséggel fényezték ki magukat. A kígyók bőrt változtattak.

Napoleon nagyobbá és egyben kisebbé tette az embert. A ragyogó anyag uralmának e korszakában az eszményt sajátságos elnevezéssel ideológiának nevezték. Súlyos oktalanság egy nagy ember részéről, hogy a jövőt nevetség tárgyává akarja tenni. A nép azonban, ez az ágyútöltelék, mely annyira szerelmes az ágyúszóba, keresi a tekintetével. Hol van? Mit csinál? Napoleon meghalt, — mondá egy utas egy marengói és waterlooi rokkantnak. — *Ő meghalt?* — kiáltott fel a vén katona. — *Látszik, hogy nem ismeri!* A képzelet isteni sorba emelte ezt a leterített embert. Waterloo után Európa háttere homályba borult. Napoleon letűnésével sokáig valami óriási üresség maradt.

A királyok beleültek ebbe az üességbe. A vén Európa felhasználta az újjáalakulásra. Létrejött a szentszövetség. Belle-Allience már jelezte a waterlooi csatatér végzetes voltát.

A megújult régi Európa ez arczulatában kezdtek feltünedezni az új Francziaország vonalai. A jövő, melyet a császár kigúnyolt, megkezdte bevonulását. Homlokán e csillag ragyogott: Szabadság. Az ifjú nemzedék lángoló tekintete feléje fordult. Különös dolog: egyidőben gyuladtak szerelemre a jövő: a szabadság és a mult: Napoleon iránt. A lezuhanás megnövelte a legyőzöttet. A bukott Bonaparte magasabbnak látszott, mint a milyen a fennálló Napoleon volt. A kik győzedelmeskedtek, féltek tőle. Anglia Hudson Lowevel őriztette, Francziaország pedig Montchenuvel leselkedtetett reája. Keresztbe font karjai állandó nyugtalanságban tartották a trónokat. Sándor czár úgy nevezte: álmatlanságom. E

rettegést a forradalomnak az a nagy mennyisége okozta, a mi benne volt. Ez magyarázza és menti a bonaparteista liberalismust. Ez az árnyék reszketésben tartotta a régi világot. A királyok rosszul érezték magukat trónjaikon, mert a látóhatár szélén ott emelkedett a szent-ilonai szikla.

Míg Napoleon Longwoodban haldokolt, a hatvanezer ember, a ki Waterloo mezején lelte halálát, békésen rothadozott és e békéből valami szétáradt a világba. A bécsi kongresszus az 1815-iki szerződéseket gyártotta belőle és ezt Európa restauratiónak nevezi.

Ime, ez volt Waterloo.

Azonban mi ez a végtelennek? Ez az egész vihar, ez az egész felhő, e harcz, utána a béke, ez az egész árnyék nem zavarta egy pillanatra se a fényét annak az óriási szemnek, mely előtt az egyik fűszálról a másikra ugráló szöcske ugyanakkora, mint a sas, mely a Notre-Dame egyik tornyáról a másikra röpül.

XIX.

A csatatér éjszaka.

E könyv szüksége úgy követeli, hogy térjünk vissza e végzetes csatatérre.

1815 június 18-án holdtölte volt. E világosság kedvezett Blücher katonáinak a vérengző üldözésben, elárulta a futók nyomait, kiszolgáltatta e szerencsétlen tömeget a porosz lovasság ádáz dühének és elősegítette az öldöklést. Néha megesik, hogy az éjszaka ily tragikus előzékenységet tanusít a katasztrófákban.

Az utolsó ágyúlövés után a mont-saint-jeani fensík puszta maradt.

Az angolok elfoglalták a francziák táborhelyét; a győzelemnek ez a rendes megállapítása: a győztes a legyőzött ágyában alszik. A tábort Rossommeon túl ütötték fel. A poroszok, a kik a menekülők után vetették magukat, előre száguldottak. Wellington Waterloo falujába ment, hogy megírja jelentését lord Bathurstnek.

Ha a *sic vos non vobis* valaha alkalmazható volt, úgy bizonyára Waterloo falujára illett reá. Waterloo nem tett semmit, félmérfödnyire maradt a csatától. Mont-Saint-Jeant összeágyúzták, Hougomont leégett, Papelotteot felégették, Plancenoit-t felégették, Haie-Sainte-et rohammal vették be, Belle-Alliance tanúja volt a két győztes ölelkezésének; mind e nevek alig ismeretesek és Waterloonak, a mely részt se vett a csatában, jutott az egész dicsőség.

Nem tartozunk azok közé, a kik dicsőítik a háborút; a mikor alkalom van reá, szemébe mondjuk az igazságot. A háborúnak vannak borzalmas szépségei, melyeket nem titkoltunk el; de vannak, ismerjük el, rút oldalai is. Ezek között egyike a legmeglepőbbeknek a halottak gyors kifosztása a győzelem után. A hajnal, mely egy csata után virrad fel, mindig mezítelen holttestekre veti világosságát.

Ki cselekszi ezt? Ki piszkítja így be a diadalt? Melyik az az útálatos tolvaj-kéz, mely a győzelem zsebében kotorász? Kik azok a gazficzkók, a kik a dicsőség mögött űzik a zsebmetszést? Néhány bölcsész, köztük Voltaire is, azt állítja, hogy éppen azok, a kik a dicsőséget kiküzdötték. Ugyanazok az emberek, — mondják, — nincs felváltás: a kik talpon maradtak, kifosztják azokat, a kik a földön hevernek. A nappal hőse az éjszaka vámpirja. Végre is, van hozzá jog, hogy az ember levetkőztesse a holttestet, melyet ő tett azzá. A mi bennünket illet, nem hiszszük, hogy így van. Babért tépni és egy halott czipőit ellopni: lehetetlennek tartjuk, hogy mindkettőt ugyanaz a kéz vigye véghez.

A bizonyos az, hogy a győzők után rendszerint jönnek a tolvajok. De a katonát, főként a mai idők katonáját, ne keverjük bele a dologba.

Minden hadseregnek van utófüggeléke, ezt kell vádolni. Denevér-lények, félig rablók, félig szolgák, mindenféle esti lepke, a minő a háborúnak nevezett szürkületben kel életre, egyenruhába öltözött alakok, a kik nem vesznek részt a harczban, színlelő betegek, félelmes sántítók, csempész kantinosok, a kik néha feleségükkel együtt döczögnek kordéjukon és lopják, a mit eladnak,

koldusok, a kik vezetőül ajánlkoznak a tiszteknek, ténfergők, konczlesők: — mindezek valaha — a jelen korról nem beszélünk — annyira hozzátartoztak a hadba vonuló sereghez, hogy külön nevük is volt: lógósoknak hívták őket. Semmiféle sereget, egy nemzetet se terhelt a felelősség értük; olaszul beszéltek és a németeket kísérték; francziául beszéltek és az angolokat követték. Egy ily nyomorult, valami spanyol lógós, a ki francziául beszélt, ölte meg áruló módon és rabolta ki a csatatéren a cerisolesi győzelmet követő éjjel Fervacques marquist, a ki picard tájszólása miatt a francziák közül valónak tartotta őt. A hátramaradozásból született a ragadozó. A kárhozatos elv: *az ellenségből élni* — okozta azt a bélpoklosságot, a mit csak szigorú fegyelem orvosolhatott. Vannak csaló hírnevek; nem mindig tudjuk, hogy bizonyos hadvezérek, a kik egyébként a nagyok közé tartoztak, miért voltak oly népszerűek. Turennet bálványozták a katonák, mert megtűrte a fosztogatást; a megengedett rosszaság részét teszi a jóságnak: Turenne oly jó volt, hogy megengedte a pfalzi tartomány lángba és vérbe borítását. A seregek nyomában a szerint lehetett több vagy kevesebb martalóczot látni, hogy a vezér engedékenyebb vagy szigorúbb volt-e? Hochenak és Marceaunak nem voltak lógósai; Wellingtonnak, készségesen elismerjük, csak nagyon kevés volt.

Mindazonáltal június 18-áról 19-ére virradó éjjel kifosztották a halottakat. Wellington szigorú volt; elrendelte, hogy mindenki, a kit tetten érnek, halállal lakoljon; de a ragadozásnak szívós a természete. Mialatt a rablókat a csatatér egyik részén agyonlődözték, a másik részen tovább folyt a rablás.

A hold komoran ragyogott a sík felett.

Éjfél táján az ohaini mély-út felől egy ember sompolygott, vagy inkább kúszott elő. Minden látszat szerint azok közé tartozott, a kiket az imént jellemeztünk, nem volt se angol, se franczia, se paraszt, se katona, nem is annyira ember, mint inkább egy tátott száj, a kit a halottszag csalt ide, a kinek a lopás a győzelem és a ki jött, hogy megdézsmálja Waterloot. Olyanforma zubbony volt rajta, mely katonagallérhoz hasonlított, nyug-

talan és merész volt egyszerre, előrehaladt és folyton hátra-hátra nézett. Ki volt ez az ember? Az éjszaka bizonyára jobban ismerte, mint a nappal. Nem volt tarisznyája, de köpenye alkalmasint mély zsebekkel volt kibélelve. Időnkint megállt, körülnézett, hogy vajjon nem látják-e, hirtelen lehajolt, megmozgatott valamit, a mi némán és mozdulatlanul hevert a földön, aztán felegyenesedett és tovább osont. Sompolygása, testtartása, gyors és rejtelmes mozdulatai hasonlóvá tették azokhoz az estszürkületi lárvákhoz, melyeket a régi normandiai legendák bolyongóknak neveznek.

Bizonyos éjszakai halászmadarak hasonló körvonalakat tűntetnek fel a mocsarakban.

A figyelmesen vizsgáló tekintet a ködben kis távolságra egy házikó mögött, mely a nivellesi országút és a Mont-Saint-Jeanból Braine-l'Alleudbe vezető út kereszteződése mellett állott, mintegy elrejtve, egy fűzfavessző-echós kis markotányoskocsit pillanthatott volna meg, előtte egy kiéhezett gebével, mely a zablán keresztül csalánt rágicsált és benn a kocsiban valami asszonyféiével, a ki ládákon és csomagokon ült. E kocsi talán összeköttetésben volt a sompolygóval.

A homály derült volt. Az égbolton egyetlen felhő se látszott. Legyen a föld bármilyen piros, a hold fehér marad. Ez az ég közömbössége. A mezőkön a kartácsgolyóktól eltört, de le nem esett és héjuknál függve maradt ágak szeliden himbálództak az éji szellőben. A bokrokat halk fuvalom, majdnem lehellet, reszkettette. A fű meg-megremegett, mintha kilehelt lelkek suhantak volna át.

A távolból homályosan hangzott az angol tábor őrseinek és őrjáratainak jövése-menése.

Hougomont és Haie-Sainte még mindig égett, az egyik nyugatról, a másik keletről, egy-egy nagy lángot formálva, melyekhez mint a két végén egy-egy karbunkulussal ragyogó, kioldódott rubintnyaklánccz gyanánt sorakoztak az angol tábortüzek, széles félkörben terülve el a látóhatár dombjain.

Elmondtuk az ohaini mély-útban történt katasztró-

fát. A szív eliszonyodik, ha elgondolja, milyen halál volt ez annyi derék hősnek.

Ha van valami rettenetes, ha van valóság, mely felülmúlja az álmot, úgy a következő: élni, látni a napot, teljes birtokában lenni a férfiúi erőnek, egészségesnek és vidámnak lenni, bátran nevetni, rohanni a kápráztató dicsőség felé, mely közelről int, érezni a kebelben tüdőt, mely lélegzik, szívet, mely dobog, akaratot, mely mérlegel, beszélni, gondolkodni, remélni, szeretni, bírni anyával, feleséggel, gyermekekkel, élvezni a világosságot és egyszerre, oly gyorsan, mint a meddig egy felkiáltás tart, egy percznél is rövidebb idő alatt alábukni a mélységbe, elesni, gurulni, tiporni, tiportatni, kalászokat, virágokat, leveleket, ágakat látni, semmibe se kapaszkodhatni, érezni, hogy a kard haszontalanná vált, maga alatt embereket, maga felett lovakat érezni, hiába kapkodni, összezúzott csontokkal hemperegni a sötétben, érezni a csizmasarkot, mely kitiporja a szemeket, dühösen harapdálni a lovak patkóit, fuldokolni, üvölteni, vonaglani, eltemettetni és elgondolni: az imént még éltem!

Ott, a hol e siralmas szerencsétlenség hörgött, most minden csendes volt. A mély-út tele volt elkülönithetetlenül össze-visszahalmozott lovakkal és lovasokkal. Szörnyű összekeveredés. Nem volt többé part, a holttetemek egy szintbe hozták az utat a sík mezővel és megtöltötték, mintha gabonával lett volna teleöntve. Fent egy sereg halott, lent folydogáló vérpatak: ilyen volt ez az út 1815 június 18-ának estéjén. A vér elfolyt egész a nivellesi útig és ott széles tócsát formált a ledöntött fák előtt, melyek eltorlaszolták az utat és a mely helyet még ma is mutogatnak. Emlékezhetünk reá, a vértesek katasztrófája a túlsó oldalon, a genappei út felé eső részen történt. A holttetemrakás magassága arányos volt a mélyút mélységével. A közepe táján, azon a helyen, a hol elsekélyesedett és a hol Delord hadosztálya ment keresztül rajta, a halottak rétege elvékonyult.

Az éjjeli csavargó, kit az imént az olvasónak mutattunk, erre felé tartott. Átmotozta ezt az óriási sírt. Nézett. Valami undorító halotti szemlét tartott. Lábai a vérben gázoltak.

Egyszerre megállt.

Néhány lépésnyire tőle, a mély-útnak azon a helyén, hol a holttesthalmaz végződött, az emberek és lovak tömege alól egy nyitott kéz nyúlt ki, melyet a hold megvilágított.

E kéz egyik újján valami ragyogó látszott, aranygyűrű volt.

Az ember lehajolt, egy pillanatig lekuporodva maradt és a mikor megint felállt, a kézen már nem volt gyűrű.

Tulajdonképpen nem is állt fel; valami meggörnyedt és gyanakvó tartásban térdelve maradt, hátat fordítva a halottak tömegének, a látóhatárt kémlelve, egész felső testének súlyát a földre támasztott két mutatóújján nyugtatva, fejét a mély-út széle fölé emelve. Bizonyos cselekedetekhez a sakál négy lábának az utánzása való.

Azután, elszánva magát, felegyenesedett.

E pillanatban ijedten megremegett. Érezte, hogy hátulról valaki megragadja.

Hátrafordult. A nyitott kéz volt, mely összecsukódott és köpenyébe kapaszkodott.

Becsületes embert félelem fogott volna el. Ez nevetésre fakadt.

— No lám, — mondá, — hiszen csak a halott. Jobb szeretem, ha kísértet, mint ha zsandár.

A kéz azonban elernyedt és elbocsátotta. A sírban hamar kimerül az erőlködés.

— Nos hát! — mondá a fosztogató, — még él ez a halott? Majd mindjárt meglátjuk.

Újra lehajolt, turkált a halomban, félretolta, a mi útjában volt, megragadta a kezet, elővonta a kart, kiszabadította a fejet, kihúzta a testet és néhány pillanattal utóbb egy élettelen vagy legalább is ájult embert vonszolt magával a mély-út árnyékába. Vértes volt, tiszt, még pedig valami magasabb rangú tiszt; vértje alól széles aranyvállrojt látszott ki; sisakja nem volt. Ádáz kardcsapás szelte végig az arczát, melyen a vértől semmit se lehetett látni. Egyébként úgy látszott, hogy egy tagja se tört el és hogy szerencsés véletlenből, ha ugyan szabad így mondani, a halottak úgy tornyosodtak felette,

hogy megvédték az összetiportatástól. Szemei le voltak húnyva.

Vértjén a becsületrend ezüstkeresztje függött.

A csavargó letépte a keresztet és nyomban eltüntette köpenye mélységeinek egyikében.

Aztán a tiszt hónalja alá nyúlt, egy órát tapintott, elvette. Majd átkutatta a mellényt, ebben egy erszényt talált, ezt is zsebrevágta.

A mikor a segélynyujtásnak ennél a szakaszánál tartott, a tiszt felnyitotta szemeit.

— Köszönöm, — mondá gyönge hangon.

A hirtelen mozdulatok, melyekkel ez az ember ideodaforgatta, az éj hűvös szellője, a szabadon szívott levegő felébresztették lethargiájából.

A csavargó nem felelt. Felemelte fejét. A síkon léptek nesze hangzott; alkalmasint valami őrjárat közeledett.

A tiszt, a kinek hangjában még benne volt a haldoklás, suttogva folytatta:

— Ki nyerte meg a csatát?

— Az angolok, — felelt a csavargó.

A tiszt újra megszólalt.

— Nyúljon a zsebembe. Egy óra meg egy erszény van benne. Vegye el.

Ez már megtörtént.

A csavargó úgy tett, mintha engedelmeskednék a felszólításnak.

— Nincs itt semmi, — mondá aztán.

— Úgy ellopták, — mondá a tiszt. — Sajnálom. Önnek adtam volna.

Az őrjárat lépései egyre tisztábban hallatszottak.

— Jönnek, — mondá a csavargó, olyan mozdulatot téve, mint a ki odább akar állani.

A tiszt nagy erőlködéssel fölemelte a karját és visszatartotta.

— Ön megmentette az életemet. Ki ön?

A csavargó sebesen és halkan válaszolt:

— Én is a franczia sereghez tartoztam. Most azonban mennem kell. Ha itt találnak, agyonlőnek. Megmentettem az életét. A többi most már az ön dolga.

— Micsoda rangban szolgált?
— Örmester vagyok.
— Mi a neve?
— Thinardier.
— Nem fogom elfeledni e nevet, — mondá a tiszt. — És ön se feledje az enyémet. Az én nevem Pontmercy.

MÁSODIK KÖNYV.

Az Orion hajó.

I.

A 24,601-es szám 9430-as szám lesz.

Valjean Jánost újra elfogták.

Az olvasó szívesen fogja venni, ha röviden végzünk a fájdalmas részletekkel. Mindössze is arra szorítkozunk, hogy ideiktatunk két ujságközleményt, mely néhány hónappal a Montreuil-sur-Merben történt meglepő események után az akkori hírlapokban jelent meg.

E közlemények kissé nagyon is summásak. Ne feledjük, hogy abban az időben a *Gazette des Tribunaux* még nem indult meg.

Az első czikket a *Drapeau blanc*-ból vesszük. 1823 július 25-ről van keltezve:

„— Pas-de-Calais egyik kerülete nem mindennapi esetnek vált a színhelyévé. Egy Madeleine nevű, a kerületbe bevándorolt ember néhány év óta, bizonyos új eljárás segedelmével, nagy föllendülést adott egy ottani régi helyi iparnak, az üveggyöngygyártásnak. Vagyont szerzett és, ne hallgassuk el, vagyonossá tette a kerületet is. Szolgálatainak elismeréséül kinevezték polgármesternek. A rendőrség kiderítette, hogy Madeleine úr nem más, mint egy a kijelölt tartózkodási helyről megszökött egykori gályarab, a kit 1796-ban ítéltek el lopásért és a kinek Valjean János a neve. Valjean Jánost újra beszállították a bagnoba. Úgy látszik, elfogatása előtt sikerült felvennie Laffitte úrtól azt a több, mint félmillió

francnyi összeget, a mit nála helyezett volt el és a mit egyébként, úgy mondják, teljesen tisztességes módon szerzett üzleti vállalkozásaival. Hogy Valjean János a touloni bagnoba való visszaszállíttatása előtt hova rejtette el a pénzt, azt nem sikerült kitudni."

A másik közlemény, mely valamivel részletesebb, a *Journal de Paris*-ban jelent meg és ugyanarról a napról van keltezve, mint az előbbi:

„— Egy volt gályarab, bizonyos Valjean János nevezetű került legutóbb a var-i esküdtbíróság elé, még pedig olyan körülmények között, melyek méltán magukra vonhatják a figyelmet. E gonosztevőnek sikerült kijátszania a rendőrség éberségét; megváltoztatta a nevét és módját ejtette, hogy egyik kis északi városkánkban polgármesterré nevezték ki. E városban meglehetősen jelentékeny üzleti vállalatot alapított. Végre is azonban, hála a közbiztonsági szolgálat fáradhatatlan buzgalmának, leálczázták és elfogták. Egy utczai leány volt a szeretője, a ki az elfogatás pillanatában az ijedtségtől meghalt. E nyomorult, a ki herculesi erővel van felruházva, módot talált, hogy megszökjék; de három vagy négy nappal a szökés után a rendőrség újra kézrekerítette, még pedig Párisban, abban a pillanatban, a mikor fel akart szállani egyikére azoknak a kis kocsiknak, melyek a főváros és Montfermeil (Seine-et-Oise) között a személyközlekedést eszközlik. Hír szerint Valjean János a három-négy napi időközt, ameddig szabadlábon volt, felhasználta, hogy egyik legelső bankárunktól felvegyen egy jelentékeny összeget, melyet nála helyezett volt letétbe. Ez összeget hat-hétszázezer francra becsülik. A vádirat szerint elásta oly helyre, a melyet csak ő ismer, úgy, hogy nem is sikerült reátalálni. Bármint legyen is, a nevezett Valjean János azzal a váddal terhelve került a var-i esküdtszék elé, hogy körülbelül nyolcz év előtt fegyveres kézzel útonállást követett el ama kis derék gyermekek egyike ellen, a kik, mint a ferney-i patriarcha halhatatlan verse mondja:

. . . Savoyaból jönnek vándorolva,
Kis kezük gyengén pihen
Hosszú botjuk izzadságos fogóján.

„A bandita lemondott a védekezésről. Az igazságügyminisztérium ügyes és ékesszóló közege megállapította, hogy a rablásban bűntársak is voltak és hogy Valjean János tagja volt egy rablóbandának, mely a délvidéken garázdálkodott. Ennek folytán Valjean Jánost vétkesnek nyilvánították és halálra ítélték. A bűnös elutasította, hogy semmiségi panaszszal éljen, a király azonban kifogyhatatlan kegyelmében a büntetést kegyesen életfogytiglani kényszermunkára változtatta. Valjean Jánost nyomban útnak indították a touloni bagnoba."

Emlékezhetünk reá, hogy Valjean János Montreuil-sur-Merben vallásos embernek mutatta magát. Néhány lap, köztük a *Constitutional* a megkegyelmezést olybá tüntette fel, hogy a papi-párt diadala.

Valjean János a bagnoban új számot kapott. A 9430-as lett.

Egyébként, mondjuk el, hogy többé ne kelljen reá visszatérnünk, Madeleine úrral a jólét is eltűnt Montreuil-sur-Merből; mindaz, a mit azon a lázas és vívódással tele éjszakán sejtett, valóra változott; távozása *a lélek távozása* volt. Bukása után Montreuil-sur-Merben megismétlődött az az önző osztozkodás, mely a nagyságok ledőlését követi, a virágzó intézményeknek az a végzetes szétaprítása, mely észrevétlenül nap-nap után folyamatban van az emberi világban és a melyet a történelem csak egyszer jegyzett fel, mert akkor Nagy Sándor halála után történt. A helytartók királyokká koronázzák magukat; az alantas alkalmazottak gyárosoknak csapnak fel. Irigy versengés támadt. Madeleine úr tágas műhelyeit bezárták; az épületek romba omlottak; a munkások szétszóródtak. Egyesek a vidéket hagyták oda, mások a munkát hagyták abba. Ezentúl minden kicsiben folyt, a helyett, hogy nagyban folytatódott volna; kis magánhaszonért, a helyett, hogy a közjó előmozdítása lett volna a czél. Nem volt többé központ; mindenütt versengés és ellenségeskedés. Madeleine úr valamennyiök felett állt és igazgatott; hogy ő elbukott, mindenki saját maga felé húzott; a szervezés szellemét a dulakodás szelleme, a szivélyességét a ridegség, az alapítónak mindenek iránt való jóindulatát mindeneknek egymás iránt való gyülö-

lete követte. A szálak, melyeket Madeleine úr szőtt, összehúzódtak és szétszakadoztak; meghamisították a gyártást, silányabbá tették az árút, megölték a bizalmat; a piaczok megritkultak, a megrendelések csökkentek; a munkabér megkisebbedett, a műhelyek munka nélkül maradtak; bekövetkezett a bukás. És már semmi se jutott a szegényeknek. Minden szétfoszlott.

Maga az állam is észrevette, hogy valahol valakit eltiportak. Négy év se telt el az ítélet után, melyben az esküdtszék Madeleine úr és Valjean János azonosságát a bagno javára megállapította és az adóbehajtás költségei a montreuil-sur-meri kerületben kétszeresre szaporodtak. Villéle úr ezt 1817 februárjában a szószéken is szóvá tette.

II.

Két vers, mely talán az ördöglól való.

Mielőtt tovább mennénk, helyén való, hogy némi részletességgel elmondjunk egy különös dolgot, mely abban az időtájban Montfermeilben történt és a mely talán nincs egészen összefüggés nélkül a közbiztosság őreinek bizonyos föltevéseivel.

Montfermeil vidékén egy régi babona járja, mely annál érdekesebb és csodálatosabb, mert népies babona Páris szomszédságában szinte olyan, mint a milyen az alvó virág volna Szibériában. Mi azok közé tartozunk, a kik minden ritka növényt megbecsülnek. Ime tehát a montfermeili babona. Azt hiszik, hogy az ördög időtlenidők óta az ottani erdőbe rejti a kincseit. A vén asszonyok váltig erősítik, hogy alkonyat táján az erdő félreeső helyein gyakran lehet látni egy szekeres- vagy favágó formájú fekete embert, a ki fapapucsot és vászonból való nadrágot meg zubbonyt visel és a kit arról lehet felismerni, hogy a fején kalap vagy sapka helyett két óriási szarvat hord. Ez tényleg alkalmas ismertetőjel. Ez az ember rendszerint azzal van elfoglalva, hogy gödröt ás. A vele való találkozás alkalmával háromféle módon lehet eljárni. Az első, hogy az ember odamegy

és megszólítja. Ekkor látja, hogy ez az ember egyszerűen valami paraszt, a ki azért látszott feketének, mert alkonyatkor minden az, a legkevésbbé sem ás gödröt, hanem füvet sarlóz a teheneinek és a mi szarvaknak tetszett, nem más, mint egy ganajos vella, melyet a hátán hord és a melynek ágai az esti homályban olybá tűnnek fel, mintha a fejéből nőttek volna ki. Az ember ezután hazamegy és még azon a héten meghal. A másik mód, hogy az ember megfigyeli, bevárja, a míg megásta, majd újra betemette a gödröt és elmegy, azután gyorsan odaszalad, felássa a lyukat és elveszi a „kincset", a mit a fekete ember odarejtett. Ebben az esetben egy hónap alatt hal meg az ember. A harmadik mód végre, hogy az ember nem szólítja meg a fekete embert, sőt oda se néz, hanem oly gyorsan elszalad, a hogy csak a lábai bírják. Ebben az esetben egy év mulva hal meg.

Minthogy mind a három módszernek megvannak a hátrányai, általában a másodikat szokás követni, mint a mely legalább némi előnynyel is jár, azzal tudniillik, hogy ha csak egy hónapra is, birtokosává tesz a kincsnek. Bátor emberek tehát, a kik minden szerencsepróbálásra készek, a mint mondják, elég gyakran fölásták a fekete embertől vájt gödröt és megpróbálták, hogy meglopják az ördögöt. Ugy látszik, hogy meglehetősen mérsékelt sikerrel. Legalább a hagyomány így tartja és egy Tryphon nevű rossz normand barát, a ki egy kissé boszorkánymester volt, szintén ezt mondja abban a rejtelmes, barbár latinságú két verssorban, melyet e tárgyban hátrahagyott. Ez a Tryphon Rouen mellett a Saint-Georges de Rocherville apátságban van eltemetve és sírján varangyos békák teremnek.

Az ember tehát óriás mód erőlködik, merthogy ezek a gödrök rendszerint nagyon tekervényesek, izzad, kutat, dolgozik egész éjjel, mert a munkát éjszaka kell végezni, az inge csuromvíz lesz, gyertyája tövig ég, az ásója kicsorbul és a mikor eljut a gödör fenekére, mikor végre reáteheti kezét a „kincsre", mit talál? Mi az ördög kincse? Egy garas, néha egy tallér, egy darab kő, egy csontváz, vérző holttest, néha egy kísértet, mely négyrét van hajtva, mint egy lap papir valami tárczában, néha

semmi. Ilyesmit enged sejteni Tryphon két verssora, mely így hangzik:

Fodit, et in fossa thesauros condit opaca,
As, nummos, lapides, cadaver, simulacra, nihilque.

Manapság, úgy látszik, még lőportartót meg golyókat, továbbá egy-egy csomag piros és kopott kártyát is lehet ott találni, a mi nyílván az ördög szerszáma volt. Tryphon a tizenkettedik században élt és az ördögnek nem jutott eszébe, hogy föltalálja a lőport Roger Bacon előtt és a kártyát VI. Károly előtt.

Egyébként, ha az ember ezzel a kártyával játszik, biztos, hogy elveszti minden vagyonát, a mi pedig a lőportartóban levő lőport illeti, az a tulajdonsága, hogy az embernek szeme közé durrantja a puskáját.

Nos, kevéssel azután, hogy a rendőrök Valjean János volt fegyenczet, szökése után, Montfermeil környékén sejtették, észrevették a faluban, hogy egy Boulatruelle nevű vén útkaparónak „dolgai vannak" az erdőben. A vidéken úgy tartották, hogy ez a Boulatruelle valaha a bagnoban volt; bizonyos mértékben rendőri felügyelet alatt állott és minthogy sehol se kapott munkát, a hatóság olcsó bérrel útkaparónak alkalmazta a Gagnyból Lagnyba vezető úton.

Boulatruellet általában gyanús embernek tartották. Nagyon tiszteletteljes, alázatos volt, mindenki előtt lekapta a sapkáját, a zsandárok előtt remegett és mosolygott, alkalmasint összeköttetésben volt azokkal a bandákkal, melyek éjszaka lesbe szoktak állani az erdőszegleten. Mindebből csak annyi volt igaz, hogy részeges volt.

Ime, mit véltek észrevehetni nála.

Egy idő óta Boulatruelle mindig korán otthagyta a munkát és a beszélgetést és ásójával a vállán ment az erdőbe. Estefelé a legelhagyottabb tisztásokon, a legbozótosabb sűrűkben lehetett látni és úgy tűnt föl, mintha keresne valamit és gödröt ásna. A jámbor asszonyok, a kiknek útja arra felé vezetett, előbb Belzebubnak nézték, azután megismerték, hogy Boulatruelle, a mi azonban csöppet se tette őket nyugodtabbá. Boulatruelleen

észre lehetett venni, hogy e találkozások élénken boszszantják. Látszott, hogy rejtőzni akart és hogy valami rejtelem van abban, a mit művel.

— Világos, — mondták a faluban, — hogy az ördög megjelent neki. Boulatruelle látta és most keres. Alapjában, bolond is volna, ha zsebre nem vágná Lucifer tallérait. — A voltaireisták hozzátették: Vajjon Boulatruelle szedi-e majd reá az ördögöt, vagy az ördög Boulatruellet? — A vén asszonyok szaporán vetették a kereszteket.

Ezenközben azonban Boulatruelle abbahagyta az erdőben való bujkálást és újra rendesen végezte az útkaparói munkákat. Az emberek is másról kezdtek beszélni. Egypáran mindazonáltal kíváncsiak maradtak, gondolván, hogy korántsem a legenda mesés kincseiről, hanem valami sokkal komolyabb és kézzelfoghatóbb dologról van szó, semmint az ördög bankjegyeiről és hogy a vén útkaparó alkalmasint félig kileste ennek a titkát. A legérdeklődőbbek voltak a tanító és a csapláros Thinardier, a ki mindenkivel jó barátságban volt és nem restelte, hogy Boulatruellelel is pajtáskodjék.

— Hogy gályarab volt? — mondá Thinardier. — Eh! édes Istenem! senki se tudja, hogy ki van a gályákon, sem, hogy ki kerül még oda.

Egy este a tanító azt mondta, hogy valamikor az igazságszolgáltatás ugyancsak törődött volna vele, mi keresni valója volt Boulatruellenek az erdőben és hogy vallania kellett volna, mert szükség esetén kínzás alá fogták volna és például a vízpróbának Boulatruelle semmi esetre se tudott volna ellenállani. — Kíséreljük meg a borpróbával, — mondá Thinardier.

Összeültek és itatni kezdték a vén útkaparót. Boulatruelle rengeteget ivott és keveset beszélt. Csodálatos művészettel és nagyszerű arányban vegyítette a sivatag szomjúságát egy bíró hallgatagságával. Mindazonáltal a támadások megismétlésével és Boulatruelle néhány elejtett szavának az egybefűzésével ime, a tanító és Thinardier mit véltek kitudni tőle:

Boulatruelle, mikor egy reggel napkeltekor munkára indult, meglepetve látta, hogy az erdő egy zugában

egy ásó meg egy kapa fekszik egy bokor alatt, úgy, *mintha odarejtették volna.* Azt képzelte azonban, hogy ezek Six-Fours apónak, a vízhordónak a szerszámai és nem törődött velök. Még aznap este azonban, egy fa mögül, úgy hogy őt nem lehetett látni, de ő jól láthatott, megpillantotta, hogy egy ember tart az erdő sűrűje felé, „egy bizonyos, a ki nem e vidékről való, de a kit ő, Boulatruelle nagyon jól ismer". Thinardier értelmezése szerint ez annyit jelent, hogy egy *bagnobeli társa volt.* Boulatruelle nem volt reábírható, hogy megmondja ennek az embernek a nevét. Egy csomag volt nála, valami négyszögletes jószág, olyan, mintha egy nagy doboz vagy egy kis láda lett volna. Boulatruelle meg volt lepetve. Csak hét-nyolcz percz mulva jutott eszébe, hogy kövesse „azt a bizonyost". Azonban már késő volt, az ember eltűnt, éjszaka volt és Boulatruelle nem tudott a nyomára akadni. Ekkor arra szánta magát, hogy megfigyeli azt az erdőrészt. „A hold sütött." Két-három óra mulva Boulatruelle látta, hogy az a bizonyos kijön az erdőből, de most már nem a csomag van nála, hanem az ásót meg a kapát hozza. Boulatruelle hagyta elhaladni és eszeágában se volt, hogy megszólítsa, mert azt mondta magában, hogy az háromszor is erősebb nála, meg aztán kapája is van és ha ráismer és látja, hogy őt is megismerték, bizonyára agyonvágja. Megható összetalálkozás két vén bajtárs között. Az ásó és a kapa azonban fénysugárt gyujtott Boulatruelle előtt; odaszaladt a reggeli bokorhoz, az ásó meg a kapa már nem volt ott. Ebből azt következtette, hogy az a bizonyos gödröt ásott az erdőben, beletette a ládikát és aztán az ásóval elföldelte. Már pedig a láda sokkal kisebb volt, semhogy holttest lehetett volna benne, tehát bizonyára pénzt rejtett el vele. Ezt kereste aztán Boulatruelle. Átkutatta, feltúrta az egész erdőt, mindenütt ásott, a hol a föld frissen megbolygatottnak látszott, de hiába.

Semmit se talált. Montfermeilben többé senki se gondolt erre a dologra. Csak néhány derék vénasszony mondogatta: Az már szent igaz, hogy a gagnyi útkaparó nem hiába bújta az erdőt; bizonyos, hogy látta az ördögöt.

III.

Minek kellett történnie, hogy a béklyó egyetlen kalapácsütésre eltörhessen?

Ugyanezen 1823-ik év óktóber havának vége felé Toulon város lakosai egy nagy vihar után és hogy sérüléseit kijavíthassa, kikötőjükbe visszatérni látták az *Orion* hajót, a melyet később Brestben iskolahajónak használtak és a mely akkoriban a földközi-tengeri hajóhadhoz tartozott.

Ez az alkotmány, minden megrongált volta mellett is, mert a tenger nagyon megviselte, nagyon hatásosan vonult be a kikötőbe. Már nem tudom, micsoda zászló volt rajta, de szabályszerű üdvözletül tizenegy ágyúlövés járt ki neki, melyet a hajó egyenként viszonzott, összesen huszonkét lövés. Kiszámították, hogy a királyi és katonai üdvlövések, e lármás kölcsönös udvariaskodások, kikötői és erődítménybeli formaságok, a reggeli és esti ágyulövések, melyek nap-nap után az összes erődítményekben és az összes hadihajókról elhangzanak, a kikötők megnyitását és bezárását jelző lövések stb. stb. a művelt világban minden huszonnégy órában százötvenezer haszontalan ágyúlövést jelentenek. Egy-egy lövést hat francba számítva, ez naponta kilenczszázezer, évente háromszázmillió francot tesz ki, a mi mind füstbe megy. Ez csak egyetlen részlet. És ezalatt a szegények éhhalállal küzködnek.

1823 az az év volt, melyet a restauratio „a spanyol háború korszaká"-nak nevezett.

E háború egyetlen tényében sokféle esemény és tömérdek különösség fonódott össze. Nagy háziügye volt a Bourbonoknak; a francziaországi ág segítette és pártfogolta a madridi ágat vagyis elsőbbszülöttségi kötelességeket teljesített; Francziaország látszólag visszatért nemzeti hagyományaihoz, de úgy, hogy ez szolgaság és alárendeltség volt az északi kabinetekkel szemben; d'Angoulême herczeg, a kit a liberális ujságok *az andujari hős*-nek neveztek, noha békés arcza nem igen illett hozzá, diadalmas megjelenésben mutatta a szent hatóságnak a

liberálisok álmodozó terrorismusával hadakozó nagyon reális terrorismusát; az öreg nemes-asszonyok nagy rémületére a *descamisados*-okban újra megjelentek a sans-culotteok; a monarchismus szembe helyezkedett az anarchiának minősített haladással; a 89-iki elméletek hirtelen félbeszakadtak; Európa megálljt kiáltott a világot bejáró franczia eszmének; a császárság katonái újra táborba szálltak, de nyolcz évi pihenés után megöregedve, szomorúan és fehér kokárdát viselve; egy kis hősi csapat franczia idegenben lengette a háromszínű zászlót, épp úgy, mint a hogy harmincz év előtt Coblentzben a fehér lobogóval történt; szerzetesek vegyűltek a katonák közé; a szabadság és az újítás szellemét szuronyok térítették észre; ágyúlövések simították az elveket; az ellenfél vezérei meg voltak vesztegetve, a katonák tétováztak, a városokat pénzzel ostromolták; nem volt harczi veszedelem, de mégis félni kellett robbanásoktól, mintha aknában jártak volna; kevés vér folyt, a küzdők csak kevés becsületet szereztek, néhányan szégyenben maradtak, dicsőség senkinek se jutott: — ilyen volt az a háború, melyet oly fejedelmi személyek indítottak, a kik XIV. Lajostól származtak és oly tábornokok vezettek, a kik Napoleontól eredtek. Az a szomorú sors jutott neki, hogy nem emlékeztetett se a nagy háborura, se a nagy politikára.

Néhány fegyvertény komoly dolog volt; így többek között Trocadero bevétele szép hadi cselekedet volt; de mindent összevéve, ismételjük, e háború trombitái repedt hangon szólnak; gyanús ügy volt és a történelem igazat ad Francziaországnak, hogy nem igen akarta elfogadni ezt a hamis diadalt. Nyilván látszott, hogy bizonyos spanyol tisztek, a kikre a védelem volt bízva, nagyon is könnyűszerrel engedtek, a győzelemből a megvesztegetés világlott ki; úgy látszott, hogy inkább a tábornokokat, semmint a csatákat nyerték meg és a győztes katona megalázva tért haza. Kisebbítő hadjárat volt, melyben a zászlók ránczai között a franczia bank fölírása volt látható.

Az 1808-iki háború katonái, a kik látták magukra omlani Saragossa falait, 1823-ban összeránczolták hom-

lokukat, hogy a várak oly könnyen tárják fel a kapukat és kezdték sajnálni, hogy nem Palafox áll velük szemben. Ilyen a franczia természet. Jobb szereti, ha Rostopchine az ellenfele, semmint ha Ballesteros.

Még komolyabb és nem mellőzhető szempontból tekintve, e hadjárat, mely Francziaországban kellemetlenül érintette a katonai szellemet, megbotránkoztató volt a demokratikus szellemre nézve. Szolgaságot czélzó vállalkozás volt. E hadjáratban a franczia katonának, a demokráczia e fiának az volt a czélja, hogy igát rakasson másra. Gyalázatos ellentmondás. Francziaország arra van teremtve, hogy felébressze, nem pedig hogy elfojtsa a népek lelkét. 1792 óta Európa minden forradalma a farnczia forradalomból eredt; a szabadság Francziaországból sugárzik szerte. Ez naprendszeri tény. Vak, a ki nem látja! Ezt Bonaparte mondta.

Az 1823-iki háború tehát, a mellett, hogy merénylet volt a nemes spanyol nemzet ellen, egyszersmind merénylet volt a franczia forradalom ellen is. És ezt a szörnyűséget Francziaország követte el; kényszeríttetve, mert a fölszabadító háborúkon kívül minden, a mit hadseregek hajtanak végre, kényszerítés folytán történik. A *passziv engedelmesség* kifejezése is ezt jelzi. A hadsereg sajátos remeke a vegyítésnek, a melyben az erő rengeteg mennyiségű tehetetlenség eredője. Ez magyarázza meg a háborut, melyet az emberiség az emberiség ellen és az emberiség ellenére visel.

A mi a Bourbonokat illeti, számukra az 1823-iki háború végzetessé vált. Sikernek tekintették. Nem látták, mily veszedelmes dolog hadiparancscsal ölni meg valamely eszmét. Együgyüségükben annyira tévedtek, hogy a bűnből fakadó óriási gyöngülést erőforrás gyanánt iktatták rendszerükbe. Az orvtámadás szelleme bevonult politikájukba. 1823-ban ott csírázott 1830. Tanácskozásaikban az 1823-iki hadjárat érvként szerepelt az erőszakosságok és az isteni jog kalandos próbálkozásai mellett. Francziaország, miután Spanyolországban visszaállította az *el rey neto*-t, otthon is visszaállíthatná a király abszolut hatalmát. Beleestek abba a szörnyű tévedésbe, hogy a katona engedelmességét egynek vették a nemzet jóvá-

hagyásával. Ez az a bizakodás, mely elveszíti a trónokat. Se méregía, se hadsereg árnyékában nem szabad aludni.

Térjünk vissza az *Orion* hajóhoz.

Míg a hadsereg a generalissimus-herczeg vezénylete alatt a szárazföldön folytatta a hadműveletet, a Földközi-tengeren hajóhad czirkált. Már említettük, hogy az *Orion* is ehhez a hajóhadhoz tartozott és hogy a tengeren szenvedett sérülések következtében vissza kellett térnie a touloni kikötőbe.

Egy hadihajónak valamely kikötőben való megjelenése mindig azzal jár, hogy összecsődíti és foglalkoztatja a tömeget. Azért, mert nagy dolog és a tömeg szereti, a mi nagy.

A sorhajó egyike a legnagyszerűbb összecsapásoknak, a melyek az emberi lángész és a természet hatalma között előfordúlnak.

A sorhajó a legsúlyosabb és egyben a legkönnyebb elemekből áll, mert egyszerre van dolga az anyag mindhárom alakjával, a szilárddal, a folyékonynyal és a légnemüvel és mindhárom ellen kell küzdenie. Tizenegy vaskarma van, hogy a tenger fenekén belekapaszkodjék a gránitba és több szárnya meg árbocza, mint a ganajbogárnak, hogy magába vegye a szelet. Lélekzete, mint óriás trombitákon, százhúsz ágyún tódúl ki és büszkén felel a mennydörgésnek. Az óczeán azon igyekszik, hogy eltévessze hullámainak szörnyű hasonlatosságában, de a hajónak megvan a lelke, az iránytűje, mely tanácsokkal látja el és a mely mindig észak felé mutat. Sötét éjszakában lámpái pótolják a csillagokat. A szél ellen van kötele és vászna; a víz ellen fája; a szikla ellen ott van a vas, a réz és az ólom; a homály ellen a világosság, a végtelenséggel szemben pedig egy tű.

Ha az ember fogalmat akar alkotni magának az óriási arányokról, melyek összessége a sorhajót eredményezi, csak be kell lépnie a bresti vagy touloni kikötő valamely hatemeletes fedett hajóműhelyébe. Az építésben levő hajók itt mintegy harang alatt láthatók. Ez az óriási gerenda vitorlarúd; ez a vastag faoszlop, mely szinte beláthatatlan hosszúságban hever a földön, a főárbocz. Alapjától, melyet a műhely földjére állítunk, csúcsáig,

mely a felhőkbe nyúlik, hatvan öl magas és lent három láb az átmérője. A nagy angol árbocz kétszáztizenkét láb magasra nyúlik a vízszín fölé. Apáink tengerészete köteleket alkalmazott, a miénk lánczokat. Egy száz ágyús hajó lánczai négy láb magas, húsz láb hosszú és nyolcz láb széles rakást tesznek ki. És mennyi fa kell egy ily hajóhoz? Háromezer köbméter. Egész erdő uszik benne.

És ne feledjük, mindez egy negyven év előtti hadi alkotmányra vonatkozik, egyszerű vitorláshajóra. A gőz, mely akkor még gyermekkorát élte, azóta új csodákkal gyarapította azt a csodaművet, a mit hadihajónak nevezznek. Ma például a csavaros, vegyes szerkezetű hajó oly gép, melyet háromezer négyszögméternyi vászonból való vitorla és egy kétezerötszáz lóerejű kazán tart mozgásban.

Nem szólva az új világcsodákról, Columbus Kristóf és Ruyter régi hajója egyike az ember nagy remekműveinek. Kifogyhatatlan az erőből, mint a végtelenség a leheletből, vitorláiba raktározza a szelet, szabatosan tájékozódik a hullámok rengeteg zavarában, uszik és uralkodik.

Mindamellett elkövetkezik az óra, mikor a forgószél, mint szalmaszálat, töri ketté a hatvan láb hosszú sudárt, mikor a négyszáz láb magas árbocz nádszálként inog a szélben, a tízezer mázsás horgony úgy dobálódzik a hullámtorokban, mint a halász horga a csuka szájában, a mikor a szörnyeteg ágyúk panaszos és haszontalan bődüléseket hallatnak, melyeket a vihar magával ragad a semmibe és az éjszakába, mikor mind ez a hatalom és fenség elmerül egy fensőbbrendű hatalomba és fenségbe.

Valahányszor valamely rengeteg erő valamely rengeteg gyöngeségben végződik, az embert merengés fogja el. Ezért van, hogy a kikötőkben a kíváncsiak, a nélkül, hogy teljes magyarázatát tudnák adni érdeklődésüknek, hemzsegnek a háború és a hajózás e nagyszerű gépezetei körül.

A touloni kikötő partjai, zsiliptetői és lejárói minden nap rakva voltak henyélőkkel és látogatókkal, a kiknek nem volt más dolguk, mint hogy nézték az *Orion*-t.

Az *Orion* már régóta beteg hajó volt. Megelőző út-

jaiban vastag csigarétegek rakódtak a gerinczére, melyek felényire csökkentették menetsebességét; a múlt esztendőben szárazra vonták, hogy lekaparják róla e kagylóborítékot, azután újra vízre bocsátották. E kaparás azonban meglazította a gerincz eresztékeit. A balearok vonalában sérülést kapott a peremén és minthogy akkor a borítást még nem csináltak pléhből, a hajó léket kapott. Ezután egy éjnapegyeni heves szélroham megrepesztette a hajó orrát és megrongálta az előárboczot. E sérülések következtében az *Orion* visszatért Toulonba.

Az arsenal közelében horgonyzott. Teljes fölszerelésben állott és szorgalmasan dolgoztak a kijavításán. A hajóderék nem volt megsérülve, de itt-ott leszedték róla a deszkát, hogy, a mint szokás, levegő járhassa át a bordázatot. Egy reggel a nézgelődő tömeg különös eseménynek lett a tanúja.

A hajószemélyzet vitorlák kötözgetésével volt elfoglalva. Az a matróz, a ki a nagy árbocz tetején dolgozott, elveszítette az egyensúlyt. Látták, hogy meginog, az arsenal-rakparton összegyűlt sokaság felsikoltott, a fej magával ragadta a testet, a matróz megfordult az árbócz körűl és kiterjesztett karokkal zuhant alá a mélységbe; estében előbb az egyik kezével, azután a másikkal megkapaszkodott egy kötélhágcsóban és ott maradt függve. Alatta szédítő mélységben a tenger. Az eséstől való rázkódás heves hintázó mozgásba hozta a hágcsót. Az ember ide-oda himbálódzott a végén, mint a kődarab a parittyában.

Segélyére menni iszonyú koczkázat lett volna. A matrózok között, a kik mind nemrég besorozott parti halászok voltak, egy se akadt, a ki meg merte volna próbálni. E közben a szerencsétlen ember kezdett kifáradni; arczán nem lehetett látni a szorongást, de minden tagján észrevehető volt a kimerülés. Karjai rettenetes remegéssel vonaglottak. Minden erőfeszítés, hogy fölhúzódjon, csak még erősebb lengésbe hozta a hágcsót. Nem mert kiáltani, mert félt, hogy ezzel is veszti erejét. Már csak várták a perczet, mikor elbocsátja a kötelet és egy-egy pillanatban minden fej elfordult, hogy ne lássa a lezuhanást. Vannak pillanatok, mikor egy kötél vége, valamely

pózna, egy faág maga az élet és rettenetes látni, hogy egy élő lény úgy szakad el tőle és esik le, mint valami érett gyümölcs.

Egyszerre egy embert vettek észre, a ki tigrismacska ügyességével kúszott a kötélzet között. Vörös ruhát viselt, fegyencz volt; fején zöld sapka látszott, életfogytiglan elítélt fegyencz volt. Mikor az árboczkosárhoz ért, egy szélroham lesodorta a zöld sapkát és őszhajú fejet hagyott fedetlenül; már nem volt fiatal ember. Egy fegyencz ugyanis, a ki egy szakasz gályarabbal együtt a fedélzeten dolgozott, már az első pillanatban odarohant a felügyelő tiszthez és az egész hajószemélyzet zavara és habozása közepett, mialatt az összes matrózok reszkettek és hátrább-hátrább húzódtak, engedélyt kért a tiszttől, hogy a szerencsétlenül járt matróz megmentése végett koczkára tehesse életét. A tiszt beleegyező bólintására a fegyencz egyetlen kalapácsütéssel széttörte a lábára vasalt béklyót, előkapott egy kötelet és felugrott a kötélzetre. E pillanatban senki se ügyelt reá, mily könnyen tört ketté a láncz. Csak később jutott ez eszükbe.

A fegyencz egy pillanat alatt az árbóczon volt. Néhány másodperczre megállt és tekintetével mintegy méregette a távolságot. E másodperczek, melyek alatt a szél a kötél végen ide-oda lengette a matrózt, a nézők előtt századoknak tűntek föl. Végre a fegyencz föltekintett az égre és egy lépést tett előre. A tömeg mélyen lélegzett. Látták, hogy szabadon megy végig a vitorlarúdon. Elérve a végéhez, reákötötte a magával hozott kötelet, úgy hogy ez lelógott róla, azután lebocsátkozott a kötélen és most kimondhatatlan szorongás támadt. Egy ember helyett kettőt láttak függni a mélység fölött.

Azt lehetett volna mondani, hogy egy pók készül megfogni egy legyet, csakhogy ezúttal a pók az életet hozta és nem a halált. Tízezer tekintet szegződött kettőjükre. Egyetlen kiáltás, egyetlen szó se hallatszott; az összes homlokokon egyforma összeránczolás. Minden száj visszafojtotta a lélegzetet, mintha félt volna, hogy a legkisebb lehellettel is növeli a szelet, mely a két veszendő embert rángatja.

A fegyencznek azonban sikerült, hogy a matróz közelébe jusson. Ideje volt; még egy pillanat és a kimerült, kétségbeesett ember lezuhan a mélységbe. A gályarab erősen odakötötte a kötélhez, melybe, mialatt egyik kezével dolgozott, a másikkal megkapaszkodott. Végre látták, hogy visszakúszik a rúdra és fölhúzza a matrózt; egy pillanatig ott tartotta és hagyta, hogy visszanyerje erejét, aztán felnyalábolta és a vitorlarúdon végigmenve, egész az árboczkosárig vitte, a hol átadta társainak.

E pillanatban a tömeg tapsolni kezdett; voltak vén gályarab-felügyelők, a kik könnyeztek, az asszonyok egymás nyakába borultak a parton és minden hang valami elérzékenyült dühvel kiabálta: Kegyelem ennek az embernek!

Ő pedig e közben nekifogott, hogy rögtön lejőjjön a kötélzetről és újra a fegyenczekhez csatlakozzék. Hogy hamarabb leérjen, lebocsátkozott egy kötélhágcsón és végigfutott az egyik alsóbb vitorlarúdon. Minden tekintet nyomon követte mozdulatait. Egyszerre mindenki megijedt; ki volt-e fáradva vagy a feje szédült, tétovázni és ingadozni látták. Hirtelen a tömeg nagy sikoltásban tört ki: a fegyencz a tengerbe esett.

Az esés veszedelmes volt. Az *Algésiras* fregatt az *Orion* mellett horgonyzott s a szegény gályarab a két hajó közé esett. Félni lehetett, hogy az egyik vagy a másik hajó alá kerül. Négy ember sietve csónakba ugrott. A tömeg biztatta őket; az aggódás újra elfogott minden lelket. Az ember nem merült föl a víz felszínére. Eltűnt a tengerbe és még csak egy hullámfodor se támadt utána; mintha csak egy hordó olajba esett volna. Keresték, kutatták. Hiába. Egész estig folyt a keresés; még csak a holttestét se tudták megtalálni.

Másnap a touloni hirlap a következő néhány sort közölte: — „1823 november 17. — Tegnap egy fegyencz, a ki az *Orion* fedélzetén dolgozott, leszállóban a segély után, melylyel egy matrózt megmentett, a tengerbe zuhant és ott fuladt. Holttestét sem lehetett megtalálni. Úgy sejtik, hogy az arsenal czölöpei között akadt meg. Ez az ember a 9430-as szám alatt volt bejegyezve és eredetileg a Valjean János nevet viselte.“

HARMADIK KÖNYV.

A halottnak tett igéret teljesítése.

I.

A vízkérdés Montfermeilben.

Montfermeil Livry és Chelles között fekszik, déli szélén annak a fensíknak, mely az Oucque folyót a Marnetól elválasztja. Ma meglehetősen nagy helység, mely az egész éven át fehérre meszelt villákkal, vasárnaponkint pedig vigadozó nyárspolgárokkal ékeskedik. 1823-ban Montfermeilben nem volt se annyi fehér ház, se annyi elégedett nyárspolgár. Akkor még csak erdei falu volt. Itt-ott ugyan lehetett látni a múlt századból való mulatólakokat, melyek feltüntek előkelő külsejükkel, kovácsolt vasból való erkélyeikkel és azokkal a hosszú ablakokkal, melyek apró üvegnégyszögei mindenféle zöld színt vetnek a bezárt fehér ablaktáblákra. Mindazonáltal Montfermeil mégis csak falu volt. A visszavonult posztókereskedők és a nyaraló tisztviselők még nem fedezték volt fel. Békés és kedves hely volt, mely messze esett minden forgalmas országúttól; az emberek olcsón élték benne a bőséges és könnyű falusi életet. Csak a víznek voltak szűkében, minthogy a fensík nagyon magasan emelkedett.

Meglehetősen messzire kellett járni érte. Az a falúvég, mely Gagny felé esett, az erdőben levő remek tavakból merítette a vízét, a másik faluvég, mely a templomot környezi és Chelles felé néz, csak egy kis forrásban talált iható vizet, abban, a mely Montfermeiltől mintegy negyedóránnyira, a chellesi út mellett bugyogott.

A vízzel való ellátás tehát meglehetősen kemény feladat volt minden háztartásra. A nagyobb házak, az arisztokráczia — Thénardier fogadós is ezekhez tartozott, — minden akó vízért egy-egy liard-t fizetett egy embernek, a ki vízhordással foglalkozott és a ki ezzel

a vállalkozással napjában körülbelül nyolcz soust keresett. Ez az ember azonban nyáron csak esti hét óráig, téien pedig ötig dolgozott és ha már este volt, az ablaktáblákat berakták, a kinek nem volt ivóvíze, vagy maga ment érte, vagy pedig szomjazhatott.

Ez volt az, a mi azt a szegény teremtést, a kit az olvasó talán még nem felejtett el, a kis Cosette-et állandó rettegésben tartotta. Emlékezhetünk reá, hogy Cosette kettős módon volt hasznos Thénardieréknek: fizettettek az anyjával és kiszolgáltatták magukat a gyermekkel. Éppen ezért, mikor az anya, az előző fejezetekben olvastuk, hogy miért, beszüntette a fizetést, Thénardierék maguknál tartották Cosette-et. Szolgálót pótolt. Ebben a minőségben ő volt az, a kinek, ha szükség volt reá, vízért kellett szaladnia. A gyermek iszonyodott a gondolattól, hogy éjszaka menjen a forráshoz és azért gondoskodott, hogy a víz soha ki ne fogyjon a házból.

Az 1823-iki karácsony különösen szép volt Montfermeilben. A tél enyhén kezdődött; még nem volt se fagy, se havazás. Párisból érkezett vásári komédiások engedélyt kaptak a polgármester úrtól, hogy a falu főutczáján felállíthassák bódéikat és egy csomó vándor kereskedő, ugyanilyen engedelem alapján, sátrakat ütött a templomtéren, le egészen a Pék-utczáig, a hol, az olvasó talán emlékezik reá, Thénardierék csapszéke állott. A sok ember ellepte a fogadókat és korcsmákat és zajos, vidám élettel verte föl a csendes kis falut. A történelmi hűség kedvéért még azt is meg kell jegyeznünk, hogy a piaczon kinálkozó látványosságok között volt egy állatsereglet is, melyben rongyos és Isten tudja honnan jött bohóczok már 1823-ban mutogattak a montfermeili parasztoknak egy olyan rémületes braziliai keselyűt, a milyen a királyi múzeumban csak 1845 óta van és a melynek szeme háromszínű kokárdát mutat. A természettudósok, gondolom, *Caracara Polyborus*-nak nevezik e madarat; az apicidák rendjébe és a keselyű-félék családjába tartozik. Néhány derék öreg bonapartista katona, a ki a faluban húzta meg magát, nagy áhítattal nézte az állatot. A komédiások azt mondták, hogy a háromszínü kokárda egyedül álló természeti tünemény, a

mit a jó Isten egyenesen az ő állatseregletük számára teremtett.

E karácsony estéjén több fuvaros és házaló ült és ivott négy-öt gyertya mellett a Thénardier-csapszék alacsony szobájában. E szoba olyan volt, mint általában minden korcsma-szoba; asztalok, czinkorsók, palaczkok, iddogálók, dohányzók; kevés világosság, sok lárma. Mindazonáltal az asztalon két, akkoriban a nyárspolgárságnál nagyon divatos tárgy jelezte, hogy 1823 van, nevezetesen egy kaleidoszkóp és egy sávosra festett pléhlámpa. Thénardierné a vacsorára ügyelt, mely vígan lobogó tűz mellett főtt; Thénardier együtt ivott a vendégekkel és politikáról diskurált.

A politikai eszmecseréken kívül, melyek főleg a spanyolországi háború és az angoulêmei herczeg körül forogtak, az általános zsivajban helyi vonatkozású közbeszólások is hangzottak, mint például a következők:

— Nanterre és Suresnes felé jó szüret volt. A hol tíz hordóra számítottak, tizenkettőt töltöttek meg. Csakúgy ömlött a sajtó alól. — De hiszen a szőlő még nem lehetett érett. — Ezen a vidéken nem is kell bevárni az érést. Ha éréskor szüretelnek, tavaszra megtörik a bor. — Könnyű bor, ugy-e? — Még könnyebb, mint az itteni. Zölden kell szüretelni.

Stb.

Vagy pedig egy molnár kiáltott fel:

— Hát felelősek vagyunk mi azért, hogy mi van a zsákokban? Egész csomó apró magot találunk bennük és nem tölthetjük az időt a kiválogatással, a garatba kell önteni azt is, konkolyt, lóborsót, üszögtörmeléket, kendermagot, meg mindenféle más gazt, hogy ne is szóljak a kavicsokról, melyekkel némely gabona, különösen a bretagnei, tele van. Épp úgy nem szeretek bretagnei gabonát őrölni, mint a hogy a fűrészelők nem szívesen fűrészelik az olyan fát, melybe szegek vannak verve. Csak gondolják el, milyen egészségtelen por verődik így a levegőbe. És aztán még panaszkodnak a liszt miatt. Nincs igazuk. Nem mi tehetünk róla, ha a liszt rossz.

Két ablak között egy kaszás ült egy gazdaember-

rel, a ki a tavaszszal végzendő rétkaszálás tárgyában alkudozott vele.

— Az nem baj, — mondá a kaszás, — ha a fű nedves. Annál jobban lehet vágni. Az ön füve azonban még nagyon fiatal és nehéz munkát ad. Gyönge és meghajol a kasza előtt.

Stb.

Cosette rendes helyén ült, a konyhaasztal padkáján, a tűzhely mellett. Rongyokba volt öltözve, lábai meztelenek a fapapucsokban és a tűz fénye mellett pamutharisnyákat kötött a kis Thénardier-leányok számára. A székek alatt egy fiatal macska játszadozott. A szomszéd szobából üde gyermekhang nevetése és csevegése hallatszott: Éponine és Azelma volt.

A tűzhely egyik sarkában korbács lógott egy szegről.

Időnként a ház valamely részéből egy egész kicsi gyermek kiáltása vegyült a korcsmai lármába. Egy kis fiú kiáltozott, a kit Thénardierné az egyik múlt télen szült, — mint mondá: „maga se tudja, miért; a hidegtől", — és a ki hároméves volt. Az anyja szoptatta; de nem szerette. Mikor a kis gyermek kiabálása már alkalmatlanná lett, Thénardier odaszólt feleségéhez:

— Rí a fiad. Nézd meg, mit akar?

— Eh! — felelt az anya. — Bánom is én.

És a magára hagyott kisgyermek tovább sírt a sötétben.

II.

Két teljes arczkép.

Thénardieréket e könyvben még csak arczélben láthattuk. Itt az ideje, hogy körüljárjuk és minden oldalról szemügyre vegyük e párt.

Thénardier ötvenéves volt; Thénardierné a negyvenedikben járt, a mi asszonynál ugyanannyi, mint férfinél az ötven év, tehát férj és feleség kora összhangban volt egymással.

Az olvasó talán még emlékszik valamelyest az első találkozásból erre a magas, szőke, vöröskép̃ű, kövér, hú-

sos, tagbaszakadt, nagy és mozgékony Thénardiernéra; mint már mondtuk, ama vad nők fajtájához tartozott, a kik a vásárokon czifra kövekkel a hajukban mutogatják magukat. Mindent ő végzett a házban: ágyazást, takarítást, mosást, főzést, ő csinált esőt, szép időt, ő volt a ház ördöge. Egyedüli cselédje Cosette volt; egérke egy elefánt szolgálatában. Hangjára minden remegett: ablakok, bútorok, emberek. Széles, vörös szeplőkkel belepett arcza olyan volt, mint egy szűrőkanál. Szakálla is volt. Eszményképe lehetett volna egy női ruhába öltözött vásárcsarnoki hordárnak. Fényesen káromkodott; dicsekedve emlegette, hogy öklével feltöri a diót. Ha nem olvasta volna azokat a regényeket, melyek néha-néha furcsa módon feltámasztották a nyafogó teremtést a megárában, senkinek se jutott volna eszébe azt mondani róla, hogy nőnemű lény. Thénardierné úgy festett, mintha valami kisasszony-hajtást oltottak volna egy nyelves kofába. A ki beszélni hallotta, azt mondta: zsandár; a ki írni látta, azt mondta: fuvaros; a ki látta, hogy mint bánik Cosetteel, azt mondta: ez a hóhér. Mikor nyugalomban volt, egy fog kilátszott a szájából.

Thénardier kis termetű, sovány, fakó, szögletes, csontos, vézna ember volt, a ki betegnek látszott és kitűnően egészséges volt, — ezzel kezdődött a gazsága. Elővigyázatosságból mindig mosolygott és körülbelül mindenkivel udvarias volt, még a koldussal is, a kitől megtagadta a fillért. Olyan nézése volt, mint a menyétnek és olyan képet vágott, mint valami tudós. Nagyon hasonlított Delille abbé arczképeihez. Az volt a kaczérsága, hogy versenyt ivott a fuvarosokkal. Senki se tudta leitatni. Nagy pipából pipázott. Zubbonyt viselt és a zubbony alatt ócska fekete kabátot. Szeretett kérkedni az irodalommal és a materializmussal. Voltak nevek, melyeket gyakran hangoztatott, hogy velök erősítse, a mit mondott. Igy Voltairet, Raynalt, Parnyt emlegette és — elég furcsa, — Szent Ágostont. Azt állította, hogy megvan a maga „rendszere". Egyébként nagy csaló volt. Filozófus. Van ilyen árnyalat. Emlékezhetünk, hogy azt beszélte, katona volt; nagy bőbeszédűséggel mesélte, hogy Waterloonál, mint valamelyik 6-ik vagy 9-ik

könnyű ezred őrmestere egy szakasz fekete huszárral szemben a saját testével fedezett és mentett meg a kartácstűzben „egy veszedelmesen megsebesült tábornokot". Ezért volt a falon a nagyszerű czégér és ezért hívták a környéken fogadóját „a waterlooi őrmester korcsmájá"-nak. Szabadelvű, klasszikai ízlésű és bonapartista volt. A faluban azt beszélték, hogy papnak készült.

Mi azt hisszük, hogy egyszerűen annyit tanult Hollandiában, a mennyi a korcsmárossághoz kell. Ez a vegyes rendű gazember minden valószínűség szerint valami lillei flamand volt, a ki Párisban franczianak, Brüszszelben belgának mondta magát és a határon jól elboldogult, hogy ide is szított, meg oda is. Waterlooi vitézkedéséről tudjuk, hogy mit tartsunk. A mint látjuk, kissé nagyzolt. Az apály és a dagály, a kanyargósság és a kaland volt létének éltető eleme; megtépett lelkiismeret szakadozott élettel jár és Thénardier 1815 június 18-ának viharos idején alkalmasint azokhoz a kóborló kantinosokhoz tartozott, a kikről szóltunk, a kik csalnak, lopnak, és rozoga kocsijukon családostól, asszonynyal, gyerekkel, mennek a sereg után, ösztönszerűen mindig ahhoz csatlakozva, a melyik győz. E hadjárat után, mint maga mondá, összeszerezvén némi „holmit", Montfermeilbe jött és csapszéket nyitott.

Ez a holmi, mely erszényekből, órákból, aranygyűrűkből és ezüstkeresztekből állott és a melyet az aratás idején holttestekkel bevetett barázdákból szedett össze, mindössze is nem sokat tett ki és nem segítette valami messzire a markotányosból lett csaplárost.

Thénardier mozdulataiban volt valami szögletesség, a mi káromkodással párosulva a kaszárnyára, keresztvetéssel pedig a szemináriumra emlékeztetett. Jól tudott beszélni és azt akarta, hogy tudósnak tartsák. Mindazonáltal a tanító észrevette, hogy — „botlik". Az utasok számláit nagy avatottsággal állította össze, de a gyakorlott szem néha helyesírási hibákat talált bennök. Thénardier alattomos, torkos, ide-oda csavargó és ügyes ember volt. Nem vetette meg a szolgálókat és felesége éppen ezért nem is tartott többé női cselédet. Ez az óriás

asszony féltékeny volt. Úgy tetszett neki, hogy ez a kis sovány és sárga ember egyetemes áhítozás tárgya.

Thénardier a mellett, hogy szívós és számító volt, a mérsékletet tudó gazemberek fajtájához tartozott. Ez a válfaj a legrosszabb; álszenteskedéssel van vegyülve.

Nem mintha Thénardier alkalomadtán nem tudott volna éppen úgy dühöngeni, mint a felesége; de ez nagyon ritkán történt és az ily pillanatokban, merthogy az egész emberi nemre haragudott, és mélyen lobogott benne a gyűlölet, mert hogy azok közé tartozott, a kik örökké bosszút állanak, kik azért, a mi velök történik, mindig másokat okoznak és a kik mindig készek, hogy a legelsőt, a kit szembe találnak, tegyék felelőssé életük minden csalódásáért, bukásáért és balesetéért és mert ilyenkor az egész üledék fölforrt benne és ott kavargott a szájában és a tekintetében, — vajmi rettenetes képet nyujtott. Jaj volt annak, a ki ilyenkor dühe elé sodródott!

Egyéb tulajdonságai mellett figyelmes és éleslátó volt, hallgatag vagy fecsegő, a szerint, a hogy az alkalom kívánta és mindig kiválóan élelmes módon. Tekintetében volt valami a tengerészek nézéséből, a kik megszokták, hogy pislantva pillantsanak a messzelátóba. Thénardier államférfinak született.

Mindenki, a ki először jött a csapszékbe, látván Thénardiernét, azt mondta magában: Ime, a ház ura. Tévedés. Nem volt még az úrnője se. Úr és úrnő a férj volt. Az asszony cselekedett, ő diktált. Valami láthatatlan és folytonos magnetikus hatással ő igazgatott mindent. Elég volt egy szó, egy intés és a női őslény engedelmeskedett. Thénardiert a felesége, a nélkül, hogy tisztán számot tudott volna adni magának róla, úgy nézte, mint valami különös és fensőbbrendü lényt. És megvoltak az ehhez a helyzethez való erényei. Bármily tárgyban lett is volna véleménykülönbségben „Thénardier úrral“ — a mi egyébként meglehetősen lehetetlen föltevés — mások jelenlétében sohase mondta volna, hogy férjének nincs igaza. „Idegenek előtt“ soha se követte volna el azt a hibát, mely a nőknél oly gyakori és a melyet parlamenti nyelven a korona tekintélyén való sérelemnek neveznek. Jóllehet,

egyetértésük csak rosszat eredményezett, a megalázkodás, melylyel Thénardierné férjével szemben viselkedett, mégis érdemes a tekintetbevételre. Ez a lárma- és hústömeg meghajolt, meggörnyedt a vézna zsarnok ujjai alatt. Törpe és groteszk oldaláról tekintve, ez az egyetemes nagy törvény megnyilvánulása volt: az asszony hódolt a szellemnek; mert bizonyos rútságok magának az örök szépségnek a mélységeiben gyökereznek. Thinardierben volt valami ismeretlen; innen az a föltétlen hatalom, melyet ez az ember e nő fölött gyakorolt. Néha olybá tűnt föl neki, mintha égő gyertyaszál volna, máskor meg húsába mélyedő karomnak érezte.

Ez az asszony rettenetes teremtés volt, a ki csak gyermekeit szerette és csak férjétől félt. Anya volt, mert emlősnek született. Egyébként, anyasága megállt leányainál és, mint majd látni fogjuk, a fiúkra már nem terjedt ki. A mi a férfit illeti, ennek csak egy gondolata volt: a meggazdagodás.

Nem sikerült neki. E nagy tehetség hiányával volt a hozzá méltó működési térnek. Montfermielben Thénardier a tönk felé ment, ha ugyan lehet a semmiből tönkremenni. Svájczban vagy a pyreneusok között ez a koldus milliomossá lett volna. De hát a fogadósnak ott kell kotyvasztania, a hová a sors veti.

Magától értetődik, hogy a *fogadós* szót itt csak korlátozott értelemben használjuk és nem vonatkoztatjuk egy egész osztályra.

1823-ban Thénardiernek körülbelül ezerötszáz franc égető adóssága volt, a mi gondterhessé tette.

Bármily makacs volt is iránta a sors igazságtalansága, Thénardier azok közé tartozott, a kik a legjobban, a legmélységesebb és a legmodernebb módon értettek ahhoz, a mi barbár népeknél erény, a czivilizáltaknál kereskedés: a vendéglátáshoz. Egyébként nagyszerű vadorzó is volt és híres lövő. Volt valami hideg és nyugodt nevetése, mely különösen veszedelemmel fenyegetett.

A fogadósság felől való vélekedése egyes czikázásokban tört ki belőle. Voltak foglalkozásbeli aphorismái, melyeket a felesége elméjébe töltögetett. — „A fo-

gadós kötelessége, — mondá neki egy ízben hevesen és halk hangon, — pénzért mindenkinek adni ételt, nyugalmat, világosságot, meleget, kiüríteni a kis erszényeket, becsületesen megkönnyíteni a duzzadtakat, tisztelettel fedél alá fogadni az utazó családokat, megtépni a férjet, megkoppasztani az asszonyt, meztelenre vetköztetni a gyermeket; felszámítani a nyitott ablakot, a csukottat, a kemenczesarkot, a karosszéket, a kis széket, a zsámolyt, a padkát, a tollas takarót, a derékaljat és a szalmazsákot; tudni és felszámítani, hogy a homályosság mennyit árt a tükörnek, és, millió ördög, megfizettetni az utassal mindent, még a legyeket is, melyek után a kutyája kapkod.

E férfi és e nő együtt: a ravaszság és a düh összeházasítva. Rettenetes és undorító páros fogat.

Míg a férj kérődzött és számolt, Thénardierné nem gondolt a távollevő hitelezőkre, nem törődött se a tegnappal, se a holnappal, hanem szenvedélyesen és egészen a jelen pillanatnak élt.

Ilyen volt ez a két teremtés. Cosette ott élt köztük és szenvedte a kettős nyomást, mint olyan valaki, a kit egyszerre malomkő is zúz és harapófogó is tépdes. A férjnek is, meg az asszonynak is megvolt a maga külön modora: Cosette ütlegeket kapott, ezeket az asszony adta; télen is mezitláb kellett járnia, ez a férjtől eredt.

Cosette felment, lement, mosott, kefélt, súrolt, szaladt, lihegett, súlyos tárgyakat emelgetett és minden vésznasága mellett is végezte a nehéz munkát. A bősz asszony és az ádáz férfi nem ismert kegyelmet. A Thénardier-csapszék olyan volt, mint valami háló, melyben Cosette meg volt fogva és a melyben reszketett. E sötét háztartás megvalósulása volt az elnyomatás eszményének, olyasvalami volt, mintha a pókok légy-szolgálót tartanának.

A szegény gyermek tűrt és hallgatott.

Vajjon mi megy végbe a lelkekben, melyek mindjárt, mihelyt Istent odahagyták, éltük hajnalán, kicsinyen és meztelenül így lelik magukat az emberek között?

III.

Az embereknek bor, a lovaknak viz kell.

Négy új utas érkezett.

Cosette szomorúan mélázott, mert bár még csak nyolczéves volt, már annyit szenvedett, hogy mikor gondolkozott, olyan gyászos arczkifejezése volt, mint egy vén asszonynak.

Szemehéja fekete volt egy ökölcsapástól, a mit Thénardierné adott neki és a mi miatt Thénardierné időnkint megjegyezte: — De csunya ez a leány azzal a folttal a szemén!

Cosette arra gondolt, hogy éjszaka van, késő éjszaka, hogy az újonnan jött utasok szobáiban váratlanúl kellett megtöltenie a mosdótálat és a korsókat és hogy már nincs több víz a csöbörben.

A mi kissé megnyugtatta, az volt, hogy Thénardierék házában nem sok vizet szoktak inni. Szomjas emberekben ugyan nem volt hiány; de ez a szomjuság olyan fajta volt, mely inkább a kancsóhoz, semmint a vizes üveghez fordúl. A ki a sok pohár bor között egy pohár vizet kért volna, vadembernek tűnt volna fel a többiek szemében. Mindazonáltal volt egy pillanat, a melyben a gyermek megremegett; Thénardierné fölemelte a fedőt egy fazékról, mely a tűzhelyen rotyogott, azután fogott egy poharat és élénken a csöbörhöz tartott. Elfordította a csapját, a gyermek fölemelte a fejét és tekintetével kísérte minden mozdulatát. A csapból vékony sugárban csurgott a víz és félig töltötte meg a poharat. — „Ni csak, — mondá Thénardierné, — nincs víz!“ Aztán egy pillanatnyi csend támadt. A gyermek lélegzeni se mert.

— Eh! — szólalt meg ismét Thénardierné a félig tele poharat szemlélgetve, — ez is elég lesz.

Cosette újra munkájához fogott, de szíve több mint egy negyedóráig úgy ugrált a keblében, mint valami pihe a szélben.

Számlálgatta az eltelő perczeket és nagyon szerette volna, ha már reggel van.

Néha-néha egy-egy ivó kinézett az utczára és felkiáltott: — Olyan sötét van, mint a kemenczében. — Vagy: — Macska legyen, a ki most lámpás nélkül el tud igazodni az utczán! — És Cosette mindannyiszor megremegett.

Egyszerre a fogadóban lakó vándor kereskedők egyike belépett és kemény hangon megszólalt:

— A lovam nem kapott inni.

— Dehogy nem, — mondá Thénardierné.

— Mondom, hogy nem kapott, — erősítette a kereskedő.

Cosette előbújt az asztal alól.

— De igen, uram, — mondá, — a ló ivott, a vederből ivott, tele vederből, én magam adtam inni, még szóltam is neki.

Nem volt igaz. Cosette hazudott.

— No nézze meg az ember a tacskóját. Akkora, mint az öklöm és akkorát hazudik, mint egy ház! — kiáltott fel a kereskedő. — Mondom, kis hunczut, hogy nem ivott! Ismerem a szuszogását, mikor nem ivott.

Cosette megmaradt állítása mellett és a félelemtől elszorúlt, alig hallható hangon mondá:

— Még pedig jó sokat ivott!

— Elég legyen már a feleselésből, — szólt haragosan a kereskedő. — Itassák meg a lovamat és vége!

Cosette visszabújt az asztal alá.

— Alapjában igaza van, — mondá Thénardierné. — Ha nem ivott az állat, meg kell itatni.

Aztán körültekintett és hozzátette:

— Nos, hol az a leány?

Lehajolt és megpillantotta Cosette-et, a ki az asztal tulsó végén, majdnem az ivók lábai alatt kuporgott.

— Előjösz mindjárt? — kiáltott reá Thénardierné.

Cosette kibújt a lyukféléből, melyben rejtőzött.

— Eredj, semmiházi, adj inni a lónak.

— De hiszen, — felelt Cosette gyönge hangon, — nincs víz.

Thénardierné kitárta az utczára nyíló ajtót.

— Nos hát, menj és hozzál.

Cosette lehajtotta a fejét és felvett egy üres vedret, mely a tűzhely mellett állott.

A veder nagyobb volt, mint ő, úgy hogy a gyermek kényelmesen beleülhetett volna.

Thénardierné visszament a tűzhelyhez és egy fakanállal megizlelte, a mi a fazékban főtt, miközben egyre dörmögött:

— Van a forrásban. Nem lesz rossz. De azt hiszem jobb lett volna, ha a foghagymát külön hagyom.

Aztán turkálni kezdett egy fiókban, melyben rézpénz, borsó és hagyma volt.

— Ne, te béka, — mondá Cosettenek, — visszajövet hozz egy kenyeret a péktől. Itt van tizenöt sous.

Cosette kötényén oldalt egy kis zseb volt. Szó nélkül elvette a pénzt és a zsebbe csusztatta.

Azután mozdulatlanul állott, kezében a vederrel és maga előtt a nyitott ajtóval. Úgy látszott, mintha várná, hogy valaki segítségére jőjön.

— Takarodj már! — kiáltott reá Thénardierné.

Cosette kiment. Az ajtó becsukódott utána.

IV.

Egy bábu.

A vásáros sátorok sora, mely a templomnál kezdődött, mint már említettük, egész Thénardierék korcsmájáig terjedt. Minthogy már közel volt az idő, mikor a polgárok az éjféli misére fognak menni, e sátorok dúsan ki voltak világítva papirgömbökben égő gyertyákkal, a mi, mint a hogy a montfermeili tanító mondta, a ki e pillanatban ott mutatkozott Thénardieréknél „magikus benyomást tett". Cserében az égen nem látszott egy csillag se.

A legvégső sátor, mely éppen Thénardierék ajtajával állott szemben, játékos bolt volt és csillogott mindenféle üveg- és bádogholmitól. Az első sorban középen a kereskedő fehér kendőkön egy két láb magas óriási bábut helyezett el, mely rózsaszín crêpebe volt öltöztetve, fején aranykalászokat hordott és a melynek igazi haja és zománczos szeme volt. E csoda egész napon át

ki volt téve a tíz évnél fiatalabb nézők bámulatának, a nélkül, hogy egyetlen anya is akadt volna Montfermeilben, a ki elég gazdag vagy pazar lett volna, hogy megvegye gyermekének. Éponine és Azelma egész órákat töltöttek előtte és maga Cosette is, igaz, hogy csak lopva, reá mert tekinteni.

A mikor Cosette a vederrel a kezében kilépett, minden nyomorúsága és levertsége mellett is nem állhatta meg, hogy rá ne vesse tekintetét a csodás bábura, a *hölgyre*, a hogy ő nevezte. A szegény gyermek megkövülten maradt állva. Eleddig még nem látta közelről e bábut. Az egész bolt palotának tűnt fel előtte; e bábu nem volt bábu, hanem látomány. Az öröm, a fény, a gazdagság, a boldogság volt az, a mi ott valami mesebeli sugárzásban látszott e szerencsétlen kis teremtés előtt, a ki oly mélyen el volt merülve a gyászos és hideg nyomorban. Cosette a gyermekkor együgyű és szomorú okosságával mérlegelte a tátongó űrt, mely elválasztja a bábutól. Azt mondta, hogy királynőnek vagy legalább is herczegnőnek kell lenni, hogy az embernek ilyen „valami"-je lehessen. Elnézte e szép rózsaszínű ruhát, e szépen elrendezett hajat és azt gondolta magában: Mily boldog lehet e bábu! Szemei nem bírtak elszakadni e mesés sátortól. Minél tovább nézte, szeme annál jobban káprázott. Mintha a paradicsomot látná. A nagy bábu mögött mások is voltak, melyek tündéreknek és földöntúli szellemeknek látszottak előtte. A kereskedő, a ki a sátor hátuljában járt-kelt, kissé a mennybeli atya hatását tette reá.

E bálványozásban mindent feledett, még a parancsot is, melylyel elküldték. Egyszerre Thénardierné durva hangja eszébe juttatta a valóságot: — Mi az, te rongy, még most se mentél el? Várj csak, majd mindjárt odamegyek! Szeretném tudni, mit állsz ott! Nézze meg az ember a kis szörnyeteget!

Thénardierné kitekintett volt az utczára és megpillantotta, a hogy Cosette elragadtatva bámúlt.

Cosette elszaladt a vederrel és olyan nagyokat lépett, a mekkorákat csak tudott.

V.

A kis leány teljesen egyedül.

Minthogy a Thénardier-fogadó a falunak abban a részében állott, mely a templom mellett terült el, Cosettenek a Chelles felé eső erdei forrásból kellett hoznia a vizet.

Nem nézett már egy boltos kirakatára se. A meddig a Pék-utczában és a templom környékén haladt, a kivilágított boltok megvilágították az utat, de csakhamar eltűnt az utolsó sátor is. A szegény gyermek sötétben lelte magát. Csakhogy abban az arányban, a hogy nőtt benne valami felindulás, mind erősebben lóbálta a vedret. Ez neszt csinált és a csörgéstől nem érezte annyira a magányosságot.

Minél tovább ment, annál sűrűbb lett a sötétség. Egy lélek se volt már az utczákon. Mindazonáltal találkozott egy asszonynyal, a ki, mikor elment mellette, utána nézett és mozdulatlanúl maradva dörmögte ajkai között: — Vajjon hova megy ez a gyermek? Talán valami gonosz lélek. — Aztán az asszony ráismert Cosettere. — No, nézd, — mondá, — hiszen a Pacsirta.

Cosette végigment a kanyargós és néptelen utczák tömkelegén, melylyel Montfermeil faluja Chelles felé végződik. A meddig házak vagy akár csak falak is szegélyezték az utat, elég bátran lépegetett. Helylyel-közzel az ablakdeszka valamely végén egy-egy gyertyasugár szürődött ki, ez világosságot és életet jelentett, ott emberek voltak és ez megnyugtatta. Hovatovább azonban, minél messzebb jutott, lépése mintegy gépiesen lassúbbá vált. Mikor elért az utolsó ház szögletéig, Cosette megállt. Tovább menni, mint a hol az utolsó sátor állt, nehéz volt; tovább menni, mint a hol az utolsó ház volt, lehetetlennek tűnt fel. Cosette letette a vedret a földre, kezét a hajába fúrta és lassan vakarni kezdte a fejét, — jellemző mozdulata a megréműlt és habozó gyermekeknek. Immár nem Montfermeilben volt, hanem a mezőn. Előtte a fekete és puszta űr. Kétségbeesve nézett e sötétségbe, melyben már nincs senki, melyben állatok kó-

szálnak, sőt talán kísértetek is. Merően nézett és hallotta az állatokat, melyek a fűben járnak és tisztán látta a kísérteteket, melyek a fák lombjai között imbolyogtak. Ekkor felkapta a vedret, a félelem bátorrá tette: — Eh! — mondá, — azt fogom mondani, hogy nem volt víz! — És elszántan visszafordúlt Montfermeilbe.

Alig haladt száz lépést, újra megállt és ismét vakarni kezdte a fejét. Most Thénardierné tűnt föl előtte, az utálatos Thénardierné, hyena-szájával és lobogó haraggal a szemében. A gyermek síró tekintetet vetett előre és hátra. Mit csináljon? Mihez fogjon? Hova menjen? Előtte Thénardierné képe, mögötte az éj és az erdő kisértete. Thénardierné volt, a ki elől meghátrált. Újra a forrás felé indult és szaladni kezdett. Futva fordult ki a faluból, futva lépett be az erdőbe és nem nézett, nem hallgatott semmire. A futást csak akkor hagyta abba, mikor lélegzete kifogyott, de a menésben ekkor se állt meg. Elbódúlva haladt előre.

A mellett, hogy futott, egyre sírni szeretett volna.

Az erdő éjszakai rezgése egészen körülfogta. Már nem gondolkodott, nem látott. A végtelen éj állt szemben ezzel a kis lénynyel. Egyfelől a mérhetetlen árnyék, másfelől egy parány.

Az erdőszéltől a forrásig csak hét-nyolcz percznyi volt az út. Cosette ismerte az utat, minthogy nappal gyakran járt rajta. Különös dolog, nem tévedt el. Homályosan valami ösztönmaradék vezette. Azonban nem nézett se jobbra, se balra, mert félt, hogy az ágak és a bokrok között látni talál valamit. Így érkezett el a forráshoz.

Szűk és természetes vájulat volt, melyet a víz mosott magának az agyagos talajban, mintegy két láb mély és moha, magas fű, meg néhány nagy kő szegélyezte. Csendesen csergedező kis patak eredt belőle.

Cosette még annyi időt se engedett magának, hogy lélgzetet vegyen. Nagyon sötét volt, de ő már annyiszor járt ide, hogy el tudott igazodni. Balkezével megkeresett a homályban egy fiatal tölgyet, mely a forrás fölé hajolt és a melybe rendszerint meg szokott kapaszkodni, reátalált egy ágra, belefogódzott, lehajolt és

megmerítette a vedret a vízben. Oly heves fölindúlásban volt, hogy erői megháromszorozódtak. A míg így meghajolva állott, nem vette észre, hogy kötényzsebének tartalma a forrásba ürült. A tizenöt sous a vízbe esett. Cosette nem látta és nem hallotta. A vedret csaknem színültig telve húzta vissza és letette a fűre.

Most vette csak észre, hogy egészen kimerült. Szeretett volna mindjárt hazafelé indúlni; de a veder megmerítése olyan erőfeszítésébe került, hogy lehetetlen volt egyetlen lépést is tennie. Kénytelen volt leülni. Leroskadt a fűbe és ott maradt összekuporodva.

Lehunyta szemét, aztán megint kinyitotta, a nélkül, hogy tudná, miért, de nem tehetett másként.

Mellette a vederben ringó víz gyűrűket vetett, melyek fehér tűzkígyókhoz hasonlítottak.

Feje fölött az ég sűrű fekete felhőkkel volt borítva, melyek olyanok voltak, mintha füstgomolyok lettek volna. A homály tragikai lárvája mintegy reáborúlni látszott a gyermekre.

Jupiter mélyen a felhők között csillogott. A gyermek ijedt szemmel nézte ezt a nagy csillagot, melyet nem ismert és a melytől félt. A bolygó e pillanatban valóban nagyon közel volt a látóhatárhoz és sugarai sűrű ködrétegen hatoltak át, mely vörhenyeges színt adott neki. A könnyedén biborló köd nagyította a csillagot. Azt lehetett volna mondani, hogy valami fénylő seb.

A síkság felől hideg szél fújt. Az erdő sötét volt, a falevelek nem susogtak, semmi a nyári éjszakák rejtelmes félhomályából. A nagy ágak szigorúan nyujtották ki karjaikat. A tisztásokon vézna és formátlan bokrok zizegtek. A magas fű angolna módjára hullámzott a szélben. Az indák ide-oda csavaródtak, mint hosszú, karommal ellátott karok, melyek zsákmányt keresnek. A széltől hajszolt katángkórók gyorsan sodródtak tova és olybá tűntek föl, mintha rémülten menekültek volna valami elől. Minden oldalról gyászos űr terjengett.

A sötétség szédít. Az embernek világosság kell. Bárki merül is a nappal ellentétjébe, összeszorúlni érzi a szívét. A mikor a szem feketeséget lát, az elme megzavarodik. A nap elhomályosodása, az éjszaka, a sötét-

ség szorongást hordoz magában, még a legerősebbek számára is. Éjszaka senki se megy remegés nélkül az erdőben. Sötétség és fák: két félelmes áthatlanság. A határozatlan mélységben valami mesebeli valóság tűnik elő. A megfoghatatlan kísérteties tisztaságban bontakozik ki. A térben vagy a saját agyvelejében az ember valami rejtelmeset lát, mely mintha az alvó virágok álma volna. A láthatár szélén fenyegető jelenések mutatkoznak. Az ember a nagy fekete űr kiáramlásait szívja. Szeretne és nem mer hátranézni. Védtelenül áll szemben az éj mélységeivel, az árnyékszerűvé vált tárgyakkal, a közeledéskor szertefoszló néma arczélekkel, a homályos ziláltságokkal, a nyugtalan bokrokkal, a sápadt felszínekkel, a siralomban tükröződő gyászszal, az ismeretlen lehetőséges lényekkel, az ágak rejtelmes hajladozásával, az ijesztő fatörzsekkel, a remegő magas fűvel. Nincs az a bátorság, mely meg ne reszketne és ne érezné a borzongás közellétét. Az ember valami iszonyatosat érez, mintha a lélek összeolvadna az árnyékkal. Gyermeknél kimondhatatlanúl borzalmas a sötétség ez átható benyomása.

Az erdők megannyi apocalypsisek és egy kis lélek szárnycsapásai a halálküzdelem neszét verik irtózatos boltozatuk alatt.

A nélkül, hogy számot tudott volna adni róla, Cosette érezte, hogy megkapja a természet e fekete rengetegsége. Nem csupán a rémület fogta el, hanem valami még rettenetesebb. Didergett. Nincs szó, a mely kifejezhetné, micsoda sajátos remegés volt ez, mely a szíve mélyéig dermesztette. Tekintete vad kifejezést öltött. Érezni vélte, hogy talán nem fogja megállhatni, hogy másnap ugyanebben az órában ismét idejőjjön.

Ekkor mintegy ösztönszerűleg, hogy kimeneküljön ebből a különös lélekállapotból, melyet nem értett meg, hangosan számolni kezdett, egy, kettő, három, négy, egész tízig és mikor végezte, újra kezdte. Ez visszasegítette a körülötte levő dolgok igaz érzékeléséhez. Érezte, hogy keze, melyet a merítéskor a vízbe mártott, fázik. Felállt. Újra elfogta a félelem, természetes és leküzdhetetlen félelem. Csak egy gondolata volt: futni, futni oly gyor-

san, a hogy csak a lábai bírják, át az erdőn, át a mezőn, egész a házakig, az ablakokig, az égő gyertyákig. Tekintete az előtte álló vederre esett. A rettegés, melyet Thénardierné beléje oltott, oly nagy volt, hogy nem mert elfutni a veder nélkül. Mindkét kezével megragadta a fogóját. Alig tudta felemelni.

Vagy tíz lépést haladt igy, de a veder színültig volt, nagyon súlyos, úgy hogy kénytelen volt letenni a földre. Egy pillanatig kifújta magát, aztán újra megragadta a fogót és újra elindúlt. Ezúttal kissé messzebb jutott, de megint meg kellett állania. Néhány másodpercznyi pihenés után újra megindúlt. Előrehajolva, lehorgasztott fejjel haladt, mint valami vén asszony; a veder húzta és merevítette sovány karjait; a vasfogó fagyasztotta nedves kis kezeit; időről-időre kénytelen volt megállani és mindannyiszor, a mikor megállt, a kilocscsanó hideg víz meztelen lábára csapódott. Mindez egy erdő mélyén, éjszaka, télen történt, távol minden emberi tekintettől és egy nyolczéves gyermekkel. Csak Isten látta e szomorú jelenetet.

És, haj! kétségkívül az anyja is.

Mert vannak dolgok, melyekre a halottaknak kinyilik a szemük a sírban.

Cosette fájdalmas hörgéssel lélegzett; torkát fojtogatta a zokogás, de nem mert sírni, annyira félt, még a távolban is, Thénardiernétől. Megszokta mindig azt, hogy Thénardierné jelen van.

Ekképp azonban nem igen tudott messzire jutni és csak nagyon lassan haladt. Hiába kurtította a megállások tartamát és hiába igyekezett oly hosszúra erőltetni a közöket, a hogy csak bírta. Rettegve gondolt reá, hogy ily módon egy óránál is tovább tart, a míg visszaér Montfermeilbe és hogy Thénardierné meg fogja verni. E rettegés összeolvadt az iszonyattal, hogy éjnek idején egyedül van az erdőben. Már csaknem leroskadt a fáradságtól és még mindig nem ért ki az erdőből. Egy vén gesztenyefához jutva, melyet ismert, még egy, az eddigieknél hosszabb pihenőt tartott, aztán összeszedte minden erejét, felfogta a vedret és elszántan újra tovább indúlt. Hanem a szegény kétségbeesett kis teremtés nem

állhatta meg, hogy fel ne kiáltson: Oh! édes Istenem! édes Istenem!

E pillanatban egyszerre azt érezte, hogy a vedernek már semmi súlya. Egy kéz, mely óriásinak tűnt fel előtte, megragadta és könnyedén felemelte a fogót. Cosette feltekintett. Egy nagy fekete, egyenes alak haladt mellette a sötétben. Egy ember volt, a ki utólérte és a kinek nem hallotta a közeledését. Ez az ember szó nélkül megfogta a veder fogóját.

Az élet minden találkozásában van szava az ösztönnek. A gyermek nem félt.

VI.

Talán bebizonyosodik, hogy Boulatruelle értelmes ember.

Az 1823-iki karácsony ugyanezen napjának délutánján egy ember meglehetős sokáig járkálgatott Párisban, a L'Hôpital-boulevard legelhagyatottabb részén. Ez az ember olyan benyomást tett, mint a ki lakást keres és úgy látszott, hogy a Saint-Marceau-külváros e puszta végének legszerényebb házai előtt áll meg a legszívesebben.

Alább meg fogjuk látni, hogy ez az ember csakugyan bérelt szobát ebben az elszigetelt városrészben.

Ruházatára, úgy mint egész személyére nézve ez az ember megtestesítője volt annak, a mit jobb modorú koldusnak lehet nevezni: a legszélsőbb szegénység egyesülve a legaggodalmasabb tisztasággal. Elég különös vegyülék ez, mely az értelmes szívekben kettős tiszteletet ébreszt, azt, mely a nagyon szegény, és azt, mely a nagyon becsülendő embernek jár. Roppant ócska és igen gondosan kefélt kerek kalapja volt, egészen a szálakig elnyűtt, durva posztóból való, oker-sárga színű kabátja, melynek a színe abban az időben a legkevésbbé se volt felötlő, ó-divatú, zsebekkel ellátott mellénye, fekete nadrágja, mely a térdeknél szürkévé fakúlt, fekete pamutharisnyája és nehéz, réz-csattos czipője. Azt mondta volna róla az ember, hogy valami jó házból való tanító, a ki most került haza az emigratióból. Ősz haja, redős

homloka, fakó ajka, kimerültséget és életfáradságot tükröző arcza után ítélve, hatvanévesnél jóval idősebbnek lehetett volna tartani. Bár lassú, de szilárd járását, mozdulatainak erőteljességét tekintve, az ember nem adott volna neki többet ötven évnél. Homlokának redői jól voltak elhelyezve és kedvezően hangoltak volna iránta mindenkit, a ki figyelmesen veszi szemügyre. Szája körül sajátságos rancz görbült, mely szigorúnak tetszett és a mely alázatos volt. Tekintetének mélyén valami gyászos derű honolt. Balkezében zsebkendőbe göngyölt kis csomagot tartott, jobbjával valami sövényből kivágott botra támaszkodott. Ez a bot némi gondossággal volt megnyesve és nem mutatott nagyon gonosz képet; a göcsök le voltak faragva és a végén vörös viaszból utánzott koral-gomb ékeskedett; fütykös volt és sétabotnak látszott.

E boulevardon, kivált télen, kevés a járókelő. Ez az ember, noha nem mutatta, úgy tűnt fel, inkább kerüli, semmint keresi a találkozásokat.

Ebben az időtájban XVIII. Lajos majdnem minden nap elment Choisy-le-Roiba. Egyike volt ez kedvencz sétáinak. Két óra felé nap-nap után, szinte kivétel nélkül megjelent a L'Hôpital-boulevardon a királyi kocsi és vágtató kísérete.

Ez óra és időmutató gyanánt szolgált a városnegyed szegény asszonyainak, a kik mondogatták: — Két óra, mert most megy vissza a Tuileriákba.

És némelyek odaszaladtak, mások sorba álltak, mert egy királynak az elhaladása mindig csődületet okoz. Egyébiránt XVIII. Lajos megjelenése és eltűnése bizonyos hatást tett Páris utczáira. Gyors jelenés volt, de egyszersmind fenséges is. Ez a tehetetlen király szerette a sebes vágtatást; nem tudván menni, szaladni akart; ez a lábatlan tömeg legszívesebben a villámmal röpíttette volna magát. Békés és szigorú arczczal vonult el a kivont kardok között. Aranyozással borított nagy hintója, melynek ajtóira nagy liliomszálak voltak festve, lármásan robogott tova. Alig lehetett egy pillantást vetni a belsejébe. Hátul a jobb szögletben, fehér atlasz-vánkosokon széles, határozott és vöröses arczot lehetett látni,

frissen hajporozott homlokot, büszke, kemény és ravasz szemet, művelt mosolyt, polgári kabáton két nagy, csavaros rojtozatú vállbojtot, az aranygyapjas-rend jelvényét, Szent Lajos keresztjét, a becsületrend keresztjét, a szentlélek-rend ezüstlemezét, egy nagy hasat és egy széles kék szalagot: ez volt a király. Párison kívül fehértollas kalapját magas angol gombolóharisnyákba szorított térdein tartotta; mikor visszaért a városba, kalapját újra a fejére tette és csak keveset köszöntgetett. Hidegen nézte a népet, mely ugyanily tekintettel fizetett neki. Mikor először jelent meg a Saint-Marceau városrészben, minden sikere az volt, hogy egy külvárosi ember odaszólt a társának: — Ez a kövér a kormány.

A királynak ez az elmaradhatatlan és ugyanabban az időben való átvonulása volt a L'Hôpital-boulevard mindennapi eseménye.

A sárgakabátos járkáló nyilván nem volt ebből a negyedből való, sőt alkalmasint párisi se volt, mert nem tudta ezt a dolgot. Mikor a királyi kocsi, egy szakasz ezüstsujtásos lovastestőrtől környezve, két órakor a Salpêtrière mellől kifordult a boulevardra, meglepettnek, sőt majdnem megrémültnek látszott. Csak ő volt a fasorban, gyorsan egy falszöglet mögé bújt; de azért d'Havré herczeg mégis észrevette. D'Havré herczeg, mint napos testőrkapitány, a kocsiban ült, szemben a királylyal. Mondta is ő felségének: — „Lám, micsoda rosszképű egy ember.“ A rendőrök, a kik a király útján czirkáltak, szintén észrevették és egyikök parancsot kapott, hogy kövesse. Az idegen azonban a külváros néptelen kis utczáiba vette magát és minthogy már alkonyodni kezdett, a rendőr elvesztette a nyomát, a mint ez meg van írva abban a jelentésben, melyet Anglès gróf államminiszter és rendőrfőnök még az este kapott.

A sárgakabátos ember, miután nyomot tévesztetett a rendőrrel, megkettőztette lépteit, miközben gyakran hátranézett, hogy nem követik-e? Negyed öt órakor, vagyis már sötét este a Porte-Saint-Martin színház előtt haladt el, melyben e napon a *Két galyarab*-ot játszották. Ez a színlap, melyet a színházi lámpások megvilágítot-

tak, meglepte, mert noha sietett, megállt, hogy elolvassa. Egy pillanattal utóbb már a Planchette-zsákutczában volt és belépett a *Czin-tál*-hoz czímzett fogadóba, hol a lagny-i gyorskocsira lehetett jegyeket váltani. E kocsi fél öt órakor indult. A lovak be voltak fogva és az utasok, a kiket a kocsis összecsődített, sietve másztak fel a magas vasháccsón.

Az idegen megkérdezte:

— Van még hely?

— Egyetlen egy, mellettem, a bakon, — felelt a kocsis.

— Lefoglalom.

— Üljön fel.

Mielőtt azonban elindultak volna, a kocsis egy pillantást vetett az utas szegényes öltözetére, kicsi csomagjára és előre megfizettette a vitelbért.

— Lagnyig megy? — kérdé a kocsis.

— Igen, — felelt az idegen.

És egész Lagnyig megfizette az útat.

Elindultak. Mikor túlértek a vámon, a kocsis megkisérelte, hogy beszélgetést kezdjen az utassal, de ez csak egytagú szavakkal válaszolt. A kocsis abbahagyta a beszélgetést és fütyörészett, meg a lovait szidta.

A kocsis beburkolózott köpenyébe. Hideg volt. Az utas, úgy látszott, mitsem törődött ezzel. Így haladtak át Gournay-n és Neuilly-sur-Marne-on.

Esti hat óra felé Chellesbe értek. A kocsis a királyi apátság régi épületei között felütött csapszék előtt megállt, hogy kifújtassa lovait.

— Leszállok, — mondá az idegen.

Fogta a csomagját és a botját s leugrott a kocsiról.

Egy pillanattal utóbb már el is tűnt.

Nem ment be a csapszékbe.

Mikor pár percz mulva a kocsi folytatta útját Lagny felé, a chellesi főutczán se találkozott vele.

A kocsis hátraszólt a belülülő utasokhoz:

— Ez az ember nem idevaló, — mondá, — mert nem ismerem. Olyannak látszik, mint a kinek egy garasa sincs és még sem törődik a pénzzel; egész Lagnyig fizetett és csak Chellesig jött. Éjszaka van,

az összes házak be vannak zárva. Nem ment be a korcsmába és sehol se lehet látni. Tehát bizonyosan a föld nyelte el.

Azonban nem így volt. Az idegen a sötétben sietve átment a chellesi főutczán, azután, még mielőtt a templomhoz ért volna, balra fordult, a Montfermeilbe vezető mellékútra, olyan ember gyanánt, a ki ismeri a vidéket és a ki már járt erre.

Gyorsan haladt előre. Azon a helyen, a hol az utat a Gagnyból Lagnyba vezető, fákkal szegélyezett, régi országút szeli át, lépteket hallott. Hirtelen az árokba bújt és bevárta, míg az arra haladó emberek már messze jártak. Ez az elővigyázat egyébként felesleges volt, mert, mint már mondtuk, nagyon sötét deczemberi éjszaka volt. Az égen alig látszott két-három csillag.

Ezen a helyen kezdődött a domb emelkedése. Az idegen nem a montfermeili úton haladt tovább, hanem jobbra fordult és a mezőn át nagy léptekkel az erdő felé tartott.

Mikor az erdőbe ért, meglassította lépteit és gondosan szemügyre véve a fákat, óvatosan haladt előre, mintha valamely titkos, csak általa ismert utat keresne és követne. Volt egy pillanat, mikor úgy látszott, hogy eltévedt és határozatlanul állva maradt. Végre sok tapogatódzás után egy tisztásra jutott, hol nagy halom fehérlő kő hevert. Élénken odasietett és az éjszakai ködön át figyelmesen vizsgálgatta e köveket, mintha szemlét tartana felettük. A kőhalomtól néhány lépésnyire egy vastag fa állott, elborítva azokkal a kinövésekkel, melyek a növényvilág szemölcsei. E fához ment és kezével végigsimította a kérgét, mintha meg akarta volna számlálni a szemölcsöket.

E kőrisfával szemben egy lehántott kérgű, beteg gesztenyefa állott, melynek sebét betapasztották. Az idegen lábujjhegyre ágaskodott és megtapogatta a betapasztást.

Aztán egy darabig a fa és a kövek közti téren tipródott, mint a ki meg akar győződni, hogy a föld nincs frissen felásva.

Ezzel végezvén, tájékozódott és folytatta útiát az erdőn át.

Ez volt az az ember, a ki Cosette-tel találkozott.

A hogy Montfermeil irányában a vágásban haladt, észrevette a nyögdelve haladó kis árnyékot, mely a földre teszi a terhet, aztán újra fölemeli és tovább megy. Közeledett hozzá és felismerte, hogy egy egész kicsi gyermek, a ki nagy veder vizet czipel. Odalépett a gyermekhez és hallgatagon megragadta a veder fogóját.

VII.

Cosette az ismeretlennel a sötétben.

Cosette, mint már mondtuk, nem érzett félelmet.

Az ismeretlen megszólította. Komoly és csaknem halk hangon beszélt.

— Nagyon nehezet viszel, gyermekem.

Cosette fölemelte a fejét és felelt:

— Igen, uram.

— Add ide, — mondá az idegen, — majd én viszem.

Cosette elbocsátotta a vedret. Az idegen ott haladt mellette.

— Csakugyan súlyos, — mormogta a fogai között. Azután hozzátette:

— Hány éves vagy, kicsikém?

— Nyolcz éves vagyok.

— És messziről jössz?

— Az erdei forrástól.

— És messze mégysz?

— Még jó negyedóránvira innen.

Az idegen egy pillanatig szótlan maradt, aztán hirtelen megszólalt:

— Tehát nincs anyád?

— Nem tudom, — felelt a gyermek.

És még mielőtt az ember szólhatott volna, hozzátette:

— Azt hiszem, hogy nincs. A többieknek van. Nekem nincs.

És kis szünet után tovább mondta:

— Azt hiszem, nem is volt soha.

Az idegen megállt, a vedret letette a földre, lehajolt és két kezét a gyermek vállára tette, megpróbálva, hogy megnézze arczát a sötétben.

Cosette sovány, vézna arcza homályosan rajzolódott ki az ég halovány világosságánál.

— Mi a neved? — kérdé az idegen.

— Cosette.

Az idegenen mintha villámos rángás futott volna végig. Még egyszer ránézett Cosettere, levette kezeit a vállairól, felragadta a vedret és újra elindult.

Egy pillanattal utóbb megkérdezte:

— Hol lakol, kicsikém?

— Montfermeilben, ha ismeri.

— Oda megyünk?

— Igen, uram.

Az ismeretlen megint szünetet tartott, aztán újra megszólalt:

— Ki küldött ilyen későn vízért az erdőbe?

— Thénardierné.

Az idegen oly hangon válaszolt, melyet közönyössé erőlködött tenni, de a melyben mégis valami különös remegés rezgett:

— Mi dolgod azzal a Thénardiernéval?

— Ő az asszonyom, — felelt a gyermek. — Fogadója van.

— Fogadója? — mondá az ismeretlen. — Nos hát, ma éjjel ott fogok megszállani. Vezess oda.

— Oda megyünk, — felelt a gyermek.

Az idegen meglehetősen gyorsan lépdelt. Cosette könnyen követte. Már nem érzett fáradtságot. Időnként valami kimondhatatlan megnyugvással és bizalommal fölnézett az idegenre. Sohasem tanitották, hogy a gondviseléshez forduljon és imádkozzék. Most azonban olyasvalamit érzett, a mi az ég felé szálló reményhez és örvendezéshez hasonlított.

Így telt el néhány percz. Az idegen újra megszólalt:

— Thénardiernének nincs szolgálója?

— Nincs, uram.

— Te magad vagy a házban?

— Igen, uram.

Újra csend támadt. Aztán Cosette hozzátette:

— Azaz, hogy van két kis leány.

— Micsoda két kis leány?

— Ponine és Zelma.

A gyermek így egyszerűsítette a Thénardiernénak kedves, regényes neveket.

— Ki az a Ponine és Zelma?

— Thénardierné kisasszonyai, már mint a leányai.

— És mit csinálnak?

— Oh! — felelt a gyermek, — vannak szép bábuik, mindenféle aranyos játékaik. Játszanak, mulatnak.

— Egész nap?

— Igen, uram.

— És te?

— Én dolgozom.

— Egész nap?

A gyermek felnézett és könnyben úszó szemmel, a mit az éjszaka sötétje miatt nem lehetett látni, csöndesen felelt:

— Igen, uram.

Kis szünet után folytatta:

— Olykor, ha végeztem a munkával és megengedik, én is mulatok.

— Hogyan mulatsz?

— A hogyan tudok. Hagynak. Csakhogy nincs sok játékom. Ponine és Zelma nem akarják, hogy az ő bábuikkal játszszam. Csak egy kis ólomkardom van, ekkorka, ni.

A gyermek a kisujját mutatta.

— És a mely nem vág?

— De igen, uram, — felelt a gyermek, — salátát meg legyeket lehet vele aprítani.

Elértek a faluba. Cosette kalauzolta az idegent az utczákon át. Elhaladtak a pék előtt, de Cosettenak nem jutott eszébe a kenyér, melyet haza kellene vinnie. Az idegen felhagyott a kérdezősködéssel és komor hallgatásba merült. Mikor már a templomon is túl jártak, az idegen, látva a bódékat, megkérdezte Cosette-től:

— Most van a vásár?

— Nem, uram, karácsony van.

A hogy a fogadó közelébe értek, Cosette félénken megérintette az idegen karját.

— Uram?

— Mit akarsz, gyermekem?

— Már itt vagyunk a háznál.

— Nos?

— Adja ide a vedret.

— Miért?

— Mert az asszonyom ha meglátja, hogy más hozta, megver.

Az idegen odaadta neki a vedret. Egy pillanattal utóbb a csapszék ajtaja előtt állottak.

VIII.

Mily kellemetlenséggel jár szállást adni egy szegénynek, a ki talán gazdag.

Cosette nem állhatta meg, hogy egy oldalpillantást ne vessen a nagy bábura, mely még mindig ott ékeskedett a játékkereskedőnél, aztán kopogtatott. Az ajtó kinyílt. Gyertyával a kezében, megjelent Thénardierné.

— Ah! te vagy, kis koldusfajzat! Hála Istennek! Ugyancsak sokáig maradtál! Bizonyosan bámészkodott a hitványság!

— Asszonyom, — mondá Cosette, egész testében remegve, — itt van egy úr, a ki ide akar szállani.

Thénardierné mogorva arczkifejezését gyorsan szeretetreméltó mosolylyal cserélte fel, a mely hirtelen változás gyakori a fogadósoknál és tekintetével mohón kereste az új vendéget.

— Ez az úr az? — mondá.

— Igen, asszonyom, — felelt az idegen, kezét kalapjához emelve.

A gazdag utasok nem szoktak ilyen udvariasak lenni. Ez a mozdulat és a gyors szemle, melylyel Thénardierné egy szempillantás alatt végigmustrálta az idegen ruháját és csomagját, eltűntette a szeretetreméltó

fintorítást és a fogadósné arczán újra megjelent a bosszus kifejezés. Szárazon szólt:

— Lépjen be, öreg.

Az „öreg" belépett. Thénardierné másodszor is reátekintett, szemügyre vette a kabátját, mely egészen el volt vásva és kalapját, mely kissé be volt horpasztva és egy fejrázással, orrfintorítással és szemhunyorgatással tanácsot kért férjétől, a ki még mindig a fuvarosokkal ivott. A férj a mutatóújjának azzal az alig észrevehető mozgatásával válaszolt, mely az ajkbigygyesztéssel együtt ilyen esetben azt jelenti: nem ér semmit. Thénardierné nyomban meg is szólalt:

— Sajnálom, jó ember, de nincs helyünk.

— Nem bánom, akárhol lesz is, — mondá az idegen, — a csürben, az istállóban. Úgy fizetem, mintha szoba volna.

— Negyven sous.

— Akkor rendben van.

— Negyven sous! — mondá halkan az egyik fuvaros Thénardiernénak. — Hiszen rendesen csak húsz sous.

— Neki negyven sous, — felelt Thénardierné ugyanoly hangon. — Szegényeknek nem adom olcsóbban.

— Igaza van, — tette hozzá a férj szeliden. — Árt a fogadó hírnevének, ha ilyen emberek szállanak beléje.

Ezenközben az idegen, miután botját és csomagját letette egy padra, leült az asztal mellé, melyre Cosette sietve állított egy palaczk bort és egy poharat. A kereskedő, a ki a veder vizet kérte, maga ment megitatni a lovát. Cosette újra elfoglalta helyét a konyhaasztal alatt és megint nekilátott a kötésnek.

Az idegen, a ki a borral, melyet a pohárba töltött, éppen hogy csak megnedvesítette az ajkait, sajátos figyelemmel szemlélte Cosette-et.

Cosette csúnya volt. Ha jó sorban él vala, talán szép lett volna. Már vázoltuk ezt a szomorú kis alakot. Cosette sovány és sápadt volt; közel nyolczéves volt, de az ember alig nézte volna hat évesnek. Árnyékba mélyedt nagy szemei csaknem ki voltak gyuladva a sok sírástól. Szájszögleteinél az a folytonos aggódást mu-

tató ráncz látszott, melyet az elítélteknél és a reménytelen betegeknél lehet észlelni. Kezei, mint a hogy anyja előre sejtette, „tönkrementek a fagyástól". A tűz, mely e pillanatban megvilágította, kiélezte csontjai szögletességét és borzalmasan láthatóvá tette soványságát. Minthogy folyton didergett, megszokta, hogy térdeit egymáshoz szorítsa. Egész öltözete egy darab rongy volt, mely nyáron részvétet gerjesztett volna, télen pedig iszonyatot keltett. Csupa lyukas vászon volt rajta; egyetlen darabka posztó se. Itt-ott kilátszott a bőre és mindenütt fekete vagy kék foltokat lehetett látni rajta, melyek Thénardierné kezeérintéséről tanuskodtak. Meztelen lábszárai vörösek és véznák voltak. A kulcscsontjainál levő mélyedések könnyekre indíthattak volna. A gyermek egész lénye, mozgása, tartása, hangja, az egyik szótól a másikig való szünetelés, nézése, hallgatása, minden kézmozdulata egyetlen eszmét fejezett ki és tükrözött vissza: a félelmet.

A félelem áradt el rajta; úgyszólván félelemmel volt borítva. A félelem szorította könyökét a testéhez, a félelem vonta sarkait szoknyája alá, az kényszerítette, hogy minél kisebb helyet foglaljon el, hogy csak annyira vegyen lélegzetet, a mennyire okvetetlenül szükséges, a félelem mintegy megrögződött benne, úgy hogy legfeljebb csak még nagyobbá válhatott. Tekintetének mélyén valami bámészság volt, melyből a rettegés nézett a világba.

E félelem oly nagy volt, hogy Cosette, noha egészen csuromvizesen érkezett haza, nem mert a tűzhöz menni szárítkózni, hanem hallgatagon munkájához látott.

E nyolczéves gyermek tekintete rendszerint oly komor és néha oly tragikus volt, hogy némely pillanatokban úgy látszott, bambává vagy démonná változik.

Mint már említettük, soha se tudta, mi az: imádkozni, soha még templomba be nem tette a lábát.

— Hát reáérek én arra? — szokta mondani Thénardierné.

A sárgakabátos ember le nem vette pillantását Cosetteről.

Egyszerre Thénardierné felkiáltott:

— Igaz! és a kenyér?

Cosette, mint a hogy megszokta, ha Thénardierné kiáltott, hamar előbújt az asztal alól.

Teljesen megfeledkezett a kenyérről. Az állandó rettegésben tartott gyermekek segítségéhez folyamodott. Hazudott.

— A pék be volt zárva.

— Kopogtatni kellett volna.

— Kopogtattam, asszonyom.

— Nos?

— Nem nyitotta ki.

— Holnap majd megtudom, hogy igaz-e, — mondá Thénardierné, — és ha hazudtál, czifrán megtánczoltatlak. Addig is ide azzal a tizenöt sousval.

Cosette köténye zsebébe nyúlt és elzöldült. A pénz nem volt benne.

— Na, mi lesz? — mondá Thénardierné. — Nem hallottad?

Cosette kifordította a zsebét. Üres volt. Hová lehetett az a pénz? A boldogtalan kis leány nem bírt szólni. Meg volt kövülve.

— Elvesztetted a tizenöt soust? — hördült reá Thénardierné. — Vagy talán el akarod lopni?

Ugyanekkor kinyújtotta karját a korbács felé, mely a kandalló mellett függött.

E félelmes mozdulat visszaadta Cosettenak az erőt, hogy kiáltson:

— Kegyelem! asszonyom! Nem teszem többé!

Thénardierné levette a korbácsot.

A sárgakabátos ember ezalatt a mellényzsebébe nyúlt, a nélkül, hogy észrevették volna ezt a mozdulatát. Különben is, a többi utas ivott vagy kártyázott és nem figyelt a körülötte történőkre.

Cosette reszketve lapult meg a kandalló melletti szögletben, egymáshoz szorítva és rejteni iparkodva félmeztelen tagjait. Thénardierné felemelte a karját.

— Bocsánat, asszonyom, — szólalt meg az idegen, — az imént láttam, hogy valami kiesett a kis leány zsebéből és elgurult. Talán ez volt az.

Ezzel lehajolt és egy pillanatig úgy tett, mintha keresgélne a földön.

— Csakugyan, itt van, — mondá, újra felegyenesedve.

És egy ezüstpénzt nyujtott Thénardierné felé.

— Igen, ez az, — mondá az asszony.

Nem az volt, mert ez húsz sous volt, de hát Thénardierné így még jobban járt. Zsebébe dugta a pénzdarabot és megelégedett, hogy csak egy vad pillantást vessen a kis leányra, miközben így szólt hozzá:

— Többet meg ne történjék.

Cosette visszabújt helyére, vagy a hogy Thénardierné szokta mondani: „a fészkébe" és nagy szemeiben, melyeket az ismeretlen utasra függesztett, valami oly kifejezés kezdett derengeni, mint még soha. Még csak együgyű csodálkozás volt, de valami ámuló bizalom vegyült beléje.

— Igaz, akar vacsorázni? — kérdé Thénardierné az utastól.

Ez nem felelt. Úgy látszott, hogy mélyen elmerült gondolataiba.

— Miféle ember lehet ez? — mormogta Thénardierné a fogai között. — Bizonyosan valami koldus. Nincs egy garasa se, hogy vacsorázhatna. Vajjon meg fogja-e fizetni a szállást? Jó szerencse, hogy nem lopta el a pénzt, a mi a földön hevert.

E közben kinyílt az ajtó és belépett Éponine meg Azelma.

Igazán csinos két kis leány volt, inkább polgári módon, mint parasztosan öltözve. Bájosak voltak, az egyik fényes gesztenyeszín hajával, a másik hosszan a hátára csüngő fekete hajfonataival, élénkek, tiszták, pirospozsgásak és egészségesek, hogy öröm volt reájuk nézni. Melegen voltak öltöztetve, de oly anyai művészettel, hogy a szövetek vastagsága mitsem ártott az öltözék kaczérságának. A tél tekintetbe volt véve, a nélkül, hogy a tavasz vesztett volna vele. A két kis leányból világosság áradt. E mellett látszott, hogy ők uralkodnak a házban. Öltözetük, vígságuk, zajongásuk mind felségjogokról tanuskodott. A mikor beléptek, Thé-

nardierné dorgáló hangon, de a mely tele volt bálványozással, szólt hozzájuk:

— Ah! hát itt vagytok!

Aztán egyiket a másik után térdeire vonta, megsimogatta hajukat, megigazította szalagjaikat, aztán eltaszította őket, azzal a gyöngéd megrázással, a hogy az anyák szokták és felkiáltott:

— Milyen borzasak!

A két kis leány a tűz mellé telepedett. Egy bábu volt náluk, melyet ide-oda forgattak az ölükben, miközben egyre vidáman csacsogtak. Cosette néha-néha felpillantott a kötésről és szomorú tekintettel nézte őket.

Éponine és Azelma egy pillantásra se méltatták Cosette-ot. Olyan volt nekik, mint a kutya. E három kis leány együttvéve se volt huszonnégy éves, és már jelképezte az egész emberi társadalmat: egyfelől az irigység, a másik oldalon a megvetés.

A Thénardier-leányok bábuja kopott, régi és törött jószág volt, de azért Cosettenek, a kinek soha életében se volt bábuja, *igazi bábu*-ja, hogy oly kifejezést használjunk, melyet minden gyermek meg fog érteni, — mégis bámulatra méltónak tűnt fel.

Egyszerre Thénardierné, a ki egyre jött-ment a szobában, észrevette, hogy Cosette meg-megfeledkezik munkájáról és kötögetés helyett a két játszadozó kis leányt nézi.

— Ahá! megcsíptelek! — kiáltott fel Thénardierné. — Hát így dolgozol te? Várj csak, majd megtanítlak a korbácscsal.

Az idegen, a nélkül, hogy felkelt volna ültéből, Thénardierné felé fordult.

— Ugyan, asszonyom, — mondá szinte félő mosolylyal, — engedje játszani!

Minden utas részéről, a ki egy szelet báránycombot evett és vacsorájához két üveg bort ivott volna és a ki nem látszott volna *koldus*-nak, az ilyen óhajtás parancsszámba ment volna. De hogy egy embernek, a kinek ilyen kalapja van, kivánsága és ilyen kabátja mellett akarata lehessen, ezt Thénardierné megtűrhetetlennek vélte. Éles hangon válaszolt:

— Dolgoznia kell, mert eszik. Nem azért adok neki enni, hogy lustálkodjon.

— Hát mit dolgozik? — kérdé tovább az idegen azon szelid hangon, mely oly sajátságos ellentétben volt koldusruházatával és teherhordó vállaival.

Thénardierné kegyeskedett felelni:

— Harisnyát köt, ha megengedi. Harisnyát köt a kis leányaimnak, a kiknek, úgyszólván, nincs mit felhúzniok és a kik maholnap mezítláb lesznek kénytelenek járni.

Az idegen Cosette szegény vörös lábaira nézett és folytatta:

— Mikorra készül el ezzel a pár harisnyával?

— A milyen lusta, még legalább három-négy napig tart.

— És ha majd készen lesz, mennyit ér az a pár harisnya?

Thénardierné megvető pillantást vetett reá.

— Legalább is harmincz soust.

— Ideadná öt francért? — folytatta az idegen.

— Teringettét! — kiáltott fel harsogó nevetéssel egy fuvaros, a ki odahallgatott, — öt francért? Meghiszem, hogy odaadja! Öt franc!

Thénardier helyénvalónak látta, hogy közbeszóljon.

— Igen, uram, ha önnek kedve van reá, öt francért megkaphatja e pár harisnyát. Mi semmit se tudunk megtagadni az utasoktól.

— De mindjárt ki kell fizetni, — szólt Thénardierné kurta és parancsoló hangon.

— Úgy hát megveszem a harisnyát, — mondá az idegen — és — zsebéből egy ötfrancost véve ki, melyet az asztalra tett, — ki is fizetem.

Aztán Cosette felé fordulva, folytatta:

— Most már enyém a munkád. Játszszál, gyermekem.

Az ötfrancos láttára a fuvaros oly izgatott lett, hogy otthagyta a poharát és az idegen asztalához szaladt.

— Csakugyan! — kiáltott fel, miután a pénzdarabot megvizsgálta. — Igazi tallér! Nem hamis!

Thénardier odalépett és hallgatagon zsebébe csúsztatta a pénzt.

Thénardierné egy szót se szólt. Ajkát harapdálta és arczán gyűlölet tükröződött.

Cosette reszketett. Végre azonban mégis megkoczkáztatta a kérdést:

— Igaz, asszonyom? Szabad játszanom?

— Játszszál! — szólt Thénardierné rettenetes hangon.

— Köszönöm, asszonyom, — mondá Cosette.

És míg szájával Thénardiernének mondott köszönetet, egész kicsi lelke az utasnak hálálkodott.

Thénardier újra nekiült az ivásnak. Felesége a fülébe súgta:

— Ki lehet ez a sárga ember?

— Már láttam, — felelt fölényesen Thénardier. — milliomosokat, a kik ilyen kabátban jártak.

Cosette abbahagyta a kötést, de nem jött elő a helyéből. Cosette mindig a lehető legkevesebbet mozgott. Háta mögül egy dobozból néhány ócska rongydarabot és egy kis ólomkardot vett elő.

Éponine és Azelma mitse figyeltek a körülöttük történőkre. Nagyon fontos művelettel voltak elfoglalva; kezükbe kerítették a macskát. A bábut a földre dobták és Éponine, a ki az idősebb volt, a kis macskát minden nyávogása és húzódozása ellenére egy csomó kék és vörös rongyba göngyölgette. Közben, a míg e komoly és nehéz munkával foglalatoskodott, a gyermekeknek azon az édes és elragadó nyelvén, melynek kelleme, épp úgy, mint a pillangók szárnyának ragyogása, elenyészik, ha megfogjuk, így beszélt húgához:

— Látod, ez mulatságosabb bábu, mint a másik. Ez mozog, sír, meleg. Látod, ezzel játszunk. Ez lesz az én kis leányom. Én egy hölgy leszek. Látogatóba jövök hozzád és te megnézed. Lassanként meglátod a bajuszát és csodálkozni fogsz. Aztán meglátod a füleit, a farkát és csodálkozol. És azt mondod: Ah! Istenem! És én ezt mondom: Úgy van, asszonyom, ez az én kis leányom. Most ilyenek a kis leányok.

Azelma bámulattal hallgatta Époninet.

Ezenközben az ivók valami ocsmány dalba kezdtek és úgy nevettek hozzá, hogy megreszkettették a mennyezetet. Thénardier még biztatta őket és velök énekelt.

Mint a hogy a madarak mindenből tudnak fészket rakni, a gyermekek is mindenből bábut csinálnak. Míg Éponine és Azelma a macskát göngyölgették be, Cosette a kardot pólyázta körül. Ezt elvégezvén, a karjára fektette és csendesen dúdolt, hogy elaltassa.

A bábu a leánygyermek egyik legparancsolóbb szükséglete és egyben egyik legbájosabb ösztöne. Gondozni, ruházni, diszíteni, öltöztetni, vetkeztetni, újra felöltöztetni, nevelni, kissé korholni, ringatni, csitítani, altatni, valamit valakinek képzelni, — a nő egész jövője benne van ebben. Míg így álmodozik és csacsog, kis kelengyéket és pólyákat készít, szoknyácskákat, mellénykéket, újjasokat varr, a gyermekből kis leány, a kis leányból nagy leány, a nagy leányból asszony lesz. Az első gyermek folytatása az utolsó bábunak.

Egy kis leány bábu nélkül körülbelül épp oly boldogtalan és teljességgel épp oly tökéletlen, mint egy asszony gyermek nélkül.

Cosette tehát bábut csinált a kardból.

Thénardierné odalépett a *sárga ember*-hez.

— Férjemnek igaza van, — gondolá. — Ez talán maga Laffitte úr. A gazdag emberek néha oly bolondosak.

Odakönyökölt az asztalra.

— Uram . . . — mondá.

Az *uram* szóra az idegen feléje fordult. Thénardierné eddig csak *öreg*-nek vagy *jó ember*-nek nevezte.

— Lássa, uram, — folytatá Thénardierné édeskés arczkifejezéssel, mely még kellemetlenebb látvány volt, mint bősz ábrázata, — én nem bánom, hogy a gyermek játszszék, nincs ellene egy szavam se, egyszer megjárja, mert ön olyan nagylelkű. De lássa, nincsen annak semmije. Dolgoznia kell.

— Tehát nem az ön gyermeke? — kérdezte az idegen.

— Oh! Istenem! dehogy az enyém! Csak irgalomból tartjuk magunknál. Bárgyú a szegény. Bizonyo-

san víz van a fejében. Láthatja, milyen nagy a feje. Mi megteszszük érte, a mit tehetünk, de hát mi se vagyunk gazdagok. Hiába írunk a hazájába, már hat hónap óta nem jön felelet. Úgy látszik, meghalt az anyja.

— Ah! — mondá az idegen és visszaesett merengésébe.

— Nem volt valami jeles anya, — tette hozzá Thénardierné, — elhagyta a gyermekét.

Cosette az egész beszélgetés alatt, mintha valami ösztön súgta volna neki, hogy róla van szó, le nem vette tekintetét Thénardiernéről. Valahogy odahallgatott és itt-ott hallott is néhány szót.

Ezalatt az ivók, a kik háromnegyed részben már mind részegek voltak, fokozott vidámsággal ismételték ocsmány refrainjüket. Trágár élczelődés volt, mely a Szent Szűzről és Jézusról szólt. Thénardierné maga is kivette részét nevetésükből. Cosette az asztal alatt a tűzbe bámult, mely visszfénylett merev tekintetű szemeiben; újra ringatni kezdte a magacsinálta pólyásbabát és ringatás közben halkan dúdolta: Anyám meghalt! Anyám meghalt! Anyám meghalt!

A korcsmárosné újabb kínálgatására a sárga ember, a „milliomos“, végre reászánta magát, hogy vacsorázzék.

— Mit parancsol, uram?

— Kenyeret és sajtot, — mondá az idegen.

— Mégis csak koldus, — gondolá Thénardierné.

A részeg emberek még mindig fújták az éneküket és az asztal alatt Cosette is folytatta a magáét.

Egyszerre Cosette elhallgatott. Hátrafordult és észrevette a Thénardier-leányok bábuját, melyet azok a macska miatt félretettek és a mely a konyhaasztaltól néhány lépésnyire a földön hevert.

Cosette letette a bepólyált kardot, mely csak félig elégitette ki és lassan körüljártatta tekintetét a szobában. Thénardierné halkan a férjével beszélgetett és pénzt számolt, Ponine és Zelma a macskával játszottak, az utasok ettek, ittak vagy énekeltek, egy pillantás se szegeződött reá. Nem volt vesztegetni való idő. Térdein és kezein csúszva előjött az asztal alól, még egyszer meg-

győződött, hogy nem figyelnek reá, gyorsan odacsúszott a bábuhoz és megragadta. Egy pillanattal utóbb ismét ott ült a helyén, de úgy fordulva, hogy árnyékot vessen a bábura, melyet az ölében tartott. Az öröm, hogy igazi bábuval játszhatik, oly ritka valami volt nála, hogy szinte a gyönyör teljes hevével árasztotta el.

Senki se látta, csak az utas, a ki lassan fogyasztotta sovány vacsoráját.

Ez a boldogság közel egy negyedóráig tartott.

Azonban, bármily elővigyázatos volt is Cosette, nem vette észre, hogy a bábu egyik lába — *kiállt* és hogy a tűzhely lángja élénken megvilágítja. Ez a rózsaszin és fénylő láb, mely kilátszott az árnyékból, egyszerre szemébe ötlött Azelmának, a ki figyelmeztette Époninet: — Nézd csak!

A két kis leány ámulva állt meg a játékban. Cosette el merte venni a bábut!

Éponine felkelt és a nélkül, hogy a macskát elbocsátotta volna, odament anyjához és megrántotta a szoknyáját.

— Hagyj már békében! — mondá az anya. — Mit akarsz?

— Anyám, — mondá a gyermek, — nézd csak!

És újjával Cosettere mutatott.

Cosette, a ki egészen átadta magát az elragadtatásnak, nem látott és nem hallott semmit.

Thénardierné arczán az a sajátszerű kifejezés jelent meg, mely az élet apróságainak és a borzasztóságnak a keveréke és a mely miatt az ily nőket megäráknak nevezik.

Egyúttal még a megsértett kevélység is fokozta haragját. Cosette áthágott minden korlátot. Cosette hozzá mert nyúlni a „kisasszonyok“ bábujához.

Egy czárnő, ha látná, hogy császári fiának kék rendszalagját egy muzsik ölti magára, az se vághatna más arczot.

A megbotránkozástól rekedtté vált hangon kiáltotta:

— Cosette!

Cosette megreszketett, mintha a föld ingott volna meg alatta. Hátrafordult.

— Cosette! — ismételte Thénardierné.

Cosette fogta a bábut és valami kétségbeeséssel vegyes imádattal csöndesen letette a földre. Aztán, a nélkül, hogy tekintetét levette volna róla, összekulcsolta és, a mit ily korú gyermekről még mondani is rettenetes, tördelte a kezeit, végre, a mire nem tudták reábírni a nap összes eseményei, se az erdőbe menés, se a veder terhe, se a pénz elvesztése, se a korbács megpillantása, söt még a szigorú szavak se, melyeket Thénardiernétől hallott, — sírni kezdett. Zokogásba tört ki.

Az idegen felállt.

— Mi baj? — kérdé Thénardiernétől.

— Nem látja? — felelt Thénardierné a bűnjelre mutatva, mely Cosette lábainál hevert.

— Nos, mi az? — kérdé újra az utas.

— Ez a kolduskölyök — felelt Thénardierné, — hozzá mert nyúlni a gyermekek bábujához.

— Hát aztán? — mondá az utas. — És ha játszik egy kissé a bábuval?

— Hozzányúlt piszkos kezeivel! — folytatá Thénardierné. — Útálatos kezeivel!

Cosette még hevesebben fölzokogott.

— Hallgatsz mindjárt! — kiáltott reá Thénardierné.

Az utas egyenesen az utczaajtóhoz ment, kinyitotta és kiment.

Mihelyt kitette a lábát, Thénardierné fölhasználta távollétét, hogy az asztal alatt nagyot rúgjon Cosette-en, a mitől a gyermek hangosan fölsikított.

Az ajtó újra kinyilt, az utas megint belépett, karjai között hozta a mesés bábut, melyről már szóltunk és a mely reggel óta a falu összes gyermekeit bámulattal töltötte el. A bábut letette Cosette elé és így szólt:

— Nesze, ez a tiéd.

Úgy kell lennie, hogy az egy óra alatt, a mióta itt volt, merengése közben homályosan észrevette a játékos-boltot, mely lámpákkal és gyertyákkal oly fényesen volt kivilágítva, hogy a korcsma ablakán át is mint valami tüzijáték tűnt szembe.

Cosette föltekintett, látta maga felé jönni az idegent, karjai között a bábuval, mintha a napot látta volna maga

felé közeledni, hallotta e hihetetlen szavakat: *ez a tiéd*, reánézett a bábura, aztán lassan hátrálni kezdett és az asztal tulsó végén egészen a fal mellé lapult.

Már nem sírt, nem kiabált, olyan volt, mint a ki lélegzeni is alig mer.

Thénardierné, Éponine, Azelma megannyi szoborrá merevedtek. Maguk az ivók is elhallgattak. Ünnepélyes csönd támadt a korcsmában.

A megkövült és elnémult Thénardierné újra kezdte találgatásait: — Ki lehet ez az öreg? Szegény ördög? Milliomos? Vagy talán mindkettő, vagyis tolvaj?

Thénardier arczán az a kifejezésteljes redő jelent meg, mely mindannyiszor jellegzi az emberi arczot, valahányszor az uralkodó ösztön teljes vadállatias hatalmával lép az előtérbe. A korcsmáros majd a bábura, majd az utasra nézett; szimatolta ezt az embert, mint a hogy egy zsák pénzt szimatolt volna. Mindez nem tartott tovább, mint egy villámlás. Odalépett feleségéhez és halkan mondá neki:

— Ez a jószág legalább is harmincz francba kerül. Semmi ostobáskodás! Térdre ez ember előtt!

A durva természeteknek az a közös vonásuk van a naiv természetekkel, hogy nem tudják az átmeneteket.

— Nos, Cosette, — mondá Thénardierné olyan hangon, mely nyájas akart lenni, de a mely telítve volt a gonosz asszonyok savanyú mézességével, — hát nem veszed el a bábudat?

Cosette megkoczkáztatta, hogy előbújjék odújából.

— Látod, kis Cosette-em, — folytatá Thénardierné czirógató kifejezéssel, — ez az úr bábut ad neked. Vedd el. A tiéd.

Cosette a rémület egy nemével nézte a csodás bábut. Arcza még nedves volt a könnyektől, de szemei már kezdtek megtelni, mint a hajnali ég, az öröm sugaraival. A mit e pillanatban érzett, kissé olyan volt, mintha hirtelen azt mondták volna neki: Kisleány, Francziaország királynője vagy.

Úgy tetszett neki, hogy ha hozzáér a bábuhoz, villám csap ki belőle.

Bizonyos pontig ez igaz is volt, mert sejtette, hogy Thénardierné meg fogja szidni és megveri.

Mindazonáltal győzött a vágy. Közeledett a bábuhoz és Thénardierné felé fordulva félénken mormolta:

— Szabad, asszonyom?

Semmiféle szó se tudná visszaadni ezt az egyszerre kétségbeesett, megriadt és elragadtatott kifejezést.

— Hogyne! — felelt Thénardierné. — A tied. Hiszen ez az úr neked adta.

— Igazán, uram? — folytatá Cosette. — Igazán az enyém? Enyém a hölgy?

Az idegen szemei könynyel voltak telve. A megindultságnak azon a fokán állott, a mikor az ember nem szól, mert sírva fakadna. Csak a fejével intett Cosettenek és a „hölgy" kezét a leányka kis kezébe tette.

Cosette gyorsan elkapta a kezét, mintha a hölgy érintése égetné és a padlót nézte. Kénytelenek vagyunk beismerni, hogy e pillanatban mértéktelenül kiöltötte a nyelvét. Egyszerre megfordult és elragadtatva fölkapta a bábut.

— Katalinnak fogom nevezni, — mondá.

Bizarr jelenet volt, mikor Cosette rongyai érintették és mintegy magukhoz ölelték a bábu szalagjait és rózsaszín mousseline ruháját.

— Szabad fölültetnem egy székre? — kérdé Cosette Thénardiernétől.

— Igen, gyermekem, — felelt a korcsmárosné.

Most Éponine és Azelma voltak azok, a kik irigykedve nézték Cosette-et.

Cosette egy székre helyezte Katalint, aztán leült elébe a földre és mozdulatlan maradt, nem szólt egy szót se, csak nézett.

— Játszszál hát, Cosette, — mondá az idegen.

— Oh! hiszen játszom, — felelt a gyermek.

E pillanatban ez az idegen, ez az ismeretlen ember, a ki olyan volt, mintha személyében a Gondviselés látogatott volna el Cosettehez, volt az, a kit Thénardierné leginkább gyűlölt a világon. De hát türtőztetnie kellett magát. A fölindulása azonban sokkal nagyobb volt, semhogy, a színlelés minden megszokása mellett is, a mely-

lyel férjét utánozni igyekezett, el tudta volna viselni. Sietve aludni küldte leányait, aztán *engedelmet* kért a sárga embertől, hogy Cosette is lefekhessék, *mert ma nagyon sokat fáradt,* tette hozzá anyai hangon. Cosette Katalinnal a karjai között ment aludni.

Thénardierné időnkint odament a szoba másik végébe, hol férje volt, hogy — mint maga mondta — *könnyítsen a lelkén.* Néhány szót váltott férjével, melyek annál dühösebbek voltak, mert nem mert hangosan beszélni:

— Vén barom! Vajjon mi ütött hozzá? Idejön, hogy megzavarjon bennünket! Azt akarja, hogy az a kis szörnyeteg játszszék! Bábukat ad neki! Negyven francos bábukat egy ilyen kutyának, a kit én szöröstől-bőröstől odaadnék negyven sousért! Kicsi hijja, hogy felségnek nem czímezi, mint Berry herczegnőt! Van ennek értelme? Hát megőrült ez a rejtélyes vén bolond?

— Már miért? Hiszen ez nagyon egyszerű, — felelt Thénardier. — Ilyen a kedvtelése! Neked az tetszik, ha a kis leány dolgozik, neki meg az, hogy játszik. Joga van hozzá. Az utas azt teheti, a mit akar, csak fizesse meg. Mit törődöl vele, ha ez az öreg valami emberbarát? És ha ostoba, semmi közöd hozzá. Mit avatkozol a dolgába, ha egyszer pénze van?

Parancsoló beszéd és fogadós-okoskodás, mely nem enged ellentmondást.

Az idegen az asztalra könyökölve ült és újra visszasülyedt merengésébe. Az összes többi utasok, kereskedők és fuvarosok, kissé távolabb húzódtak és már nem énekeltek. Messziről nézték és bizonyos tiszteletteljes félelemmel. Ez a szegényesen öltözött idegen, a ki oly könnyen szedte zsebéből az ötfrancosokat és óriási bábukat ajándékoz kis piszok fapapucsos leányoknak, bizonynyal valami hatalmas és félelmes ember.

Több óra telt el így. Az éjféli mise elmúlt, a karácsonyest bevégződött, az ivók eltávoztak, a korcsmát bezárták, az alacsony szoba kiürült, a tűz kialudt, de az idegen ugyanazon a helyen és ugyanabban a helyzetben ült. Időnkint az egyik kezéről a másikra könyökölt.

Ennyi volt az egész. De a mióta Cosette kiment, nem szólt egy szót se.

Illendőségből és kíváncsiságból Thénardierék vele maradtak a szobában. — Vajjon így akarja tölteni az egész éjjelt? — dörmögte Thénardierné. Mikor az óra éjfél után kettőt ütött, kijelentette, hogy nem bírja tovább és odaszólt férjéhez: — Megyek lefeküdni. Tégy vele, a mit akarsz. — A férj az egyik szögletben leült az asztalhoz, gyertyát gyujtott és elkezdte olvasni a *Courrier français*-t.

Igy telt el megint egy óra. Az érdemes fogadós legalább is már háromszor olvasta végig a *Courrier français*-t, a megjelenés keltétől a nyomdász nevéig. Az idegen nem mozdult.

Thénardier mozgolódott, köhintett, köpött, orrát fujta, recsegtette a széket. Az utas még mindig meg se mocczant. — Talán alszik? — gondolta Thénardier. — Az idegen nem aludt, de semmi se tudta fölébreszteni.

Végre Thénardier levette sapkáját, csöndesen közeledett az utashoz és megkoczkáztatta a kérdést:

— Nem akar uraságod lepihenni?

Azt mondani, hogy *lefeküdni,* nagyon erősnek és bizalmasnak tünt föl előtte. *Lepihenni* — ebből kiérzik a fényüzés és a tisztelet. E szavaknak megvan az a rejtelmes tulajdonságuk, hogy másnap reggelre megdagasztják a számla összegét. Egy szoba, melyben az ember *lefekszik,* húsz sousba kerül; egy olyan szoba, melyben *lepihen,* húsz francba.

— Persze! — mondá az idegen. — Igaza van. Hol az istálló?

— Kérem, uram, — felelt Thénardier mosolylyal az ajakán, — majd vezetem uraságodat.

Kezébe vette a gyertyát, az idegen fogta a csomagját meg a botját és Thénardier fölvezette egy emeleti szobába, mely ritka fényességgel volt berendezve, mahagóni bútorok, hajóformájú ágy és vörös calicot-függönyök.

— Mi ez? — kérdé az utas.

— Ez a mi mennyegzői szobánk, — felelt a fogadós.

— Feleségem és én egy másik szobában hálunk. Ide évenkint legföljebb háromszor-négyszer jön be valaki.

— Az istálló épp így megtette volna, — mondá az utas nyersen.

Thénardier úgy tett, mintha nem hallotta volna ezt a kevéssé udvarias megjegyzést.

Meggyújtott két még teljesen egész viaszgyertyát, mely a kandallón állott. A rostély mögött elég jó tűz lobogott.

A kandallón üvegbura alatt ezüstszálakból és narancsvirágból való női fejdísz volt látható.

— És ez micsoda? — kérdé újra az idegen.

— Ez, uram, — felelt Thénardier, — nőm menyasszonyi koszorúja.

Az utas oly tekintettel nézett reá, mintha azt mondotta volna: tehát volt egy pillanat, a mikor ez a szörnyeteg szűz hajadon volt?

Egyébiránt Thénardier hazudott. Mikor kibérelte e házat, hogy fogadót csináljon belőle, már így fölszerelve találta a szobát. Megvásárolta a bútorokat és velük együtt a narancsvirágos fejéket is, úgy okoskodva, hogy ez bizonyos kecses árnyékot fog vetni „hitvesére“ és megszerzi házának azt, a mit az angolok tiszteletreméltóságnak neveznek.

Mire az utas megfordult, a fogadós már eltünt. Thénardier szerényen elosont, még jóéjszakát se mert mondani, mert nem akart tiszteletlen bizalmassággal viselkedni egy emberrel szemben, a kit másnap reggel királyi mód meg szándékozott koppasztani.

A fogadós szobájába tért. Felesége már lefeküdt, de még nem aludt. Hallván férje lépteit, megfordult és így szólt:

— Tudd meg, hogy holnap kidobom Cosette-et.

Thénardier hidegen válaszolt:

— Csak ne oly hevesen.

Több szót nem váltottak és néhány pillanattal utóbb gyertyájuk ki volt oltva.

A mi az utast illeti, botját és csomagját letette egy sarokba. Miután a vendéglős távozott, leült egy karosszékbe és egy ideig elgondolkozva maradt. Aztán le-

húzta czipőit, kezébe vette az egyik gyertyát, a másikat elfújta, kinyitotta az ajtót, kilépett a szobából és körülnézett, mint a ki keres valamit. Áthaladt a folyosón és elért a lépcsőhöz. Itt valami csöndes neszt hallott, a mi egy gyermek lélegzéséhez hasonlított. A nesz után indulva, egy háromszögletes bemélyedéshez jutott, mely a lépcső alatt volt, jobban mondva, melyet a lépcső alkotott. E mélyedés a lépcsőfokok alatt levő üreg volt. Itt, a porban és pókhálótól környezve, mindenféle ócska kosarak és cserepek között egy ágy volt, ha ugyan ágynak nevezhető egy szalmazsák, mely oly lyukas, hogy kilátszik a szalma és egy takaró, mely annyira rongyos, hogy kilátszik a szalmazsák. Lepedő nem volt. Az egész a kőkoczkás padlón feküdt. Ebben az ágyban aludt Cosette.

Az idegen közeledett hozzá és hosszan elnézte.

Cosette mélyen aludt. Ruhástól feküdt, mert télen nem vetkőzött le, hogy kevésbbé fázzék. Magához szorítva tartotta a bábut, melynek nagy nyitott szemei csillogtak a homályban. Időnkint egy-egy nagyot sóhajtott, mintha föl akarna ébredni és majdnem görcsösen ölelte magához a bábut. Ágya mellett csak az egyik czipője hevert.

A lim-lom mellett, a hol Cosette feküdt, egy nyitott ajtón át egy meglehetősen tágas, komor szobába lehetett látni. Az idegen belépett. A háttérben egy üvegajtón át két kicsi, fehér ágyat lehetett megpillantani. Azelma és Éponine ágya volt. Az ágyak mögött félig eltűnt egy vesszőfonatos, függönynélküli bölcső, melyben a kis fiú aludt, a kinek egész este hallatszott a sírása.

Az idegen úgy okoskodott, hogy e szoba bizonyára Thénardierék hálószobájával nyílik össze. Már visszavonulóban volt, mikor pillantása ráesett a kandallóra; egy oly nagy vendéglői kandallóra, melyben mindig oly kis tűz ég, ha ugyan egyáltalában van benne tűz, és a melynek láttára az ember fázik. Ebben nem volt tűz, még hamu sem; de a mi benne volt, mégis magára vonta az utas figyelmét. Két kis kaczér formájú és különböző nagyságú gyermekczipő állt a mélyedésben és az utasnak eszébe jutott a gyermekek időtlen időtől fogva való bájos szokása, hogy karácsony napján a kandallóba te-

szik czipőjüket és várják, hogy jó tündérük a sötétben valami ragyogó ajándékot dug beléje. Éponine és Azelma óvakodtak eltérni e szokástól és egy-egy czipőjüket mindegyikük odatette a kandallóba.

Az utas lehajolt.

A tündér, vagyis az anya már megtette látogatását és mindegyik czipőben egy egészen új tiz-sous-s pénzdarab csillogott.

Az utas ismét fölegyenesedett és már távozni akart, mikor hátul, a kandalló üregének legsötétebb sarkában még egy tárgyat pillantott meg. Odanézett és egy faczipőt látott, egy repedt és hamuval meg megszáradt sárral borított otromba faczipőt. Cosette czipője volt. A gyermekeknek azzal a megható bizalmával, melyet a folytonos csalódás se tud elcsüggeszteni, Cosette szintén odatette faczipőjét a kandallóba.

Fenséges és édes valami egy gyermeknek a reménye, a ki mindig csak a kétségbeesést ismerte.

A faczipőben nem volt semmi.

Az idegen a mellényzsebébe nyúlt, lehajolt és egy aranyat tett Cosette czipőjébe.

Azután nesztelenül visszalopódzott szobájába.

IX.

Thénardier munkában.

Másnap reggel, legalább is két órával napkelte előtt, Thénardier tollal a kezében ott ült a korcsma alacsony szobájában az egyik asztalnál és írta a sárgakabátos utas számláját.

Felesége, félig föléje hajolva, mellette állt és tekintetével követte mozdulatait. Nem váltottak egymással egy szót se. Az egyik oldalon mély gondolkozás, a másikon az a vallásos csodálat, melylyel az ember az elme valamely csodaművének megszületését és kivirulását szemléli. A házban csöndes nesz hallatszott; a Pacsirta volt, a ki a lépcsőt söpörte.

Jó negyedóra és néhány törlés után Thénardier a következő remekművet állitotta elő:

Az 1. számú úr számlája.

Vacsora	3	franc
Szoba	10	„
Világítás	5	„
Fűtés	4	„
Kiszolgálás	1	„
Összesen:	23	franc.

Kiszolgálás úgy volt írva, hogy *kiszolgállás.*

— Huszonhárom franc! — kiáltott föl az asszony némi kétkedéssel vegyült lelkesedéssel.

Mint általában a nagy művészek, Thénardier se volt megelégedve.

— Úgy van! — mondá.

Ugyanolyan hang volt ez, mint Castlereaghé, mikor a bécsi kongresszuson összeállította Francziaország számláját.

— Igazad van, Thénardier, ennyit kell fizetnie, — dörmögte az asszony, a ki a bábura gondolt, melyet Cosette leányai jelenlétében kapott, — egészen méltányos, de mégis sok. Majd nem akarja kifizetni.

Thénardier sajátos hideg nevetéssel válaszolt:

— Ki fogja fizetni.

E nevetés a bizonyosság és a tekintély legfőbb kifejezése volt. A mit Thénardier ezen a hangon mondott, annak meg kellett történnie. Az asszony nem is szólt többet. Az asztalokat kezdte rendezgetni; a férj pedig föl-alá járt a szobában. Egy pillanattal utóbb hozzátette:

— Én magam is ezerötszáz franckal tartozom!

A kandalló mellé ült és lábait a meleg hamun nyugtatva gondolkozott.

— Ah! igen! — szólalt meg újra az asszony, — nem feledted el, hogy még ma kidobom Cosette-et? A gyalázatos még megeszi szívemet a bábujával! Inkább lennék XVIII. Lajos felesége, mintsem hogy még egy napig is megtűrjem a házban!

Thénardier pipára gyújtott és két szippantás között odaszólt feleségének:

— A számlát add át annak az embernek.

Ezzel kiment.

Alig volt kint a szobából, belépett az utas.

Thénardier nyomban megjelent mögötte és mozdulatlanul maradt az ajtó nyilatában, úgy, hogy csak a felesége láthatta.

— Uraságod már fölkelt? — mondá Thénardierné. — Talán már el tetszik hagyni bennünket?

Amíg így beszélt, zavart arczkifejezéssel forgatta kezében a számlát és körmeivel bevágásokat csinált rajta. Durva arczán oly árnyalat látszott, mely vajmi szokatlan volt nála: félénkség és aggodalmaskodás.

Hogy ily számlát nyujtson át egy ily „szegény" ábrázatú embernek, ez nagyon nehéz dolognak tünt föl előtte.

Az utas szórakozottnak és egyébbel elfoglaltnak látszott.

— Úgy van, asszonyom, elmegyek, — mondá.

— Uraságodnak tehát nincs dolga Montfermeilben? — kérdé újra az asszony.

— Nincs. Csak átutazóban vagyok itt. Ennyi az egész. Mivel tartozom?

Thénardierné felelet helyett átnyujtotta neki az összehajtogatott számlát.

Az idegen szétnyitotta a papirlapot, belenézett, de látszott, hogy figyelme másfelé van.

— Jól megy a dolguk itt Montfermeilben? — kérdezte.

— Csak úgy, a hogy, uram, — felelt Thénardierné elámulva, hogy ez az egész kitörés.

Aztán panaszos és siránkozó hangon hozzátette:

— Oh! uram, nehéz időket élünk! És oly kevés valamirevaló ember jár erre! Tetszik tudni, csupa szegény népség. Ha nem jönne hébe-korba egy-egy oly nagylelkű és gazdag utas, mint uraságod! Oly sok terhünk van. Lássa, az a kisleány is borzasztó sokba kerül.

— Micsoda kisleány?

— Nos, hiszen tudja, a kisleány! Cosette! A Pacsirta, a hogy őt errefelé nevezik!

— Ah! — mondá az idegen.

Thénardierné folytatta:

— Milyen buták is ezek a parasztok a csúfneveikkel! Hiszen sokkal inkább hasonlít a denevérhez, mint a pacsirtához. Lássa, uram, mi nem kívánunk alamizsnát, de magunk sem adhatunk. Nem keresünk semmit és annyi sokat kell fizetnünk. Az engedély, az illetékek, az ajtó- és ablak-pénz, az adó! Uraságod tudja, hogy a kormány rettenetes sok pénzt követel. És aztán itt vannak a magam leányai is. Semmi szükségem, hogy még mások gyermekét is tápláljam.

Az idegen oly hangon, melyet igyekezett közömbössé tenni, de a melyből mégis kihallatszott valami remegés, felelt:

— És ha megszabadítanák tőle?

— Kitől? Cosettetől?

— Igen.

A fogadósné vörös és erőszakos kifejezésű arcza undorító mosolygásra derült:

— Ah! uram, drága jó uram! vegye el, tartsa meg, vigye magával, czukrozza meg, tömje ki, igya meg, egye meg és áldja meg érte a Szent Szűz és a paradicsom minden szentje!

— Tehát megegyeztünk.

— Hát igazán elviszi?

— El.

— Most mindjárt?

— Most mindjárt. Hívja elő a gyermeket.

— Cosette! — kiáltott Thénardierné.

— Addig is, — folytatá az idegen, — kifizetem számlámat. Mennyit tesz ki?

Egy pillantást vetett a számlára és nem tudta elfojtani meglepetését:

— Huszonhárom franc!

Reánézett a fogadósnéra és ismételte:

— Huszonhárom franc?

A hangsúlyozással, melylyel e két szót ismételte, azt a távolságot hidalta át, mely a fölkiáltó jelet elválasztja a kérdőjeltől.

Thénardiernének volt ideje fölkészülni a támadásra. Biztos hangon válaszolt:

— Bizony, uram! Huszonhárom franc.

Az idegen öt darab ötfrancost tett az asztalra.

— Hívja be a kis leányt, — mondá.

E pillanatban Thénardier a szoba közepére lépett és megszólalt:

— Uraságod huszonhat sousval tartozik.

— Huszonhat sousval? — kiáltott föl felesége.

— Húsz sousval a szobáért, — felelt Thénardier hidegen, — és hat sousval a vacsoráért. A mi a kisleányt illeti, egy kis beszélni valóm van ezzel az úrral. Hagyj magunkra, feleségem.

Thénardierné azt a káprázatot érezte, a mit a lángész váratlan fölvillanása kelt. Érezte, hogy a nagy művész föllépett a színpadra, egy szót sem szólt és kiment.

Mihelyt magukban maradtak, Thénardier székkel kinálta meg az utast. Az utas leült; Thénardier állva maradt és arczán a kedélyesség és egyszerűség sajátszerű kifejezése jelent meg.

— Nézze, uram, — szólt, — megmondom önnek, a mint van, én imádom azt a gyermeket.

Az idegen merően arczába nézett.

— Miféle gyermeket?

Thénardier folytatta:

— Furcsa, de úgy van! Az ember hozzászokik valakihez. Mit nekem ez a pénz? Vegye vissza az ötfrancosait. Imádom azt a gyermeket.

— Melyiket? — kérdé az idegen.

— Nos, a mi kis Cosetteünket! Hát nem őt akarja magával vinni? Nyíltan beszélek, oly igazán, mint a hogy ön becsületes ember, nem egyezhetem bele ebbe. Nekem hiányoznék ez a gyermek. A szemem előtt nőtt föl. Igaz, hogy pénzünkbe kerül, igaz, hogy vannak hibái, igaz, hogy nem vagyunk gazdagok, igaz, hogy csak egy betegsége alatt több mint négyszáz francot kellett költenem gyógyszerekre; de hát az Isten szerelméért is kell valamit áldozni. Nincs se apja, se anyja, én neveltem. Van kenyerem neki is, meg magamnak is. Igazán, ragaszkodom ehhez a gyermekhez. Hiszen ön érti, hogy az ember megkedvel valakit. Én jó bolond vagyok, nem okoskodom, csak szeretem a kisleányt; feleségem kissé

élénk természetű, de azért ő is szereti. Lássa, olyan, mintha a saját gyermekünk volna. Szükségét érzem, hogy halljam csicsergését a házban.

Az idegen még mindig mereven nézte. Thénardier folytatta:

— És engedelmet kérek, uram, megbocsásson, de az ember nem adja oda a gyermekét csak úgy az első valakinek, a ki kéri. Úgy-e, igazam van? Hiszen nem mondom; ön gazdag, derék embernek látszik, hátha jobb lenne neki így; de előbb tudni kellene. Érti, hogy mit gondolok? Föltéve, hogy elengedném és meghoznám azt az áldozatot, tudni szeretném, hogy hova megy, nem akarnám elveszíteni a szemem elől, tudnom kellene, hol van, hogy időnként meglátogathassam, hadd lássa, hogy az ő jó nevelőapja még megvan és őrködik fölötte. Szóval, vannak dolgok, melyek lehetetlenek. Még csak a nevét se tudom önnek. Ön elvinné és én csak azt mondhatnám: Nos, és a Pacsirta? Hova lett? Legalább is egy kis szelet papirost, egy darabka útlevelet kellene látnom!

Az idegen, a nélkül, hogy levette volna Thénardierről tekintetét, mely mintegy a lelkiismeret mély fenekéig hatolt, komoly és határozott hangon felelt:

— Thénardier úr, az ember nem visz magával útlevelet, ha öt mérföldnyire megy Páristól. Ha magammal viszem Cosette-et, egyszerűen magammal viszem, az az egész. Ön nem fogja megtudni se a nevemet, se a lakásomat, nem fogja tudni, hol van Cosette és az lesz a törekvésem, hogy ő soha többé ne lássa önt. Elvágom a kötelet, melylyel megkötözték és ő elszabadul. Beleegyezik ön? Igen vagy nem?

Épp úgy, miként a démonok és a szellemek bizonyos jelekről fölismerik, hogy valamely magasabbrendű istenség van jelen, Thénardier is megértette, hogy nagyon erős emberrel van dolga. Olyan volt az, mint valami sugallat; tisztán és gyorsan fölfogta. A megelőző este, noha együtt ivott, dohányzott és énekelt a fuvarosokkal, az egész időn át az idegent figyelte, leste, mint a macska és tanulmányozta, mint valami mathematikus. A maga kedvéért, mulatságból és ösztönből ügyelte és kikémlelte, mintha megfizetnék érte. A sárgakabátos

ember egyetlen mozdulata se kerülte el figyelmét. Még mielőtt az ismeretlen oly világos jelét adta volna Cosette iránt való érdeklődésének, Thénardier már kitalálta azt. Látta, hogy az öreg ember mély tekintete folyton visszatér Cosettere. Miért ez az érdeklődés? Ki ez az ember? Miért jár annyi pénzzel a zsebében ily nyomorúságos ruhában? Ezek a kérdések motoszkáltak fejében; nem tudott reájuk megfejtést és ingerelték az elméjét. Egész éjszaka ezen gondolkozott. Nem lehet, hogy Cosette apja volna. Talán a nagyapja? De hát miért nem fedezi föl magát? Ha az embernek joga van valamihez, elő szokott állani vele. Ennek az embernek nyilván nincs joga Cosettehez. De hát kicsoda és micsoda? Thénardier egészen belezavarodott a föltevésekbe. Mindenféle derengett előtte és semmit se látott tisztán. Bárhogy volt is azonban, mikor ezt a beszélgetést megkezdte, biztos lévén, hogy a dologban valami titok lappang és hogy ennek az embernek érdekében van a homályban maradás, erősnek érezte magát; de az idegen rövid és határozott válaszának hallatára, mikor látta, hogy az a titokzatos ember ily egyszerűen titokzatos, érezte, hogy gyöngül. Nem ezt várta. Számításai meghiusultak. Összeszedte gondolatait. Egy másodpercz alatt mindent megfontolt. Thénardier azok közé az emberek közé tartozott, a kik egy szempillantás alatt megítélik a helyzetet. Úgy vélte, itt a percz, a mikor gyorsan és egyenesen előre kell nyomulni. Úgy tett, mint a nagy hadvezérek a döntő pillanatban, melyet csak ők tudnak fölismerni, hirtelen leleplezte ágyúütegét:

— Uram, — mondá, — ezerötszáz francra van szükségem.

Az idegen oldalzsebéből egy ócska feketebőr tárczát vett elő, kinyitotta és három bankjegyet vett ki belőle, melyet az asztalra tett. Azután széles hüvelykujját e bankjegyekre nyomva, szólt a fogadósnak:

— Hivassa be Cosette-et.

Mialatt ezek történtek, mit csinált Cosette?

Cosette, mihelyt fölébredt, a faczipőhöz futott. Megtalálta benne az aranypénzt. Nem Napoleon-arany volt, hanem egyike a restauratio azon új húszfrancosai-

nak, melyeken a kis czifrázat helyettesítette a babérkoszorút. Cosettenek káprázott a szeme. Sorsa kezdte mámorossá tenni. Nem tudta, hogy mi egy aranypénz, sohase látott ilyet; de azért mégis gyorsan a zsebébe rejtette, mintha lopta volna. Mindamellett érezte, hogy ez kétségtelenül az ő tulajdona, kitalálta, hogy kitől ered az ajándék, de az öröm, a mit érzett, félelemmel volt teljes. Meg volt elégedve, de még inkább el volt bámulva. E nagyszerű és szép dolgok nem látszottak neki valóságos tárgyaknak. Félt a bábutól és az aranypénztől is félt. Valami határozatlan remegést érzett e remek dolgok előtt. Csak az idegentől nem félt. Sőt ellenkezőleg: ő megnyugtatta. Tegnap este óta, csodálkozásain és álmán által, kis gyermeki elméjével egyre erre az emberre gondolt, a ki öregnek, szerénynek és oly szomorúnak látszott és a ki oly gazdag és jó volt. A mióta az erdőben találkozott vele, minden megváltozott körülötte. Cosette, a ki kevésbbé volt szerencsés az ég legkisebb fecskéiénél is, addig soha sem tudta, mit tesz az anya árnyékába vagy egy szárny alá menekülni. Öt év óta, vagyis a mióta emlékezett, a szegény gyermek folyton reszketett és vaczogott. Mindig meztelenül volt kitéve a balsors éles szelének, most úgy érezte, hogy föl van öltözve. Már Thénardiernétől sem félt annyira. Immár nem volt egyedül, volt valaki mellette.

Gyorsan hozzálátott minden reggeli munkájához. Ez az arany, mely nála, köténynek ugyanabban a zsebében volt, a honnan tegnap a tizenöt sous kiesett, elszórakoztatta. Nem mert hozzányulni, de jó öt perczeket töltött a nézegetésével, még pedig — meg kell mondanunk, — úgy, hogy kiöltötte hozzá a nyelvét. Mialatt a lépcsőt söpörte, meg-megállt és feledve seprőt, mindent, mozdulatlanúl állt és nézte a zsebe fenekén ragyogó csillagot.

Thénardierné éppen egy ily elbámészkodásakor lepte meg.

Férje parancsára kereste Cosette-et. Hallatlan dolog, nem ütötte meg és nem illette egyetlen szidalmazó szóval sem.

— Cosette, — mondá csaknem szeliden, — jer csak.

Egy pillanattal utóbb Cosette belépett az alacsony szobába.

Az idegen fogta a csomagot, melyet magával hozott és szétoldotta. A csomag egy kis gyapotruhát, kötényt, csuklóvédőt, alsószoknyát, kendőt, egy pár gyapotharisnyát, czipőt, egy hétéves kis leánynak való teljes öltözetet foglalt magában. Mindegyik ruhadarab fekete volt.

— Nesze, gyermekem, — mondá az idegen, — és öltözz föl gyorsan.

A nap már fölkelt, mikor Montfermeilnek azok a lakosai, a kik éppen kezdték fölnyitni ajtóikat, a Párisi-utczán egy szegényesen öltözött embert láttak végigmenni, egy gyászruhás kisleánynyal, a ki egy rózsaszínruhás bábut vitt a karjaiban. Livry felé tartottak.

A mi emberünk volt és Cosette.

Az idegent senki se ismerte; minthogy Cosette már nem volt rongyokban, sokan őt se ismerték föl.

Cosette tehát távozott. Kivel? Nem tudta. Hova? Azt se tudta. Csak annyit tudott, hogy maga mögött hagyja a Thénardier-csapszéket. Senkinek se jutott eszébe, hogy Istenhozzádot mondjon neki; ő se mondott Istenhozzádot senkinek. Gyűlölten és gyűlölettel távozott a házból.

Szegény kis teremtés, a kinek szíve eddig mindig csak össze volt szorítva!

Cosette komolyan, tágra nyilt szemekkel és az eget nézegetve lépkedett. Az aranyat új kötényének a zsebébe tette. Néha-néha lenézett és egy pillantást vetett reá, aztán föltekintett az öregre. Olyasvalamit érzett, mintha a jó Isten mellett lenne.

X.

A ki jobbat akar, esetleg rosszabbat talál.

Thénardierné szokása szerint engedte, hogy férje szabadon cselekedjék. Nagy dolgokat várt. Mikor az idegen és Cosette elmentek, Thénardier még egy jó negyedóráig várt, aztán félrevonta feleségét és megmutatta neki az ezerötszáz francot.

— Csak annyi? — mondá az asszony.

Házaséletük kezdete óta most történt először, hogy bírálni merte urának valamely tettét.

Az ütés talált.

— Csakugyan, igazad van, — mondá Thénardier, — ostoba vagyok. Add ide a kalapomat.

Összehajtotta és zsebébe mélyesztette a három bankjegyet és kisietett; de rosszúl következtetett és jobbra fordult. Néhány szomszéd, a kit megkérdezett, nyomra vezette; a Pacsirtát és az idegent Livry felé látták menni. Ezt az útmutatást követve, nagy léptekkel sietett előre és közben egyre dörmögött magában.

— Ez az ember nyilván egy sárga ruhába bújt millió, én pedig szamár vagyok. Először húsz soust adott, aztán öt francot, aztán ötvenet, aztán ezerötszázat, mind egyformán könnyűszerrel. Tizenötezer francot is adott volna. De majd helyrepótlom.

És aztán a kisleány számára előre elkészített ruhacsomag is oly különös volt; sok titok lappang e mögött. Már pedig az ember nem hagyja kisiklani a titkokat, ha egyszer a kezébe kaparította azokat. A gazdagok titkai aranynyal tele szivacsok. Csak érteni kell a kipréseléshez. Ezek a gondolatok rajzottak az agyában. — Szamár vagyok, — mondá.

Ha az ember kiért Montfermeilből és eljutott a Livrybe vezető út könyökhajlásáig, messzire beláthatja azt a fensíkon. Idáig érve, Thénardier úgy okoskodott, hogy most már látnia kellene az idegent és a kis leányt. Nézett, a hogy csak tudott, de nem látott semmit. Megint kérdezősködött és ezzel is időt vesztett. Az arrajárók elmondták neki, hogy az ember és a kis leány, a kiket keres, befordultak az erdőbe, Gagny felé. Ő is arrafelé sietett.

Jóval előtte járhattak, de hát a gyermek lassan megy, ő pedig sietett. Meg aztán a vidéket is jól ismerte.

Egyszerre megállt és homlokára csapott, mint a ki elfelejtette a legfontosabbat és kész visszafordulni.

— El kellett volna hoznom a puskámat! — mondá.

Thénardier egyike volt azoknak a kettős termé-

szetü embereknek, a milyenek néha megjelennek köztünk, a nélkül, hogy tudnók és eltünnek, a nélkül, hogy fölismerték volna őket, mert a végzet csak az egyik oldalukat mutatta meg. Sok embernek a sorsa, hogy így félig az ismeretlenségbe merülve töltse életét. Valami csöndes és mindennapi helyzetben Thénardiernek megvoltak mindazok a tulajdonságai, melyek szükségesek, hogy valaki úgy tünjék föl — nem mondjuk, hogy valóban az is legyen, — a mit általában tisztességes kereskedőnek, becsületes polgárnak neveznek. Ugyanakkor, bizonyos adott körülmények, oly megrázkódtatások között, melyek rejtett természetét fölszínre hozzák, minden megvolt benne, a mi ahhoz kell, hogy az ember gonosztevő legyen. Szatócs volt, a kiben szörnyeteg lakozott. A sátán néha bizonyára ott guggolt Thénardier szobájának valamelyik sarkában és elmerengett ezen az undorító remekművön.

— Eh! — gondolta egy pillanatnyi habozás után, — még elmenekülhetnének előlem!

És gyors léptekkel és szinte a bizonyosság kifejezésével az arczán folytatta útját, akár a róka, mely egy fogolycsapatot szimatol.

Csakugyan, mikor túlért a tavakon és rézsut átvágta a nagy tisztást, mely a bellevuei fasortól jobbra van, kijutva a pázsitútra, mely csaknem megkerüli a dombot és a chellesi apátság régi vízvezetéke fölött vonúl tova, egy bokor fölött megpillantott egy kalapot, mely már messziről feltűnt neki. Az idegen kalapja volt. A bokor alacsonyan terült szét. Thénardier meglátta, hogy az idegen és Cosette ott ülnek. A gyermeket, mert hogy oly kicsi volt, nem lehetett látni, de a bábu feje kilátszott.

Thénardier nem csalódott. Az idegen leült, hogy Cosette kissé kipihenhesse magát. A fogadós megkerülte a bokrot és hirtelen ott állt azok előtt, a kiket keresett.

— Bocsánat, uram, — mondá egészen elfulladva, — itt az ezerötszáz francja.

E szavakkal az idegen felé nyujtotta a három bankjegyet.

Az idegen fölnézett.

— Mit jelent ez?

Thénardier tiszteletteljes hangon felelt:

— Azt jelenti uram, hogy visszaveszem Cosette-et.

Cosette megreszketett és szorosabban az öreghez simúlt.

Ez erősen Thénardier szemébe nézett és minden szótagot külön hangsúlyozva válaszolt:

— Visszaveszi Cosette-et?

— Igen, uram, visszaveszem. Tetszik tudni, meggondoltam a dolgot. Nincs jogom, hogy odaadjam. Lássa, én becsületes ember vagyok. Ez a kis leány nem az enyém, hanem az anyjáé. Az anyja bízta reám; csak az anyjának adhatom vissza. Ön azt mondja: Az anyja meghalt. Jó. Ebben az esetben is csak annak adhatom oda a gyermeket, a ki az anyjától írást tud fölmutatni, hogy adjam oda neki. Ez teljesen világos.

Az idegen felelet helyett zsebébe nyúlt és Thénardier újra előtűnni látta a bankjegyes tárczát.

A fogadóson az öröm remegése futott át.

— Helyes! — gondolá, — csak tartsuk erősen magunkat. Meg akar vesztegetni!

Mielőtt a tárczát kinyitotta volna, az utas körülnézett. Teljesen magukban voltak. Egy lelket se lehetett látni se az erdőben, se a völgyben. Az idegen kinyitotta a tárczát és kivett belőle, nem egy marék bankjegyet, mint Thénardier várta, hanem egy vékony papirlapot, melyet szétnyitott és odatartott a korcsmáros elé, mondván:

— Igaza van. Olvassa.

Thénardier elvette a papirt és olvasta:

Montreuil-sur-Mer, 1823 márczius 25.

„Tisztelt Thénardier úr!

Adja át Cosette-et e levél vivőjének. Összes apró követeléseit kifizeti önnek.

Tisztelettel üdvözli

Fantine."

— Ismeri ezt az aláírást? — kérdé az idegen.

Csakugyan Fantine aláírása volt. Thénardier megismerte.

Nem volt mit válaszolnia. Kettős heves bosszankodást érzett. Bosszankodott, hogy le kell mondania a remélt megvesztegetésről és bosszankodott, hogy vereséget szenvedett. Az idegen még megjegyezte:

— Fedezetül megtarthatja ezt az írást.

Thénardier szép rendben megkezdte a visszavonúlást.

— Az aláírás elég jól van utánozva, — dörmögte a fogai között. — Nos hát, jól van!

Még egy kétségbeesett kísérletet tett.

— Jól van, uram, — mondá. — Tehát átveheti a gyermeket. Csakhogy ki kell fizetni az „apró követeléseket". Nekem még sok pénz jár.

Az idegen fölegyenesedett és kopott kabátujjáról leverve a port, felelt:

— Thénardier úr, a kis leány anyja januárban úgy számította, hogy százhúsz franc-kal tartozik önnek; februárban ön ötszáz francról szóló számlát küldött neki; ennek fejében február végén kapott ön háromszáz francot és márczius elején ismét háromszáz francot. Azóta eltelt kilencz hónap, alku szerint egy-egy hónapra tizenöt franc jár önnek, ez százharminczöt francot tesz ki. Ön száz franc-kal többet kapott, marad követelése harminczöt franc. Én ezerötszáz francot adtam önnek.

Thénardier azt érezte, a mit a farkas érez, mikor a csapda aczélfoga beléje harap és megragadja.

— Ki az ördög lehet ez az ember? — gondolá.

Úgy tett, mint a farkas, megrázta magát. A merészség egyszer már sikerült neki.

— Tisztelt ismeretlen úr, — szólt elszánt hangon és ezúttal minden udvariaskodás nélkül, — vagy ád ön nekem ezer tallért, vagy pedig visszaveszem Cosette-et.

Az idegen nyugodtan szólt:

— Jer, Cosette.

Baljával kézenfogta Cosette-et, jobb kezével pedig fölvette botját, mely a földön hevert.

Thénardier látta a fütykös rengeteg voltát és eszébe ötlött, hogy senki sincs a közelükben.

Az idegen a gyermekkel együtt nekivágott az erdőnek, míg Thénardier mozdulatlanul és szótlanul maradt egy helyben.

A hogy távolodtak, Thénardier elnézte az idegen széles vállait és hatalmas ökleit.

Aztán a maga vézna karjaira és sovány kezeire tekintett. — Igazán nagy szamár vagyok, — gondolá, — hogy nem hoztam magammal a puskámat, pedig hát vadászni jöttem.

Mindazonáltal a fogadós nem tett le a zsákmányról.

— Tudni akarom, hova megy, — mondá. — És távolról követni kezdte őket. Két dolog maradt a kezében: az egyik, a mi gúnyolta, a darabka papir Fantine aláírásával, a másik, a mi vígasztalta, az ezerötszáz franc.

Az idegen Livry és Bondy irányába vezette Cosette-et. Lassan, lehajtott fejjel, gondolatokba mélyedten és szomorúan ballagott. A tél annyira letarolta az erdőt, hogy Thénardier, noha meglehetős távolságban maradt, szemmel tarthatta az öreget és a kis leányt. Az idegen koronként hátrafordult és nézte, hogy nem követik-e? Egyszerre megpillantotta Thénardiert. Cosettetel hirtelen befordult egy vágásba, melyben mindketten eltűnhettek. — Ohó! — mondá Thénardier. És megkettőztette lépteit.

A vágás sűrű volta kényszerítette, hogy közelebb lopózzon azokhoz, a kiket követett. Mikor a legsűrűbb helyen voltak, az idegen megfordult. Thénardier hiába igyekezett az ágak mögé bújni, az idegen meglátta. Nyugtalan pillantást vetett reá, aztán megcsóválta a fejét és folytatta útját. A fogadós ismét utánuk indult. Így mentek vagy két-háromszáz lépést. Egyszerre az idegen megint megfordult. Ezúttal oly komoran nézett Thénardierre, hogy ez „fölösleges“-nek itélte a továbbmenést. Thénardier visszafordult.

XI.

A 9430-as szám ujra előtünik és Cosette nyer vele.

Valjean János nem halt meg.

Mikor a tengerbe bukott, vagyis inkább: ugrott, tudjuk, nem volt rajta láncz. A víz alatt egy a közelben horgonyzó hajóig úszott, melyhez csónak volt kötve. Módot talált, hogy estig ebben a csónakban lappangjon. Éjszaka tovább uszott és kis távolságra a Brun-foktól elérte a partot. Itt, minthogy nem volt szükében a pénznek, ruhát szerzett. Egy Balaguier környéki korcsma szolgált akkoriban ruhákkal a megszökött fegyenczeknek, a mi igen jövedelmező kereskedés volt. Aztán Valjean János, mint mindazok a szomorú szökevények, a kik nyomot akarnak veszíttetni a leskelődő törvénynyel és a társadalmi végzetszerűséggel, homályos és kanyargós úton ment tovább. Először Pradeauxban, Beausset mellett talált búvóhelyet. Innen a Felső-Alpokba, a Briançon melletti Grand-Villard felé tartott. Tapogatódzó és nyugtalan menekülés volt, vakondok-túrás, melynek ismeretlenek az elágazódásai. Később ottjártának némi nyomát fedezték föl Ainben, a Pyrenaeusok közötti Acconsban, Grange-de-Doumecq nevezetű helységben, továbbá Périgueux környékén, Brumesban, a Chapelle-Gonaguet kerületben. Eljutott Párisba. Most találkoztunk vele Montfermeilben.

Párisba érve első dolga volt, hogy egy hét-nyolczéves leányka számára való gyászruhát vásároljon és lakást szerezzen. Ezt elvégezvén, elment Montfermeilbe.

Emlékezhetünk, hogy már első szökése alkalmával is tett egy titokzatos kirándulást oda vagy a környékére, melyről is az igazságszolgáltatásnak is volt valamelyes tudomása.

Egyébiránt halottnak vélték és ez még sürűbbé tette a sötétséget, melylyel magát körülvette. Párisban kezébe került egy hirlap, mely közölte az esetet. Biztonságban és majdnem oly békében érezte magát, mintha csakugyan meghalt volna.

Valjean János még az nap estéjén, melyen kira-

gadta Cosette-et Thénardierék karmai közül, visszatért Párisba. Már este volt, mikor a gyermekkel a Monceaux-sorompóhoz ért. Itt kocsiba szállt, mely a csillagvizsgáló előtti sétányhoz vitte. E helyen leszállt, kifizette a kocsist, kézen fogta Cosette-et és a sötét éjszakában a néptelen mellékutczákon át a L'Hôpital-boulevard felé indult vele.

Az egész nap különös és izgalmakkal teljes volt Cosettere nézve. Sövény mögött ettek magános korcsmákban vásárolt kenyeret és sajtot, gyakran váltottak kocsit, gyalog is sokat mentek; a kis leány nem panaszkodott, de hogy fáradt volt, arról vette észre Valjean János, hogy menés közben erősebben húzta le a kezét. Felvette a gyermeket a hátára és Cosette, a nélkül, hogy Katalint elbocsátotta volna, Valjean János vállára hajtotta a fejét és elaludt.

NEGYEDIK KÖNYV.

A Gorbeau-ház.

I.

Gorbeau mester.

Negyven év előtt a magányos sétáló, a ki a Salpêtriére mögötti tájakon kalandozott és a boulevardon felhaladt egész az olasz vámig, olyan területre jutott, a melyre azt lehetett mondani, hogy ott véget ér Páris. Nem volt ez pusztaság, emberek jártak-keltek; nem volt mező sem, házak álltak és utczák nyúltak el; de már nem volt város, az utczákon mély kerékcsapások látszottak, mint az országúton és fű nőtt rajtuk és nem volt falu sem, a házak nagyon is magasak voltak ehhez. Mi volt tehát? Lakott hely volt, a hol nem volt senki, elhagyott hely, a hol volt valaki; a nagy város egyik boulevardja, Páris egyik utczája volt, éjszaka borzalmasabb az erdőnél és nappal komorabb a temetőnél.

A régi „lóvásár" városrész volt.

Ha a sétáló a lóvásár omladozó négy falán is túl

merészkedett, sőt megkoczkáztatta, hogy a Petit-Banquier-utczánál is messzebb menjen, miután jobbra maga mögött hagyott egy magas fallal bekerített udvart, továbbá egy mezőt, melyen óriási hódkupaczokhoz hasonló cser-halmok domborodtak, aztán egy palánkos helyet, mely tele volt ács-gerendával, tőkékkel és forgácscsal, és a melyen fűrészpordomb tetején egy nagy kutya ugatott, aztán egy hosszú, elomló alacsony falat, melyet tavaszszal virágokkal tele moha lepett be és a melyen kis fekete ajtó látszott, majd még tovább, a legelhagyatottabb helyen egy borzalmas düledező házat, melyen nagy betűkkel volt olvasható: *Hirdetések fölragasztása tilos*, — a merész sétáló a Vignes-Saint-Marcel-utcza sarkára, vajmi kevéssé ismeretes helyre jutott. Itt, egy gyártelep közelében, két kertfal között, akkoriban egy épületet lehetett látni, mely az első pillantásra oly kicsinek tűnt fel, mint valami gunyhó és a mely a valóságban oly nagy volt, mint valami székesegyház. A tűzfalával nézett az útra, innen eredt látszólagos kicsisége. Csaknem az egész ház el volt rejtve. Csak az ajtót és egy ablakot lehetett belőle látni.

A ház csak egyemeletes volt.

Ha az ember szemügyre vette, az első, a mi feltűnt, az volt, hogy ez az ajtó mindig csak egy viskó ajtaja lehetett, míg az ablak, ha faragott kővel lett volna keretezve, palota ablakául is szolgálhatott volna.

Az ajtó nem volt más, mint néhány korhadt deszka, melyeket tökéletlenül megnyesett rudakhoz hasonló keresztléczek tartottak úgy lazán össze. Közvetlenűl magas fokú, sárgás, meszes, poros, vele egy szélességű lépcsőre nyilt, mely az utczáról nézve oly meredek emelkedésűnek látszott, mint valami hágcsó és a mely két fal között a sötétben tűnt el. Az idomtalan kapunyilás felső részét egy keskeny zsindelyeresz fedte, melynek közepébe háromszögletű lyukat fűrészeltek; ha az ajtó be volt zárva, ez egyben ablaknak és kémlelőlyuknak szolgált. Az ajtó belső oldalára tintába mártott ecsettel az 52-es szám volt felmázolva; az eresz alatt ugyanaz az ecset az 50-es számot írta fel, úgy hogy az ember nem tudta, hol is van hát? Az ajtó teteje azt mondja: az 50-ik szám

alatt; az ajtó belseje pedig azt feleli: nem igaz; az 52-ik szám alatt. A háromszögletű lyukban mindenféle porszínű rongyok lógtak.

Az ablak széles, elegendően magas volt, redőnyökkel volt ellátva és a keretek nagy négyszögekben foglalták az üveget; csakhogy e nagy négyszögek különféle sérüléseket tűntettek fel, melyeket elmés papírtapasztás rejtett és árúlt el, a helyükből kimozdult és lelógó redőnyök pedig inkább az arrajárókat fenyegették, semmint hogy a benlakókat védték volna. A vízszíntes rudacskák itt-ott hiányoztak és naiv módon függőlegesen felszegezett léczekkel voltak pótolva, úgy hogy az egész redőnynek indult s ablaktáblában végződött.

Ez a becstelen képű ajtó és mellette a rozzantságában is tisztességes formájú ablak ugyanegy házon olybá tűnt fel, mint két össze nem illő koldus, a kik egyforma rongyosan, de különböző arczkifejezéssel haladnak egymás mellett: az egyik mindig koldus volt, a másik valamikor uriember lehetett.

A lépcső tágas épületbe vezetett, mely pajtához hasonlított, a mit házzá alakítottak át. Ez épületnek hosszú folyosó volt az emésztő csöve, melyre jobbról és balról különböző nagyságú, szükség esetén lakható, de inkább odúknak látszó szobák nyíltak. Az egész épület homályos, barátságtalan, fakó, szomorú, sírszerű volt; a szerint, hogy a repedések a tetőn vagy a falban voltak-e, hideg sugarak és jeges szélhuzamok járták át. Az e fajta lakás egyik legérdekesebb és legfestőibb sajátossága a rengeteg sok pók.

A kaputól balra, a boulevardra nézően, embernyi magasságban egy befalazott ablak négyszögletes fülkét alkotott, telve kövekkel, melyeket a gyermekek arramenet hajítottak beléje.

Ez épület egy részét nemrég lerombolták. Abból, a mi megmaradt, még ma is meg lehet ítélni, hogy mi volt. Az egész nem régibb százévesnél. Száz év: ifjúkora egy templomnak és aggkora egy háznak. Úgy látszik, az ember lakása osztozik az emberi lét rövidségében, Isten háza pedig Isten örökkévalóságában.

A levélhordók 50—52-ik számnak nevezték e há-

zat, a városrészben azonban általában a Gorbeau-háznak nevezték.

Mondjuk el, honnan eredt ez az elnevezés.

Az apró tények gyüjtői, a kik herbariumot csinálnak az anekdotákból és gombostűvel emlékezetükbe tűzdelik a tovatűnő adatokat, tudják, hogy a mult században, 1770 táján élt két ügyvéd Párisban, a kik közül az egyiknek Corbeau (holló), a másiknak Renard (róka) volt a neve. Két oly név, melyről Lafontaine már előre gondoskodott. Az alkalom sokkal szebb volt, semhogy az irnokseregne kapott volna rajta. A törvényszéki palota csakhamar visszhangzott a kissé döczögős verselésű paródiától:

Aktákon ült Corbeau mester,
Végzést tartott csőrében;
Szagtól vonva, Renard mester
Megszólítja ekképpen:
Hej, jó napot! stb.

A két becsületes ügyvéd, a kit bosszantott a gúnyvers és a kinevetés, elhatározta, hogy megszabadul a nevétől és e végből mind a ketten a királyhoz folyamodtak. A kérvényt épp aznap adták át XV. Lajosnak, mikor az egyik oldalon a pápai nunczius, a másikon de La Roche-Aymon bíbornok ő felsége jelenlétében áhítatosan térdreborulva bujtatták papucsba az ágyból kiszálló Du Barry asszony mezítelen lábait. A király, a ki nevetve nézte e látványt, a kérvénytől még nagyobb nevetésre derült, a két egyházfőtől jókedvüen áttért a két ügyvédre és valamelyest elengedte a nevüket. Corbeau mester jogot kapott a királytól, hogy nevének első betűjét egy kis kacskaringóval lássa el és Gorbeaunak nevezze magát; Renard mester kevésbbé volt szerencsés, csak annyit ért el, hogy az R betű elé egy P betűt tehessen és Prenard legyen a neve, úgy, hogy vajmi keveset nyert a változtatással.

Immár a helyi hagyomány szerint ez a Gorbeau mester volt a L'Hôpital-boulevard 50—52-ik számú épületének a tulajdonosa. A nagy ablakot is ő vágatta.

Innen, hogy az épületet a Gorbeau-háznak nevezték.

Átellenben az 50—52-ik számmal, a boulevard fái között egy háromnegyed részben kiszáradt nagy szilfa nyúlik a magasba; csaknem szemben kezdődik a Gobelins-vám-utcza, melyben akkor még nem voltak házak, ki sem volt kövezve, idétlen fák álltak benne, füves vagy sáros volt, a szerint, hogy milyen évszak járta és egyenesen a várost bekerítő falnál végződött. Egy közeli gyár tetőnyílásaiból gálicz-szag terjedt szét a levegőben.

A vámsorompó egész közel volt. 1823-ban még állt a város falkerítése.

Maga a vám is gyászos képeket idézett fel az elmében. Erre vezetett az út a Bicêtrebe. A császárság és a restauratio alatt itt jöttek be a halálraitéltek, mikor kivégzésre vitték őket. 1829 tájában itt követték el azt a „fontainebleaui bűntény"-nek nevezett rejtelmes gyilkosságot, melynek tetteseit nem sikerült kipuhatolni, — gyászos probléma, melyre sohasem derült világosság, szörnyű rejtély, melyet sohasem tudtak megfejteni. Néhány lépéssel odább húzódik a Croulebarbe-utcza, melyben Ulbach, mint valami melodrámában, mennydörgés közben szúrta le az ivry-i kecskepásztorleányt. Még néhány lépés és a Saint-Jacques-sorompó gyalázatos, lecsonkított szilfáihoz ér az ember, a philantropok e találmányához, melylyel a vérpadot akarták eltakarni, e kisszerű és szégyenletes Grève-térhez, mely a szatócs- és nyárspolgártársadalom visszariadását mutatta a halálbüntetéstől, úgy, hogy nem merte se bátran eltörölni, se határozottan fönntartani.

Harminczhét évvel ezelőtt, leszámítva a Saint-Jacques-teret, mely mintegy predesztinálva volt, hogy mindig rettenetes legyen, az egész komor boulevardnak talán a legkomorabb pontja volt az a még ma is csak kevéssé vonzó hely, hol az 50—52-ik számú ház állott.

A polgár-házak itt csak huszonöt évvel utóbb kezdtek kibújni a földből. Vajmi mogorva terület volt. A gyászos gondolatok, melyek az embert elfogták, éreztették, hogy közepütt áll a Salpêtrière között, melynek átlátszott a kupolája és a Bicêtre között, melynek a szomszédságában volt a sorompója, vagyis a nők és a férfiak őrültsége között. A meddig a szem ért, egyebet

se lehetett látni, mint vágóhídakat, városfalat és néhány gyárhomlokzatot, melyek kaszárnyákhoz vagy kolostorokhoz hasonlítottak; mindenütt gunyhók és törmelék, régi falak, melyek feketék, mint a gyászterítők, új falak, melyek fehérek, mint a szemfödők; párhuzamos fasorok, zsinóregyenes építménysorok, köznapi tákolmányok, hosszú, hideg vonalak és gyászosan szomorú derékszögek. Sehol valami talajemelkedés, egyetlen építői szeszély, egyetlen hajlás se. Minden fagyos, szabályos, visszataszító. Semmi se szorítja úgy össze a szívet, mint a szimetria. Mert a szimetria maga az unalom és az unalom a gyász alapja. A kétségbeesés ásít. Elképzelhető valami rettenetesebb is, mint a pokol, melyben szenvedni kell: oly pokol, melyben unatkozni kellene. Ha volna ily pokol, a L'Hôpital-boulevard e része lenetne az odavezető út.

Az éj beálltával azonban, abban a pillanatban, mikor a világosság tovatűnik, különösen télen, mikor az alkonyi szél lesodorja a szílfákról utolsó, megrészegült leveleiket is, mikor a sötétség mély és csillagtalan vagy a mikor a hold és szél lyukakat üt a felhőkön, e boulevard egyszerre borzalmassá változik. A fekete vonalak a sötétbe nyúlnak és a végtelenbe vesznek. Az arrajárónak önkénytelenül is a hely számtalan akasztófai történetére kellett gondolnia. E környék elhagyottsága, melyben annyi bűntényt követtek el, szörnyűségesnek tűnt fel. Az ember úgy érezte, hogy a homályban török leskelődnek reá, az árnyék határozatlan formái mindegyre gyanút keltettek és a fák közti nagy négyszögek árkoknak látszottak. Nappal rút volt e hely, este gyászos, éjszaka rémületes.

Nyári estéken itt-ott néhány öreg asszonyt lehetett látni, a hogy a szílfák tövében, az esőtől mohossá lett padokon üldögéltek. E derék vénasszonyok örömest fogadták, ha alamizsnát adtak nekik.

Egyébiránt e városrész, mely inkább idejétmúltnak, semmint réginek látszott, már akkor kezdett átalakulni. Annak, a ki még látni akarta, sietnie kellett. Minden nap megfogyott egy-egy részlettel. Ma is már húsz év óta az orléansi vasút torkollik a régi külváros mel-

lett és dolgozik az átformálásán. Bárhova csináljanak valamely főváros szélén vasútbetorkolást, ez a külváros halálát és egy város megszületését jelenti. Úgy tetszik, mintha a népek mozgásának e nagy központjai körül, e hatalmas gépek dübörgésére, a czivilizáczió e szenet evő és tüzet hányó szörnyeteg lovainak horkantására a csirákkal teljes föld megrendülne és megnyilnék, hogy elnyelje az emberek régi otthonait és újakat sarjaztasson ki magából. A régi házak összeomlanak, az újak felemelkednek.

A mióta az orléansi vasút pályaudvara elfoglalta a Salpêtrière telkeit, a régi, szűk utczák, melyek a Saint-Victor-árok és a Jardin des Plantes szomszédságában húzódnak, naponta háromszor-négyszer is megrendülnek a gyorskocsik, bérkocsik és omnibuszok gyors robogásától, melylyel a nap bizonyos óráiban mintegy szétnyomják a házsorokat; mert vannak dolgok, melyek bár furcsán hangzanak, mégis szorosan megfelelnek a valóságnak és a mily igaz, hogy a nap a nagyvárosban élteti és növeszti a házak délfelé néző homlokzatát, ugyanoly bizonyos, hogy a kocsik gyakori közlekedése kiszélesíti az utczákat. Az új élet jelei nyilván látszanak. E régi, vidékies városnegyed legelhagyottabb zugaiban is kezd mutatkozni a kövezet, a járdák már oda is elnyúlnak, a hol még most sincsenek járókelők. Egy reggel, 1845 juliusának az emlékezetes reggelén egyszerre füstölögni lehetett látni a fekete aszfaltosbográcsokat; e napon el lehetett mondani, hogy a czivilizáczió elérkezett az Ourcine-utczába és Páris belépett a Saint-Marceau külvárosba.

II.

Bagoly és pintyőke egy fészekben.

Valjean János a Gorbeau-ház előtt állt meg. Mint a vad madarak, ezt az elhagyott helyet választotta fészekrakásra.

Mellényzsebébe nyúlt, valami tolvajkulcs-félét vett elő, kinyitotta az ajtót, melyet, miután belépett, újra gondosan bezárt és Cosette-tel a hátán felhaladt a lépcsőn.

A lépcső tetején egy másik kulcsot vett ki a zsebéből s egy más ajtót nyitott ki vele. A szoba, melybe belépett és a melynek ajtaját nyomban ismét bezárta, meglehetősen tágas padláskamra volt, melynek bútorzata a földre fektetett derékaljból, egy asztalból és néhány székből állott. Az egyik sarokban kályha állott, melyben látszott a parázs. A boulevard lámpája homályos világosságot vetett e szegényes otthonba. Hátul egy fülke volt, melyben tábori ágy állott. Valjean János ez ágyhoz vitte a gyermeket és letette reá, a nélkül, hogy fölébredt volna.

Aztán gyertyát gyujtott, a mi már előre oda volt készítve az asztalra, és mint a megelőző este tette, elkezdte nézni Cosette-et oly elragadtatással teljes tekintettel, melyben a jóság és a meghatottság szinte az önkivületig fokozódott. A kis leány, azzal a nyugodt bizalommal, mely csak a legnagyobb erő vagy a legnagyobb gyöngeség sajátja, elaludt, a nélkül, hogy tudta volna, kivel van és folytatta az alvást, a nélkül, hogy tudná, hol van.

Valjean János lehajolt és megcsókolta a gyermek kezét.

Kilencz hónappal azelőtt az anya kezét csókolta meg, a ki szintén elaludt.

Ugyanaz a fájdalmas, vallásos, kínos érzés töltötte el szívét, mint akkor.

Letérdelt Cosette ágya mellé.

Világos nappal volt már és a gyermek még mindig aludt. A deczemberi nap egy sápadt sugara hatolt be a padlásszoba ablakán és hosszu fény- és árnyvonalakat rajzolt a padmalyra. Egyszerre egy súlyosan megrakott teherhordó-szekér, mely a boulevardon haladt át, megrengette és alapjától a tetejéig megreszkettette a házat, mintha vihar tombolása lett volna.

— Igenis, asszonyom! — kiáltott Cosette fölriadva alvásából, — már megyek! már megyek!

És az álom súlyától még félig lezárt pillákkal kiugrott az ágyból és a fal szöglete felé nyujtotta karjait.

— Ah! Istenem! — mondá. — Hol a seprőm?

Kinyitotta szemeit és megpillantotta Valjean János mosolygó arczát.

— Ah! hiszen igaz! — mondá a gyermek. — Jó reggelt, uram.

A gyermekek rögtön és mintegy magától értetődően beletalálják magukat az örömbe és a boldogságba, mert természetük szerint örömöt és boldogságot képviselnek.

Az ágy lábánál megpillantotta Cosette Katalint, odavette magához és miközben játszott vele, száz kérdéssel ostromolta Valjean Jánost. — Hol van? Nagy-e az a Páris? Messze van-e Thénardierné? Nem jön-e ide? stb., stb. Egyszerre felkiáltott:

— Milyen szép itt!

Szörnyűséges odú volt; de Cosette szabadnak érezte magát.

— Söpörjek? — kérdé végül.

— Játszszál, — mondá Valjean János.

Így telt el a nap. Cosette, mitsem törődve vele, hogy nem érti a dolgot, kimondhatatlanul boldog volt a báb és ez öreg ember társaságában.

III.

Két balsors egyesülése boldogságot eredményez.

Másnap kora reggel Valjean János megint Cosette ágya mellett volt. Ott várt mozdulatlanul és nézte, hogyan ébred fel.

Valami új érzés vonult be a lelkébe.

Valjean János sohasem szeretett semmit. Huszonöt év óta egyedül volt a világon. Sohasem volt se apa, se szerető, se férj, se barát. A bagnoban gonosz, komor, szűzies, tudatlan és szilaj volt. E vén gályarab szíve teljesen illetetlen volt. Nővére és nővérének gyermekei csak homályos és távoli emléket hagytak benne, mely végül is majdnem egészen elmosódott. Mindent elkövetett, hogy megtalálhassa őket, de mert ez nem sikerült, elfeledte őket. Az ember már így van alkotva. A mi

ifjú korának egyéb gyöngéd érzéseit illeti, ha ugyan voltak ilyenek, ezeket elnyelte az örvény.

Mikor meglátta, birtokába kerítette, elvitte és megszabadította Cosette-et, mintha egész belsője megmozdult volna. Mindaz, a mi szenvedélyes és vonzódó volt benne, felébredt és a gyermek felé tódult. Odament az ágy mellé, melyben Cosette aludt és reszketett az örömtől; vajudásokat érzett, mint egy anya és nem tudta, hogy mi az, mert vajmi homályos és édes dolog az a nagy és sajátságos felindulás, melylyel a szív szeretni kezd.

Szegény öreg, nyiladozó szív!

Csakhogy, miután ő ötvenötéves volt, Cosette pedig nyolcz, mindaz, a mi egész életén át szerelem lehetett volna, valami kimondhatatlan fénybe olvadt.

Cosette volt a második fehér jelenség, melylyel találkozott. A püspök fölvirrasztotta számára az erény hajnalát; Cosette-tel fölvirradt neki a szeretet hajnala.

Az első napok ebben a káprázatban teltek el. A maga részéről Cosette, a szegény kis teremtés is, tudtán kívül mássá lett. Mikor anyja elhagyta, oly kicsi volt még, hogy nem is emlékezett reája. Mint minden kis gyermek, akár a fiatal szőlőinda, mely mindenbe megkapaszkodik, ő is megkísérelte, hogy szeressen. Nem sikerült neki. Mindenki visszalökte, Thénardierék, Thénardierék gyermekei, más gyermekek. A kutyát szerette, de az elpusztult és azontúl nem kellett senkinek, semminek. Kimondani is szomorú, de már jeleztük, nyolcz éves korában már meghidegült volt a szíve. Nem az ő hibája volt, nem a szeretet képességének, hanem, sajnos! a lehetőségének volt a hiányában. Épp ezért az első naptól fogva minden érzésével és gondolatával szeretni kezdte ezt a jó öreg embert. Olyasmit érzett, a mit még soha: belső kitárulást.

A jó öreg immár nem látszott előtte se öregnek, se szegénynek. Szépnek találta Valjean Jánost, épp úgy, mint a hogy az odú csinosnak tűnt föl előtte.

A hajnalhasadás, a gyermekkor, az ifjúság, az öröm hatása volt ez. Része volt benne a világ és az élet újságának is. Semmi se oly bájos, mint ez a színes vissz-

iény, a mit a boldogság vet valamely padlásszobába. Mindnyájunk multjában van egy ily tündéri padlásszoba.

A természet, ötven évnyi korkülönbség, mély árokkal választotta el Valjean Jánost Cosettetől; a végzet áthidalta ezt az árkot. A végzet hirtelen és ellenállhatatlan hatalommal fonta össze ezt a két, gyökerében kitépett, korra nézve különböző, a gyászban hasonló éltet. Az egyik kiegészítette a másikat. Cosette ösztöne apát keresett, épp úgy, mint Valjean Jánosé gyermeket. A találkozás mindkettőjüknek megtalálást jelentett. A titokteljes pillanatban, melyben kezeik érintkeztek, össze is forrtak. Mikor e két lélek találkozott, fölismerték egymásban azt, a kire szükségük volt és szorosan összeölelkeztek.

A legtágasabb és a legfeltétlenebb értelemben véve a szókat, azt lehetett volna mondani, hogy a sír falaival elváiasztva mindenektől Valjean János volt az Özvegy és Cosette az Árva. Ez a helyzet tette, hogy Valjean János valami mennyei módon mintegy az apjává lett Cosettenek.

És csakugyan, a titokzatos benyomás, melyet a chellesi erdőben Valjean János keze Cosettere tett, mikor a sötétben egyszerre megragadta az ő kezét, nem volt képzelgés, hanem valóság. Ez ember bevonulása e gyermek sorsába annyi volt, mint Istennek az elismerése.

Egyébiránt Valjean János jól választotta meg búvóhelyét. Oly biztonságban volt ott, melyet tökéletesnek vélhetett.

E benyilós szoba, melyet Cosette-tel elfoglalt, volt az, melynek ablaka a boulevardra nézett. Minthogy a házon nem volt több ablak, nem kellett félni se oldalsó, se átellenes szomszéd tekintetétől.

Az 50—52-ik számu ház földszintje, olyan düledező félszer-féle, kertészek rakhelyéül szolgált és semmi összeköttetésben sem volt az első emelettel. Padmaly választotta el tőle, melynek nem volt se csapóajtója, se lépcsője és a mely mintegy rekesztőként volt az épületben. Az első emeleten, mint már emlitettük, több szoba és néhány padlásodu volt, melyek közül csak egynek

volt lakója, egy öreg asszony, a ki Valjean János gazdasszonya volt. A többi lakatlanul állott.

Ez az öreg asszony, a ki a *fő-lakónő* czímével ékeskedett és a ki valójában a házmesternői teendőket végezte, volt az, a kitől Valjean János a karácsony előtt való nap e lakást kibérelte. Tőkepénzesnek mondta magát, a kit a spanyol értékek tönkrejuttattak és a ki unokájával itt akar lakni. Hat hónapra előre kifizette a bért és megbízta az öreg asszonyt, hogy butorozza be a szobát és a benyilót, úgy, a miként láttuk. E jó asszony volt az, a ki megérkezésük estéjére tüzet rakott és mindent elkészített nekik.

A hetek egymásután peregtek le. A két teremtés boldogan élt a nyomorúságos odúban.

Mihelyt virradt, Cosette már elkezdett nevetni, csacsogni, énekelni. A gyermekeknek épp úgy megvan a reggeli csicsergésük, mint a madaraknak.

Néha megesett, hogy Valjean János megfogta és megcsókolta kis vörös és fagyástól foltos kezét. A szegény gyermek, a ki veréshez volt szokva, nem tudta, hogy ez mit jelentsen és szégyenkezve sompolygott odább.

Olykor elkomolyúlt és kis fekete ruháját nézte. Cosette már nem volt rongyokban, gyászban volt. Kilépett a nyomorból és belépett az életbe.

Valjean János hozzáfogott, hogy megtanítsa olvasni. Néha, miközben a gyermeket betűztette, eszébe jutott, hogy ő maga gonosz szándékból tanult meg olvasni a bagnoban. E tervből az lett, hogy most olvasni tanít egy gyermeket. A vén gályarab ilyenkor az angyalok merengő mosolyával nézett maga elé.

Úgy érezte, hogy valami felsőbb elhatározásból történt ez így, olyan valakinek az akaratából, a ki nem ember és elmerült az álmodozásban. A jó gondolatoknak is épp úgy megvannak az örvényeik, mint a rosszaknak.

Olvasásra oktatni Cosette-et és játszani hagyni, — körülbelül ez töltötte ki Valjean János egész életét. E mellett még az anyjáról beszélt a gyermeknek és imádkozni tanította.

A gyermek *apá*-nak szólította és nem tudta más nevét.

Valjean János órák hosszat elnézte, mint öltözteti és vetkezteti bábuját és hallgatta a csevegését. Az élet most már érdekességgel teltnek, az emberek jóknak és igazságosaknak tűntek föl előtte, gondolatában már senkinek se tett szemrehányást és nem látott semmi okot, hogy miért ne éljen késő aggkorig, miután e gyermek szereti. Hosszú jövőt látott feltárulni maga előtt, melyet Cosette bűbájos fénynyel világít meg. A legjobb emberek se mentesek az önző gondolatoktól. Olykor bizonyos örvendezéssel gondolta el, hogy Cosette csunya lesz.

Csak egyéni véleményt mondunk; de hogy semmit se hallgassunk el, nem látjuk bebizonyítottnak, hogy Valjean Jánosnak, mikor Cosette-et szeretni kezdte, nem volt szüksége erre a szeretetre, hogy állhatatos maradjon a jóban. Új oldalról látta az emberek gonoszságát és a társadalom nyomorát, tökéletlen oldalról, a mely szerencsétlenségre csak egy részét láttatta az igazságnak: a nő sorát, a hogy Fantine sorsában összegeződött, a közhatóságot, a hogy Javertben testesült meg; vissza kellett mennie a bagnoba, még pedig ezúttal azért, mert jót cselekedett; új keserűségeket kellett lenyelnie; újra utálat és fáradtság fogta el; talán még a püspök emléke is homályosulni kezdett benne, hogy aztán később ismét fénylőn és diadalmasan ragyogjon fel, de hát mindegy: e szent emlék mégis gyöngült. Ki tudja, nem volt-e Valjean János azon a ponton, hogy elcsüggedjen és visszaessen a rosszba? Szeretett és újra erős lett. Haj! ő se volt kevésbbé ingadozó, mint Cosette. Védte a gyermeket és a gyermek szilárdságot öntött beléje. Hála Valjean Jánosnak, Cosette elindulhatott az életben; hála Cosettenek, Valjean János megmaradhatott az erény útján. Támasza volt e gyermeknek és e gyermekre támaszkodott ő maga is. Oh! kifürkészhetetlen és isteni rejtelme a végzet egyensúlyának!

IV.

A fő-lakónő észrevételei.

Valjean János elég elővigyázatos volt, hogy nappal sohasem távozott hazulról. Minden este, mikor besötétedett, néha egyedül, legtöbbször Cosette-tel sétált egy-két órát, rendesen a boulevardok legelhagyatottabb mellék-fasoraiban és az éjszaka beálltakor be-belépve a templomokba. Legszívesebben a Szent-Medard-templomba járt, mely a legközelebb volt. Ha nem vitte magával Cosette-et, ez az öreg asszonynyal maradt, de a gyermek legjobban annak örült, ha elmehetett az öreggel. Ha egy órát vele tölthetett, ezt többre tartotta a legelragadóbb társalgásnál, melyet Katalinnal folytatott. Mikor együtt sétáltak, Valjean János kezénél fogva vezette Cosette-et és nyájasan beszélgetett vele.

Kitűnt, hogy Cosette nagyon vidám természetű.

Az öreg asszony takarította a szobát, ő főzött és ő járt bevásárolni.

Mértékletesen éltek, mindig égett náluk egy kis tűz; de mégis úgy, mint szűkölködő emberek. Valjean János mitsem változtatott a butorzaton, csak Cosette benyilójának üveges ajtaját cseréltette ki egészen fából való ajtóval.

Még mindig sárga kabátját, fekete nadrágját és ócska kalapját viselte. Az utczán koldusnak nézték. Néha megesett, hogy jó asszonyok, mikor mellette elmentek, megfordultak és egy soust adtak neki. Valjean János elfogadta a soust és alázatosan megköszönte. Az is megtörtént néha, hogy ő találkozott kéregetővel, ilyenkor hátranézett, hogy nem látja-e valaki, lopva odalépett a szerencsétlenhez, pénzdarabot, gyakran ezüstpénzt nyomott a markába és sietve odább haladt. Ennek megvoltak a hátrányos következményei. Az *adakozó koldus* néven emlegetni kezdték a városrészben.

A *fő-lakónő,* egy mogorva teremtés, a ki embertársaival szemben el volt telve az irigység kiváncsiságával, sokszor figyelte Valjean Jánost, a nélkül, hogy ez sejtette volna. Az asszony kissé siket volt és ezért sokat fecse-

gett. Multjából két foga maradt, egy fent, egy lent és ez a két fog folyton fel-alá járt. Kérdésekkel halmozta el Cosette-et, a ki, maga sem tudván semmit, csak annyit mondhatott, hogy Montfermeilből jött. Egy délelőtt a leskelődő asszony észrevette, hogy Valjean János, arczán valami különös kifejezéssel, az épület egyik lakatlan helyiségébe lép be. Utána sompolygott, mint egy vén macska és az ajtón át, a nélkül, hogy őt magát látni lehetett volna, mindent megfigyelhetett. Valjean János, bizonyára elővigyázatosságból, hátat fordított az ajtónak. A vén asszony látta, hogy a zsebébe nyúl, dobozt, ollót és czérnát vesz ki belőle, aztán fölfejtette kabátja egyik szárnyának a bélését és a nyíláson át egy sárgás papirdarabot húzott ki, melyet szétbontott. A vén asszony rémülettel ismerte meg, hogy egy ezerfrancos bankjegy. A második vagy harmadik bankjegy volt, melyet életében látott. Ijedten elszaladt.

Egy perczczel utóbb Valjean János odajött hozzá és kérte, váltassa fel ezt az ezerfrancos bankjegyet és hozzátette, hogy ez félesztendei járadéka, melyet tegnap este vett fel. — Ugyan hol? — gondolta az öreg asszszony. — Csak esti hat óra után távozott hazulról és olyankor már bizonyára egyetlen állami pénztár sincs nyitva. — Az asszony felváltatta a bankjegyet és mindenféle következtetéseket fűzött hozzá. Ez a sokszorosan magyarázgatott és megsokasított ezerfrancos bankjegy tömérdek rémüldöző pletykázásra adott alkalmat a Vignes-Saint-Marcel-utcza vénasszonyainak.

A következő napok egyikén az történt, hogy Valjean János ingújjban fát vágott a folyosón. Az öreg asszszony éppen a szobát takarította. Egyedül volt; Cosette azzal volt elfoglalva, hogy a favágást bámulja; az öreg asszony egy szegen megpillantotta a kabátot és vizsgálat alá vette. A bélés újra össze volt varrva. A jó asszony figyelmesen végigtapogatta és úgy tetszett, hogy a szárnyakban meg a hajlásokban papirdarabokat érez. Kétségkívül csupa ezerfrancos bankjegy!

E mellett azt is észrevette, hogy a zsebekben mindenféle holmi van. Nemcsak tűk, olló és czérna, a mit már látott, hanem egy vastag tárcza, egy igen nagy kés

és — gyanús dolog! — egy csomó különböző színű paróka is. A kabát mindegyik zsebe olybá látszott, mint valami szertár, előre nem látott eseményekre.

A ház lakói így jutottak el a tél végső napjaihoz.

V.

Egy ölfrancos, mely a földre esik, zajt ül.

A Szent-Medard-templom közelében volt egy koldus, a ki egy elhagyott kút peremén kuporgott és a kinek Valjean János gyakran adott alamizsnát. Sohasem ment el ez ember mellett, a nélkül, hogy néhány soust ne adott volna neki. Néha szóba is állt vele. E koldusról irigyei azt mondták, hogy *a rendőrséghez tartozik.* Hetvenöt esztendős vén ember volt, a ki folyton imádságokat mormolt.

Egy este, a hogy Valjean János Cosette nélkül haladt arra, szokott helyén megpillantotta a koldust, az utczalámpa alatt, mely éppen kigyulladt. A koldus, szokása szerint, imádkozni látszott és egészen összegörnyedve ült. Valjean János odalépett hozzá és kezébe nyomta a rendes alamizsnát. A koldus hirtelen fölvetette a tekintetét, mereven Valjean Jánosra nézett, azután gyorsan lehajtotta a fejét. E mozdulat olyan volt, mint a villámlás; Valjean János megreszketett. Úgy tetszett neki, hogy a lámpa világánál nem a vén ember békés és jámbor arczát látta, hanem egy rémítő és ismert arcz jelent meg előtte. Olyan benyomást érzett, mintha valaki hirtelen a sötétben szemtől-szemben lelné magát egy tigrissel. Iszonyodva és megkövülten hátrált, nem merve se lélegzeni, se szólni, se maradni, se elfutni és nézte a koldust, a ki lehajtott fejjel ült és úgy látszott, már nem is tudja, hogy még ott áll. E megrendítő pillanatban valami ösztön, talán az önfentartás rejtelmes ösztöne arra birta Valjean Jánost, hogy ne szóljon egy szót se. A koldusnak ugyanolyan alakja, ugyanaz a rongyos gúnyája, ugyanolyan formája volt, mint máskor.

— Eh! . . . — mondá Valjean János, — bolond vagyok! Álmodom! Lehetetlen!

És mélyen megzavarodva tért haza.

Még magának is alig merte megvallani, hogy az arcz, melyet látni vélt, Javert arcza volt.

Éjszaka, a hogy ezen a dolgon töprengett, sajnálta, hogy nem kérdezett valamit a koldustól, a mivel kényszeríthette volna, hogy még egyszer felnézzen.

Másnap, az éj beálltával, megint elment a Szent-Medard-templomhoz. A koldus ott ült a helyén. — Jó estét, öreg, — szólt elszántan Valjean János, egy soust nyomva a kezébe. A koldus felemelte a fejét és síránkozó hangon felelte: Köszönöm, jó uram. — Csakugyan az öreg ember volt.

Valjean János teljesen megnyugodva érezte magát. Nevetett. — Hogy az ördögbe láthattam itt Javert-t? — gondolá. — Hát már a szemem is káprázik? — És nem gondolt többet a dologra.

Néhány nap mulva, úgy esti nyolcz óra tájban, a szobájában volt és Cosette-tel fenhangon olvastatott, mikor egyszerre nyílni, majd bezáródni hallotta az épület ajtaját. Ez különösnek tűnt fel előtte. A vén asszony, a ki kívüle egyedüli lakója volt a háznak, mihelyt besötétedett, le szokott feküdni, hogy ne kelljen gyertyát égetnie. Valjean János intett Cosettenek, hogy hallgasson. Hallotta, hogy valaki fölfelé jön a lépcsőn. Esetleg a vénasszony is lehetett, a ki talán rosszul érezte magát és a gyógyszertárban volt. Valjean János hallgatódzott. A lépések súlyosak voltak és férfi lépéseihez hasonlítottak; de az öreg asszony nehéz czipőket viselt és semmi se hasonlít úgy a férfilépéshez, mint egy vén asszony járása. Mindazonáltal Valjean János elfújta a gyertyát.

Aludni küldte Cosette-et és halkan a fülébe súgta: — Feküdj le csöndesen, — és mialatt homlokon csókolta, a léptek elhallgattak. Valjean János mozdulatlanul, csöndben maradt, háttal ülve az ajtónak székén, melyen meg se moczczant, még lélegzetét is visszafojtva a sötétben. Meglehetősen hosszú idő eltelte után, nem hallván többé semmit, zajtalanul hátrafordult és a hogy szobájának ajtaja felé nézett, a kulcslyukon át világosságot látott. E világosság baljóslatú csillagként ragyogott ki az ajtó

és a fal feketeségéből. Nyilvánvalóan volt ott valaki, a ki gyertyát tartott a kezében és hallgatódzott.

Így telt el néhány percz, azután a világosság eltűnt. Azonban Valjean János semmiféle lépteket se hallott, a mi azt sejttette, hogy az illető, a ki az ajtónál hallgatódzott, levetette a czipőit.

Valjean János ruhástól vetette magát ágyára és egész éjjel nem tudta lehúnyni a szemét.

Kora reggel, mikor a fáradtságtól elszunnyadt, egy ajtó nyikorgása ébresztette fel, mely a folyosó végéről hallatszott, azután ugyanazokat a férfilépéseket hallotta, melyek az este a lépcsőn fölfelé jöttek. A léptek a szoba felé közeledtek. Valjean János kiugrott az ágyból és szemét odaszorította a kulcslyukhoz, a mely elég nagy volt, hogy rajta át arra menőben megpillanthassa az illetőt, a ki az éjszaka bejött a házba és az ő ajtaján hallgatódzott. Csakugyan férfi volt, a ki ezúttal megállás nélkül haladt el Valjean János szobája előtt. A folyosó még sokkal homályosabb volt, semhogy szemügyre lehetett volna venni az arczát, de mikor az idegen a lépcsőhöz ért, a kívülről behatoló világosság egy sugara élesen kiemelte körvonalait és Valjean János egész jól láthatta hátulról. Magastermetű ember volt, hosszú kabát volt rajta és hóna alatt vastag botot tartott. Javert félelmetes formája volt.

Valjean János megpróbálhatta volna, hogy a boulevardra néző ablakon át újra szemügyre vegye. De e végből ki kellett volna nyitni az ablakot és ezt nem merte megtenni.

Nyilvánvaló volt, hogy ez az ember kulcscsal jött be és úgy, mintha haza jött volna. Ki adta neki e kulcsot? Mi van ebben a dologban?

Reggeli hét órakor a vén asszony bejött takarítani. Valjean János átható pillantást vetett reá, de nem kérdezett semmit. A jó asszony olyan volt, mint máskor.

Söprés közben megszólalt:

— Tetszett talán hallani, hogy az éjszaka valaki bejött a házba?

Ilyen korban és ezen a boulevardon esti nyolcz óra már sötét éjszaka.

— Az ám, csakugyan, — felelt Valjean János, a legtermészetesebb hangon. — Ki volt az?

— Egy új lakó, a ki tegnap költözött ide, — mondá az öreg asszony.

— Mi a neve?

— Nem igen tudom magam se. Dumont vagy Daumont. Valami ilyesféle.

— És mi ez a Dumont úr?

Az öreg asszony reátekintett apró kis menyétszemeivel és felelt:

— Tőkepénzes, mint ön.

Talán minden czélzás nélkül mondta e szavakat, de Valjean Jánosnak úgy tetszett, hogy mellékértelmet hallhat ki belőlük.

Miután a vén asszony kiment, Valjean János száz francból, melyet a szekrényben tartott, tekercset formált és ezt a zsebébe csúsztatta. Bárhogy vigyázott is e művelet alatt, hogy ne hallják a pénzcsörgést, egy ötfrancos kicsúszott a kezéből és nagy csörömpöléssel a padlóra esett.

Alkonyat felé lement az utczára és figyelmesen, minden oldalról körülnézett a boulevardon. Senkit se látott. A boulevard teljesen elhagyottnak tűnt fel. Igaz, hogy a fák mögött is lehettek rejtőzködők.

Valjean János újra fölment lakásába.

— Jer, — mondá Cosettenek.

Kézen fogta és mindketten távoztak.

ÖTÖDIK KÖNYV.

Titkos vadászathoz néma falka kell.

I.

A stratégia tekervényei.

A következő lapok és még mások miatt, melyek majd később következnek, szükséges, hogy e helyen egy megjegyzést bocsássunk előre.

Immár sok esztendeje, hogy e könyv szerzője, ki

sajnálja, hogy kénytelen önmagáról beszélni, távol van Páristól. A mióta eljött onnan, Páris átalakult. Új város támadt, mely bizonyos tekintetben ismeretlen előtte. Felesleges mondania, hogy szereti Párist; szellemének Páris a szülővárosa. A rombolások és építkezések következtében ifjúságának Párisa, az a Páris, melynek képét vallásos kegyelettel vitte magával emlékezetében, ma már csak hajdani Páris. Engedtessék meg neki úgy beszélnie e Párisról, mintha még most is megvolna. Lehet, hogy ott, a hová a szerző e szavakkal vezeti az olvasót: „Ebben meg ebben az utczában áll ez meg ez a ház", — ma már nincs se ház, se utcza. Az olvasó, ha nem sajnálja a fáradságot, meg fog győződhetni róla. A mi az írót illeti, ő nem ismeri az új Párist és neki drága képzelődésben a régi Párist látja maga előtt. Jól esik neki azt álmodni, hogy maradt valami mögötte abból, a mit akkor látott, mikor otthon volt és hogy még nem omlott el minden. A míg az ember a szülőföldjén járkál, azt hiszi, hogy az utczák közömbösek előtte, az ablakok, háztetők, ajtók semmit se jelentenek neki, a falak idegenek tőle, a fák teljesen mindennapiasak, a házak, melyekbe nem lép be, mitse jelentenek számára, a kövezet, melyen lépked, egyszerűen kövekből áll. Később, ha már nincs ott, észreveszi, hogy ezek az utczák drágák előtte, e tetők, ez ablakok, ez ajtók hiányoznak, e falak szükségesek neki, e fákat szereti, e házakba, melyekbe nem lépett be, most mindennap benyit és hogy belsejének, vérének, szívének egy részét e kövezeten hagyta. Mindazok a helyek, melyeket már nem lát, melyeket talán soha sem fog látni és a melyeknek megőrizte a képét, valami fájdalmas varázst öltenek, a jelenés búskomoly színében tűnnek elő, szent földdé válnak és mintegy magát Francziaországot jelentik; és az ember szeretettel gondol reájuk, úgy idézi fel a képüket, a hogy voltak, makacsul ragaszkodik ehhez és mitsem akar változtatni rajtuk, mert a haza arczulata épp oly szent előtte, mint az anya képe.

Engedtessék meg tehát, hogy jelenképpen beszélhessünk a multról. Kérjük az olvasót, ne tévessze ezt figyelme elől és most folytatjuk elbeszélésünket.

Valjean János hamarosan letért a boulevardról és befordult az utczákba, annyiszor változtatva az irányt, a hányszor csak lehetett és vissza-visszatérve egy-egy helyre, a melyen már járt, hogy meggyőződjék, nem követik-e?

Az űzött szarvas módszere ez. Oly talajon, hol a nyom látható marad, e módszernek többek között az az előnye is megvan, hogy a többfelé induló lábnyomokkal megtéveszti a vadászokat és hamis csapásra vezeti a kutyákat.

Teliholdas éjszaka volt. Valjean János nem haragudott érte. A hold, mely még nagyon közel volt a láthatár széléhez, az utczákat nagy árnyék- és fény-síkokra osztotta. Valjean János az árnyékos oldalon tovalopódzhatott a házak és a falak mellett és szemmel tarthatta a világos oldalt. Arra talán nem gondolt eléggé, hogy a homályos oldalt viszont nem figyelheti meg. Mindazonáltal biztosra vette, hogy a Poliveau-utczával szomszédos elhagyott kis utczákban senki sem jött mögötte.

Cosette minden kérdezősködés nélkül haladt mellette. Élete első hat esztendejének szenvedései valami passziv jellemvonást vegyítettek természetébe. Egyébiránt, — erre a megjegyzésre még többször lesz alkalmunk visszatérnünk, — a nélkül, hogy valami nagyon számot adott volna magának róla, már megszokta az öreg furcsaságait és a sors különczségeit. De meg aztán, ha vele volt, amúgy is biztonságban érezte magát.

Valjean János maga se tudta jobban, mint Cosette, hogy hova megy. Mint a hogy a kis leány ő reá, ő Istenre bízta magát. Úgy tűnt fel neki, hogy ő maga is a kezét fogja valakinek, a ki nagyobb nálánál, úgy érezte, mintha valamely láthatatlan lény vezetné. Egyébiránt nem volt semmiféle megállapodott gondolata, terve vagy szándéka. Még affelől se volt teljesen bizonyos, hogy Javert-t látta-e és aztán, hogyha Javert volt is, lehet, hogy Javert nem tudta, hogy ő Valjean János. Nem volt-e álöltözetben? Nem tartották-e halottnak? Mindamellett néhány nap óta különös dolgok történtek körülötte. Több se kellett neki. El volt tökélve, hogy többé nem tér vissza a Gorbeau-házba. Mint a fekhelyéről felvert vad, valami odút kere-

sett, melyben megbújhasson, addig is, a míg olyat talál, melyben ellakhasson.

Valjean János többszörösen össze-vissza járta a Mouffetard-városrészt, mely már álomba merült, mintha még mindig a középkori fegyelem és a tűz-leborítás igája alatt volna; különböző sorrendben és tudós stratégiával czirkálta be a Censier-utczát, meg a Copeau-utczát, a Battoir-Saint-Victor-utczát és a Puits-l'Ermite-utczát. Van ott sok szállás, de egyikbe se lépett be, mert egyiket se találta megfelelőnek. Viszont nem kételkedett benne, hogy ha esetleg keresik is, már nem találják a nyomát.

Mikor a Saint-Etienne du Mont-templom órája tizenegyet ütött, éppen a Pontoise-utcza 14-ik száma alatt levő rendőri hivatal előtt haladt el. Néhány pillanattal utóbb az ösztön, melyről fentebb szóltunk, arra birta, hogy nézzen hátra. E pillanatban a hivatal előtt égő lámpa áruló világánál tisztán látta, hogy három férfi, a ki meglehetősen közelről követte, az utcza homályos oldalán egymásután elhaladt a lámpa alatt. A három férfi közül az egyik befordult a rendőrbiztos lakásához vezető fasorba. Az, a ki legelől ment, határozottan gyanúsnak tűnt fel előtte.

— Jer, gyermekem, — mondá Cosettenek és sietett kiérni a Pontoise-utczából.

Körbe ment, megkerülte a Patriarches-átjárót, mely a késő́re járó idő miatt már be volt zárva, végigment az Epée-de-Bois és az Arbalète-utczán és befordult a Posta-utczába.

Itt egy kis tér van, hol ma a Rollin-collegium áll és a hova az Új-Szent-Genovéva-utcza betorkollik.

(Felesleges mondani, hogy az Új-Szent-Genovéva-utcza már nagyon régi utcza és a Posta-utczán tíz esztendőben se megy végig postakocsi. E Posta-utczát a tizenharmadik században fazekasok lakták és eredetileg Fazekas-utcza volt a neve.)

A hold élénk világosságot vetett a térre. Valjean János egy kapualjba húzódott, úgy számítva, hogy ha azok az emberek még követik, bizonyára meglátja őket, mikor a téren áthaladnak.

Csakugyan három percz se telt el és az emberek

megjelentek. Már most négyen voltak; mind magas termetűek, hosszú, barna kabátban, kerek kalap a fejükön és nagy bot a kezükben. Vállas alakjuk és nagy öklük nem kevésbbé tette őket nyugtalanítókká, mint a homályban való komor lépkedésük. Azt lehetett volna mondani, hogy polgári ruhába bújt négy kísértetet lát az ember.

A tér közepén megálltak és csoportot alkottak, mint a kik tanácskoznak. Határozatlanoknak látszottak. A ki vezetőjüknek látszott, jobbkezével abba az irányba mutatott, a melyben Valjean János rejtőzködött; egy másik mintha bizonyos makacssággal az ellenkező irány mellett kardoskodott volna. Abban a pillanatban, mikor az előbbi megfordult, a hold teljesen megvilágította arczát. Valjean János világosan megismerte Javert-t.

II.

Szerencse, hogy az austerlitzi hídon kocsik is járnak.

Valjean Jánosra nézve vége volt a bizonytalanságnak; szerencsére amaz emberek számára még nem szűnt meg. Valjean János felhasználta habozásukat; nekik vesztett, neki nyert idő volt ez. Kijött a kapu alól, a hol meglapult és befordult a Posta-utczába, a Jardin-des-Plantes irányába. Cosette kezdett kifáradni; felvette a karjára és így vitte. Egy lélek se járt az utczákon és a holdvilág miatt a lámpák sem égtek.

Megkettőztette lépteit.

Hamarosan elért a Goblet-edénygyárhoz, melynek homlokzatán a holdvilág tisztán olvashatóvá tette a régi felírást:

De Goblet fils c'est ici la fabrique; *)
Venez choisir des cruches et des brocs,
Des pots à fleurs, des tuyaux, de la brique.
A tout venant le Coeur vend des Carreaux.

Maga mögött hagyta a Clef-utczát, a Saint-Victor-kutat, a mélyen fekvő utczákon végigment a Jardin-des-

*) E kis vers lefordíthatatlan szójátékot tartalmaz, ezért adjuk eredetiben.

Plantes mellett és kiért a folyópartra. Itt hátrafordult. A parton nem volt senki, az utczákban senki. Senki se jött utána. Fellélegzett.

Eljutott az austerlitzi hídhoz.

Akkoriban még hídpénzt kellett fizetni.

Odalépett a vámszedő fülkéje elé és letett egy sout.

— Két sou, — mondá a vámszedő rokkant katona. — Ez a gyerek már a maga lábán is járhat. Két személyért kell fizetni.

Fizetett és bosszankodott, hogy áthaladása megjegyzésre adott alkalmat. Minden menekülésnek észrevevés nélkül kell mennie.

Vele egyidőben egy nagy szekér haladt át a Szajnán, szintén a jobb part felé tartva. Ezt hasznára fordította. Az egész hídon e szekér árnyékában mehetett át.

A híd közepe körül Cosette, kinek lábai elsenyvedtek, lekívánkozott. Letette a földre és újra a kezénél fogva vezette.

A hídon átjutva, kissé jobbfelől ácstelepeket pillantott meg; arra tartott. Hogy odajuthasson, meglehetősen nagy szabad és megvilágított térségen kellett átmerészkednie. Nem habozott. A kik üldözték, bizonyára nyomát vesztették és Valjean János minden veszélyen túllévőnek vélte magát. Keresik, — ez igaz; de már nincsenek a sarkában.

Két, fallal bekerített ácstelep között egy kis utcza, a Chemin-Vert-Saint-Antoine-utcza nyílt. Szűk és homályos utcza volt, egyenesen neki való. Mielőtt befordult beléje, hátranézett.

Arról a pontról, a hol állt, egész hosszában beláthatta az austerlitzi hidat.

Négy árnyék lépett a hídra.

Háttal voltak a Jardin-des-Plantesnak és a jobb part felé tartottak.

Valjean János megreszketett, mint az újra csapásba került vad.

Egy reménye még maradt; az, hogy ez emberek talán még nem voltak a hídon és nem látták, mikor Cosettetel áthaladt a megvilágított nagy térségen.

Ebben az esetben, belevetve magát az előtte nyíló

kis utczába, ha sikerül eljutnia az ácstelepekhez, a mocsarakhoz, az ültetvényekhez, a be nem épített telkekre, még megmenekülhet.

Úgy tűnt fel neki, hogy megbízhatik e csöndes kis utczában. Elindult benne.

III.

Páris tervrajza 1727-ből.

Háromszáz lépéssel odébb oly helyre ért, hol az utcza kétfelé ágazott. Két utczára oszlott, melyek közül az egyik rézsutosan jobbra, a másik balra folytatódott. Valjean János előtt úgy tárult fel, mint egy Y két szára. Melyiket válaszsza?

Nem mérlegelt és jobbra fordult.

Miért?

Mert a baloldali utcza a külváros, vagyis lakott helyek felé vitt, a jobboldali pedig a mező, vagyis a puszta helyek felé.

Azonban már nem mentek valami sebesen. Cosette léptei lassúbbakká tették Valjean János lépteit is.

Újra fölvette a kis leányt. Cosette az öreg vállára hajtotta a fejét és egy szót se szólt.

Valjean János időnként hátrafordult és nézett. Volt reá gondja, hogy mindig az utcza sötét oldalán haladjon. Az utcza egyenesen nyúlt el mögötte. Az első két-három ízben, a mikor visszafordult, nem látott semmit, a csend háborittatlan volt és Valjean János kissé megnyugodva folytatta útját Egyszerre, egy bizonyos pillanatbar, mikor visszafordult, úgy tűnt fel neki, mintha az utczában, melyen végigjött, messze a sötétségben valamit mozogni látna.

Inkább rohanva, semmint lépdelve folytatta útját, remélve, hogy talál valami oldalutczát, melyen át elmenekülhet és újra nyomot vesztet üldözőivel.

Egy falhoz ért.

E fal azonban nem tette lehetetlenné a továbbhaladást; szegélyezése volt egy keresztutczának, melybe az, a melyen Valjean János végigjött, beletorkollott.

Újra határoznia kellett: jobbra menjen-e vagy balra?

Jobbra nézett. Az utcza félszerek és pajták között folytatódott és vakon végződött. Egész határozottan ki lehetett venni a zsákutcza végét: nagy fehér fal állt ott.

Balra tekintett. Errefelé az utcza nyitott volt és körülbelül kétszáz lépésnyire egy másik utcza nyílt beléje. Erre kellett menekülnie.

Abban a pillanatban, a mikor Valjean János balra akart fordulni, hogy elérhesse az utczát, melyet a két utcza alkotott és a mely felé indulni akart, egy fekete, szoborszerűen mozdulatlanul álló alakot pillantott meg.

Egy ember volt, a kit nyilván őrnek állítottak oda és a ki az utat elzárva várakozott.

Valjean János visszahúzódott.

Az a hely, a hol Valjean János ekkor volt, a Saint-Antoine külváros és a La Râpée között, egyike Páris ama részeinek, melyeket az újabb építkezések teljesen átalakítottak, — némelyek szerint elcsúfították, mások szerint megszépítettek. Az ültetvényes kertek, a faraktárak és a régi épületek eltűntek. Most nagy, új utczák vannak ott, arénák, czirkuszok, hippodromok, vasúti pályaudvarok, továbbá egy börtön is áll ott; a Mazas. A haladás, a mint láthatjuk, gondoskodott a fenyítékeiről is.

Egy félszázad előtt az a népies köznyelv, mely csupa hagyományból tevődik össze és a mely mai sul *Négy nemzet*-nek nevezi az *Institut*-t, *Feydeau*-nak a *Víg operát*, azt a helyet, a hol Valjean János állott, a *Kis-Picpus*-nak hívta. A Saint-Jacques-, a párisi kapu, az őrmester-vám, a Porcherons, a Galiote, a Célestins, a Capucins, a Mail, a Bourbe, a krakói fa, a Kis-Lengyelország, a Kis-Picpus — megannyi a régi Párisból való név, mely ott úszik az újnak a felszínén. A nép emléke lebeg a mult e törmelékei felett.

A Kis-Picpus, mely egyébként valójában sohasem létezett és mindig csak vázlata volt egy városrésznek, majdnem valami spanyol város kolostorias színét tűntette fel. Az utak csak tökéletlenül voltak kikövezve, az utczák csak töredékesen voltak kiépítve. Kivéve két-

három utczát, melyről még szólni fogunk, mindenütt csak fal volt és magánosság. Sehol egy bolt, egy kocsi, alig itt-ott egy-egy világos ablak; tíz óra után minden lámpa eloltva. Kertek, kolostorok, faraktárak, mocsarak; gyéren álló alacsony házak és házmagasságú falak.

Ilyen volt ez a városrész a mult században. A forradalom már erősen megnyeste. A köztársasági kormányzat rombolt, irtott, utakat vágott, hulladék-lerakodóhelyeket állitott fel benne. Harmincz év előtt eltűnt az új építkezések alatt; ma már teljesen a multé. A Kis-Picpus, melynek egyetlen mai tervrajzban nincs nyoma, eléggé világosan van megjelölve Páris 1727-iki térképén, melyet Párisban a Saint-Jacques-utczai Thierry Dénes, Lyonban Girin János, az Eszélyességhez czímzett Mercière-utczai bolt tulajdonosa adott ki. A Kis-Picpus Y formájú utczacsoport volt, melyet a Chemin-Vert-Saint-Antoine-utcza és a belőle kiágazó két utcza alkotott, melyek közül a baloldalt esőnek Picpus-utcza, a jobboldalinak pedig Polonceau-utcza volt a neve. A két szár végét egy keresztutcza kötötte össze: a Droit-Mur-utcza. A Polonceau-utcza ebbe végződött, a kis Picpus-utcza tovább folytatódott a Lenoir-piacz felé. A ki a Szajna felől jött, a Droit-Mur-utczára lelt, mely derékszögben hajolt el tőle, előtte ez utczának a fala állott, jobbkézt pedig a Droit-Mur-utcza csonka folytatása volt, melynek nem volt kijárata és a melyet Genrot-zsák-utczának neveztek.

Itt állt Valjean János.

Mint már mondtuk, meglátván a Droit-Mur-utcza és a Kis-Picpus-utcza sarkán őrtálló fekete árnyat, visszahúzódott. Semmi kétség. Ez az árnyék őt leste.

Mit tegyen?

Visszamenni nem volt idő. A mit a megelőző pillanatban némi távolságban maga mögött az árnyékban mozogni látott, kétségkívül Javert és a kísérete volt. Javert alkalmasint már beért az utczába, melynek végén Valjean János állott. Javert bizonyára ismerte e kis utczatömböt és egyik emberét előre küldve, gondoskodott a kijárás őrizetéről. E föltevések, melyek annyira hasonlítottak a nyilvánvalósághoz, mint egy marok, a hirte-

len szélrohamtól felkavart por, rögtön felrajzottak Valjean János fájó agyában. Egy pillantást vetett a Genrotzsákutczába: nincs kijárat. Végigpillantotta a Kis Picpus-utczát: ebben őrszem áll. Tisztán látta a komor árnyékot, mely feketén rajzolódott a holdfénytől besugárzott fehér kövezetre. Ha előre megy: erre az emberre bukkan. Ha hátrál: Javert kezei közé esik. Valjean János fogva érezte magát, mint valami hálóban, mely lassan összehúzódik. Kétségbeesetten nézett fel az égre.

IV.

A menekülés tapogalódzásai.

Hogy megérthessük, a mi következik, pontosan el kell képzelnünk a Droit-Mur-utczácska fekvését, főképp pedig azt a sarkot, melyet az ember, ha a Polonceau-utczából jövet ebbe az utczácskába fordul, balkézt hagy maga mögött. A Droit-Mur-utczácskát jobboldalt majdnem egészen a Kis-Picpus-utczáig szegényes formájú házak szegélyezték; baloldalát egyetlen szigorú vonalú épület foglalta el, mely több, a Kis Picpus-utcza felé fokozatosan emelkedő egy-kétemeletes részből állott, úgy hogy az az épület, a Kis-Picpus-utcza felől nézve, meglehetősen magas, a Polonceau-utcza felől pedig egész alacsony volt. Itt, az említett szögleten már csak egy kis alacsony fala volt. E fal nem ért ki egész az utczáig, hanem erősen behúzódott ferde vonalat alkotott, melyet két sarka eltakart oly nézők elől, a kik közül az egyik a Polonceau-utczában, a másik pedig a Droit-Mur-utczában állott.

A ferde vonal két sarkától a fal egyfelől a Polonceau-utcza 49-ik számú házáig, másfelől pedig, jóval rövidebb ággal, a Droit-Mur-utczába folytatódott, egész addig a komor épületig, melyet már említettünk és a melylyel egy másik behúzódó szögletet alkotott. Ez épület tűzfala vajmi rideg képet mutatott; csak egyetlenegy ablakot, vagy inkább: két ónlemezzel bevont ablaktáblát lehetett látni rajta, mely örökké zárva volt.

A leírás, a melyet e helyekről közlünk, szigorúan

pontos és bizonyára szabatos emléket fog ébreszteni e városrész régi lakosainak elméjében.

A ferde vonalnak megfelelő épületrészt egész kiterjedésében valami óriási és mégis nyomorúságos kapuhoz hasonló alkotmány foglalta el. Idomtalanul egymás mellé rótt függélyes deszkákból állott, melyek fent szélesebbek voltak, mint lent és a melyeket vasból való hosszú keresztpántok tartottak össze. Mellette egy rendes nagyságú kapu volt, melyet nyilván legfeljebb ötven évvel azelőtt vágtak a falban.

A rézsútos fal felett egy hársfa terjesztette szét az ágait és a Polonceau-utcza felől repkény borította el a falat.

A közvetlen veszélyben, mely Valjean Jánost fenyegette, e komor épület valami lakatlan és magányos színben tűnt fel előtte, a mi csábította. Gyorsan végigfutott rajta a tekintetével. Azt gondolta, hogy ha sikerülne bejutnia, talán meg lenne mentve. Eszméje és reménysége támadt.

Az épületnek a Droit-Mur-utczára néző középhomlokzatán az egyes emeletek minden ablakán régi ólom csőfogó volt elhelyezve. A központi csatorna csövei, melyek ez esőgyűjtőkhöz vezettek, valami faszerű ábrázolást rajzoltak a homlokzatra. Ez elágazódó csövek száz hajlásukkal egészükben azokhoz a fonnyadt szőlőindákhoz hasonlítottak, a minőket a régi majorok falán lehet látni.

Ez ólom- és vaságakból való különös lépcső volt az első, a mi Valjean Jánosnak a szemébe ötlött. Leültette Cosette-et háttal egy szögletkőnek és miután csöndre intette, arra a helyre sietett, a hol a főcső a kövezetet érte. Talán lehetséges ezen felmásznia és bejutnia a házba. A cső azonban nagyon meg volt rongálva és alig állt a tartóiban. Egyébként is e hallgatag ház összes ablakai, még a padláslyukak is, vastag vasrácsesal voltak ellátva; de meg a hold is teljesen megvilágította a homlokzatot és az utcza végén álló ember bizonyára meglátná, ha Valjean János felkúsznék rajta. És aztán mit csináljon Cosette-tel? Hogy vigye fel egy háromemeletes ház tetejére?

Lemondott a csöveken való felmászásról és a fal mellett visszalopódzott a Polonceau-utczába.

Mikor a ferde falhoz ért, a hol Cosette-et hagyta, észrevette, hogy itt senki se láthatja. Mint már mondtuk, fedezve volt a tekintetek elől, bármely oldalról jöttek légyen is ezek. E mellett árnyékában is volt. Két kaput látott maga előtt. Talán be lehetne nyomni valamelyiket. A repkénynyel elborított fal, mely mögött a hársfa ágai nyúltak fel, bizonyára kertet határolt, a melyben, noha még nem volt levél a fákon, legalább elrejtőzhetne és eltölthetné az éjjelt.

Az idő múlt. Gyorsan kellett cselekedni.

Megtapogatta a kisebbik kaput és rögtön felismerte, hogy kívül-belül el van szegezve.

Több reménynyel közeledett a másik kapuhoz. Ez szörnyen düledező állapotban volt, nagysága csak még ingóbbá tette, a deszkák rohadtak voltak, a vaspántok — összesen három volt — rozsdásak. Lehetségesnek látszott, hogy ezt a szúette kaput be tudja nyomni.

A hogy alaposabban megvizsgálta, látta, hogy ez a kapu nem kapu. Nem volt se sarka, se eresztéke, se zára, se középső nyílása. A vaspántok megszakítás nélkül nyúltak rajta keresztben. A deszkák közein át vakolatot és durván egymáshoz ragasztott köveket vett észre, melyeket az arra járók még tíz év előtt láthattak. Rémülettel volt kénytelen megvallani magának, hogy ez a látszólagos kapu csak faburkolata volt valami építménynek. Könnyen kiszakíthatott volna egy deszkát, de aztán fallal lelte volna szemben magát.

V.

A mit a gázvilágítás lehetetlenné tett volna.

E pillanatban némi távolságból tompa és ütemes zörej kezdett hallatszani. Valjean János megkoczkáztatta, hogy kissé kitekintsen az utcza sarka mögül. Hét-nyolcz katonából álló őrjárat fordult be a Polonceau-utczába. Látta csillogni a szuronyokat. Feléje tartottak.

A katonák, a kiknek élén tisztán felismerte Javert

magas alakjat, lassan és óvatosan közeledtek. Gyakran megálltak. Látni lehetett, hogy benéznek minden falszögletbe, megvizsgálják a kapualjak és a fasorok minden zugát.

Úgy látszott, — és e föltevés nem lehetett téves, — valami őrjárat volt, melylyel Javert találkozott és a melyet magával hítt.

Javert két társa ott haladt köztük.

A hogy lépkedtek és a milyen állomásokat tartottak, körülbelül negyedóra kellett nekik, hogy arra a helyre jussanak, a hol Valjean János rejtőzött. Borzalmas pillanat volt. Valjean Jánost csak néhány percz választotta el az iszonytató mélységtől, mely most már harmadszor nyílt meg előtte. És a bagno most már nemcsak a bagnot jelentette, hanem Cosette örök vesztét is: oly életet, mely a sírban való léthez hasonlít.

Már csupán egy dolog volt lehetséges.

Valjean Jánosnak megvolt az a különössége, hogy mintegy két iszákot hordott. Az egyikben egy szentnek a gondolatait tartotta, a másik a fegyencz félelmes tehetségeivel volt telve. Szükség szerint hol az egyikből, hol a másikból merített.

Egyéb tulajdonságai között, hála a számos kísérletnek, melylyel a touloni bagnoból szökni próbált, emlékezhetünk reá, mester lett abban a hihetetlen művészetben, hogy minden hágcsó vagy kampó nélkül, csupán izomerejével, nyakának, vállainak, csípőinek és térdeinek nekifeszítésével, még a kövek rovátkáiba is csak alig-alig kapaszkodva, egy meredek falon, ha kellett, akár a hatodik emeletig is felmászszék; vagyis abban a művészetben, mely vagy húsz év előtt, az elítélt Baltomolle szökése révén oly híressé tette a párisi Conciergerie udvarának szögletét.

Valjean János tekintetével megmérte a falat, mely felett a hársfa ágait látta. Körülbelül tizennyolcz láb magas lehetett. A szöglet, melyet a nagy épület homlokfalával alkotott, alsó részében háromszögű vakolattömbbel volt kitöltve, a minek alkalmasint az volt a rendeltetése, hogy e nagyon is kényelmes szögletet megóvja attól a bemocskolástól, mely az arrajárók szükségének

emléke. A szögletek ily elővigyázati kitöltése nagyon használatos Párisban.

E vakolattömb mintegy öt láb magas volt. A tetejétől a fal csúcsáig már csak tizennégy láb volt a távolság.

A fal tetejét lapos kövek borították.

A nehézséget Cosette okozta. Cosette nem tudott felmászni a falon. Magára hagyja? Valjean János egy pillanatig se gondolt erre. De az is lehetetlen, hogy magával vigye. Amúgy is minden erejét meg kellett feszítenie, hogy ily megmászás sikerüljön. A legkisebb túlsúly ingadozóvá tenné és lebuktatná.

Kötél kellett volna. Valjean Jánosnak nem volt. Honnan vegyen kötelet éjfélkor, a Polonceau-utczában? Bizonyos, hogy ha Valjean Jánosnak van királysága, e pillanatban odaadja egy kötélért.

Minden végletes helyzetnek megvan a maga villámlása, mely vagy megvakítja vagy megvilágosítja az embert.

Valjean János kétségbeesett tekintete a Genrotzsákutcza lámpaoszlopára esett.

Ez időben Páris utczáin még nem volt gázvilágítás. Az éj beálltával lámpákat gyujtottak meg, melyek egymástól bizonyos távolságokban voltak elhelyezve és a melyeket az utczán keresztbevont és a lámpaoszlopokra feszített kötéllel eresztettek le vagy húztak fel. A csiga, a mely körül a kötél forgott, a lámpa alatt egy kis vasszekrényben volt, melynek kulcsát a lámpagyujtogató hordta magánál, magát a kötelet pedig érczhüvely védte.

Valjean János a végső küzdelem erélyével egy ugrással átszelte az utczát, befordult a zsákutczába, késével fölfeszítette a kis vasszekrény zárját és egy pillanattal utóbb már ismét ott termett Cosette mellett. Most már volt kötele. A leleményesség e komor alakjai gyorsan végzik munkájukat a végzettel való küzdelemben.

Már mondtuk, hogy az éjjel nem égtek a lámpák. Mint a többi, természetesen a Genrot-zsákutcza lámpája is ki volt oltva és az ember elmehetett mellette, a nélkül, hogy észrevette volna, hogy nincs a helyén.

Azonban a késő éjjeli óra, a hely, a sötétség, Val-

jean János foglalatoskodása, különös mozdulatai, jövésemenése: mindez kezdte nyugtalanítani Cosette-et. Más gyermek már régóta hangosan sírt volna. Cosette csak annyit tett, hogy meghuzogálta Valjean János kabátjának a szárnyát. A közeledő őrjárat léptei mind tisztábban és tisztábban hallatszottak.

— Apám, — szólt halkan a kis leány, — félek. Ki jön ott?

— Pszt! — felelt a boldogtalan ember. — Thénardierné.

Cosette megremegett. Valjean János hozzátette:

— Maradj csöndben. Csak bízd reám magadat. Ha kiabálsz vagy sírsz, Thénardierné reád talál. Azért jön, hogy visszavigyen.

Ezután, sietés nélkül, de semmit sem ismételve, gyors és biztos szabatossággal, mely e pillanatban annál figyelemreméltóbb volt, mert Javert és az őrjárat minden pillanatban odaérhetett, leoldotta nyakkendőjét, átvonta Cosette hóna alatt, de vigyázva, hogy ne okozzon fájdalmat a gyermeknek, a nyakkendő végét azzal a kötéssel, a mit a tengerészek matrózcsomónak neveznek, hozzáerősítette a kötél végéhez, a másik végét a fogai közé fogta, czipőjét és harisnyáját levetette és átdobta a falon, fölment a vakolattömbre és a két fal közti szögletben elkezdett fölfelé mászni, oly szilárdan és biztosan, mintha hágcsó volna a talpa meg a könyöke alatt. Egy fél percz se telt el és már a fal tetején térdelt.

Cosette ámulattal nézte és nem szólt egy hangot se. Valejean János intelme és Thénardierné említése megdermesztették.

Egyszerre hallotta, a mint Valjean János halk hangon leszólt hozzá:

— Támaszkodjál a falhoz.

Cosette engedelmeskedett.

— Ne szólj egy szót se és ne félj, — folytatta Valjean János.

Cosette érezte, hogy fölemelkedik a földről.

Még mielőtt eszmélhetett volna, már ő is a fal tetején volt.

Valjean János megragadta, hátára vette, két kis

kezét a bal kezébe fogta, hasra feküdt és a fal tetején a rézsutos helyig csúszott. Mint a hogy sejtette, ott egy épület állt, melynek teteje a deszkaburkolat csúcsáról indult ki és enyhe lejtőben, a hársfát súrolva, a földhöz egész közel végződött.

Ez nagyon szerencsés környülállás volt, mert a fal erről az oldalról sokkal magasabb volt, mint az utcza felől. Valjean János csak nagy mélységben pillantotta meg maga alatt a földet.

Éppen a lejtős tetőhöz ért és még nem bocsátotta el a fal párkányát, mikor élénk kopogás jelezte az őrjárat odaérkezését. Hallani lehetett Javert mennydörgő hangját:

— Kutassátok át a zsákutczát! A Droit-Mur-utcza el van állva, a kis Picpus-utcza szintén. Biztos, hogy a zsákutczában van!

A katonák a Genrot-zsákutczába rohantak.

Valjean János, folyton erősen tartva Cosette-et, végigcsúszott a tetőn, elérte a hársfát és leugrott a földre. A rémület tette-e vagy a bátorság: Cosette meg se mukkant. Kezei kissé fel voltak dörzsölve.

VI.

Egy talány kezdete.

Valjean János egy nagyon tágas és különös kertfélében lelte magát; egy olyan szomorú kertben, mely mintha arra való volna, hogy télen és éjszaka nézze az ember. A kert hosszúkás formájú volt, a háttérben nagy nyárfa-sor, a szögletekben magas bozót, a középen pedig árnyéktalan térség, melyen egy magányosan álló nagy fát, néhány bokorhoz hasonló görcsös és borzas gyümölcsfát, veteményes táblákat, dinnyés-ágyat, melynek harangjai fénylettek a holdvilágtól és egy szemétgödröt lehetett látni. Itt-ott kőpadok álltak, melyek feketéknek látszottak a mohától. A fasorokat komor és alacsony bozót szegte be. A kert felét fű verte fel, a másik felét zöldes penész borította el.

Valjean János az épület mellett állott, melynek tetején leereszkedett, e mellett egy halom rőzse volt, a

rőzse mögött pedig, egészen a falnál, egy kőszobor állott, melynek megcsonkitott arcza mint idomtalan váz, homályosan látszott a sötétben.

Az épület valami romféle volt, melyben egy csomó puszta szobát lehetett látni; egyikök, melyben összevissza hevert mindenféle, úgy látszott, félszerül szolgál.

A Droit-Mur-utczai nagy épület, mely a Kis Picpus-utczára sarkallott, két, szögletbe futó homlokzattal fordult a kert felé. E belső homlokzatok még komorabbak voltak, mint a külső. Az összes ablakok el voltak rácsozva. Semmi világosság se látszott. A felső emeletek ablakai el voltak puttonozva, mint a börtönablakok. Az egyik homlokzatra reáesett a másiknak az árnyéka, mely aztán úgy folytatódott a kert földjén, mint valami óriási fekete lepel.

Más ház nem látszott. A kert mélye elveszett a ködben és az éjszakában. Mindazonáltal homályosan egymással összeszögellő falakat lehetett kivenni, mintha túlnan egyéb épületek is állanának, valamint benéztek a Polonceau-utcza alacsony háztetői is.

Lehetetlen lett volna zordonabb és magányosabb helyet képzelni, mint ez a kert. Egy lelket se lehetett látni benne, a mi ily késői órában természetes is volt; de, úgy látszott, ez a hely nem arra való, hogy akár fényes délben is járjon benne valaki.

Valjean János első gondja volt, hogy megkeresse és újra felhúzza czipőit, s bevegye magát a félszerbe. A ki szökik, sohse hiszi magát eléggé elrejtve. A gyermek, a kinek egyre Thénardierné járt az eszében, osztozott ösztönében, hogy minél jobban elbújjon.

Cosette reszketett és odasimult Valjean Jánoshoz. Hallani lehetett a zűrzavaros lármát, a hogy az őrjárat átkutatja a zsákutczát és az utczát, a puskatusok kopogását a köveken, Javert kiabálását, melylyel a kémlésre kállított őröket hívta és szitkozódását, mely tisztán ki nem vehető szavakkal volt keverve.

Egy negyedóra múlva úgy tetszett, hogy ez a viharos mennydörgésféle kezd elhúzódni. Valjean János alig lélegzett.

Kezét szeliden Cosette szájára nyomta.

Egyébként a magányosság, melyben voltak, oly sajátszerűen nyugodt volt, hogy ez a zaj, ha még oly dühösen és még oly közelről hallatszott is, a legkevésbbé se tudta fölverni a csöndjét. Úgy látszott, mintha e falak azokból a süket kövekből lennének építve, melyekről az írás beszél.

Egyszerre a mély csönd öléből új nesz támadt; égi, kimondhatatlan hangok, melyek épp oly elragadók voltak, mint a mily borzalmasak a megelőzők. Hymnus szállt fel a sötétből, imának és dallamnak a bűvölete, mely az éj homályos és ijesztő némaságából hangzott fel; női hangok, de olyanok, melyekben egyesült a szűzek tisztasága és a gyermekek ártatlansága, oly hangok, melyek nem e világról valók, hasonlók azokhoz, melyeket az újszülöttek még és a haldoklók már hallanak. Az ének a kertre néző komor épületből hangzott. Azt lehetett volna mondani, hogy a démonok zajongásának távolságával angyalok kara közelgett a homályban.

Cosette és Valjean János térdre hullottak.

Nem tudták, hogy mit hallanak, nem tudták, hol vannak, de mindketten érezték, a férfi is, meg a gyermek is, a vezeklő is, meg az ártatlan is, hogy térdre kell borulniok.

E hangokban az volt a sajátságos, hogy nem enyhítették az épület elhagyottságának benyomását. Mintha valami természetfeletti ének lett volna, mely egy lakatlan házból hangzik.

Míg az ének tartott, Valjean János nem gondolt semmire. Már nem látta az éjszakát, kék eget látott. Mintegy bontakozni érezte magában a szárnyakat, melyeket valamennyien hordunk magunkban.

Az ének elhallgatott. Talán sokáig tartott. Valjean János nem tudta volna megmondani. Az elragadtatás órái mindig csak egy percznek tűnnek fel.

Minden visszamerült a némaságba. Semmi nesz se az utczán, se a kertben. Elhallgatott az is, a mi fenyegetett, az is, a mi megnyugtatott. A fal párkányán a szél meglengetett néhány száraz fűszálat, melyek szelid és gyászos susogással ütődtek össze.

VII.

A rejtély folytatása.

Az éjjeli szellő lengedezni kezdett, a mi azt jelentette, hogy éjfél után egy és két óra között járhat az idő. A szegény Cosette nem szólt egy szót se. A hogy ott ült mellette és reáhajtotta a fejét, Valjean János azt hitte, hogy elaludt. Lehajolt és megnézte. Cosette szemei tágra nyitva néztek és oly merengő kifejezés látszott bennök, mely Valjean Jánosban kínos érzést okozott.

A kis leány egyre remegett.

— Akarsz aludni? — kérdé Valjean János.

— Nagyon fázom, — felelt a kis leány.

Egy pillanattal utóbb hozzátette:

— Még mindig itt van?

— Kicsoda? — kérdé Valjean János.

— Thénardierné.

Valjean János már el is felejtette, hogy milyen módszerhez folyamodott Cosette elhallgattatására.

— Ah! — mondá. — Már elment. Ne félj semmit.

A gyermek fellélegzett, mintha nagy súly esett volna le a kebléről.

A föld nedves volt, a félszer mindenfelől nyitva, a szél perczről-perczre élesebbé vált. Valjean János levetette kabátját és körülburkolta vele Cosette-et.

— Így kevésbbé fázol? — kérdé.

— Oh! igen, apám!

— Várj reám egy pillanatig. Mindjárt visszajövök.

Kijött a romok közül és végigsompolygott a nagy épület mellett, valami jobb menedéket keresve. Talált ajtókat, de mind be volt zárva. Az összes földszinti ablakok vasrácscsal voltak ellátva.

A hogy az épület belső sarkánál befordult, bolthajtásos ablakokhoz jutott és ezeken át némi világosságot vett észre. Lábújjhegyre ágaskodott és benézett az egyik ablakon. Mind egy meglehetősen tágas, nagy kőkoczkákkal kövezett, bolthajtásokkal és oszlopokkal tagozott terembe szolgáit, melyben csak egy kis derengést és sok árnyékot lehetett megkülönböztetni. A világosság egy

kis mécsestől eredt, mely az egyik sarokban égett. A terem üres volt és semmi se moczczant benne. Mindazonáltal, a hogy a szemét megerőltetve nézett, úgy tűnt fel, mintha a padlón, halotti terítővel leborítva látna valamit, a mi emberi formához hasonlított. Hason feküdt, arczczal a padlónak, karjai keresztformában kinyujtva, a halál mozdulatlanságában. A padlón kígyózó valamiről ítélve, azt lehetett volna mondani, hogy e rémes alaknak kötél van a nyaka köré fonva.

Az egész terem az alig megvilágított helyeknek abban a ködében fürdött, mely még fokozza a borzalmat.

Valjean János később gyakran említette, hogy noha sok gyászos képpel találkozott életében, sohase látott valami dermesztőbbet és iszonyatosabbat, mint ez a rejtélyes alak, mely ezen a komor helyen és ebben az éji órában, Isten tudja miféle titokzatos szertartásnak tett eleget. Borzalmas volt feltenni, hogy talán valami halott fekszik ott, de még borzalmasabb, hogy talán élő lény.

Valjean Jánosnak volt annyi bátorsága, hogy homlokát az ablaküveghez szorítsa és lesse, hogy megmozdul-e az az alak? Hiába maradt, mint hitte, nagyon hosszú ideig ebben a helyzetben, a kinyujtóztatott alak nem mozdult. Egyszerre Valjean János kimondhatatlan rémületet érzett és elszaladt. Vágtatva rohant a félszer felé, a nélkül, hogy hátra mert volna tekinteni. Úgy tetszett neki, hogy ha hátranéz, azt látná, hogy az alak karjaival hadonázva, nagy léptekkel jön utána.

Lihegve ért a romhoz. Térdei megroskadtak; az izzadság csurgott róla.

Hol volt? Ki képzelte volna, hogy Páris közepén ilyen sírboltféle lehessen? Mi ez a különös ház? Éjszakai titkokkal teljes épület, mely angyali hangokkal hivogatja a lelkeket és a mely, ha odajönnek, hirtelen ezt a rémületes látványt tárja elébük; az ég ragyogó kapujának a kitárását ígéri és a sír iszonyú ajtaját nyitja ki! És ez valóságos épület volt, rendes ház, melynek száma van az utczában! Nem álom! Valjean János megérintette a köveket, hogy meggyőződjék: csakugyan nem álom.

A hideg, a szorongás, a nyugtalanság, az est iz-

galmai valósággal lázba ejtették és mindezek a gondolatok össze-vissza ütődtek az agyában.

Odament Cosettehez. A kis leány aludt.

VIII.

A rejtély növekedik.

A gyermek egy kőre hajtotta a fejét és elaludt.

Valjean János leült melléje és elkezdte nézni. Lassan-lassan, a hogy elnézte, lecsendesedett és visszanyerte szabad gondolkozási képességét.

Tisztán látta az igazságot, mely ezentúl életének az alapvonása lesz, hogy a meddig a kis leány mellette marad, csak miatta lesz szüksége bármire is és csak miatta fog félni. Maga még azt se érezte, hogy nagyon fázik, merthogy levetette és a kis leányra adta a kabátját.

A merengésen át azonban, a melybe belesülyedt, egy idő óta sajátságos neszt hallott. Olyan volt, mintha csöngettyűt ráztak volna. A nesz a kertből jött. Gyöngén bár, de tisztán hallatszott. Ahhoz a csilingeléshez hasonlított, melyet éjszaka a legelésző nyájak kolompja hallat.

Valjean János hátranézett a neszre.

Körülnézett és látta, hogy valaki van a kertben.

Egy emberformájú alak járt a dinnye-ágy harangjai között, meg-megállva, lehajolva, majd fölemelkedve, szabályos mozdulatokkal, mintha húzna vagy tekergetne valamit a földön. Ez az alak sántítani látszott.

Valjean János megreszketett, azzal a folytonos rémülettel, mely a szerencsétlen emberek sajátja. Mindenben ellenséget látnak és minden gyanús nekik. Félnek a nappaltól, mert megláthatják, — és félnek az éjszakától, mert akkor meglephetik őket. Az imént az borzongatta meg, hogy a kert puszta volt, most azért remegett, mert volt benne valaki.

A képzelődés retteneteiből visszaesett a valóság rettenetébe. Azt mondta magában, hogy Javert és a rendőrkopók talán el se mentek, de minden bizonynyal hagytak valakit őrségül az utczán és ha ez az ember megpillantja őt a kertben, lármát csap és kiszolgáltatja.

Gyöngéden karjaiba fogta Cosette-et és egy halom, a használatból kikopott bútor mögé vitte, a félszer legrejtettebb zugába. Cosette meg se moczczant.

Innen figyelte a dinnyék között járkáló embert. A legkülönösebb az volt, hogy ez ember minden mozdulatát csengetyűszó kísérte. Ha közeledett, a csengetyű is közelebbről hallatszott; ha távolodott, a csengetyűszó is távolodott; ha valami hirtelen mozdulatot tett, csilingelés követte e mozdulatot; ha megállt, a csengetés is megszűnt. Nyilvánvaló volt, hogy a csengetyű erre az emberre volt akasztva; de hát mit jelentett ez? Ki volt ez az ember, a kire csengőt akasztottak, mint valami kosra vagy ökörre?

Miközben e gondolatok jártak az elméjében, megérintette Cosette kezeit. Jéghidegek voltak.

— Édes Istenem! — mondá magában.

Halk hangon szólott:

— Cosette!

A kis leány nem nyitotta ki a szemét.

Valjean János megrázta.

Nem ébredt fel.

— Meghalt volna! — mondá magában és egész testében remegve fölegyenesedett.

A legszörnyűbb gondolatok czikáztak össze-vissza az elméjében. Vannak pillanatok, mikor a rémítő feltevések mint furia-sereg rohannak meg bennünket és áttörik agyvelőnk rekeszeit. Ha azokról van szó, a kiket szeretünk, okosságunk kigondol minden őrültséget. Valjean Jánosnak eszébe jutott, hogy az alvás hideg éjszaka a szabadban halált okozhat.

Cosette sápadtan és mozdulatlanul feküdt lábai előtt a földön.

Valjean János hallgatózott, hogy lélegzik-e? Lélegzett, de oly lélegzetvétellel, mely gyöngének és kialvófélben levőnek tűnt föl előtte.

Hogy melegítse fel? Miként ébressze fel? Minden más gondolat tovaszállt elméjéből. Magánkívül rohant ki a romok közül.

Cosettenek egy negyedórán belül okvetetlenül tűz mellett és ágyban kellett lennie.

IX.

A csengetyűs ember.

Valjean János egyenesen az ember felé tartott, a kit a kertben megpillantott. A pénztekercset, melyet mellényzsebében hordott, a kezébe vette.

Az ember lehajtott fejjel állt és nem látta közeledni. Valjean János néhány ugrással mellette termett.

Hangos kiáltással szólította meg:

— Száz franc!

Az ember felriadt és felnézett.

— Száz francot adok, — szólalt meg újra Valjean János, — ha ma éjszakára menhelyet ad.

A hold teljes világossággal árasztotta el Valjean János rémült arczát.

— Nini, ön az, Madeleine apó! — mondá az ember.

E név, ezen a hangon, ebben az éjjeli órában, ez ismeretlen helyen, ennek az ismeretlen embernek az ajkáról visszatántorította Valjean Jánost.

Mindenre el volt készülve, csak erre nem. A ki így szólította, görnyedt és sántító aggastyán volt, körülbelül olyan gúnyában, mint valami paraszt; bal térdén bőrszíjat hordott, melyen egy meglehetős nagy csengetyű lógott. Arczát nem lehetett kivenni az árnyékban.

Az aggastyán levette a sapkáját és remegő hangon folytatta:

— Hatalmas Isten! Hogy' kerül ön ide, Madeleine apó? Hol jött be? Jézusom! bizonyosan az égből potytyant le! Nem is lehet másként. Ha ön valaha lepotytyan, hát onnan pottyan. És micsoda ruhában van! Nincs se nyakkendője, se kalapja, se kabátja! Tudja, hogy ha valaki látja, a ki nem ismeri, megijed öntől? Kabát nélkül! Istenem uram! Hát most már a szentek is megbolondulnak? De hát hogyan jutott ide be?

Mind e kérdések gyorsan és feleletet nem várva követték egymást. Az öreg falusiasan öblös hangon beszélt, melyben nem volt semmi nyugtalanító. Beszédéből az ámulás és a naiv jólelkűség szólt.

— Kicsoda ön? És micsoda ház ez? — kérdé Valjean János.

— Ejnye, az áldóját, ez már mégis sok! — kiáltott fel az öreg. — Én vagyok az, a kit ön ide beszerzett és ez a ház az, a hová beszerzett. Nem ismer meg?

— Nem, — mondá Valjean János. — És ön honnan ismer engem?

— Ön megmentette az életemet, — mondá az öreg.

Megfordult, egy holdsugár reávilágított az arczára és Valjean János megismerte az öreg Fauchelevent-t.

— Ah! ön az? — mondá Valjean János. — Igen. Most már megismerem.

— Hála Istennek! — felelt az öreg kissé neheztelő hangon.

— És mit művel itt? — kérdé tovább Valjean János.

— Mit! Hát betakarom a dinnyéket.

Az öreg Fauchelevent csakugyan szalmafonatot tartott a kezében, és mikor Valjean János megszólította, éppen a dinnyeágy takargatásával foglalkozott. A mióta a kertben volt, már egész sereg ilyen köteget rakott le. Ez a művelet okozta, hogy oly sajátságos mozdulatokat tett, a milyeneket Valjean János a félszerből megfigyelt.

Fauchelevent folytatta a beszédet:

— Gondoltam magamban: holdvilág van, fagyni fog. Hát ha letakarnám a dinnyéket? És — tette hozzá, hangos nevetéssel nézve Valjean Jánosra — önnek is elkelt volna, hogy betakarózzék! Hanem hát hogy' került ide?

Valjean János látva, hogy ez az ember, legalább a Madeleine néven, ismeri, most már csak nagy vigyázatossággal haladt előre. Aprólékosan kérdezősködött. Különös dolog: a szerepek fölcserélődtek. Ő, a betolakodó vallatott.

— Minek ez a csengetyű a térdén?

— Ez? — felelt Fauchelevent. — Arra való, hogy kikerüljenek.

— Micsoda? Hogy kikerüljék?

Az öreg Fauchelevent leírhatatlan kifejezéssel kacsintott.

— Hát persze! Csupa nő van a házban meg egy sereg fiatal leány. Úgy látszik, veszedelmes volna, ha velem találkoznának. A csengő figyelmezteti őket. Ha én jövök, ők mennek.

— Miféle ház ez?

— Miféle? Hiszen tudja.

— Nem, nem tudom.

— De mikor ön szerzett be kertésznek.

— Feleljen úgy, mintha semmit se tudnék.

— No hát, ez a Kis-Picpus-zárda.

Valjean János emlékezni kezdett. A véletlen, vagyis a gondviselés a Saint-Antoine városrésznek éppen abba a zárdájába vetette, melyben az öreg Fauchelevent, a kit a szekér nyomorékká szorított két év előtt, az ő ajánlatára alkalmazást kapott. Halkan, mintegy önmagához szólva ismételte Fauchelevent szavait:

— A Kis-Picpus-zárda.

— Hanem hát, csakugyan, — szólalt meg ismét Fauchelevent, — hogy az ördögbe jutott ön ide be, Madeleine apó? Igaz, hogy ön szent ember, de mégis csak férfi, már pedig ide nem lép be férfi.

— Hiszen ön is itt van.

— Én vagyok az egyetlen.

— Pedig hát, — folytatá Valjean János, — itt kell maradnom.

— Istenem! — kiáltott fel Fauchelevent.

Valjean János közelebb lépett az öreghez és komoly hangon szólt neki:

— Fauchelevent apó, én megmentettem az életét.

— Erről én emlékeztem meg először, — felelt Fauchelevent.

— Nos hát, ma ön ugyanezt teheti velem, a mit egykor én tettem önnel.

Fauchelevent ránczos és remegő kezeivel megragadta Valjean János izmos két kezét és néhány pillanatig úgy állott, mint a ki nem tud szólni. Aztán felkiáltott:

— Oh! a jó Isten áldása volna, ha egy kissé megszolgálhatnám, a mit értem tett! Hogy én megmentsem az ön életét! Polgármester úr, parancsoljon velem!

Valami elragadó öröm mintegy átszellemítette az aggastyánt. Szinte sugárzott az arcza.

— Mit csináljak? — kérdé.

— Majd megmondom. Van szobája?

— Egy elkülönített barakom van, ott, a régi zárda romja mögött, úgy eldugva, hogy senki se látja. Három szoba van benne.

A barak csakugyan úgy el volt rejtve a romok mögött, hogy észre se lehetett venni. Valjean János se látta meg.

— Helyes, — mondá Valjean János. — Most pedig kettőt kérek öntől?

— Mit, polgármester úr?

— Először is senkinek se mondja el, a mit tud rólam. Másodszor pedig ön se igyekezzék többet megtudni.

— A hogy parancsolja! Tudom, hogy ön csak jóban járhat és mindig istenes ember volt. De meg, ön juttatott be ide engem. Ön tudja, hogy mit csinál. Parancsoljon velem.

— Jói van. Most pedig jőjjön velem. Hozzuk el a gyermeket.

— Ah! — mondá Fauchelevent. — Gyermek is van?

Egy szót sem szólt többet és követte Valjean Jánost, mint a hogy a kutya követi a gazdáját.

Egy félórába se telt és Cosette, a ki a ropogó tűz lángjánál újra rózsaszínűre pirult, ott aludt az öreg kertész ágyában. Valjean János újra megkötötte nyakkendőjét, fölvette kabátját; a kalapot, melyet a falon áthajított, megkeresték és fölszedték; mialatt Valjean János magára öltötte a kabátját, Fauchelevent lekapcsolta a csengetyűs szíjat, mely most egy putton mellett, szegen lógva, a falat díszítette. A két férfi melegedni odatelepedett egy asztal mellé, melyre Fauchelevent egy darab sajtot, barna kenyeret, egy palaczk bort és két poharat tett, és aztán Valjean János térdére helyezve a kezét, így szólt hozzá:

— Ah! Madeleine apó! Ön nem ismert meg mindjárt! Megmenti az emberek életét, aztán elfelejti őket! Ohó! ez nem jól van! Mert ők emlékeznek önre! Ön hálátlan ember!

X.

Miként történt, hogy Javert nyomot vesztett.

Az események, melyeket, hogy úgy mondjuk, a visszájukról láttunk, a legegyszerűbb módon mentek végbe.

Mikor Valjean János, még az éjjel, a melyen Javert Fantine halálos ágya mellett letartóztatta, megszökött a montreuil-sur-meri városi börtönből, a rendőrség abban a föltevésben volt, hogy a megszökött gályarab bizonyára Páris felé veszi az útját. Páris a nagy forgatag, melybe minden belevész; minden eltűnik a világ e köldökében, akár a tenger örvényében. Semmiféle rengeteg se rejti úgy el az embert, mint ez a néptömeg. Mindenfajta szökevény tudja ezt. Úgy sietnek Párisba, mint valami elnyelő örvénybe; vannak örvények, melyek megmentik az embert. Azonban a rendőrség is tudja ezt és azért Párisban keresi, a mit másutt elvesztett. Ott kereste a volt montreuil-sur-meri polgármestert is. Javert-t Párisba hívták, hogy segítsen a nyomozásban. És Javert csakugyan hathatósan segédkezett Valjean János kézrekerítésében. Buzgalma és értelmessége feltűnt Chabouillet úrnak, a ki Anglès gróf alatt a prefectura titkára volt. Chabouillet úr, a ki egyébiránt már azelőtt is pártfogolta Javert-t, a párisi rendőrséghez osztatta be a montreuil-sur-meri rendőrfelügyelőt, a ki új állásában többféleképp és — bár ily vonatkozásban furcsán hangzik, mondjuk ki — becsülettel tette magát hasznossá.

Már nem gondolt Valjean Jánosra, — ezekkel az örökké vadászatban levő kutyákkal a mai farkas elfeledteti a tegnapi farkast, — mikor 1823 deczemberében kezébe került egy ujság. Rendszerint sohasem olvasott lapokat; de mint monarchikus ember, kötelességének tartotta, hogy tudja a „generalissimus herczeg" Bayonneba való diadalmi bevonulásának részleteit. Miután elolvasta a tudósítást, a mely érdekelte, az egyik hasáb aljján egy név, Valjean János neve vonta magára figyelmét. Az ujság közölte, hogy Valjean János gályarab meghalt és ezt oly határozottan, hogy Javert nem kételkedett a jelentés

igaz voltában. Mindössze annyit mondott: *Most hát végleg be van sorozva.* Aztán eldobta a lapot és többé nem gondolt a dologra.

Kevéssel utóbb az történt, hogy a Seine-et-Oise kerület prefecturája egy rendőri jelentést küldött át a párisi rendőr-prefecturának egy kis gyermek elrablásáról, mely Montfermeil községben történt, még pedig, úgymond a jelentés, igen különös körülmények között. Egy hét-nyolczéves kis leányt, a kit anyja egy montfermeili vendéglős gondjaira bízott, egy ismeretlen ember elrabolt. A kis leányt Cosettenek hívták és egy Fantine nevű leány volt az anyja, a ki, nem tudni mikor és hol, a kórházban halt meg. E jelentés Javert szeme elé került és gondolkodóba ejtette őt.

A Fantine név nagyon ismerős volt neki. Eszébe jutott, hogy Valjean János őt, Javert-t hangos nevetésre bírta, mikor három napi halasztást kért, hogy elhozhassa annak a teremtésnek a gyermekét. Aztán az is eszébe jutott, hogy Valjean Jánost Párisban éppen abban a pillanatban fogták el, mikor a montfermeili gyorskocsiba akart szállni. Némely jel arra utalt, hogy ezúttal már másodszor szállt ebbe a kocsiba és hogy az előző nap már ott járt a falu környékén, mert magában a faluban nem látták. Mit keresett Montfermeilben? Nem tudták kitalálni. Javert most már értette. Fantine leánya ott volt Montfermeilben. Valjean János ő érte ment. És most egy ismeretlen ember elrabolta a gyermeket. Ki lehetett ez az ismeretlen? Valjean János lenne? De hiszen Valjean János meghalt. — Javert nem szólt senkinek, hanem elment a Czink-tálba, a Planchette-utczába és elutazott Montfermeilbe.

Arra számított, hogy ott nagy megvilágosodást fog találni; csak nagy homályosságot talált.

Az első napokban a bosszús Thénardierék fecsegtek. A Pacsirta eltűnése zajt ütött a faluban. Mindjárt különböző változatok keringtek a dologról és végül is gyermekrablásról beszéltek. Ez adott alkalmat a rendőri jelentésre. Az első felindulás lecsillapodása után azonban Thénardier bámulatos ösztönével hamarosan rájött, hogy sohasem jó mozgósítani a királyi ügyészt, és hogy Co-

sette *elrablása* tárgyában tett panaszai először is ő reá, Thénardierre és zavaros ügyeire fogják irányítani az igazságszolgáltatás fürkésző pillantását. A bagoly mindenek-előtt a gyertyától irtózik. És aztán, mit mondjon az ezerötszáz francról, a mit kapott? Abbahagyta tehát a dolgot, a feleségének hallgatást parancsolt és adta a csodálkozót, ha az *elrabolt gyermek*-ről beszéltek előtte. Nem értette, hogy miket mondanak; az első pillanatban, persze, hogy panaszkodott, a miért oly gyorsan „elragadták" tőle a kedves kicsikét; szerette volna, ha még egy-két évig magánál tarthatja; de a „nagyapja" eljött érte és természetesen magával vitte. Nagyapát mondott, mert ez jól festett. Ezt a történetet hallotta Javert is, mikor megérkezett Montfermeilbe. A nagyapa elenyésztette Valjean Jánost.

Javert mindazonáltal feszegette néhány kérdéssel Thénardier elbeszélését.

— Ki az a nagyapa? Hogy hívják?

Thénardier a legtermészetesebb egyszerűséggel válaszolt: — Valami gazdag földművelő. Láttam az útlevelét. Úgy emlékszem, Lambert Vilmos a neve.

A Lambert név nagyon becsületesen és megnyugtatóan hangzik. Javert visszatért Párisba.

— Valjean János csakugyan meghalt, — mondá magában, — és én tökfilkó vagyok.

Újra feledni kezdte az esetet, mikor 1824 márciusában egy különös alakról hallott, a ki a Szent-Medardról nevezett plébánia területén lakik és a kit „adakozó koldus"-nak neveznek. Ez az ember, mondták, valami tőkepénzes, a kinek senki se tudja a nevét. Magánosan él egy nyolczesztendős kis leánynyal, a ki maga se tud magáról semmit, csak azt, hogy Montfermeilből való. Montfermeil! Ismét ez a név. Javert hegyezni kezdte a füleit. Egy vén koldus, a ki kémszolgálatokat is teljesített, és a kinek az az ismeretlen alamizsnát szokott adni, mondott még néhány részletet. — Ez a tőkepénzes, — mondá, — nagyon emberkerülő természetű, — csak este jár ki, — senkivel se áll szóba, — legfeljebb néha a szegényekkel, — és senkit se enged magához közeledni. Ocsmány, régi, sárga kabátot visel, a mely több milliót

ér, mert csupa ezerfrancos bankjegyekkel van bélelve. — Mindez határozottan ingerelte Javert kíváncsiságát. Hogy közelről láthassa ezt a rejtélyes tőkepénzest, de a nélkül, hogy megriasztaná, egy napon kikölcsönözte a koldustól gúnyáját és a helyet, a hol a vén rendőrkém minden este, szent igéket dünnyögve és imádkozás közben leskelődve, ülni szokott.

„A gyanus egyén" valóban odajött az álruhába bújt Javerthez és alamizsnát adott neki. E pillanatban Javert felnézett és a megrendülés, a mit Valjean János érzett, azt hívén, hogy Javert-t látja, csak olyan volt, mint az, a mely Javerten futott végig, azt hivén, hogy Valjean János áll előtte.

Azonban a sötétségben tévedhetett is; Valjean Jánosról hivatalosan megállapították, hogy meghalt; Javertnek még komoly kétségei voltak és Javert, az aggályos latolgatások embere, a míg kételkedett, senkit se szokott torkon ragadni.

Utána sompolygott az ismeretlennek a Gorbeauházig és megszólaltatta a „vén asszonyt", a mi nem volt valami nehéz dolog. A vén asszony megerősítette előtte a milliókkal bélelt kabátról keringő pletykát és elmondta az ezerfrancos bankjegy történetét. A saját szemével látta, a maga kezével fogta! Javert szobát bérelt a házban. Még az este beköltözött. Odajött hallgatódzni a titokzatos lakó ajtajához, abban a reményben, hogy meghallja a hangját, de Valjean János a kulcslyukon át észrevette a gyertyavilágot és csöndben maradva, kijátszotta a kémet.

Másnap Valjean János kereket oldott. A vén asszony azonban meghallotta a csörömpölést, a mit a lejtett ötfrancos okozott és hallván a pénzcsörgést, gyanut fogott, hogy lakója kiköltözik és sietett értesíteni Javert-t. Este, mikor Valjean János kilépett a házból, Javert két emberrel együtt a boulevard fái mögött megbujva várta.

Javert segítséget kért a prefecturán, de nem mondta meg, kit remél kézrekeríthetni. Ezt titokban tartotta, még pedig három okból. Először, mert a legcsekélyebb elszólás jelt adhatott Valjean Jánosnak; másodszor, mert el-

fogni egy halottnak tartott szökevény gályarabot, a kit a bíróság itélete *a legveszedelmesebb fajtájú gonosztevők közé* sorozott, oly nagyszerű siker lenne, a mit a párisi rendőrség régi emberei bizonyára nem engednének át egy újonjöttnek, a minő Javert volt, vagyis félt, hogy elcsípik tőle a maga gályarabját; harmadszor pedig, mert Javert művész volt, a ki szerette a meglepetéseket. Gyűlölte a bejelentett sikereket, melyeknek egy előzetes beszéddel elveszik a hamvasságát. A homályban akarta kidolgozni remekműveit, hogy aztán hirtelen leleplezéssel lépjen elő.

Javert fától-fáig, aztán utczaszegletről-utczaszegletre követte Valjean Jánost és nem tévesztette szem elől egy másodperczig sem. Még azokban a pillanatokban is, melyekben Valjean János leginkább biztonságban hitte magát, Javert tekintete akkor is rajta volt.

Miért nem fogta el Javert Valjean Jánost? Mert még kételkedett.

Nem szabad felednünk, hogy abban az időtájban a rendőrség nem mozoghatott valami nagyon szabadon; a szabad sajtó feszélyezte. Néhány önkényes letartóztatás, melyet a lapok szellőztettek, visszhangot keltett a kamarában is és félénkké tette a prefecturát. Megsérteni a személyes szabadságot: komoly dolog számába ment. A rendőrök féltek a tévedésektől; a rendőrfőnök őket fogta elő; a botlás biztos elmozdíttatást jelentett. Képzeljük csak el, micsoda hatása lett volna Párisban, ha húsz lap közli a következő rövidke hírt: — Tegnap egy őszhajú nagyapát, egy tiszteletreméltó tőkepénzest, a ki nyolczéves kis unokájával sétálgatott, letartóztattak, és mint szökevény gályarabot a rendőrségre hurczoltak!

E mellett, ismételjük, Javertnek magának is voltak aggodalmai, lelkiismeretének figyelmeztetései összekapcsolódtak a rendőrfőnök utasításaival. Valóban kételkedett.

Valjean János háttal volt feléje és a sötétben lépdelt.

A nyomorúság, a nyugtalanság, a szorongás, a levertség, ez az újabb szerencsétlenség, hogy éjnek idején kell menekülnie és vaktában kénytelen Párisban új menhelyet keresni Cosette-nek meg magának, a kényszerűség, hogy léptei egy gyermek lépéseihez igazítsa,

mindez tudtán kívül megváltoztatta Valjean János járását és oly öregessé tette a testtartását, hogy még a Javert személyében megtestesült rendőrség is tévedésbe eshetett felőle, a minthogy csakugyan tévedésbe is esett. A lehetetlenség, hogy nagyon is közel férkőzzék hozzá, vén emigrans tanítóra valló ruhája, Thénardier kijelentése, mely nagyapává avatta, végre az a megállapítás, hogy a bagnoban halálát lelte, mind növelte a bizonytalanságot, mely Javert elméjében összesűrűsödött.

Egy pillanatra az a gondolata támadt, hogy hirtelen igazolásra szólítja fel. De ha ez az ember nem volt se Valjean János, se valami tisztességes, öreg tőkepénzes, úgy bizonyára valami gazember, a ki alaposan és mélyen be van avatva a párisi gonosztettek szövevényébe, alkalmasint főnöke valami veszedelmes bandának, a ki — ismeretes gyakorlat, — alamizsnát osztogat, hogy leplezze egyéb tulajdonságait. Kétségkívül vannak czinkosai, bűntársai, alkalmi búvóhelyei, a hova most rejtőzködni megy. A sok kerülő, a miket az utczákon tett, mind azt mutatta, hogy nem valami egyszerű öreg ember. Túlgyorsan elfogni annyit jelentett volna, mint „megölni az aranyat tojó tyúkot.“ És miért ne várna? Javert biztos volt, hogy nem fogja elszalasztani.

Meglehetősen tünődve haladt tehát tovább, száz kérdést is intézve magához e rejtélyes alak felől.

Csak jó későn, a Pontoise-utczában történt, hogy az élénk világosságnál, mely egy csapszékből áradt, határozottan felismerte Valjean Jánost.

Két teremtés tud mélyen megrendülni a világon: az anya, a ki megtalálja gyermekét és a tigris, a mely reátalál zsákmányára. Javert-t ez a mély megrendülés járta által.

Mihelyt kétségtelenül felismerte Valjean Jánost, a félelmetes gályarabot, nyomban azt is észrevette, hogy csak harmadmagával van és segítséget kéretett a Pontoise-utczai rendőrbiztostól. Az ember keztyűt húz, mielőtt tüskés ághoz nyúl.

E késedelem és a Rollin-utczában a rendőrökkel tartott tanácskozás révén csaknem elveszítette a nyomot. Azonban hamarosan reájött, hogy Valjean Já-

nos bizonyára a folyóval akarja magát elválasztani üldözőitől. Lehajtotta a fejét és gondolkodott, mint a vizsla, mely a földet szaglászsza, hogy megtalálja a jó csapást. Hatalmas ösztönétől irányítva, Javert egyenesen az austerlitzi hídhoz ment. Csak egy kérdést intézett a vámszedőhöz, és már nyomon volt:

— Nem látott erre menni egy embert meg egy kis leányt?

— Két soust fizettettem velök, — felelt a vámszedő.

Javert meg éppen jókor ért a hídhoz, hogy a folyó túlsó partján meglássa Valjean Jánost, a mint Cosette-et kezénél fogva vezetve áthaladt a holdvilágtól megvilágított téren. Látta befordulni a Chemin-Vert-Saint-Antoine-utczába, eszébe jutott a Genrot-zsákutcza, mely olyan, mintha csapdának készült volna és a Droit-Mur-utczának a kis Picpus-utczára nyíló egyetlen kijárata. A vadászok nyelvén szólva: *bezárta a kört;* egyik rendőrét kerülő úton sietve odamenesztette, hogy állja el ezt a kijárást. Egy őrjáratot, mely visszatérőben volt az arzenalba, magához szólított és elkísértette magát vele. Az ilyen játszmákban a katonák ütőkártyák. Egyébként is szabály, a ki vadkant akar elejteni, annak nemcsak jó vadásznak kell lennie, de kutyákkal is kell rendelkeznie. Így elrendezvén a dolgokat és érezve, hogy Valjean János be van kerítve jobbról a Genrot-zsákutcza, balról a rendőr, hátulról pedig Javert csapata közé, megállt és szippantott egyet a burnótjából.

Aztán elkezdett játszani. Elragadó és pokoli perczek következtek: engedte menni maga előtt zsákmányát, tudva, hogy biztosan fogja, de mégis lehetőleg késleltetni akarva a megragadás pillanatát, boldogan, hogy keze között érzi és szabadon látja, tekintetét azzal a kéjjel legeltetve rajta, mint a hogy a pók nézi a legyet, melyet röpködni, vagy a macska az egeret, melyet még szaladgálni enged. Iszonyú érzékiség lakozik a körmökben, melyet a közéjük szorult állat homályos vonaglása elégít ki. Mily gyönyör ez a fojtogatás!

Javert élvezett. Hálójának csomói jól meg voltak

bogozva. Biztos volt a sikerben; csak be kellett csuknia a kezét.

Tekintve a fedezetet, mely vele volt, még csak gondolni se lehetett az ellenállásra, bármily elszánt, erős és kétségbeesett ember lett légyen is Valjean János.

Javert lassan haladt előre, megmotozva és átkutatva útjában az utcza minden zugát, mintha valami tolvaj zsebei lettek volna.

Mikor odaért a háló közepére, a legyet már nem találta ott.

Képzelhető a dühöngése.

Kikérdezte a Droit-Mur- és Picpus-utcza sarkára állított őrszemet; a rendőr, a ki rendületlenül várt az őrhelyén, senkit se látott arra menni.

Megesik néha, hogy a szarvas, noha az egész falka a sarkában van, egyszerre csak eltűnik és a legöregebb vadászok se tudják megmondani, hova lehetett. Duvivier, Ligniville és Desprez szótlanul maradnak. Ilyen esetben történt, hogy Artonge felkiáltott: *Nem is szarvas volt, hanem boszorkány.*

Javert megismételhette volna e felkiáltást.

Csalódásában kétségbeesés vegyült a tombolással.

Bizonyos, hogy Napoleon hibákat követett el az oroszországi hadjáratban, Nagy Sándor hibázott az indiai hadjáratban, Caesar hibákat követett el az afrikai háborúban, Cyrus a scythiai hadjáratban és Javert hibákat követett el ebben a Valjean János ellen folytatott háborúban. Talán rosszul cselekedett, mikor habozott ráismerni az egykori gályarabra. Az első szempillantásnak elégnek kellett volna lennie. Rosszul cselekedett, hogy nem csípte nyakon egyszerűen a Gorbeau-házban. Roszszul cselekedett, hogy nem fogta el, mikor a Pontoise-utczában véglegesen felismerte. Rosszul cselekedett, hogy a Rollin-utczában teljes holdfénynél tanácskozott segédtársaival. Igaz, hogy hasznos meghallgatni a véleményeket és jó kikérdezni azokat a kutyákat, melyek hitelt érdemelnek; de a vadásznak roppant nagyon elővigyázatosnak kell lennie, ha oly nyugtalan állatokat üldöz, a minő a farkas és a fegyencz. Javert azzal, hogy nagyon is sokat foglalkozott a vizslák elhelyezésével,

megriasztotta az állatot, szimatot adott neki és kitörette a csapásból. Legfőként hibázott azonban azzal, hogy miután az austerlitzi hídon újra nyomra akadt, azt a félelmes és gyermekes játékot kezdte, hogy egy ilyen embert madzagon akart rángatni. Erősebbnek vélte magát, mint a milyen volt és azt hitte, úgy játszhatik az oroszlánnal, mint valami egérrel. Ugyanekkor túlságosan kevésre is becsülte magát, mikor szükségesnek tartotta, hogy segédcsapatot kérjen. Végzetes elővigyázatosság, mely pocsékolása volt a drága időnek. Javert elkövette mindezeket a hibákat, holott pedig egyike volt a legügyesebb és legavatottabb kémeknek, a kik valaha a világon voltak. A szó legteljesebb értelmében az volt, a mit a vadászok nyelvén *okos eb*-nek neveznek. De hát ki tökéletes?

A nagy hadvezéreknek is vannak napfogyatkozásaik.

Mint a vastag kötelek, úgy a nagy ostobaságok is gyakran egész sereg szálból vannak összesodorva. Bontsák a kötelet szálaira, vegyék külön-külön az elhatározó kis okokat: csupa csekélységek, melyekről méltán mondhatják: Csak ennyi? Fonják és csavarják őket össze: rengeteg erő a következmény; Attila áll előttünk, a ki habozik, hogy keletnek forduljon-e Marcianus ellen vagy nyugatnak Valentinianus ellen? Hannibalt látjuk, a ki Capuanál vesztegel vagy Danton-t, a ki Arcis-sur-Aube-ban pihenőre hajtja a fejét.

Bármint legyen is, Javert még abban a pillanatban se vesztette el a fejét, a mikor észrevette, hogy Valjean János elmenekült. Biztos lévén, hogy a szökevény fegyencz nem lehet messze, őröket helyezett el, csapdákat állított és egész éjjel ott kutatott a városrészben. Az első, a mit meglátott, a lámpa volt, melynek Valjean János elvágta a kötelét. Becses jel, a mi azonban mégis félrevezette, a mennyiben arra birta, hogy nyomozásával legfőként a Genrot-zsákutcza felé forduljon. E zsákutczában meglehetősen alacsony falak mögött kertek terülnek el, melyek óriási kiterjedésű ugarföldekkel határosak. Valjean János nyilván erre menekült. Tény, hogy ha kissé messzebbre hatol a Genrot-zsákutczába, alkalmasint így cselekszik és akkor veszve lett volna. Javert

úgy átkutatta e kerteket és e földeket, mintha egy tőt keresett volna.

Virradatkor hátrahagyott két értelmes embert, hogy vigyázzanak, ő maga pedig visszament a rendőrfőnökségre, szégyenkezve, mint egy rendőrkém, a kit egy tolvaj csípett meg.

HATODIK KÖNYV.

A Kis-Picpus.

I.

Kis Picpus-utcza 62. szám.

Egy félszázaddal ezelőtt semmi sem hasonlított jobban egy közönséges kapualjhoz, mint a kis Picpus-utcza 62. számú házának kapualja. E kapu, mely rendszerint a leghívogatóbb módon állott tárva, két oly dologra engedett reápillantást, a mi csöppet se volt valami nagyon gyászos: egy szőlővel befuttatott falaktól környezett udvarra és egy sétálgató kapus arczára. A hátsó fal mögül nagy fák látszottak. Ha a napsugár földerítette az udvart és egy pohár bor földerítette a kapust, az ember alig mehetett volna el a kis Picpus-utcza 62. számú háza előtt a nélkül, hogy mosolygó emléket ne vigyen magával. Pedig hát mégis komor helyet látott.

A küszöb mosolygott; a ház sírt és imádkozott.

Ha az embernek sikerült belül kerülnie a küszöbön, a mi éppenséggel nem volt könnyű, sőt szinte általában lehetetlen volt, a mennyiben volt egy varázsige, melyet tudni kellett, — ha az ember belül került a küszöbön, jobbra egy kis előcsarnokba jutott, melyből két fal közé szorítva oly szűk lépcső emelkedett, hogy egyszerre csak egy ember fért el rajta. Ha aztán az ember nem hagyta magát visszariasztani a lépcsőfal kanárisárga és csokoládé-barna festésétől, ha megkoczkáztatta, hogy fölmenjen, elért az első, majd a második fordulóhoz és az első emeleten egy folyosóra jutott, hova a sárga- és csokoládé-szín keveréke békés makacssággal

követte. A lépcsőt és a folyosót két szép nagy ablak világította meg. A folyosó egy helyen könyökbe hajlott és sötétté vált. E szögleten túljutva, néhány lépés után az ember egy ajtóhoz ért, mely annál titokzatosabb volt, mert nem volt bezárva. Ezt belökve, az ember egy körülbelül hat négyszögláb nagyságú, kőkoczkás, felmosott, tiszta, hideg szobába léphetett, melynek falait zöldvirágos, olcsó, sárga papirkárpít borította. Egy kis négyszögekre osztott nagy ablakán át, mely baloldalt a szoba egyik szélességét elfoglalta, fehér, fakó világosság áradt a szobába. Az ember körülnézett, nem látott senkit; hallgatódzott, nem hallott se lépést, se bármiféle emberi hangot. A falak csupaszok voltak; a szoba bútorozatlan; nem volt benne egy szék se.

Az ember tovább nézegetett és az ajtóval szemközti falon egy körülbelül négyszöglábnyi négyszögletes lyukat pillantott meg, mely vastag, fekete vaspálczákkal volt elrostélyozva oly sűrűn, hogy az egyes közök másfél hüvelyknyi szélesek sem voltak. A sárga papirkárpit kis zöld virágai nyugodtan és rendben folytatódtak a rácsig, a nélkül, hogy e komor találkozás visszariasztotta és megzavarta volna őket. Feltéve, hogy egy élő lény eléggé bámulatosan sovány lett volna, hogy megkísérelje átbújni e lyukon, a vasrostély megakadályozta volna. Nem engedte át a testet, de szabad utat hagyott a szemnek, vagyis a léleknek. Úgy látszott, gondoltak erre, mert a rostélyt megbélelték egy pléhlemezzel, mely valamivel mögötte volt a falba erősítve, és a mely tömérdek, szűrőkanál lyukainál is kisebb lyukkal volt átütve. A lemez alsó részén egy kis nyílás volt, olyanforma, mint a levélgyűjtő-szekrények nyílása. A vasrácsos lyuk mellett jobboldalt csengetyűhöz szolgáló szalag lógott alá.

Ha az ember meghúzta a szalagot, a csengetyű megcsendült és egész közelről, úgy hogy megrezzentette az embert, egy hang szólalt meg.

— Ki az? — kérdé a hang.

Női hang volt, szelíd női hang, oly szelíd, hogy szinte gyászosan hangzott.

Itt ismét egy bűvös szót kellett tudni. Ha az ember nem tudta, a hang elhallgatott és a fal újra némává vált, mintha a sír rémült sötétsége volna a túlsó oldalon.

Ha az ember tudta a szót, a hang újra megszólalt:

— Lépjen be jobbra.

Ekkor az ember jobb kéz felől, szemben az ablakkal, egy üveges ajtót pillantott meg, mely felett szürkére festett üveges keret volt látható. A kilincset megnyomva és a küszöbön átlépve, az ember ugyanolyan benyomást érzett, mintha elrácsozott színházi páholyba lépne, a mikor még a rács nincs leeresztve és a csillár még nincs meggyujtva. Csakugyan valami páholyféle volt, melyet az üveges ajtó alig világított meg, szűk, öreges bútorzatú két rozoga szék és egy foszladozó gyékény, valóságos páholy, melynek egy feketére mázolt deszka mintegy a párkányául tünt fel. E páholy is el volt rácsozva, csakhogy ez nem aranyozott fából való rács volt, mint az operában, hanem borzalmasan összekovácsolt vasrudakból készült, melyeket marokba szorított ökölhöz hasonló óriási kapcsok erősítettek a falba.

Az első pillanatok elmultával a tekintet, miután már kezdett hozzászokni a félhomályhoz, megpróbálta, hogy túlhatoljon a rácson, de nem jutott messzebb mögéje, mint hat hüvelyknyire. Itt fekete deszkákból készült torlaszba ütközött, melyet mézeskalácsszínre festett keresztfák tartottak össze és erősítettek meg. E deszkák eresztékekkel bírtak és egész hosszában elfedték a rácsot. Mindig zárva voltak

Néhány percz mulva a táblák mögül egy hang szólította az embert:

— Itt vagyok. Mit akar?

Szeretett, néha imádott hang volt. Látni nem lehetett senkit. A lélegzés is alig hallatszott. Úgy tetszett, mintha felidézett halott lett volna, a ki a koporsó fedele alól szólal meg.

Ha az ember, a mi nagyon ritka eset volt, megfelelt bizonyos feltételeknek, a szemközti tábla keskeny lemeze megnyilt és a szózat jelenéssé változott. A rács és a táblák mögött, már a mennyire a rács engedte, egy

fejet lehetett észrevenni, de a melyből csak a fej és az áll volt látható; a többit fekete fátyol fedte. Ezenkívül fekete mellfedőt és fekete lepelben alig kivehető alakot lehetett látni. E fej szólt az emberhez, de nem nézett reá és sohasem mosolygott feléje.

A világosság, mely az ember háta mögül jött, úgy hatott, hogy a rácson túl levő alakot fehérnek, a látogatót feketének mutatta. E világítás jelképzés volt.

A szem mohón mélyedt a nyílásba, mely a minden tekintet elől zárt helyre engedett bepillantást. Valami mély homály fedezte a gyászba öltözött alakot. A szem fürkészve vizsgálta e homályt és igyekezett meglátni, hogy mi van az alak körül. Csakhamar reájött, hogy nem lát semmit. A mit látni lehetett, az az éjszaka volt, ür, sötétség, a sír párájával vegyült téli köd, valami ijesztő béke, némaság, melyben még sóhajtás se hangzott, árnyék, melyben még kísértetek se látszottak.

A mit látni lehetett: egy zárda belseje volt.

Annak a komor és szigorú háznak volt a belseje, melyet az örök imádásról nevezett apáczák zárdájának neveztek. A páholy, a hova az ember belépett, a társalgó volt. Az a hang, mely először szólította meg, a kapusnő volt, a ki mozdulatlanul és némán folyton ott ült a fal mögött, közel a négyszegletű nyíláshoz, melyet a vasrács és az ezer apró lyukkal ellátott pléhlemez mintegy kétszeres rostélylyal védelmezett.

A homály, mely az elrácsozott páholyt elöntötte, onnan eredt, hogy a társalgó teremnek a külvilág felé volt ablaka, de a kolostor felé nem volt. A profán szemeknek semmit se volt szabad látniok e szent helyből.

Mindazonáltal volt valami ez árnyékon túl, valami világosság; a halottban volt élet. Jóllehet ez a kolostor volt a legjobban elfalazva valamennyi között, megkíséreljük, hogy behatoljunk és bevezessük az olvasót is és a kellő mérték szem előtt tartásával elmondjunk olyan dolgokat, a minőket az elbeszélők még sohasem láttak, következésképp el nem mondtak.

II.

Verga Márton szabályzata.

E kolostor, mely 1824-ben már régóta állt a kis Picpus-utczában, a Verga Márton szabályzatát követő bernardista apáczáké volt.

Ez apáczák nem Clairveauxhoz tartoztak, mint a bernát-barátok, hanem Cîteauxhoz, mint a benczések. Más szóval, nem Szent Bernátnak, hanem Szent Benedeknek voltak az alattvalói.

A ki csak egy kevéssé is forgatta a foliansokat, tudja, hogy Verga Márton 1425-ben alapított egy bernátos-benczés szerzetet, melynek főszékhelye Salamanca, mellékszékhelye pedig Alcala volt.

Ez a rend Európa összes katholikus országaiba bocsátott ágakat.

A latin egyházban a legkevésbbé se szokatlan, hogy valamely rendbe egy másikat oltanak bele. Hogy csak Szent Benedek rendjéről beszéljünk, mint a melyről itt szó van, Verga Márton szabályzatának követőit nem számítva, e rendhez tartozik négy társaság: kettő Olaszországban, úgy mint a monte-cassinoi és a páduai Szent Justináról nevezett rend, kettő Franczia országban: Cluny és Saint-Maur, — továbbá kilencz rend: Valombrosa, Grammont, a célestinek, a camaldulaiak, a karthausiak, az alázatosak, az olajfások, az erdeiek, végül Cîteaux, mert Cîteaux, mely más rendek törzse, maga is csak egy ága Szent Benedek szerzetének. Cîteaux Szent Roberttől ered, a ki 1098-ban molesmei apát volt a longresi püspöki megyében. Az pedig 529-ben történt, hogy a tizenhétéves Szent Benedek a subiacoi pusztába visszavonult ördögöt (már öreg volt; talán remetévé lett?) kikergette Apollon egykori templomából, melyben lakott.

A carmeliták után, a kik mezitláb járnak, nyakuk körül fűzfaionást hordanak és sohasem ülnek le, Verga Márton bernátos-benczéseinek van a legszigorúbb szabályzatuk. Feketébe vannak öltözve, oly mellkendővel, mely Szent Benedek egyenes meghagyása szerint az állukig ér. Széles ujju vászonszoknya, nagy pamutfátyol,

mellkendő, mely az állukig ér és szögletesre van vágva a mellen, fejkendő, mely egész a szemökig terjed: ez a ruhájuk. Minden fekete, kivéve a fejkendőt, mely fehér. A növendékek ugyanígy vannak öltözve, csakhogy fehérben. A felszentelt apáczák ezenkívül még olvasót hordanak az oldalukon.

Verga Márton bernátos-benczései az örök imádást gyakorolják, ugyanúgy, mint a legszentebb oltári szentségről nevezett apáczák, a kiknek a század elején két kolostorjuk volt Párisban: az egyik a Temple-ban, a másik a Neuve-Sainte-Géneviève-utczában. Egyébként azonban a kis Picpus-utczai bernátos-benczés-apáczák, a kikről beszélünk, merőben más rendhez tartoztak, mint a Neuve-Sainte-Geneviève-utczai és a Temple-zárdabeli apáczák. Számos különbség volt köztük úgy a szabályzat, mint a ruha tekintetében. A kis Picpus-utczai apáczák fekete mellkendőt viseltek; a legszentebb oltári szentségről nevezetteké fehér volt és e mellett mellükön még egy három hüvelyknyi zománczos vagy aranyozott rézből való oltári szentséget is hordtak. A kis Picpus-utczai apáczák nem viselték az oltári szentséget. Az örök imádás, mely közös vonása volt a kis Picpus-utczai és a Templebeli zárdának, a legkevésbbé se érintette a két rend különbözőségét. A legszentebb oltári szentségről nevezett apáczák és Verga Márton apáczái között csak erre a gyakorlatra nézve volt megegyezés, épp úgy, mint a hogy Jézus Krisztus gyermekségének, életének és halálának, valamint a Szent Szűznek tanulmányozására és dicsőítésére nézve hasonlatosság volt oly különböző, sőt alkalomadtán ellenséges két rend között is, a minő volt az olaszországi oratórium, melyet Néri Fülöp alapított Firenzében és a franczia oratórium, melyet Bérulle Péter alapított Párisban. A párisi oratórium a maga részére igényelte az elsőbbséget, mert Néri Fülöp csak szent volt, Bérulle pedig bíbornok.

Térjünk vissza Verga Márton szigorú spanyol rendszabásához.

Azok az apáczák, a kik e szerint élnek, egész éven át tartózkodnak a húsevéstől, a bőjtöt egy csomó más, számukra külön megállapított nappal együtt végigbőjtö-

lik, éjfél után egy órakor fölkelnek első álmukból és hajnali három óráig a breviariumot olvassák meg dícséreteket énekelnek, minden évszakban egyformán durva vászonból való paplannal takaróznak és szalmán feküsznek, nem fürödnek, soha se fűtenek, minden pénteken vezeklést tartanak, hallgatási fogadalmat tesznek és csak a nagyon rövidre szabott pihenő időben beszélnek egymással és hat hónapon át, szeptember 14-től, a kereszt felmagasztalásának ünnepétől húsvétig szőringet viselnek. E hat hónapnyi időtartam már mérséklés, a mennyiben egész éven át szőringet kellene viselniök; de ez a nyári hőségben elviselhetetlen ing lázt és ideggörcsöket okozott. Korlátozni kellett a viselését. Még ezzel az enyhítéssel is az apáczák, mikor szeptember 14-én felveszik ezt az inget, három-négy napig lázasak. Engedelmesség, szegénység, szűzesség, örökös elzártság: ime fogadalmaik, melyeket a szabályzat még jelentékenyen súlyosbít.

A főnöknőt három évre választják, még pedig az anyák, a kiket *szavazó anyák*-nak neveznek, mert szavazatuk van a káptalanban. A főnöknőt csak még kétszer lehet újra választani, úgy, hogy uralkodásának kilencz esztendő a lehető leghosszabb ideje.

A miséző papot sohase látják, mert kilencz láb magas vászonfüggöny fedezi el előlük. Szentbeszéd alatt, mikor a szónokló pap a kápolnában van, fátyollal takarják el az arczukat. Mindig halkan kell beszélniök és lesütött szemmel, lehajtott fejjel kell menniök. Csak egy férfi léphet be a kolostorba: az egyházmegyei érsek.

Van ott ugyan még egy másik is: a kertész; de ez mindig valami öreg ember és hogy örökösen egyedül legyen a kertben, valamint, hogy az apáczák figyelmeztetve legyenek és kikerülhessék: csengetyűt erősítenek a térdére.

A főnöknőnek feltétlen engedelmességgel tartoznak. A kanonikus alárendeltség ez, a benne rejlő teljes önmegtagadással. Mint Krisztus hangjára, *ut voci Christi,* intésre, a legelső jelre, *ad nutum, ad primum signum,* rögtön, örömmel, kitartással, bizonyos vak engedelmességgel, *prompte, hilariter, perseverantes et coeca quadam obedientia,* mint a műszer a kézműves kezében,

quasi limam in manibus fabri, nem szabadván se írni, se olvasni semmit különös engedelem nélkül, *legere vel scribere non addiscerit sine expressa superioris licentia.*

Sorban mindegyikök végzi, a mit *kipótlás*-nak neveznek. A kipótlás — ima minden bűnért, minden hibáért, minden kihágásért, minden erőszakoskodásért, minden méltánytalanságért, minden vétekért, a mit a földön elkövetnek. A testvér, a ki a kipótlást végzi, egyfolytában tizenkét órán át, délutáni négy órától reggeli négy óráig vagy reggeli négy órától délutáni négy óráig, összekulcsolt kezekkel és kötéllel a nyaka körül, ott térdepel a kövön az oltári szentség előtt. Ha a fáradság már elviselhetetlen, hosszan elterül, arczczal a földnek, karjait keresztformában kinyújtva: összesen csak ennyiben könnyíthet magán. Egész a fenségességig nagyszerű ez.

Minthogy ez az imádkozás egy karó előtt történik, melynek tetejére gyertya van szúrva, ösztönszerűen egyaránt mondják: *kipótlást végezni* vagy a *karó előtt térdepelni.* Sőt az apáczák alázatosságból még szívesebben is használják ezt az utóbbi kifejezést, mely bizonyos mértékben kínzásra és lealázkodásra emlékeztet.

Kipótlást végezni — oly cselekvés, mely az egész lelket lefoglalja. A karó előtt térdeplő apácza meg nem fordulna, még ha a mennykő csapna is le mögötte.

Ezenkívül mindig még egy másik apácza is térdel az oltári szentség előtt. Ez a térdeplés egy-egynél egy-egy óráig tart. Az apáczák felváltják egymást benne, mint a katonák az őrhelyen. Ez az örök imádás.

A főnöknők és az anyák csaknem mindig különös komolyságú neveket viselnek, melyek nem szentekre és vértanúkra, hanem Jézus Krisztus életének egyes mozzanataira emlékeztetnek, így például Születés anyának, Fogantatás anyának, Bemutatás anyának, Szenvedés anyának nevezik őket. Azonban a szentek nevei se tilosak.

A ki látja őket, mindig csak a szájukat látja. Valamennyinek sárgák a fogaik. Fogkefe még sohase került a zárdába. A fogak kezelése a tetején van egy létrának, mely az elkárhozásba vezet.

Semmiről se mondják: *az enyém.* Nincs semmijök és nem szabad ragaszkodniok semmihez. Mindenről azt

mondják: *a miénk*. Így: a fátyolunk, az olvasónk; ha az ingükről beszélnének, azt mondanák: az ingünk. Néha ragaszkodás támad bennök valami kis tárgy iránt; például egy imádságos könyv, valamely ereklye vagy megszentelt érem iránt. Mihelyt észreveszik, hogy ragaszkodnak a tárgyhoz, el kell azt ajándékozniok. Eszökben tartják Szent Teréz szavait, melyeket egy úri hölgynek mondott, a ki, mikor be akart lépni a szerzetbe, ezzel a kéréssel fordult hozzá:

— Engedje meg, anyám, hogy elhozassak egy szent bibliát, melyhez nagyon ragaszkodom.

— *Ah!* — mondá Szent Teréz, — *ragaszkodik valamihez? Ebben az esetben ne lépjen be hozzánk.*

Tilos bármelyiköknek is, hogy bezárkózzék, hogy *otthona, szobája* legyen. Nyitott czellákban élnek. Ha találkoznak, az egyik azt mondja: *Dicsértessék és szenteltessék a legszentebb oltári szentség!* A másik pedig feleli: *Mindörökké, amen!* Ugyanaz az üdvözlésváltás ismétlődik, ha egyik kopogtat a másik ajtaján. Alig, hogy az ajtó megzörren, belülről egy szelid hang sietve mondja: *Mindörökké, amen!* Mint minden megszokás, végül ez is egészen gépiessé válik és az egyik néha hamarabb mondja a *Mindörökké*-t, semmint hogy a másik már elmondta volna a különben elég hosszú üdvözlést: *Dicsértessék és szenteltessék a legszentebb oltári szentség!* A látogató apáczáknál, a ki belép, azt mondja: *Ave Maria*, az pedig, a kihez belép, azt feleli: *Gratia plena*. Ez az ő „jó napot"-juk, a mi valóban grácziával teljes.

A nap minden órájában a zárda templomának harangja hármat kondul. E jelre főnöknő, szavazó-anyák, felszentelt apáczák, novicziák, növendékek mind félbeszakítják, a mit beszélnek, tesznek vagy gondolnak és valamennyien egyszerre, például ha öt óra van, mondják: — *Öt órakor és mindenkor dicsértessék és szenteltessék a legszentebb oltári szentség!* — Ha nyolcz óra van: — *Nyolcz órakor és mindenkor dicsértessék stb* . . . És így tovább, a szerint, hogy hány óra van.

Ez a szokás, melynek czélja elszakítani és mindig visszatéríteni Istenhez a gondolatot, sok szerzetben megvan; csak a formula változik. Így például a gyermek Jé-

zusról nevezett szerzetben azt mondják: — *Ez órában és minden más órában is Jézus szerelme gyujtsa lángra a szivemet!*

A Verga Márton szabályzatát követő apáczák, a kik ötven év előtt a kis Picpus-utczában laktak, komoly dallam szerint és az egész mise alatt teljes hangon énekelték a dicsénekeket. Mindenütt, a hol csillag van a misekönyvben, ők is szünetet tartanak és halk hangon mondják: — *Jézus, Mária, Szent József.* A halotti énekeket oly mély hangon éneklik, hogy női hang szinte alig tud annyira leszállani. Megragadó és tragikus hatást keltenek vele.

A kis Picpus-utczai apáczák a főoltár alatt üreget vájattak, hogy az legyen szerzetük temetkező helye. A *kormány*, mint a hogy ők mondják, nem engedte meg, hogy ez az üreg koporsókat fogadhasson magába. Haláluk után tehát ki kellett jönniök a kolostorból. Ez szomorúsággal és ijedtséggel töltötte el őket, mint valami bűn.

Sovány vígasztalásképp kinyerték, hogy külön órában és egy külön szögletben temették el őket a régi Vaugirard-temetőben, melynek területe valaha a szerzeté volt . . .

Csütörtökön az apáczák nagymisét, vecsernyét hallgatnak és mindent úgy, mint vasárnap. E mellett szigorúan megtartják az összes apró ünnepeket, melyekről a világiak nem is tudnak, és a melyeket az egyház valaha oly bőkezűen rendelt el Francziaországban és rendel el még most is Spanyolországban meg Olaszországban. A kápolnában való időzésüknek nincs se vége, se hossza. A mi az imádságok számát és tartamát illeti, nem adhatunk róluk jobb fogalmat, mint ha idézzük egyikök naiv nyilatkozatát:

— *A növendékek imái borzalmasak, a novicziáké még borzalmasabbak és a felszentelt apáczák imádságai még ezeknél is borzalmasabbak.*

Hetenként egyszer káptalanba gyülnek; a főnöknő elnököl és a szavazó-anyák mellette űlnek. Sorban egymásután minden apácza odatérdel a kőre és hangos szóval mindnyájuk előtt meggyónja a vétkeket és a hibákat, melyeket azon a héten elkövetett. A szavazó-anyák min-

den gyónás után tanácskoznak és fennhangon hirdetik ki a büntetést.

A fennhangon való gyónás mellett, mely az összes, kissé komolyabb vétkek bevallását foglalja magában, a megbocsátható vétkek számára ott van a bűnengesztelés is. Ez úgy történik, hogy az illető apácza az Istentisztelet alatt arczra borul a főnöknő előtt és addig marad ebben a helyzetben, mígnem a főnöknő, a kit mindig csak *anyánk*-nak neveznek, egy kis koppantással, melylyel székét megüti, jelt ad a bűnbánónak, hogy fölkelhet. Hogy az apácza engesztelést végezzen, ahhoz vajmi kevés kell: egy pohárnak az eltörése, egy fátyolnak a beszakítása, néhány percznyi önkénytelen megkésés az istentiszteletről, hamis hang a templomban, stb. már elég, hogy engesztelést kelljen végeznie. Az engesztelés merőben saját szándékból való; a bűnös maga ítéli el és bűnteti meg magát. Ünnepek alkalmával és a vasárnapokon négy anya énekli az imákat egy nagy állvány előtt, mely négy pulpitussal van ellátva. Egyízben egy ilyen anya elkezdett egy zsoltárt, mely az *Ecce* szóval kezdődött, de az *Ecce* helyett a három hangjegy nevét mondta: *ut, si, sol;* e szórakozottságért olyan engesztelést kellett végeznie, mely az egész istentisztelet alatt tartott. A mi a hibát óriásivá tette, az volt, hogy a káptalan nevetett.

Ha valamely apáczát a társalgóba hívnak, légyen az bár maga a főnöknő is, leereszti fátyolát, úgy hogy, mint már mondtuk, csak a szája látszik.

Csak a főnöknő közlekedhet idegenekkel. A többiek csak legközelebbi családtagjaikat láthatják és ezeket is csak nagyon ritkán. Ha véletlenül valaki külvilágbeli jelentkezik, hogy látni akar egy apáczát, a kit ismert vagy szeretett, egész tárgyalás indul meg. Ha nő az illető, néha kinyerheti az engedélyt, az apácza odajön és beszélni lehet vele a fatáblákon át, melyek csak egy anya vagy nőtestvér előtt nyilnak mag. Mondani se kell, hogy férfiaktól mindig megtagadják az engedélyt.

Ez Szent Benedek szabályzata, a hogy Verga Márton még megszigorította azt.

Ezek az apáczák nem vidorak, rózsás arczszínüek

és frissek, mint a milyenek gyakran a más szerzetbeliek. Halványak és komolyak. 1825-től 1830-ig hárman őrültek meg közülök.

III.

Szigorúságok.

Legalább is két, de gyakran négy évig kell növendéknek lenni; a novicziátus négy évig tart. Ritka eset, hogy valaki huszonhárom-, huszonnégyéves kor előtt letehesse a végső fogadalmat. A Verga Márton szabályzatát követő apáczák özvegyeket nem fogadnak rendjükbe.

Czelláikban sok titkos sanyargatásnak vetik alá magukat, melyekről sohasem szabad szólniok.

A novicziát aznap, a mikor leteszi a fogadalmat, felöltöztetik legszebb ékességeibe, rózsakoszorút tesznek a fejére, megfésülik és fürtökbe bodorítják a haját, aztán letérdel, nagy fekete fátyolt borítanak reá és elénekelik felette a halotti éneket. Most az apáczák két sorba állanak, az egyik sor ellépked mellette, miközben panaszos hangon mondja: *testvérünk meghalt,* a másik sor pedig kitörö hangon feleli: *él Jézus Krisztusban!*

Abban az időben, a melyről elbeszélésünk szól, a zárdához leánynevelő-intézet volt csatolva. Nemes származású, legnagyobbrészt gazdag fiatal leányok voltak a növendékek, a kik között ott volt egy Saint-Aulaire és egy Bélissen kisasszony is, továbbá egy angol leány, a ki a híres katholikus Talbot nevet viselte. Ez ifjú leányok, a kiket az apáczák négy fal között neveltek, a világtól és a századtól való iszonyodásban nőttek fel. Egyiköktől a következő megjegyzést hallottuk egyízben: *Ha csak az utcza kövezetét láttam, már tetőtől-talpig megreszkettem.* Kék ruhát, fehér főkötőt viseltek és mellükön zománczos vagy réz szentlélek függött. Bizonyos nagy ünnepeken, legkivált Szent Mártha napján, mint különös kegyet és fő boldogságot megengedték nekik, hogy apáczaruhába öltözzenek és egy egész napon át Szent Benedek szabályzatának megfelelően viselkedjenek.

Eleinte az apáczák kölcsönözték nekik fekete ruhájukat. Ez profanálásnak látszott és a főnöknő eltiltotta. Csak a novicziáknak volt megengedve a kölcsönzés. Megiegyzendő, hogy ez az álruhásdi, melyet a kolostorban kétségkívül valami titkos proselytismusból tűrtek meg és bátorítottak és a melynek az volt a czélja, hogy mintegy megizleltesse a gyermekekkel a szent öltözetet, valóságos boldogság és igazi felüdülés volt a növendékeknek. Szórakoztatta őket. *Ujság volt és változás.* Ártatlan indokai a gyermekkor örömeinek, a melyek azonban mégsem tudják megértetni a világi emberekkel, micsoda boldogság lehet abban, hogy az ember egy szentelőt tart a kezében és órák hosszat állva, négyesben énekel egy állvány előtt.

Az önsanyargatásokat kivéve a növendékek is mindenben alkalmazkodtak a zárdai szabályokhoz. Van nem egy fiatal asszony, a ki noha már évek óta visszatért a világba és férjhez ment, még mindig nem tudott leszokni arról, hogy valahányszor kopogtatnak az ajtaján, sietve azt ne mondja: *Mindörökké!* Mint az apáczák, a növendékek is csak a társalgóban láthatják szüleiket. Még anyáik se kapnak engedelmet, hogy megöleljék őket. Ime, mennyire terjedt e részben a szigorúság. Egy ízben egy fiatal leányhoz anyjával együtt eljött hároméves kis húga is. A leányka sírt, mert szerette volna megölelni kis húgát. Lehetetlen. Könyörgött, legalább azt engedjék meg, hogy a gyermek a rácson át bedughassa kis kezét és azt csókolhassa meg. Kérését megbotránkozva utasították vissza.

IV.

Jókedv.

E fiatal leányok mindazonáltal bájos emlékekkel népesítették be e komor házat.

Bizonyos órákban a gyermekkor felragyogott e kolostorban. Szünórára csengettek. Egy ajtó elfordult a sarkaiban. A madarak azt mondták: Helyes! Itt vannak a gyermekek! A fiatalság áradata lepte el e kertet, mely-

ben az út keresztet ábrázolt, mint valami szemfedőn. Sugárzó arczok, fehér homlokok, vidám fénnyel tele ártatlan szemek, mindenféle hajnali ragyogások tünedeztek fel e homályban. A zsoltárok, harangok, csengetések, csendítések, misék után egyszerre a kis leányoknak az a zajongása hangzott, mely kedvesebb még a méhek döngicsélésénél is. Az öröm kasa megnyílt és mindenki hozta a mézét. Játszottak, kiabáltak, csoportokba verődtek, szaladgáltak, szép fehér kis fogak csevegtek a szögletekben; a távolból fátyolok örköltek a nevetés felett, árnyékok leselkedtek a sugarakra, de mindegy! azért mégis sugároztak és nevettek. A gyászos négy falnak volt egy-egy káprázatos pillanata. Mintegy kissé beragyogva anynyi öröm visszfényétől nézték e vidám rajzást. Mintha rózsaeső vonult volna át e gyászon. Az ifjú leányok ott bohóskodtak az apáczák szeme előtt; a vétketlenség tekintete nem zavarja az ártatlanságot. Hála e gyermekeknek, az oly sok komor óra között volt egy természetes mesterkéletlenségű óra is. A kicsinyek ugrándoztak, a nagyobbak tánczoltak. E zárdában még a játék is égies volt. Semmi se lehetett elragadóbb és magasztosabb, mint ez üde lelkek túláradása. Homeros együtt nevethetett volna Perraulttal és a fekete kertben annyi ifjúság, egészség, zaj, kiabálás, szeleskedés, öröm és boldogság volt, hogy felderíthette volna az összes ősanyákat, a hősköltemények éjp úgy, mint a mesebelieket, a királyiakat épp úgy, mint a gunyhóbelieket, Hecubától le egész a nagyanyóig.

E házban talán még több hangzott el, mint másutt, oly *gyermeki szó,* melyben annyi a kecsesség és a mely oly álmodozó nevetést fakaszt az emberből. E négy gyászos fal között történt, hogy egy ötéves gyermek egyízben felkiáltott:

— *Anyám! egy nagy azt mondta, hogy már csak kilencz évig és tíz hónapig kell itt maradnom. Mily boldogság!*

Ugyanígy folyt le a következő emlékezetes párbeszéd is:

Egy szavazó anya: — Miért sírsz, gyermekem?

A gyermek (hat éves), zokogva: — Azt mondtam

Alixnak, hogy tudom Francziaország történetét. Ő azt mondta, hogy nem tudom, pedig tudom.

Alix (a nagyok közül való, kilencz éves.): — Nem tudja.

Az anya: — Már hogy, gyermekem?

Alix: — Azt mondta, üssem fel bárhol a könyvet és kérdezzem meg, a mi a könyvben van és ő felel.

— Nos?

— Nem felelt.

— Hát lássuk csak, mit kérdeztél tőle?

— Találomra felütöttem a könyvet, a hogy mondta, és megkérdeztem az első kérdést, a mi ott állt.

— És mi volt ez a kérdés?

— Az, hogy: *Mi történt ezután?*

Egy bennlakó hölgy kissé torkos papagályáról itt hangzott el a következő mélyértelmű megjegyzés:

— *Kedves! Kiszedi a mazsolát a süteményből, mint valami eszes lény.*

E kolostor padlóján találták a következő gyónást, melyet egy hétéves kis bűnös eleve írásba foglalt, hogy el ne felejtse:

„— Atyám, vádolom magamat, hogy fösvény voltam.“

„— Atyám, vádolom magamat, hogy házasságtörő voltam.“

„— Atyám, vádolom magamat, hogy szemet vetettem az urakra.“

E kert egyik pázsitpadján rögtönözte egy hat esztendős rózsás száj a következő mesét, melyet négy és öt éves kék szempárok hallgattak:

„— Volt egyszer három kis kakas, olyan országban, a hol sok virág van. Leszakasztották a virágokat és zsebükbe dugták azokat. Azután letépték a leveleket és a játékaikba dugták őket. Volt abban az országban egy farkas is, meg sok erdő, és a farkas az erdőben lakott és megette a kis kakasokat.“

És innen való e másik mese is:

„— Történt, hogy egyszer megesett egy botütés. Paprika Jancsi adta a macskának.

Az ütés a macskának nem esett jól, hanem rosszul esett.

Erre egy hölgy Paprika Jancsit bezárta a börtönbe."

Egy kis elhagyott leányka, talált gyermek, a kit könyörületességből neveltek a zárdában, itt mondta a következő szelid és szívettépő kijelentést. Hallván, a mint a többiek anyjukról beszélgetnek, kuczkójában ezt mormolta:

— *Nálam, mikor én születtem, nem volt ott az anyám.*

Volt egy kövér kapusnő, a kit kulcscsomójával mindig sietőben lehetett látni a folyosókon és a kinek Agatha nővér volt a neve. A *nagy-nagyok,* — tíz éven felüliek — *Agathokles*-nek nevezték.

Az ebédlő, hosszúkás négyszögű terem, mely egy a kerttel egy színben levő boltíves folyosóról kapta a világosságot, homályos és nedves volt és, mint a gyermekek mondták, — tele állatokkal. Az összes szomszédos helyiségek szolgáltattak bele férgeket. A négy szeglet mindegyike a növendékek beszédében külön és jellemző nevet kapott. Volt: pókok szeglete; hernyók szeglete; tücskök szeglete és svábbogarak szeglete. A svábbogarak szeglete a konyha mellett volt és nagy becsülésben állott. Ott kevésbbé volt hideg, mint egyebütt. Az ebédlőből ez elnevezések átszármaztak az egész intézetre és mint az egykori Mazarin-kollégiumban, négy nemzet megjelölésére szolgáltak. Minden egyes növendék a négy nemzet valamelyikéhez tartozott, a szerint, hogy az étkezés alatt melyik szegletben szokott ülni. Egy ízben az érsek úr, mikor pásztori vizitácziót tartott a kolostorban, egy gyönyörű szőkehajú leánykát látott belépni az osztályba, a melyben volt. Megkérdezte egy mellette álló növendéktől, egy bájos barna arczú kisleánytól:

— Ki ez?

— Egy pók, monseigneur.

— Ah! és az a másik?

— Egy svábbogár.

— És ez?

— Egy hernyó.

— Csakugyan? És te?

— Én tücsök vagyok, monseigneur.

Minden effajta háznak megvannak a maga furcsaságai. E század elején Écouen egyike volt azoknak a kecses és szigorú helyeknek, a hol szinte fenséges árnyékban nőnek ki a gyermekkorból a fiatal leányok. Écouenben az oltári szentség körmenetében való részvétel tekintetében megkülönböztettek szűzeket és virágos leányokat. Voltak továbbá „zsinórok“ és „füstölők“ is; amazok a baldachin zsinórjait tartották, emezek pedig füstölőt himbáltak a szentség előtt. A virágok jog szerint a virágos leányokat illették. A menet élén pedig négy „szűz“ haladt. Az ily nagy nap reggelén nem volt ritkaság, hogy e kérdés hallatszott a hálótermekben:

— Kicsoda szűz itten?

Campan asszony idézi egy hétéves „kis“ leány mondását, melylyel egy tizenhatéves „nagy“-hoz fordult, a ki a menet élére ment, míg neki, a kicsinek, hátul volt a helye:

— Te szűz vagy; én nem.

V.

Szórakozások.

Az ebédlő ajtaja fölé nagy fekete betűkkel a következő imádság volt felírva, melyet *fehér miatyánk*-nak neveztek és a melynek az a tulajdonsága volt, hogy az embereket egyenesen a paradicsomba vezérelte:

„Kis fehér miatyánk, melyet Isten alkotott, Isten mondott, Isten helyezett a paradicsomba. Este, a hogy lefeküdni mentem, három angyal feküdt az ágyamban, egy lábtól, kettő fejtől, középen a jó Szűz Mária, ki mondá, feküdjem le és ne féljek. A jó Isten apám, a jó Szűz anyám, a három apostol fitestvérem, a három szűz nővérem. Az ing, melyben Isten megszületett, vagyon testemen; Szent Margit keresztje a mellemen. A Szent Szűz Istent siratva járt a mezőn és találkozott Szent János úrral. Szent János úr, honnan jön? Jövök *Ave Salus-*

ból. Nem látta, ott van a jó Isten? Ott van a keresztfán, lefüggő lábbal, átszögezett kézzel, kis fehér tüskekalappal a fején. Ki ezt reggel, este háromszor elmondja, paradicsomnak lészen a lakója."

1827-ben e jellemzetes imádságot háromszoros mészréteg borította a falon. Néhány, akkoriban ifjú leány, ma már vénasszony emlékezetéből most mosódik el végképpen.

Egy nagy feszület, mely a falon függött, egészítette ki az ebédlő feldiszítését, melynek egyetlen ajtaja, mint már említettük, a kertbe szolgált. Két keskeny asztal, melynek két oldalán egy-egy fapad vonult, a terem egyik végétől a másikig érő két párhuzamos vonalat alkotott. A falak fehérek voltak, az asztalok feketék; a kolostorokban csak a gyász e két színe váltakozik. Az étkezést fanyarság jellemezte és még a gyermekek tápláléka is szigorúan volt kimérve. Egyetlen tál étel, hús és főzelék együtt vagy sós hal, — ez volt az egész fényűzés. És még ez a rövid ételsor is, melyben csak a növendékek részesültek, kivételes volt. A gyermekek hallgatva ettek a hetes apácza felügyelete alatt, a ki, ha egy légy a szabály ellenére röpködni vagy zümmögni merészelt, lármásan kinyitott és becsapott egy fatáblás könyvet. A csöndet a szentek élete fűszerezte, melyet a feszület alatt levő, pulpitussal ellátott kis székről hangosan olvastak fel. A felolvasó egy nagyobb növendék volt, — hétről-hétre más. Az asztalon bizonyos távolságban mázas tálak álltak, melyekben a növendékek maguk mosogatták el evőeszközeiket és tányérukat és melyekbe néha ételmaradékot is szórtak: megrághatatlan húst vagy romlott halat. Ezért büntetés járt.

Ha egy gyermek megtörte a csendet: „keresztet csinált a nyelvével". Hol? A földön. Meg kellett nyalnia a padlót. A pornak, minden öröm e végének kellett megfenyítenie a szegény kis rózsaszirmokat, a miért csevegni mertek.

Volt a kolostorban egy könyv, melyet csak egyetlen példányban nyomtattak és a melyet nem szabad olvasni. E könyv Szent Benedek szabályzata. Titok, melybe nem szabad profán szemnek behatolnia. *Nemo*

regulas, seu constitutiones nostras, externis communicabit.

A növendékeknek egyízben sikerült kezükbe kaparintani e könyvet. Mohón nekiálltak olvasni, gyakori rémülettel be-becsapva a könyvet, megrettenve, hogy rajtacsípik őket. E nagy veszedelemért csak közepes élvezet kárpótolta őket. Néhány érthetetlen lap, mely a kis fiúk bűneiről szólt, volt a „legérdekesebb".

A kert egyik fasorában szoktak játszani, melyet néhány csenevész gyümölcsfa szegett be. A nagy felvigyázat és a szigorú büntetések ellenére is, ha a szél megrázta a fákat, néha módját ejtették, hogy fölvegyenek egy-egy éretlen almát, rothadt baraczkot vagy férges körtét. Most pedig átadom a szót egy előttem fekvő levélnek, melyet huszonöt évvel ezelőtt az intézet egy növendéke írt, a ki ma már * herczegné, egyike Páris legelegánsabb hölgyeinek. Szó szerint idézek: „Az ember a körtét vagy az almát, a hogy tudja, eldugja. Mikor aztán fölmegy, hogy vacsora előtt megvesse az ágyát, odarejti a vánkos alá és este megeszi az ágyban, vagy ha ez nem lehet, a félreeső helyen." Ez egyike volt legnagyobb gyönyöreiknek.

Egy ízben, szintén az érsek úr látogatásakor, az egyik fiatal leányka, Bouchard kisasszony, a ki kissé Montmorency-vérség volt, fogadott, hogy kér egy napi szabadságot, a mi ily szigorú szerzetben rengeteg nagy dolog volt. A fogadást megkötötték, de azok között, a kik tartották, senki se hitt a lehetőségében. Elérkezett a pillanat. Mikor az érsek elhaladt a növendékek előtt, Bouchard kisasszony, társnőinek leírhatatlan rémületére, előlépett a sorból és megszólalt:

— Monseigneur, egy napi szabadságot.

Bouchard kisasszony kedves, rózsásarczú nagy leány volt. Quélen úr mosolyogva nézett rá és így felelt:

— *Mit, kedves gyermekem? Egy napi szabadságot? Három napot, ha akarja. Három napot adok.*

A főnöknő nem tehetett semmit, az érsek kimondta a döntést. A zárda szempontjából ugyan botrány volt, de a növendékeknek nagy öröm. A hatás elképzelhető.

E mogorva zárda mindazonáltal mégse volt annyira elzárva, hogy a külvilág drámája, sőt regénye is be ne

furakodhatott volna. Bizonyságul röviden megemlítünk egy igaz és kétségbevonhatatlan esetet, mely egyébként semmi kapcsolatban sincs a történettel, melyet elbeszélünk. Csak azért említjük, hogy az olvasó előtt teljessé tegyük a zárda arczulatát.

Nos tehát, lakott ez időtájban a kolostorban egy rejtelmes nő is, a ki nem volt apácza és a kit nagy tisztelettel vettek körül és *Albertine asszony*-nak neveztek. Semmit se tudtak róla, csak azt, hogy őrült és hogy a külvilágban holtnak hiszik. Azt beszélték, hogy az eset mögött valamely vagyoni rendezkedések lappangtak, a melyeket egy előkelő házasság tett szükségessé.

Ez az alig harminczéves, barna, eléggé szép nő nagy fekete szemeivel állandóan tétován nézett maga elé. Vajjon látott-e? Kételkedni lehetett benne. Inkább lebegett, mint lépett; sohasem beszélt; még az sem volt egészen bizonyos, hogy lélegzik. Orrczimpái merevek és halványak voltak, mint a végső sóhaj után. A ki a kezét megérintette, mintha havat érintett volna. Valami különös, kísérteties volt benne. A hová belépett, mindenki fázni kezdett. Egy fiatal apácza egy ízben, a mikor elhaladni látta, azt mondta egy másiknak:

— Halottnak tartják.

— Talán csakugyan halott is, — felelt a másik.

Száz és száz történetet meséltek róla. A növendékek kíváncsiságának ő volt az állandó tárgya. Volt a kápolnában egy emelvény, melyet *ökörszem*-nek neveztek. Albertine asszony erről az emelvényről, melynek csak egy körkörös nyilása — ökörszeme — volt, hallgatta a misét. Rendszerint egyedül ült ott, mert erről az emelvényről, mely emeletnyi magasságban volt, látni lehetett a prédikáló vagy miséző papot, a mi az apáczáknak nem volt megengedve. Egyszer egy igen előkelő fiatal pap volt a szószéken, Rohan herczeg, Francziaország pairje, a ki 1815-ben, mikor még Léon herczegnek hívták, tiszt volt a vörös muskétások ezredében és a ki 1830 után mint tábornok és besançoni érsek halt meg. Ekkor történt először, hogy Rohan herczeg a kis Picpus-utczai zárdában szónokolt. Albertine asszony rendszerint teljes nyugalommal és mozdulatlanul szokta hallgatni a prédi-

kácziót és a misét. Ezúttal azonban, mihelyt észrevette Rohan herczeget, félig felemelkedett és hangosan beleszólt a kápolna csöndjébe: *Nini! Auguste!* Az egész gyülekezet ámulva fordult hátra, a herczeg is felnézett, de Albertine asszony már ismét visszaesett mozdulatlanságába. A külvilág egy lehellete, az élet egy fénysugara érintette egy pillanatra ezt a kihalt és megfagyott arczot, azután minden eltünt és az őrült nő újra holttetem lett.

E két szó azonban megmozgatta a kolostorban az összes nyelveket, melyek beszélni tudtak. Mi minden volt e szavakban: *Nini! Auguste!* Mennyi megnyilatkoztatás! Rohan herczeget csakugyan Augustenek hívták. Nyilvánvaló volt, hogy Albertine asszony a legelőkelőbb körökhöz tartozott, merthogy ismerte Rohan herczeget, sőt maga is igen nagy rangban lehetett, miután ily családiasan szólt egy ily nagy úrról, összeköttetésben, talán rokonságban volt vele, de mindenesetre igen közelről ismerte, miután a keresztnevét is tudja.

Két nagyon szigorú herczegné, Choiseul és Sérent herczegné gyakran ellátogatott a zárdába, hova bizonyára a *magnates mulieres* előjogainál fogva volt szabad bejárásuk és a hol nagy félelmet okoztak a növendékek között. Valahányszor a két öreg hölgy elhaladt előttük, az összes szegény kis leányok remegtek és lesütötték a szemüket.

Rohan herczeg egyébként tudtán kívül nagyon magára vonta a növendékek képzelmét. Akkoriban nevezték ki, addig is, a míg püspök lesz, a párisi érsek fővikáriusává. Szokásaihoz tartozott, hogy gyakran eljárt misét énekelni a kis Picpus-utczai apáczák kápolnájába. A vászonfüggöny folytán senki se láthatta, de a leányok hamarosan megtanulták, hogy szelíd, kissé vékony hangjáról reáismerjenek. Azelőtt muskétás volt; azt beszélték, hogy igen kaczér, szép gesztenyeszínű haját gondosan fésülte, gyönyörű habos selyem öve van és talárja a képzelhető legelegánsabb szabású. Erősen foglalkoztatta e tizenhatéves képzelmeket.

Kívülről semmiféle zaj se hatolt be a kolostorba. Mindazonáltal volt egy esztendő, a mikor behallatszott

egy fuvola hangja. Nagy esemény volt és az akkori növendékek még most is emlékeznek reá.

E fuvolán a szomszédságban játszott valaki. Mindig ugyanazt az egy dalt játszotta, egy ma már nagyon régi dalt: *Jer, Zetulbe, lelkemben trónod vár,* — még pedig naponta kétszer-háromszor. A leányok órákig lesték, hogy hallhassák, a szavazó anyák magukon kívül voltak, az agyvelők dolgoztak, a büntetések záporeső-ként hullottak. Ez így tartott több hónapon át. Valamennyi növendék többé-kevésbbé szerelmes volt az ismeretlen zenészbe. Mindegyik arról álmodozott, hogy ő Zetulbe. A fuvolaszó a Droit-Mur-utcza felől hangzott; a leányok mindent odaadtak, mindent megkoczkáztattak volna, hogy láthassák, hogy megpillanthassák a „fiatalembert", a ki oly gyönyörűen játszott a fuvolán és a ki, a nélkül, hogy sejtelme lett volna róla, ezzel együtt mind e lelkeken is játszott. Voltak, a kik egy mellékajtón kilopództak és felmásztak a Droit-Mur-utcza felé a harmadik emeletre, hogy a szelelő lyukakon át láthassanak valamit. Lehetetlen. Egyikök annyira ment, hogy feje felett kidugta karját a rácson és meglobogtatta fehér zsebkendőjét. Ketten még merészebbek voltak. Módját ejtették, hogy felmászszanak a tetőre, koczkára tették életüket és végre sikerült meglátniok a „fiatalembert". Egy tönkrement vak és öreg emigrált nemes volt, a ki unalomból fuvolázott padlásszobájában.

VI.

A kis kolostor.

A kis Picpus-utczai körülfalazott területen három, teljesen külön épület állott: a nagy kolostor, melyben az apáczák laktak; a pensionatus, melyben a növendékek voltak elhelyezve és végre az az épület, melyet kis kolostornak neveztek. Ez kerttel ellátott épülettömb volt, melyben mindenféle szerzetbeli öreg apáczák laktak együtt, maradékai régi zárdáknak, melyeket a forradalom alatt leromboltak; tarka keveréke fekete, szürke és fehér apáczaköntösöknek mindenféle rendből és min-

denféle változatban; olyasvalami, a mit, ha szabadna e két szót párosítani, harlekin-zárdának lehetne nevezni.

A császárság felvirradásakor e szegény szerteszórt és otthontalan apáczák engedélyt kaptak, hogy idegyűljenek a bernátos-benczések védszárnyai alá. A kormány valami kis nyugdíjat is adott nekik és a kis Picpus-utczai apáczák örömmel fogadták be őket. Furcsa keverék volt. Mindegyik a saját rendjének szabályait követte. A növendékeknek, mint fő szórakozást, néha megengedték, hogy meglátogassák őket; innen van, hogy ez ifjú elmék többek között megőrizték Szent Basilia nővér, Szent Scholasztica nővér és Jakab nővér emlékét is.

E menekültek egyike csaknem otthon érezhette magát. A Sainte-Aure rend apáczája volt, az egyetlen, a ki e szerzet tagjai közül még életben volt. A Sainte-Aure-szerzet a tizennyolczadik század elején ugyanabban a kis Picpus-utczai házban volt elhelyezve, a mely később a Verga Márton szabályzatát követő apáczáké lett. E szent leány, a ki nagyon is szegény volt, semhogy rendjének pompás ruháját — fehér köntös, skarlátpiros scapulare — viselhette volna, egy kis bábut öltöztetett fel így, melyet nagy kedvteléssel mutogatott és a melyet halálakor a kolostornak hagyományozott. 1824-ben e rendből már csak egy apácza maradt; ma már csak egy bábu van belőle.

E jámbor apáczákon kívül néhány világi öreg asszony is engedelmet kapott a főnöknőtől, hogy, mint Albertine asszony, a kis kolostorban élhessenek. Ezek közé tartozott Beaufort d' Hautpoul asszony és Dufresne marquisné. Egy harmadik csupán arról volt ismeretes a zárdában, hogy rettenetes lármával szokta az orrát kifujni. A növendékek Zenebona asszonynak nevezték.

1820 vagy 1821 körül Genlis asszony, a ki akkoriban egy kis *L'Intrépide* czímű folyóiratot szerkesztett, felvételt kért, hogy mint lakó, szintén bejuthasson a kis Picpus-zárdába. Az orléansi herczeg támogatta kérését. Nagy riadalom támadt a kasban; a szavazó anyák remegtek. Genlis asszony valaha regényeket írt. De kijelentette, hogy ő maga utálja ezeket legjobban és aztán meg eljutott szilaj hitbuzgóságának stadiumába. Isten

és a herczeg segítségével sikerült is bejutnia a kolostorba. Hat-nyolcz hónap mulva aztán odább állt, azt hozván fel okul, hogy a kertben nincs árnyék. Az apáczák el voltak ragadtatva. Noha már nagyon öreg volt, még mindig hárfázott és pedig nagyon jól.

Távoztakor azonban gondoskodott, hogy ottlétének nyoma maradjon czellájában. Genlis asszony babonás volt és járatos a latin nyelvben. E kettő eléggé határozott képet ad róla. Czellájában egy kis szekrényben, melyben ezüstneműjét és ékszereit tartotta, néhány év előtt még látni lehetett felragasztva a következő öt verssort, melyet sajátkezűleg írt vörös tintával sárga papirosra és a melynek véleménye szerint az a jó tulajdonsága van, hogy elijeszti a tolvajokat:

Imparibus meritis pendent tria corpora ramis;
Dismas et Gesmas, media est divina potestas;
Alta petit Dismas, infelix, infima Gesmas.
Nos et res nostras conservet summa potestas.
Hos versus dicas, ne tu furto tua perdas.

E hatodik századbeli latinsággal írott verssorok újra felszinre vetik a kérdést, vajjon a kalváriai két gonosztevőt, mint a hogy általában hiszik, Dimas-nak és Gestasnak hívták-e, vagy pedig Dismasnak és Gesmasnak? Ez utóbbi írásmód méltán zokon eshetett Gestas vicomtenak, a ki a múlt században azt vallotta, hogy a gonosz latortól származik. Egyébiránt a hasznos tulajdonság, mely állítólag ezekhez a verssorokhoz fűződik, az ispotályos apáczák szerzetében kötelező hitczikkely.

A zárda temploma, mely úgy volt építve, hogy ékként választotta el a nagy kolostort a nevelőintézettől, természetesen közös volt a nagy kolostorral, a nevelőintézettel és a kis kolostorral. Egy utczára nyíló kis ajtón át a közönség is bejöhetett. Mindez azonban úgy volt elrendezve, hogy a zárdának egyetlen lakója se láthatott egy idegen arczot se. Képzeljenek oly templomot, melynek chórusát valami gigászi kéz megragadta és úgy elhajlította, hogy nem, mint más templomokban, a hajónak az oltáron túl való folytatódása, hanem a miséző pap jobbkeze felől eső homályos terem vagy pincze lett be-

lőle; képzeljék el, hogy ezt a termet, mint már említettük, hat láb magas függöny zárja el; csoportosítsák e függöny mögötti homályban fapadokba jobbról az apáczákat, balról a növendékeket, hátul a novicziákat és akkor fogalmuk lesz róla, hogy miként vettek részt a kis Picpus-utczai apáczák az istentiszteletben. Ezt a barlangot, melyet chórusnak neveztek, folyosó kötötte össze a kolostorral. A templom a kert felől kapta a világosságot. Ha az apáczák olyan istentiszteleten vettek részt, melyen szabályzatuk értelmében hallgatniok kellett, a közönség csak az ülések fel- és lecsapódásáról vette észre jelenlétüket.

VII.

Árnyképek a homályból.

Abban a hat évben, mely 1819-től 1825-ig terjedt, Blemeur kisasszony, szerzetbeli nevén: Innocentia anya volt a Kis-Picpus főnöknője. Annak a Blemeur Margitnak a családjából származott, a ki *A Szent Benedek-rendű szentek élete*-t írta. Az első három év leteltével újra megválasztották. Mintegy hatvan esztendős, alacsony, kövér nő volt, „olyan hangon énekelt, mint a repedt fazék", — mondja a levél, melyet már idéztünk. Egyébiránt igen derék teremtés volt, az egyetlen jókedvű természet a zárdában és éppen ezért bálványozták.

Innocentia anya reávallott ősére, az életíró Margitra. Művelt, tanult, tudós nő volt, jártas és illetékes a történelemben, otthonos a latin nyelvben, képzett a görögben, telítve a héber nyelvvel és inkább benczés, mint apácza.

A másodfőnöknő egy öreg és csaknem vak spanyol apácza volt: Cineres anya.

A *szavazók* közül legtöbbet számítottak: Sainte-Honorine anya, a kincstárnoknő; Gertrud anya, a növendékek első felügyelőnője; Sainte-Ange anya, második felügyelőnő; Annonciation anya, sekrestyésnő; Augustin anya, betegápolónő, az egyetlen az egész zárdában, a ki gonosz hajlamú volt; továbbá Sainte-Mechtilde anya

(Gauvain kisasszony), a ki még egészen fiatal volt és nagyon szépen énekelt; Des Anges anya (Drouet kisasszony), a ki azelőtt a Filles-Dieu és a Trésor kolostorokban volt, Gisors és Magny között; Szent József anya (De Cogolludo kisaszszony); Sainte-Adélaïde anya (D'Auverney kisasszony); Misericordia anya (De Cifuentes kisasszony, a ki nem tudott ellenállani az önsanyargatásnak); Compassion anya (De la Miltière kisasszony, nagyon gazdag nő, a kit a szabályok ellenére hatvanéves korában vettek fel a szerzetbe); Providentia anya (De Laudinière kisasszony); Présentation anya (De Siguenza kisasszony), a ki 1847-ben főnöknő lett, végre Sainte-Céligne anya (Ceracchi szobrász nővére) és Sainte-Chantal anya (De Suzon kisasszony), a kik mindketten megőrültek.

A legcsinosabbak között volt egy bájos, huszonhárom éves leány, ki a Bourbon-szigetről Roze lovag családjából származott és a kit a világban Roze kisasszonynak hívtak volna, míg a kolostorban Assomption anya volt a neve.

Sainte-Mechtilde anya, a ki az ének és a kar ellátásával volt megbízva, szívesen használta fel e czélra a növendékeket is. Rendszerint egy teljes hangsort választott ki, hét leányt tíztől-tizenhat évig, a kiknek kor szerint egymás mellé sorakozva, állva kellett énekelniök. Olyan látvány volt ez, mint valami leányokból álló orgonasíp-sor, valami eleven Pan-síp, mely angyalokból volt összeállítva.

A még fel nem avatottak közül a növendékek legjobban szerették Szent Euphrasia nővért, Szent Margit nővért, Szent Mártha nővért, ki még egész gyermek volt és Szent Mihály nővért, kinek hosszú orra megnevettette őket.

Mindezek a nők nyájasak voltak az összes gyermekekhez. Az apáczák csak önmagukhoz voltak szigorúak. Csak a nevelő-intézetben fűtöttek és a táplálék, a mit a növendékek kaptak, ahhoz képest, a mit a kolostorbelieknek főztek, szinte válogatottan jó volt. E mellett mindenre kiterjedő gondoskodás. Csupán, ha egy

gyermek találkozott egy apáczával és megszólította, az apácza nem felelt.

A hallgatás e szabálya azt eredményezte, hogy a hang az egész zárdában az emberi teremtésekről az élettelen tárgyakra szállt át. Hol a templom harangja szólalt meg, hol pedig a kertész csengetyűje. Egy éleshangú csengő, mely a kapusnő mellett volt elhelyezve és a melyet az egész házban lehetett hallani, mint valami hangzó távirat, különböző csengetésekkel jelezte az anyagi élet minden teendőjét és szükség esetén a társalgóba szólította a háznak ezt vagy azt a lakóját. Mindenkinek és minden dolognak megvolt a maga külön csengetése. A főnöknőnek egy és egy csöngetés szólt; a másodfőnöknőnek egy és kettő. Hat és öt csengés a tanterembe szólította a növendékeket, úgy, hogy ezek nem is mondták másként, mint: hat-ötre menni. Négy-négy Genlis asszonynak volt a csengetése. Ezt nagyon gyakran lehetett hallani. Tíz és kilencz csengetés mindig valami nagy eseményt jelentett. Ilyenkor kinyitották a *zárda-ajtót,* mely egy nagy záváros vasajtó volt és a mely csak az érsek előtt fordult meg sarkaiban.

Kivüle és a kertészen kívül, mint már mondtuk, egy férfi se léphetett a kolostorba. A növendékek mindazonáltal még két másikat is láthattak. Az egyik volt a csúf és öreg Banès abbé, az alamizsnás, a kit a chórusból a rácson át pillantottak meg, a másik: Ansiaux úr, a rajztanító, a kit a levél, melyből már idéztünk néhány sort, *Anciot úr*-nak nevez és *borzalmas vén púpos*-nak mond.

Láthatjuk, hogy az összes férfiak jól ki voltak választva.

Ilyen volt ez a különös ház.

VIII.

Post corda lapides.

Az erkölcsi arczulat e vázolása után nem lesz felesleges, ha néhány szóban jelezzük a kolostor physikai képét is. Az olvasónak erről már eddig is van némi fogalma.

A Kis-Picpus-Saint-Antoine zárda majdnem egészen elfoglalta azt a nagy négyszöget, melyet a Polonceau-, a Droit-Mur-, a Kis Picpus- és a most már eltűnt, de a régi térképeken Aumarais-utczának nevezett utczák kereszteződése alkotott. A kolostor kertből és több épületből állott. A főépület egészben véve két egymástól különböző háznak volt az összeépítése, a mely madártávlatból nézve, meglehetősen hasonlított valamely a földre festett akasztófához. Az akasztófa hosszabbik karja a Droit-Mur-utczának azt a részét foglalta el, mely a Kis Picpus-utczától a Polonceau-utczáig terjedt; a rövidebb kar magas, szürke, szigorú képű, rácsos homlokzat volt, mely a kis Picpus-utczára nézett. Ennek a végin volt a 62-es számú kapu. Az épületrész közepe, mely el volt lepve pókhálóval és a mely nem nyílt meg máskor, mint vasárnaponként egy-két órára, valamint ama ritka alkalmakkor, a midőn egy-egy apácza koporsója hagyta oda a kolostort. Ez volt a templom nyilvános bejárója. Az akasztófa könyöke egy négyszögletes terem volt, mely kamrául szolgált. A hosszabb karban voltak a szavazó anyák, a nővérek és a novicziák czellái; a rövidebben a konyhahelyiségek, az ebédlő, az íves folyosó és a templom. A 62-es számú kapu és az Aumarais-utcza szeglete között volt a nevelő-intézet, melyet kívülről nem lehetett látni. A négyszög többi részét a kert foglalta el, melynek szintje jóval alacsonyabb volt, mint a Polonceau-utczáé, a minél fogva aztán a falak belül jelentékenyen magasabbak voltak, mint kívül. A kissé domborodó kert közepén, halom tetején, egy szép, kúpformájú, csúcsos fenyő állott, melytől, mint valami pajzs gombjától, négy nagy fasor indult ki, melyeket kettő-kettő között párosával vonuló nyolcz kisebb fasor kötött össze, úgy, hogy ha a kert körkörös lett volna, a fasorok rajza kerékre fektetett keresztet tüntetett volna fel. Az útak, melyek mind a szabálytalan vonalú kertfalakig értek, nem voltak egyenlő hosszúak. Ribizkebokrokkal voltak szegélyezve. A háttérben egy nyárfasor látszott, mely a régi zárda romjaitól, melyek a Droit-Mur-utcza sarkán voltak, a kis zárdáig vezetett, mely az Aumarais-utcza sarkán állott. A kis zárda előtt volt az úgynevezett kis kert. Ve-

gyünk ehhez még egy udvart, egy csomó különböző kimeg beszögellést, a mit a belső épületek formáltak, börtönialakat, továbbá kilátásként és szomszédságként hosszú sor fekete háztetőt, mely a Polonceau-utcza túlsó oldaláról látszott és teljes fogalmunk lesz róla, hogy milyen volt ötven év előtt a Kis Picpus-utczai bernátosok zárdája. E szent házat éppen azon a helyen építették, mely a tizennegyediktől a tizenhatodik századig híres lapdajáték-tér volt és a melyet *a tizenegyezer ördög lapda-helyé*-nek neveztek.

Mindezek az utczák egyébként a legrégiebbek közé tartoznak Párisban. A Droit-Mur- és az Aumarais-utcza nevek igen régiek; az utczák, melyek e neveket viselik, még régebbiek. Az Aumarais-utczát Maugout-utczának hívták, a Droit-Mur-utczának pedig Rózsabokor-utcza volt a neve, mert Isten kinyiladoztatta a virágokat, még mielőtt az ember kifaragta volna a köveket.

IX.

Egy század a mellkendő alatt.

Minthogy benne vagyunk a részletekben, hogy milyen volt egykor a Kis Picpus-utczai zárda és miután ablakot mertünk nyitni erre a titkolódzó menhelyre, engedjen meg az olvasó még egy kis kitérést, mely tulajdonképpen nem tartozik ugyan e könyvhöz, de jellemző és figyelmet érdemel, a mennyiben mutatja, hogy a kolostornak is vannak eredeti alakjai.

A kis zárdában volt egy százéves apácza, a ki a fontevraulti apátságból került oda. A forradalom előtt egy ideig kint élt az úri világban. Sokat beszélt Miromesnil úrról, a ki XVI. Lajos alatt pecsétőr volt és egy bizonyos Duplat elnök feleségéről, a kivel sokat közlekedett. Az volt legfőbb élvezete és hiúsága, hogy e két nevet minden alkalommal belekeverte a beszédbe. Csodákat mesélt a fontervaulti apátságról, hogy olyan volt, mint valami város és hogy valóságos utczák voltak benne.

Picardiai tájszólással beszélt, a mi nagyon mulattatta a növendékeket. Minden évben ünnepélyesen meg-

újította fogadalmát és ilyenkor így beszélt a papnak: Szent Ferencz uram megesküdött Szent Eusebius uramnak, Szent Eusebius uram megesküdött Szent Procopius uramnak stb. stb., én is megesküszöm önnek, atyám. — A növendékek kaczagtak a fátyol alatt, édes, elfojtott kis kaczagások hallatszottak, melyek a szavazó anyákkal összeránczoltatták szemöldökeiket.

Máskor meg történeteket mesélt el a százesztendős apácza. Azt mondta, hogy *fiatalkorában a bernátos apáczák nem igen engedtek a testőröknek.* Egy század beszélt belőle, de a XVIII. század. Elmondta a champagnei és burgundi szokást, mely a négyféle borral a forradalom előtt divatozott. Ha valamely főrangú személyiség, marsal, herczeg vagy pair átutaztában érintette Champagne vagy Burgundia valamelyik városát, a hatóság tisztelgésre járult eléje és négy ezüst serleget nyujtott neki, melyek mindegyike más borral volt megtöltve. Az első serlegen ez volt a felírás: *majombor;* a másodikon: *oroszlánbor;* a harmadikon: *ürübor;* a negyediken: *disznóbor.* E négy felírás a négy fokot jelezte, melyen a részeg ember átmegy: az első mámort, mely fölvidít; a másodikat, mely felizgat; a harmadikat, mely elbutít és végül az utolsót, mely állatiassá tesz.

Egy szekrényben, zár alatt, valami titokzatos tárgyat tartott, melyhez nagyon ragaszkodott. A fontevraulti rendszabályzat nem tiltotta az ilyesmit. Az öreg nő nem mutatta e tárgyat senkinek se. Bezárkózott szobájába, a mit rendjének szabályai szintén megengedtek neki és így rejtőzve szemlélgette. Ha lépteket hallott a folyosón, oly gyorsan, a hogy öreg kezeivel csak tudta, bezárta a szekrényt. Mihelyt valaki ezt a dolgot hozta szóba, ő, a ki egyébként oly szívesen beszélt, rögtön elhallgatott. A legkíváncsiabbak is kudarczot vallottak hallgatásával szemben és makacssága ellenállt a legkitartóbb ostromnak is. Mindenki, a ki unatkozott vagy dolog nélkül volt, erről beszélt a zárdában. Mi lehetett ez a drága és titkos dolog, mely a százéves nő kincse volt? Bizonyára valami szent könyv. Vagy ritka olvasó? Kétségtelen hitelességű ereklye? A találgatásnak nem volt se vége, se hossza. Mikor a szegény öreg nő meghalt,

odarohantak a szekrényhez, talán gyorsabban, semmint illett volna és kinyitották. Háromszorosan letakarva, mintha valami megszentelt kehely volna, megtalálták a titkolt tárgyat. Faëzai porczellántál volt, rajta tovaröppenő ámorkák, a kiket óriási fecskendővel felszerelt gyógyszerész-fiúk kergettek. A hajsza bővelkedik arczfintorokban és kómikus testtartásokban. Az egyik bájos kis ámorban már benne is van a fecskendő. Védekezik, csapkod a szárnyaival és még próbál tovább repülni, de a fecskendező már sátáni nevetéssel nézi. Az egésznek az értelme: a kólika győzedelmeskedik a szerelmen. Ez az egyébként igen érdekes tál, mely talán abban a szerencsében is részesült, hogy Molière valamely ötletét sugalmazta, 1845 szeptemberében még megvolt; a Beaumarchais-boulevard egyik zsibárusa árulgatta.

A derék öreg nő semmiféle külvilági látogatót se akart fogadni, *mert,* mint mondá, *a társalgó helyiség nagyon szomorú.*

X.

Az örök imádás eredete.

Egyébiránt ez a majdnem síri képű társalgószoba, melyről megkíséreltük, hogy fogalmat adjunk, merőben a Kis Picpus-utczai kolostor sajátossága volt, melynek nem minden kolostorban felelt meg ugyanilyen szigorúság. Így például a Temple-utczai zárdában, — igaz, hogy ez más rendé volt, — a társalgóban a fekete fatáblákat barna függönyök pótolták és maga a társalgó terem padlózott szalon volt, melynek ablakait fehér mousseline körítette és a melynek falai megtűrtek mindenféle képeket, így egy benczés apácza elfátyolozatlan arczképét, virágfestményeket, sőt egy török fejet is.

E Temple-utczai kolostor udvarában állt az az indiai gesztenyefaj, melyet legszebbnek és legnagyobbnak tartottak egész Francziaországban és a melyről a XVIII. század úri népe között az a beszéd járta, hogy *a királyság valamennyi gesztenyefájának az apja.*

Mint már említettük, a Temple-utczai kolostorban

az örök imádáshoz czímzett benczés apáczák laktak, a kik azonban más benczések voltak, mint a Verga Márton szabályzatát követők. Amazok rendje nem nagyon régi és alig idősebb kétszáz évnél. 1649-ben néhány napi időközben kétszer megsértették Párisban az oltári szentséget, először a Sainte-Sulpice, azután a Saint-Jean-en-Grève templomban, a mely iszonyú és ritka szentségtörés az egész várost fölizgatta. A saint-germain-des-prési fővicárius prior ünnepélyes körmenetet rendelt el, melyben részt vett az egész papság és a melyet a pápai nunczius vezetett. Két derék hölgy: Boucs marquisné és Châteauvieux grófné azonban ezzel a kiengeszteléssel még nem volt megelégedve. A sértést, mely „a legfelségesebb oltári szentség"-et érte, bár múló volt, e két szent lélek csak nem tudta feledni és úgy vélték, hogy az mással nem is tehető jóvá, mint „örök imádás"-sal valamely apáczakolostorban. Mindketten — az egyik 1652-ben, a másik 1653-ban — jelentékeny összeget adományoztak az oltári szentségről nevezett benczés szerzet egyik apáczájának, Bar Katalinnak, azzal a kegyes czéllal, hogy alapítson vele benczés zárdát. Az első engedélyt az alapításra Metz úr, saint-germaini apát adta meg Katalin testvérnek, „azzal a kikötéssel, hogy csak oly leányokat szabad fölvenni, a kik háromszáz livres évjáradékkal vagy ennek megfelelő hatezer livres tőkével rendelkeznek." A saint-germaini apát után a király aláírta a megerősítő okiratot és 1654-ben az engedély-levelet s a királyi megerősítést a számvevőszék is meg a parlament is iktatta.

Ez az eredete és törvényes jogalapja az oltári szentség örök imádásáról elnevezett párisi benczés apáczarendnek. Első kolostorát Boucs marquisné és Châteauvieux grófné építtették a Cassette-utczában.

E rend, mint már tudjuk, a legkevésbbé se olvadt össze a Cîteauxhoz tartozó benczésapáczákkal. A saint-germain-des-prési apát fenhatósága alatt állt, épp úgy, mint a hogy a sacré-coeur apáczák a jezsuiták generalitásától, az irgalmas nénék pedig a lazaristák generálisától függnek.

Ugyanígy különbözött a Kis Picpus-utczai bernátos

apáczáktól is, a kiknek otthonát az imént rajzoltuk le. VII. Sándor pápa 1657-ben külön brevevel jogosította fel a Kis Picpus-utczai bernátos apáczákat, hogy ugyanúgy gyakorolhatják az örök imádást, mint az oltári szentségről nevezett benczésapáczák. Mindamellett azonban a két rend elkülönítve maradt.

XI.

A Kis-Picpus vége.

A restauratio kezdetével a Kis-Picpus-zárda hanyatlani kezdett; osztozott a rend általános sorsában, a melylyel a tizennyolczadik század után, mint a többi egyházi rend, ez is elmúlóban van. A szemlélődés, épp úgy, mint az imádkozás, szükséglete az emberiségnek; de, mint minden, a mit a forradalom érintett, ez is át fog alakulni és miután eddig gátlója volt, ezentúl elősegítője lesz a társadalmi haladásnak.

A Kis Picpus-utczai kolostor rohamosan néptelenedett. 1840-ben már nem volt kis-zárda, már nem volt nevelőintézet. Már nem voltak öreg nők, se ifjú leányok, amazok meghaltak, emezek elszálltak. *Volaverunt.*

Az örök imádás szabályzata oly szigorú, hogy elijeszt; az avatandók meghátrálnak, a rend nem egészíti ki magát. 1845-ben hébe-korba még akad egy-egy világi nővér; de felszentelt apácza már nem. Negyven évvel ezelőtt az apáczák közel százan voltak; tizenöt évvel ezelőtt már csak huszonnyolczan voltak. Hányan vannak ma? 1847-ben fiatal főnöknője volt a zárdának, a mi annak a jele, hogy a kör, melyből választani lehet, szűkül. Ez a főnöknő még nem volt negyvenéves sem. Abban a mértékben, a hogy a szám csökken, növekszik a fáradalom; mindenkinek terhesebb lesz a szolgálata; már látják közeledni a pillanatot, mikor csak tizenkét fájó és meggörnyedt váll lesz, mely Szent Benedek súlyos szabályait viselje. A teher nem alkuszik és akár kevesen vannak hozzája, akár sokan, ugyanaz marad. Nyom és eltipor. Megüli az apáczákat. A mikor e könyv szerzője még Párisban lakott, ketten haltak meg. Az egyik huszonötéves volt, a másik huszonhárom. Ez utóbbi elmondhatná, a

mit Alpinula Julia: *Hic jaceo. Vixi annos viginti et tres.* E hanyatlás következtében történt, hogy a kolostor lemondott a leánynevelésről.

Nem haladhattunk el e rendkívüli, ismeretlen, homályos ház mellett a nélkül, hogy be ne léptünk és be ne vezettük volna azokat, a kik követnek bennünket és a kik — némelyeknek talán a hasznára — hallgatják elbeszélésünket Valjean János melancholikus történetéről. Behatoltunk azokkal a régi szokásokkal teljes körbe, melyek ma oly újaknak látszanak. Ez az elzárt kert. *Hortus conclusus.* Részletesen, de tisztelettel szóltunk e különös helyről, legalább annyiban, a mennyiben a tisztelet megfér a részletességgel. Nem értünk meg mindent; de nem is gyalázunk semmit. Egyaránt távol vagyunk de Maistre József hozsannájától, melylyel a bakót is felmagasztosítja és Voltaire nevelésétől, mely a feszületet is kigúnyolja.

Egyébiránt, mellékesen megjegyezve, logikátlanság Voltairetől, mert Voltaire épp úgy védelmébe fogta volna Jézust, mint a hogy védelmezte Calast. És különben is, mit tüntet fel a feszület még azoknak is, a kik tagadják az emberfeletti megtestesüléseket? A bölcs meggyilkoltatását.

A tizenkilenczedik században a vallási eszme válságon megy át. Bizonyos dolgok feledésbe merülnek és helyesen, feltéve, hogy helyettök másokat tanulnak meg. Az emberi szívben nem lehet ür. Történnek bizonyos lebontások és jó, hogy történnek, de azzal a kikötéssel, hogy új építés következik reájuk.

Addig is, tanulmányozzuk a dolgokat, melyek már nincsenek. Szükséges ismerni őket, már csak azért is, hogy kikerülhessük őket. A mult utánzatai álnevet szoktak felvenni és a jövőnek nevezik magukat. E kísértet, a mult, hajlik az útlevélhamisításra. Legyünk résen. Ne bízzunk benne. A multnak babona az arcza és álszenteskedés az álarcza. Mutassuk meg ezt az arczot és tépjük le az álarczot.

A mi a kolostorokat illeti, bonyodalmas a kérdés. Kérdése egyfelől a czivilizácziónak, mely elitéli őket, másfelől a szabadságnak, mely pártjukra kel.

HETEDIK KÖNYV.

Zárjelben.

I.

A kolostor eszméje.

E könyv dráma, melynek első személye a végtelenség.

Az ember a második.

Így lévén, miután utunkba akadt egy kolostor, beléptünk. Miért? Mert a kolostor, mely keleten épp úgy megtalálható, mint nyugaton, az ókorban épp úgy, mint a jelenben, a pogányságban, a buddhistáknál, a mohamedánoknál épp úgy, mint a keresztyénségben, egyike azoknak az optikai műszereknek, melyeken át az ember a végtelenbe tekint.

Nincs itt helyén, hogy mértéken túl fejtegessünk bizonyos eszméket; azonban, noha teljességgel fentartjuk kifogásainkat, ellenvetéseinket, sőt megbotránkozásainkat is, ki kell mondanunk, hogy valahányszor — a jól vagy rosszul értelmezett — végtelenségre bukkanunk az emberben, mindig tisztelet fog el bennünket. A zsinagógában, mint a mecsetben, a pagodában vagy a wigwamban van valami visszataszító, melyet utálunk és valami fenséges, melyet imádunk. Mily szemlélet nyílik itt az elmének és mily feneketlen álmadozás! Az Isten visszfénye az emberiség tengerén.

II.

A kolostor mint történeti tény.

A történelem, meg az ész és az igazság szempontjából a szerzetesség megérett a sujtoló ítéletre.

A kolostorok, ha valamely nemzetnél nagyszámúvá szaporodnak, megannyi csomót alkotnak, a mivel gátolják a társadalmi vérkeringést, központjai a henyélésnek, holott dolgos központokra volna szükség. A szerzetes

társulatok olyanok a társadalomban, mint a fagyöngy a tölgyfán, a szemölcs az emberi testen. Jóllétük és kövérségük az ország elszegényedése. A szerzetesség, miután jó volt a czivilizáczió kezdetén és hasznosan segített a szellemivel mérsékelni a durvaságot, káros hatású a népek férfikorában. Emellett, mikor kötelékei meglazulnak és megkezdi felbomlásának korszakát, minthogy még akkor is folytatja a példaadást, mindazok az okok, melyek tisztaságának korszakában hasznossá tették, most károssá bélyegzik.

A zárdaéletnek elmult az ideje. A kolostorok előnyösek voltak a modern czivilizáczió kezdeti nevelésére, de feszélyezték a növekedését és ártottak a kifejlődésének. Úgy is, mint intézmények, úgy is, mint az ember formálásának eszközei, a zárdák, miután a tizedik században jók voltak, a tizenötödikben vitathatókká, a tizenkilenczedikben pedig elvetendőkké lettek. A szerzetes-járvány csaknem csontig rágott két csodálatraméltó nemzetet, az olaszt és a spanyolt, a melyek közül az egyik századokon át a világossága, a másik a ragyogása volt Európának és ma is e két híres nép csak 1789 egészséges és üdvös gyógymódjának köszönheti, hogy kezd felépülni.

A zárda, főként a régi apácza-zárda, a hogy Olaszországban, Ausztriában, Spanyolországban még e század küszöbén is mutatkozik, a középkor egyik legkomorabb alkotása. A kolostor, ez a kolostor, kereszteződése a borzalmaknak. A tulajdonképeni katholikus kolostor telítve van a halál fekete ragyogásával.

Különösen gyászos a spanyol kolostor. A homályban, ködös boltozatok alatt, az árnyéktól sejtelmessé vált dómokban óriási, tömör oltárok nyúlnak fel, oly magasak, akár a székesegyházak; lánczokon roppant nagy fehér feszületek lógnak a sötétben; ébenfakereszteken elefántcsontból faragott meztelen, nemcsak véres, hanem vérző Krisztusok látszanak, ijesztők és nagyszerűek, könyökükön kilátszik a csont, térdükön a lehántott bőr, sebeikből a hús, fejükön ezüst töviskoszorú, kezük aranyszegekkel átverve, homlokukon rubintból való vércseppek, szemükben gyémántkönny. A gyémántok és a

rubintkövek nedveseknek tűnnek fel és lent a homályban sírásra fakasztják a lefátyolozott teremtéseket, kiknek ágyékát felszakgatta a cilicium és vashegyű korbács, mellöket összeszorította a fűzvessző, térdeiket feltörte az imádkozás, — nők, a kik jegyeseknek, kísértetek, a kik angyaloknak hiszik magukat. Vajjon gondolkodnak-e? Nem. Akarnak-e? Nem. Szeretnek-e? Nem. Élnek-e? Nem. Idegeik csonttá keményedtek; csontjaik kővé váltak. Fátyoluk éjszakából van szőve. Lehelletök a fátyol alatt mintegy a halál tragikus lélegzése. Az apátnő, holttetemszerű jelenség, megáldja és rettenti őket. A szeplőtlenség ez teljes zordonságában. Ilyenek Spanyolország régi zárdái. Szörnyű ájtatosság leplei; szűzek barlangjai; vérfagyasztó helyek.

A katholikus Spanyolország rómaibb volt magánál Rómánál. A spanyol kolostor pedig maga volt a legfogalomszerűbben katholikus kolostor. A kelet érződött benne. Az érsek, az ég e kiszlar-agája zár alatt tartotta és kémekkel őriztette a lelkek e szerálját, mely Isten számára volt fentartva. Az apácza volt az odaliszk; a pap az eunuch. A kegyencznők álmukban érezték, hogy ők a választottak és hogy birják Krisztust. Éjszaka a szép, meztelen fiatalember leszállt a keresztről és elragadtatással töltötte meg a czellát. Magas falak őrizték minden eleven szóiakozástól a mystikus szultánát, a kinek a megfeszített Krisztus volt a szultánja. Minden kifelé vetett pillantás már hűtlenség volt. Az *in pace* helyettesítette a bőrzsákot. A mit keleten a tengerbe dobtak, azt nyugaton a földbe vetették. A nők itt is, ott is karjaikat tördelték; ott a hullám, itt a sír tárult fel előttük; ott a fulladás, itt a temetés. Borzalmas párhuzamosság.

Ma a mult védői, nem tagadhatván a dolgokat, arra az álláspontra helyezkednek, hogy mosolyognak rajtuk. Valami kényelmes és különös eljárást hoztak divatba, hogy elfojtsák a történelem tanításait, megcsonkítsák a bölcsészet magyarázatait és kijátszszák az összes feszélyező tényeket és az összes komor kérdéseket. *Szónoki théma,* — mondják az ügyesek. Szónoklások, — ismétlik az együgyűek. Jean Jacques csak declamál; Diderot

declamál; Voltaire, mikor Calasról, Labarreról és Sirvenről beszél, mind csak declamál. Nem tudom ki, legutóbb reájött, hogy Tacitus is csak declamál, hogy Nero áldozat és hogy „szegény Holophernes“ határozottan részvétet érdemel.

A tényeket aznban nehéz elcsavarni és makacsul megmaradnak tanúvallomásaik mellett. E könyv szerzője nyolcz mérföldnyire Brüsszeltől — egy darab középkor ez, mely mindenkinek hozzáférhető — a saját szemeivel látta a villersi apátságban egy mezőn, mely valaha a kolostor udvara volt, a feledés-gödrét és látott a Dyle partjain négy tömlöczlyukat, mely félig a föld, félig a viz alatt volt. Ugynevezett *in pace*-k voltak. E tömlöczök mindegyikében látszik még a vasajtó maradványa, továbbá a latrina és egy rostélyos szelelőlyuk, mely kívül két lábnyira van a víz színe, belől hat lábnyira a talaj felett. Kívül a fal mellett négy láb magasan folyik a víz. A talaj állandóan nedves. Az *in pace* lakójának ez a sáros föld volt a párnája. Az egyik tömlöczben nyakszorító vas maradványa áll ki a falból; egy másikban valami négyszögletes ládaféle látható, mely négy gránitlemezből van összeróva és mely nagyon is rövid, semhogy feküdni és nagyon alacsony, semhogy egyenesen állani lehetne benne. Ebbe eleven embert tettek és hegyébe kőlapot borítottak. Ez így van. Látható, tapintható. Ezek az *in pace*-k, e vasajtók, e nyakvasak, e magas szelelőlyuk, melynek színéig ér a folyóvíz, e gránitfedős köláda, mely olyan, mint valami sír, azzal a különbséggel, hogy a benne levő halott élő ember, e sártalaj, e pöczegödör, e nedvességtől csurgó falak, — micsoda declamálások!

III.

Minő feltétellel lehet tisztelni a multat.

A szerzetesség, úgy, a hogy megvolt Spanyolországban és megvan Tibetben, a czivilizáczióra nézve egy neme a tüdősorvadásnak. Megállítja az életet. Egyszerűen néptelenséget eredményez. Elzárkózás — elférfiat-

lanítás. A szerzetesség csapás volt Európában. Vegyük még ehhez az erőszakot, melyet oly gyakran követtek el a lelkiismereten, a kikényszerített fogadalmakat, a hűbériségnek a zárdára való támaszkodását, az elsőszülöttségi jogot, mely a szerzetesi életbe ürítette a család feleslegét, a kegyetlenkedéseket, melyekről az imént szóltunk, az *in pace*-ket, a lezárt ajkakat, az elfalazott lelkeket, azt a sok szerencsétlen elmét, melyet az örök fogadalom tömlöczébe csuktak, a csuha felvételét, a lelkek ez elevenen való eltemetését. Vegyük hozzá a nemzeti lealacsonyodáshoz az egyéni szenvedéseket és mindegyikünk meg fog reszketni a csuha és a fátyol, az emberi lelemény által kieszelt e két szemfedő előtt.

Mindazonáltal bizonyos pontokban és bizonyos helyeken, ellenére a bölcsészetnek, ellenére a haladásnak, a kolostori szellem megmaradt a tizenkilenczedik században is és e pillanatban az aszkétaság valami bizarr kiújulása ejti csodálkozásba a czivilizált világot. A megvénhedt intézmények fejessége, melylyel tovább is fennakarnak állani, hasonlít az avas illatszer makacsságához, melylyel hajunkat követelné, a romlott hal igényéhez, hogy egyék meg, a gyermekruha tolakodásához, hogy felnőttek is viseljék és a holttestek gyöngédségéhez, melylyel eleveneket akarnának ölelni.

— Hálátlanok! — mondja a ruha. — Takartalak benneteket, mikor rossz idő volt; miért nem akartok többé tudni se rólam? A tengerből jövök, — mondja a hal. Rózsa voltam, — mondja az illatszer. Szerettelek benneteket, — mondja a holttest. Czivilizáltalak benneteket, — mondja a kolostor.

Minderre csak egy a válasz: Valamikor.

Elhalt dolgok létének a végtelenig való meghosszabbításáról és az embereknek bebalzsamozással való kormányzásáról álmadozni, kitatarozni a roskadozó dogmákat, újra aranyozni az ereklyetartókat, újra vakolni a kolostorokat, ismét berendezni a babonákat, újra feléleszteni a fanatizmust, új fogót adni a szenteltvízhintőknek és a kardoknak, visszaállítani a szerzetességet és a militarizmust, üdvösnek vélni a társadalomra az élősdiek megszaporítását, a mult uralma alá helyezni a jelent —

vajmi különösnek tűnik fel. Pedig mindez elméleteknek vannak hitvallói. E hitvallók, a kik egyébiránt egyes emberek, igen egyszerű módszert alkalmaznak: a multat belebújtatják valami mezbe, a mit társadalmi rendnek, isteni jognak, erkölcsnek, családnak, az elődök tiszteletének, ősi tekintélynek, szent hagyománynak, legitimitásnak, vallásnak neveznek és hangosan kiáltják: — Látjátok, ehhez tartsátok magatokat, jó emberek! — Ezt a logikát már a régiek is ismerték. A jósok is ezt gyakorolták. Krétával bedörzsöltek egy fekete üszőt és azt mondták: Fehér. *Bos cretatus.*

A mi bennünket illet, helylyel-közzel tiszteljük és mindenütt kíméljük a multat, feltéve, hogy belenyugodott a meghalásba. De ha élő akar lenni, támadjuk és igyekszünk megölni.

Babona, vakhit, képmutatás, előitélet, mind a kísértetek, ha mégannyira csak kísértetek is, ragaszkodnak az élethez, ködalakjuk fogakkal és körmökkel van ellátva, egyenként kell leteríteni őket, küzdeni kell ellenök, még pedig szünet nélkül, mert az emberiség végzetéhez tartozik, hogy örök küzdelemre van itélve az árnyakkal. Az árnyat nehéz torkon ragadni és kivégezni.

Francziaországban a tizenkilenczedik század delén a kolostor olyan, mint a baglyok gyülekezete, melyek szembenéznek a nappal. Aszkétaságban virágzó kolostor 1789, 1830 és 1848 városában, Róma — Párisban: — tisztára anachronizmus. Rendes időben az anachronizmus feloldására és elenyésztetésére elég, ha kibetűztetjük vele az évszámot. De nem élünk rendes időben.

Harczoljunk.

Harczoljunk, de tegyünk különbséget. Az igazságnak sajátja, hogy soha se megy túlságba. Mi szüksége is volna a túlzásra? Van, a mit le kell rombolni és van, a mit csak meg kell világosítani és nézni. Mily erő a jóakaratú és komoly vizsgálat! Ne gyujtsunk ott lángot, a hol világosság is elég.

A tizenkilenczedik századot tekintve tehát, általában és mindenütt, Ázsiában úgy, mint Európában, Indiában úgy, mint Törökországban, ellene vagyunk az asz-

kétai elzárkózásnak. A ki zárdát mond, mocsárról beszél. Rothadásuk szemmellátható, tespedésük egészségtelen, kigőzölgésük megmérgezi és elsenyveszti a népeket; szaporodásuk egyiptomi csapás. Nem gondolhatunk iszonyodás nélkül azokra az országokra, melyekben a bonczok, fakirok, szantonok, marabutok és dervisek úgy hemzsegnek, mint a nyüzsgő kukaczok.

Mindennek az elmondása azonban érintetlenül hagyja a vallási kérdést. E kérdésnek vannak bizonyos rejtelmes, majdnem borzalmas részletei; legyen szabad gyorsan szemügyre vennünk ezeket.

IV.

A kolostor az elvek szempontjából.

Emberek egyesülnek és együtt laknak. Mely jognál fogva? A társulás jogánál fogva.

Bezárkóznak. Minő jogon? Azon a jogon, a melylyel minden embernek jogában áll, hogy kinyissa vagy becsukja ajtaját.

Nem járnak ki. Mely jognál fogva? A jövés-menés jogánál fogva, mely magában foglalja az otthonmaradás jogát.

Mit csinálnak otthon?

Halkan beszélnek; lesütik szemeiket; dolgoznak. Lemondanak a világról, a városokról, az érzékiségről, a hiúságról, a kevélységről, az érdekekről. Durva gyapot- vagy durva vászonruhát viselnek. Egyiköknek sincs bárminemű tulajdona se. Belépésekor a gazdag szegénynyé lesz. A mije van, odaadja a többieknek. A ki úgynevezett előkelő, nemesember vagy úr volt, egyenlővé lesz azzal, a ki paraszt volt. Mindegyiköknek egyforma a czellája. Valamennyien egyformán alávetik magukat a tonsurának, egyforma csuhát viselnek, ugyanabból a fekete kenyérből esznek, egyforma szalmakötegen hálnak, egyforma hamuban porladnak. Hátukon egyforma tarisznya, derekuk körül egyforma kötél. Ha az a parancs, hogy mezitláb járjanak, valamennyien mezitláb

járnak. Lehet köztük herczeg is, — a herczeg ugyanoly árnyék, mint a többi. Nincsenek czímek. Még a vezetéknevek is megszüntek. Csak keresztneveket viselnek. Mindnyájan meghajolnak a keresztnevek egyenlősége alatt. A testi család kötelékeit szétszakították és szellemi családba egyesültek. Nincsenek többé más rokonaik, mint az összes emberek. Segítik a szegényeket, ápolják a betegeket. Maguk választják ki azokat, a kiknek engedelmeskednek. Egymást testvérnek szólítják.

Az olvasó itt közbevág és felkiált: — De hiszen ez az eszményi kolostor!

Elég, hogy lehetséges legyen és már számba kell vennem.

Ez az oka, hogy a megelőző könyvben tiszteletteljes hangon beszéltem egy zárdáról. Tekinteten kívül hagyva a középkort és Ázsiát, fentartva a történelmi és politikai vizsgálatot, tisztán bölcsészeti szempontból, a harczos politika szükségletének mellőzésével és azzal a feltétellel nézve, hogy a kolostor feltétlenül önkéntes elhatározások eredménye és csak önkéntes hozzájárulásokat foglal magában, mindig bizonyos figyelmes és némely tekintetben tiszteletteljes komolysággal szemlélem a zárdai közösséget. A hol közösség van, ott község van, és a hol van község, ott van jog. A zárda e formula műve: Egyenlőség, testvériség. Mily nagyszerű a szabadság! És mily fényes színváltozás! A szabadság köztársasággá alakítja át a zárdát.

Folytassuk.

Tehát az emberek, a kik a négy fal közé zárkóznak, durva szőrruhát viselnek, egyenlők. Testvérnek szólítják egymást; helyes; de csinálnak-e még valami mást is?

Igen.

Mit?

Nézik az árnyékot, térdre hullanak és összekulcsolják kezeiket.

Mit jelent ez?

V.

Az imádság.

Imádkoznak.

Kihez?

Istenhez.

Istenhez imádkozni, mit mondanak e szavak?

Van-e valamely kívülünk levő végtelen? Vajjon ez a végtelen egy, immanens, állandó szükségképpen substantialis-e, merthogy végtelen és mert ha hiányával lenne az anyagnak, ez már korlátozása volna, — szükségképpen értelmes-e, merthogy végtelen és mert ha az értelemnek hiányával lenne, ez a hiány végessé tenné? És ez a végtelen nem ébreszti-e bennünk a lényiség eszméjét, míg magunkat csak a létiség eszméjével ruházhatjuk fel? Más szavakkal: nem a feltétlenség-e, míg mi csak viszonylagosságok vagyunk?

A kívülünk levő végtelennel együtt nincs-e bennünk is valamely végtelen? E két végtelen közűl (mily borzalmas többes szám!) nem áll-e az egyik a másik felett? Nincs-e a második végtelen — hogy úgy mondjuk — alávetve az elsőnek? Nem a tükre, visszfénye, visszhangja, azonos központú örvénye egy másik örvénynek? És vajjon értelmes-e ez a második végtelen is? Gondolkodik-e? Szeret-e? Akar-e? Ha mindkét végtelen fel van ruházva értelemmel, mindegyikökben van akaró principium és a felső végtelennek épp úgy megvan az énje, mint az alsónak. E lenti én a lélek; a magasban levő én az Isten.

A lenti végtelent gondolat útján érintkezésbe juttatni a felső végtelennel: ez az, a mit imádkozásnak neveznek.

Ne fosszuk meg semmitől az emberi elmét; az elnyomás rossz dolog. Ujjáalakításra és átalakításra van szükség. Az ember bizonyos tulajdonságai az Ismeretlen felé irányulnak: a gondolkozás, az álmadozás, az imádkozás. Az Ismeretlen akár az oczeán. Mi a lelkiismeret? Iránytű az Ismeretlenben. Gondolat, ábránd, imádság — rejtelmes és nagyszerű kisugárzások. Tiszteljük őket.

Hova mennek a lélek e fenséges sugarai? A homályba. Vagyis a világosságba.

A demokratiának az a nagysága, hogy semmit se tagad és semmit se vet el, a mi az emberiséghez tartozik. Az Ember joga mellett, ennek a szomszédságában ott van a Lélek joga.

Eltiporni a fanatizmust és tisztelni a végtelent, — ez a törvény. Ne érjük be azzal, hogy térdre hullunk a Teremtés fája alatt és bámuljuk csillagokkal telerakott óriás ágait. Kötelesség vár reánk: munkálkodni az emberi lelken, védeni a rejtelmet a csodával szemben, imádni a megfoghatatlant és elvetni a képtelent, a megmagyarázhatatlanból nem fogadni el mást, csak a szükségszerűt, egészségessé tenni a hitet, leemelni a babonát a vallásról, — tisztára hántani Istent.

VI.

Az imádság feltétlen jósága.

A mi az imádság módját illeti, minden mód jó, feltéve, hogy őszinte. Tartsuk bár megfordítva az imádságos könyvet, csak érezzük magunkat a végtelenségben.

Tudjuk, van bölcsészet, mely tagadja a végtelent. Van — kórtani osztályozás alá tartozó — oly bölcsészet is, mely tagadja a napot. Ennek a bölcsészetnek vakság a neve.

Az igazság forrásává tenni egy érzéket, melylyel nem bír: gyönyörű önteltség a vak embernek.

És csodálatos, mily kevély, felsőbbséges és sajnálkozó modorral kezeli ez a tapogatódzó bölcsészet azt a bölcsészetet, mely látja Istent. Mintha egy vakondot hallanánk, a hogy felkiált: Szegények! Sajnálom őket a napjukkal!

Tudjuk, vannak nagynevű és erőteljes atheisták. Ezek azonban, merthogy éppen erőteljességük visszavezeti őket az igazsághoz, alapjában nem nagyon bizonyosak atheista voltuk felől, náluk az egész tulajdonképpen csak a definitio kérdése és mindenesetre, ha nem hisz-

nek is Istenben, minthogy nagy elmék, a saját létükkel bizonyságot tesznek Isten létéről.

Üdvözöljük bennük a bölcsészeket, habár kérlelhetetlenül elitélendőnek minősítjük is bölcsészetüket.

Folytassuk.

Az is bámulatos, mily könnyen kielégíthetők emberek pusztán csak szavakkal. Egy északi metaphysikai iskola, mely kissé át van hatva a ködtől, azt vélte, forradalmat idéz elő az emberi értelemben azzal, hogy az Erő szót az Akarat szóval helyettesíti.

A helyett, hogy: A növény növekszik, azt mondani: A növény akar, — ez valóban termékeny gondolat volna, de csak úgy, ha hozzátennék: A mindenség akar. Miért? Mert ez következnék belőle: A növény akar, tehát van énje; a mindenség akar, tehát van Isten.

A mi bennünket illet, nekünk, a kik pedig, ellentétben ezzel az iskolával, semmit se vetünk el már eleve, a növényben lakozó akarat, a hogy ezt részben az iskola tanítja, nehezebben látszik elfogadhatónak, mint a mindenségben való akarat, melyet tagad.

Tagadni a végtelenség akaratát, vagyis Istent, ez csak a végtelenség tagadásának árán lehetséges. Ezt bebizonyítottuk.

A végtelenség tagadása egyenesen a nihilizmushoz vezet. Minden „az elme képzete“ lesz.

A nihilizmussal lehetetlen vitázni. Mert a logikus nihilista kételkedik benne, hogy az ellenfele létezik-e, sőt abban sem egészen biztos, hogy ő maga is létezik-e?

Az ő szempontjából lehetséges, hogy saját maga saját magának is csak „az elme képzete“.

Csak azt nem veszi észre, hogy mindent, a mit tagadott, csupán ennek az egy szónak: elme — a kiejtésével egészben elfogadja.

Egyáltalában, az olyan bölcsészet, melyben minden a „nem“ szóhoz vezet, semmiféle utat se nyit meg a gondolat számára.

A „nem“-re csak egy válasz van: — „igen“.

A nihilizmusnak nincs hordereje.

Nincs nemlevő. A nulla nem létezik. Minden valami. Semmi se semmi.

Az ember még inkább él állításból, mint kenyérből. Látni és mutatni: ez még nem is elég. A bölcsészetnek energiának kell lennie, melynek törekvése és eredménye az ember megjavítása. Sokratesnek be kell olvadnia Ádámba, hogy létrehozza Marc-Aurel-t; más szóval: a boldogság emberéből a bölcsesség emberének kell előlépnie. Az édent lyceummá kell változtatni. A tudománynak szíverősítőnek kell lennie. Élvezni, mily szomorú czél és mily esendő becsvágy! Az állat élvez. Gondolkodni, — ez a lélek igazi diadala. A gondolatot odanyujtani az emberek szomjának, elixirként megadni mindnyájuknak Isten fogalmát, testvéresíteni bennök a lelkiismeretet és az ismeretet, igaz emberekké tenni őket e rejtelmes szembesítéssel: — ez a valódi bölcsészet feladata. Az erkölcs az igazságok kivirulása. A szemlélet cselekvésre vezet. Az abszolutnak gyakorlatinak kell lennie. Az kell, hogy az eszmény belélegezhető, megiható és megehető legyen az emberi elmének. Az az eszmény, a mi joggal mondhatja: *Vegyétek, ez az én húsom, ez az én vérem.* A bölcsesség szent megáldozás. Ez a feltétele, hogy a tudomány meddő szeretetéből az emberek egyesülésének egyetlen és legfőbb módja, a bölcsészetből vallás legyen.

A bölcsészet nem lehet a rejtelem fölé épített erkély, a melyből kényelmesen lehet arra lenézni és a mely nem való másra, mint hogy könnyebbségére legyen a kíváncsiságnak.

A magunk részéről gondolatunk kifejtését egy más alkalomra halasztva, csak annak a kijelentésére szorítkozunk, hogy a két mozgató erő nélkül, a mit a hinni és a szeretni igével neveznek, nem tekintjük se az embert kiinduló pontnak, se a haladást végső czélnak.

A haladás a czél, az eszmény és az őskép.

Mi az eszmény? Isten.

Eszmény, feltétlenség, tökéletesség, végtelenség, — azonos szavak.

VII.

Szükséges óvatosság a gáncsolásban.

A történelemnek és a bölcsészetnek vannak örök kötelességei, melyek egyúttal igen egyszerű kötelességek: szembeszállani Kajafással, mint püspökkel, Drakoval, mint bíróval, Trimalcionnal, mint törvényhozóval, Tiberiusszal, mint császárral, — ez tiszta, világos, egyenes dolog és nincs benne semmi homályosság. De az elvonult élet joga, minden káros volta és visszaélése mellett is, szintén megállapítást és kíméletet igényel. A szerzetesség egyike az emberi problémáknak.

Ha az ember a zárdákról, a tévedésnek, de egyszersmind az ártatlanságnak, az elhibázásnak, de egyszersmind a jóakaratnak, a tudatlanságnak, de egyszersmind az önfeláldozásnak, a gyötrelemnek, de egyszersmind a vértanúságnak e helyeiről beszél, majdnem mindig helyeselni és kárhoztatni is kell.

A kolostor ellentmondás. Czél: az üdv; eszköz: az áldozat. A zárda a legteljesebb önzés, melynek eredménye a legteljesebb lemondás.

A szerzetességnek mintha ez volna jelszava: Leköszönni az uralkodás végett.

A kolostorban szenvednek, hogy élvezzenek. Váltót állíttatnak ki a halál utánra. Földi éjszakával leszámitolják az éji világosságot. A kolostorban a poklot előlegbe veszik a paradicsomi örökségből.

A fátyol vagy a ruha felöltése öngyilkosság, melyért öröklét jár.

Nem hiszszük, hogy az ilyen dolog alkalmas tárgy volna a gúnyolódásra. Minden komoly benne, a jó épp úgy, mint a rossz.

Az igaz ember összevonja szemöldökeit, de sohase mosolyog gonosz mosolygással. Megértjük a haragot; de nem a rosszindulatot.

VIII.

Hit, törvény.

Még néhány szót.

Kárhoztatjuk az egyházat, ha azt látjuk, hogy fondorkodással van telítve, megvetjük a lelki hatalmat, mely anyagi javakat áhít; de mindenütt tiszteljük a gondolkodó embert.

Meghajlunk az előtt, a ki letérdel.

A hit: ez az emberre nézve a legszükségesebb. Jaj annak, a ki semmit se hisz!

Elmerülve lenni még nem annyi, mint tétlennek lenni. Van látható és van láthatatlan munka.

Elmélkedni annyi, mint munkálni; gondolkodni annyi, mint tenni. Az összefont karok dolgoznak; az összekulcsolt kezek cselekednek. Az égre vetett pillantás munka.

Thales négy évig mozdulatlan volt. Megalapította a bölcsészetet.

A mi szemünkben a kolostorlakók nem henyélők és a remeteségben élők nem semmittevők.

Az Árnyékra gondolni: komoly dolog.

A fentebb mondottak minden gyengítése nélkül azt hiszszük, az élőknek állandó emlékezettel kell a sírra gondolniok. Ebben a pontban a pap és a bölcsész között teljes az egyetértés. *Meg kell halni.* A trappista barát felel Horatiusnak.

A sírból valamit belevegyíteni az életbe: ez a bölcsnek a törvénye és ez a törvénye az aszkétának is. Ebben a tekintetben a bölcs egy véleményen van az aszkétával.

Van anyagi növekedés: ezt akarjuk. Van erkölcsi nagyság is: ehhez ragaszkodunk.

A meggondolatlan és hamarkodó elmék így szólanak:

— Mire valók a rejtelem e mozdulatlan alakjai? Mit használnak? Mit cselekesznek?

Hajh! a homályban, mely körülvesz bennünket és a mely reánk vár, nem tudván, hogy az óriási szétszórás mit fog művelni velünk, így felelünk: Talán nincs fensé-

gesebb munka, mint a mit ezek a lelkek végeznek. És hozzáteszszük: Talán hasznosabb munka sincs.

Szükség van azokra, a kik mindig imádkoznak, azokért, a kik sohasem imádkoznak.

A mi szempontunkból az egész kérdésben az az irányadó, hogy mennyi gondolat vegyül az imába.

Leibnitz imádkozása nagyszerű; Voltaire hódolása szép. *Deo erexit Voltaire.*

Mi a vallás pártján vagyunk a vallásokkal szemben.

Azok közé tartozunk, a kik hisznek a könyörgések nyomorúságos és az imádság fenséges voltában.

Egyébiránt a jelen pillanatban, oly pillanatban, a mely szerencsére nem fogja a maga alakját reáütni a tizenkilenczedik századra, ebben az órában, mikor oly sok ember jár lehajtott fővel és alacsony lélekkel, annyi sok élő között, a kiknek erkölcstana az élvezet és a kiket csak az anyag rövidéletű és formátlan dolgai foglalkoztatnak: — mindenki, a ki száműzi magát, tiszteletreméltónak látszik előttünk. A zárda egyértelmű a lemondással. Az áldozat áldozat marad, még ha hamis irányban történt is. Kötelességnek tekinteni valamely szigorú tévedést: ennek megvan a nagyszerűsége.

Magában és eszméje szerint nézve és hogy minden oldalról pártatlanul szemügyre vegyük az igazságot: a kolostor, különösen a női kolostor, mert hiszen társadalmunkban a nő szenved legtöbbet és ez a zárdai számüzetés tiltakozást fejez ki, — bizonyos fenséggel van fölruházva.

Ez az oly rideg és komor kolostori lét, melynek az imént vázoltuk néhány vonalát, nem az élet, mert nem a szabadság; nem a sír, mert nem a beteljesülés; az a sajátságos hely a kolostor, a melyből, mint valami magas hegy tetejéről, meg lehet látni egyfelől azt a mélységet, a melyben vagyunk, másfelől azt a mélységet, a melyben leszünk; keskeny és ködös határvonal, mely két világot választ el, egyszerre kap világosságot és sötétséget mindkettőtől és a melyen az élet fakó sugara összeszűrődik a halál homályos sugárzásával: a sír félhomálya.

A mi bennünket illet, a kik nem hiszszük, a mit e nők hisznek, de a kiket épp úgy, mint őket, a hit éltet, soha-

sem nézhettük valami vallásos és gyöngéd megrendülés, valami irigységgel telt sajnálkozás nélkül ez önfeláldozó, remegő és bizalommal teljes teremtéseket, ez alázatos és fenséges lelkeket, a kik a rejtelem legszélsőbb szélén mernek élni, a bezárt világ és a meg nem nyilt ég között, a világosság felé fordulva, melyet nem lehet látni, nem lévén más boldogságuk, mint a gondolat, hogy tudják annak a hollétét, a mélységét és az ismeretlent áhítozva, tekintetüket a mozdulatlan sötétségre szegezve, térdelve, önfeledten, ámúlva, reszketve és bizonyos órákban félig felemeltetve az öröklét mély fuvalmaitól.

NYOLCZADIK KÖNYV.

A temető azt fogadja be, a mit kap.

I.

Miként lehet bejutni a zárdába.

Ez volt az a ház, a melybe Valjean János, Fauchelevent szavai szerint „az égből pottyant".

A kertfalnak azon a részén mászott át, mely a Polonceau-utczában sarkot alkotott. Az az angyali hymnus, a melyet éjszaka hallott, az apáczák hajnali éneke volt; a terem, a melybe bepillantott, a kápolna volt; az árnyalak, melyet a földön elterülve látott, vezeklő apácza volt; a csengetyű, melynek csilingelése oly különösen lepte meg, a kertész-csengetyű volt, mely Fauchelevent apó térdén lógott.

Miután Cosette-et lefektették, Valjean János és Fauchelevent, mint láttuk, jó lobogó tűz mellett egy palaczk bort és egy darab sajtot költöttek el vacsorára, azután, minthogy a hajlékban levő egyetlen ágyat Cosette foglalta el, mindketten egy-egy köteg szalmára dőltek le. Mielőtt szemeit lehunyta volna, Valjean János így szólt: — Ezentúl itt kell maradnom. — Ez a kijelentés egész éjjel ott motoszkált Fauchelevent fejében.

Az igazat megvallva, nem aludt sem az egyik, sem a másik.

Valjean János, érezve, hogy felfedezték és hogy Javert a nyomában van, belátta, hogy ő is, meg Cosette is, veszve vannak, ha visszatérnek Párisba. Minthogy az az új szélroham, mely fölragadta, ebbe a kolostorba vetette, Valjean Jánosnak nem volt más gondolata, mint hogy ott is maradjon. Szerencsétlen helyzetében e zárda a legveszedelmesebb és egyúttal a legbiztosabb hely is volt a számára; a legveszedelmesebb, mert, miután férfinak nem szabad oda belépnie, ha felfedezik, ez annyi, mintha bűntett elkövetésén érték volna és Valjean János a kolostorból egyenesen a börtönbe kerül; a legbiztosabb, mert ha sikerül kinyernie, hogy ott maradhasson, kinek jutna eszébe, hogy ott keresse? Lehetetlen helyen lakni: ez neki a menekvés.

Fauchelevent is törte a fejét. Azzal kezdte, hogy mitsem ért a dologból. Hogy kerül ide Madeleine úr, mikor ilyen falak álltak az útjában? Kolostorfalakon nem lehet átugorni. Hogy hozta ide a gyermeket? Meredek falra nem lehet felmászni úgy, hogy az ember gyermeket tart a karjai között. Ki ez a gyermek? Honnan jöhettek? Fauchelevent, a mióta a kolostorban volt, sohasem hallott Montreuil-sur-Mer-ről és mit sem tudott abból, a mi ott történt. Madeleine apónak oly nézése volt, mely elveszi a bátorságot a kérdezősködéstől; de meg különben is, Fauchelevent azt mondta magában: A szenteket nem szokás faggatni. Madeleine úr az ő szemében megőrizte egész tekintélyét. Valjean János néhány elhullatott szavából azonban a kertész azt vélte megérthetni, hogy Madeleine a rossz idők következtében alkalmasint megbukott és most üldözik a hitelezői vagy pedig valami politikai ügybe keveredett és ezért rejtőzik; ez az utóbbi eshetőség Fauchelevent-nak csöppet se volt tetszése ellenére, mert, mint északi parasztjaink között igen sokan, alapjában ő is bonapartista volt. Miután rejtőznie kell, Madeleine úr a kolostort választotta menhelyül és igen természetes, hogy ott is akar maradni. Az érthetetlen azonban, a melyre Fauchelevent folyton visszatért és a melyen hiába törte a fejét, az volt, hogy Madeleine úr itt van, még pedig egy kis leánnyal együtt van itt. Fauchelevent látta, kézzel érintette őket, beszélt velök és

mégsem tudott hinni a dologban. A megfoghatatlan bevonult Fauchelevent kunyhójába. Fauchelevent tapogatódzott a hozzávetések között és csak ezt látta tisztán: Madeleine úr megmentette életemet. Ez az egyetlen bizonyosság elég volt és elhatározásra birta. Azt mondta magában: Most rajtam a sor. És lelkiismerete hozzátette: Madeleine úr nem okoskodott ilyen sokat, mikor arról volt szó, hogy a kocsi alá bujjék és engem kihúzzon. Elhatározta, hogy megmenti Madeleine urat.

Mindazonáltal még különböző kérdéseket intézett magához, a melyekre mindjárt feleletet is adott:

— Azt nézve, a mit értem tett, hátha tolvaj volna, megmenteném-e? Meg! És ha gyilkos volna, akkor is, megmenteném? Akkor is! De minthogy szent ember, meg fogom-e menteni? Meg.

Azonban, hogy itt maradhasson a kolostorban, minő probléma! Fauchelevent nem hátrált meg e szinte álomszerű feladat elől; ez a szegény picardiai paraszt, noha nem volt más hágcsója, mint csak önfeláldozása, jóakarata és egy kevés a régi paraszt ravaszságból, melyet ezúttal nemes szándék szolgálatába fogott, vállalkozott reá, hogy megmászsza a kolostor lehetetlenségeit és Szent Benedek szabályzatának meredek csúcsait. Az öreg Fauchelevent apó, a ki egész életében önző volt, vénségében, most, mikor már sánta és beteges lett és semmi érdek se fűzte a világhoz, kellemesnek találta, hogy háladatos legyen és egy erényes cselekedet véghezvihetését látva maga előtt, úgy reá vetette magát, mint valami haldokló, a ki az utolsó pilanatban egy pohár jó bort talál a kezeügyében, a minőt még sohasem izlelt és melyet mohón felhajt. Vegyük ehhez még azt is, hogy a levegő, a mit már több év óta e kolostorban lélegzett, megsemmisítette benne a személyiséget és szükségesnek éreztette vele, hogy valamiféle jó cselekedetet kövessen el.

Elhatározta tehát, hogy Madeleine úrnak szenteli magát.

Az imént *szegény picardiai paraszt*-nak neveztük. Az elnevezés találó, de nem kimerítő. Történetünk e pontján előnyös lesz, ha egy kissé kitérünk Fauchelevent apó

physiologiájára. Parasztsorból származott, de adószedő volt, a mi ármányossággal egészítette ki ravaszságát és éleselméjüséget kapcsolt természetes egyszerűségéhez. Miután különböző okoknál fogva kibukott az adószedésből, taligás és napszámos lett. Azonban a káromkodások és ostorpattogtatások mellett is, a melyek, úgy látszik, szükségesek a lovakkal való bánáshoz, belsejében megmaradt adószedőnek. Volt valami természetes esze; nem tett erőszakot a tájszólással a nyelvtanon; a mi ritka dolog a falusi emberek között: beszédes volt és a parasztok azt mondogatták róla: úgy beszél, mint valami kalapos úr. Fauchelevent csakugyan abba az osztályba tartozott, melyet a mult század merész és könnyed szótára úgy nevez, hogy *félig polgár, félig paraszt.* Fauchelevent, noha a sors sokszorosan megpróbálta és megviselte, szegény, színét vesztett lélekké tette, mégis az első sugallat, az ösztönszerű cselekvés embere volt: becses tulajdonság, a mely megakadályozza az embert, hogy rossz legyen. Hibái és bűnei, mert ezek is voltak, csak a felszínen tapadtak és általában azok közé tartozott, a kik maguk részére nyerik a megfigyelőt. Ezen a vén arczon nem látszott egy se azokból a kellemetlen homloktetői ránczokból, melyek gonoszságot vagy butaságot jelentenek.

Hajnalban, miután rengeteg sokat gondolkodott, Fauchelevent apó felnyitotta szemeit és látta, hogy Madeleine úr, a köteg szalmán ülve, az alvó Cosette-et nézegeti. Fauchelevent felült és megszólalt:

— Most, miután már itt van, mit fog csinálni, hogy bejuthasson?

E kérdés összefoglalása volt a helyzetnek és felébresztette Valjean Jánost merengéséből.

A két öreg tanácskozni kezdett.

— Először is, — mondá Fauchelevent, — se ön, se a kisleány ki nem teszi lábát a szobából. Egy lépés a kertben és lőttek nekünk.

— Helyes.

— Lássa, Madeleine úr, — folytatá Fauchelevent, — ön éppen nagyon jókor, akarom mondani, nagyon rosszkor jött. Az egyik apácza nagyon beteg. E miatt

most nem igen fognak törődni velünk. Úgy látszik, meg fog halni. Negyven órás imát mondanak érte. Az egész kolostor ezzel van elfoglalva. A ki haldoklik, valóságos szent. Egyébiránt, mi valamennyien szentek vagyunk itt. Az egész különbség köztük és köztem az, hogy ők azt mondják: a czellánk, én pedig azt mondom: a vaczkom. El fogják mondani a haldoklók imáját, azután a halottak imáját. Mára nyugodtak lehetünk, de a holnapról nem felelek.

— Pedig hát, — jegyezte meg Valjean János, — ez a kunyhó a fal tövében van, romok, meg fák állanak előtte, a kolostorból ide se lehet látni.

— És hozzáteszem, hogy az apáczák sohasem jönnek erre.

— Nos hát? — mondá Valjean János.

A kérdő kifejezés, melylyel e nos hát-ot kimondta, azt jelentette: azt hiszem, itt elrejtve maradhat az ember. E kérdő kifejezés diktálta Fauchelevent feleletét:

— Itt vannak a kicsinyek.

— Miféle kicsinyek? — kérdé Valjean János.

A hogy Fauchelevent feleletre nyitotta a száját, egy harang kondulása hallatszott.

— Az apácza meghalt, — mondá Fauchelevent. — Ez a halálharang.

És intett Valjean Jánosnak, hogy hallgassa csak.

A harang másodikat kondult.

— Ez a halálharang, Madeleine úr. Most huszonnégy óráig fog minden perczben egyet kondulni, egész addig, a míg a holttestet kiviszik a templomból. Lássa, azok játszanak. A szünórában elég, ha elgurul a lapdájuk és minden tilalom ellen is idejönnek és mindent felkutatnak. Valóságos ördögök ezek a kis angyalok.

— De kik? — kérdé Valjean János.

— A kicsinyek. Rögtön meglátnák önt és kiabálnának! Nini, egy ember! De ma nincs veszély. Ma nem lesz játék. Az egész napot imádsággal töltik. Hallja a harangot? A mint mondtam, minden perczben kondul egyet. Ez a halálharang.

— Értem, Fauchelevent apó. Növendékek is vannak.

És magában hozzágondolta:

— Cosette neveltetése ezzel éppen meg volna oldva.

Fauchelevent felkiáltott:

— De még mennyire vannak! És ezek ugyancsak lármáznának és futnának, ha önt megpillantanák, itt a férfi olyan, mintha pestises lenne. Látja, hogy nekem is csengetyűt akasztottak a térdemre, mint valami vadállatnak.

Valjean János mind mélyebben elgondolkozott. — Ez a kolostor megmenthetne bennünket, — mormogta. Aztán fenhangon folytatta:

— Igen, az a nehézség, hogy miként maradjak itt.

— Nem, — mondá Fauchelevent, — hogy miként megy ki.

Valjean János úgy érezte, hogy minden vére a szívébe tolul.

— Kimenni!

— Igen, Madeleine úr, hogy bejöhessen, előbb ki kell mennie.

És miután bevárta, hogy a harang újabb kondulása elhangozzon, Fauchelevent folytatta:

— Lássa, az nem lehet, hogy önt csak úgy itt találják. Honnan jött? Nekem az égből hullott alá, mert én ismerem önt; de az apáczák megkívánják, hogy az ember az ajtón át jöjjön be.

Egyszerre egy más harang meglehetősen bonyolódott csendülése hallatszott.

— Ah! — szólt Fauchelevent, — a szavazó anyákat hívják. Káptalanba gyűlnek. Mindig káptalant tartanak, ha valaki meghal. Ez is hajnalban halt meg. Rendesen hajnalban halnak meg. Hanem hát nem mehetne ki arra, a merre jött? Nézze, nem mintha kíváncsiságból kérdezném, merre jött be?

Valjean János elsápadt. Már a puszta gondolat, hogy visszamenjen abba a rettenetes utczába, megremegtette. Képzeljük, hogy valaki egy tigrisekkel telt erdőből menekül és mikor már kint van, egy barátja azt tanácsolja neki, hogy menjen vissza. Valjean János úgy képzelte, hogy az egész rendőrség még ott nyüzsög ebben a városrészben, mindenütt leskelődők és őrszemek, rémes mar-

kok, melyek nyakon akarják csípni és az utczaszögleten talán maga Javert.

— Lehetetlen, — mondá. — Vegye úgy, Fauchelevent apó, mintha fentről estem volna ide.

— Elhiszem, elhiszem, — felelt Fauchelevent. — Nekem nem szükséges mondania. A jó Isten bizonyosan közelről akarta önt megnézni, aztán eleresztette. Csakhogy férfikolostorba akarta ejteni és eltévesztette. Már megint csöngetnek. Ez a kapusnak szól, hogy menjen az elöljáróságra, hogy szóljanak a halottkémnek, hogy jőjjön ide megnézni, hogy meghalt-e a halott? Ez mind hozzátartozik a czeremóniához. Az apáczák nem igen szeretik az efféle látogatókat. Az ilyen orvosféle nem hisz semmiben. Felhajtja a fátyolt. Néha felhajt még egyebet is. De milyen gyorsan küldenek most a halottkémért. Vajjon mi lehet? A kicsike még mindig alszik. Mi a neve?

— Cosette.

— Az ön leánya? Már mint: ön a nagyapja?

— Igen.

— A mi őt illeti, neki könnyű lesz kijutnia. Van egy kis mellékajtóm, mely az udvarra nyílik. Kopogtatok. A kapus kinyitja. Hátamon a puttony, a puttonyban pedig benne van a kisleány. Kimegyek. Fauchelevent apó viszi a puttonyát, — nagyon egyszerű. Ön majd megmondja a kicsikének, hogy maradjon csendesen. Le lesz takarva. Elviszem egy jó ismerős asszonyhoz, a ki zöldségárúsnő a Chemin-Vert-utczában, süket és van egy kis ágya is. Majd a fülébe kiáltom, hogy a kisleány unokahúgom és hogy tartsa magánál holnapig. Holnap aztán önnel együtt visszajöhet. Mert kicsinálom, hogy ön visszajöhessen. Okvetetlenül. Azonban, hogyan megy ki?

Valjean János a fejét rázta.

— Az a fő, hogy senki se lásson meg, Fauchelevent apó. Találjon módot, hogy én is úgy mehessek ki, mint Cosette, valami puttonyban, letakarva.

Fauchelevent balkezének középső ujjával megvakarta a füle tövét, a mi komoly zavarnak volt a jele.

Ujra csengetés hallatszott.

— Most megy el a halottkém, — mondá Fauchelevent. — Megnézte a halottat és azt mondta: meghalt,

rendben van. Ha az orvos már láttamozta a paradicsomba szóló utlevelet, elhozzák a koporsót. Ha szavazó anya halt meg, szavazók teszik bele; ha csak közönséges apácza, az apáczák. Én aztán rászögezem a födelet. Ez is hozzátartozik a kertészkedésemhez. A kertész egy kissé sírásó is. A koporsót aztán az utczára nyíló templom egy alacsony mellékhelyiségébe viszik, a hova a halottkémen kívül egy férfi se léphet be. A halottvivőket meg magamat nem számítom. Ebben a helyiségben szögezem le a koporsót. A halottvivők aztán felkapják és hajts kocsis! így megy az ember a menyországba. Hoznak egy ládát, a miben nincs semmi, aztán, miután már van benne valami, elviszik. Ez a temetés. *De profundis.*

Egy vízszintes napsugár érintette az alvó Cosette arczát. Félig kinyitotta az arczát és olyannak látszott, mint egy világosságot szürcsölő angyal. Valjean János őt nézte. Nem hallgatta, a mit Fauchelevent beszél.

A nemfigyelés azonban nem ok, hogy az ember elhallgasson. A derék öreg kertész nyugodtan folytatta előadását.

— A sírt a Vaugirard-temetőben ássák meg. Azt mondják, hogy ezt a temetőt be fogják szüntetni. Régi temető, nem szabályszerű, nem viseli az egyenruhát, nyugalomba kell mennie. Kár, mert igen kényelmes. A sírásó, Mestienne apó, jó barátom. Az itteni apáczáknak kiváltságuk van, csak alkonyat után viszik őket a temetőbe. Külön rendelet szól erről. Hanem mennyi minden történt tegnap óta! Crucifixion anya meghalt és Madeleine apó . . .

— El van temetve, — mondá Valjean János szomorú mosolylyal.

Fauchelevent tovább fűzte a képletes kifejezést.

— Az ám! ha végleg itt lenne, akkor igazán el volna temetve.

Negyedszer is csöngetés hallatszott. Fauchelevent gyorsan leakasztotta a szegről a csengetyűs szíjat és felkötötte a térdére.

— Ez nekem szól. A főnöknő hivat. Hát megyek. Ne mozduljon, Madeleine úr és várjon meg, a míg vissza-

jövök. Valami ujság lehet. Ha éhes, van itt bor, kenyér meg sajt.

És kisietett a kunyhóból, miközben motyogta: Megyek már! megyek már!

Valjean János látta, hogy oly gyorsan halad át a kerten, a hogy biczegő lábától csak kitellett, közben egy-egy oldalpillantást vetve a dinnyeágyakra.

Tíz percz sem telt el és Fauchelevent, a kinek csöngetyűje útközben megszalasztotta az apáczákat, halkan kopogtatott egy kis ajtón, mely mögül egy szelíd hang felelt: *Mindörökké, mindörökké,* vagyis: *Szabad.*

Ez az ajtó a kertészszel való hivatalos érintkezésre szolgáló szoba ajtaja volt. A szoba a káptalan terméből nyílt. A főnöknő a szobában levő egyetlen széken ülve várta Fauchelevent-t.

II.

Fauchelevent szemtől-szemben a nehézséggel.

Bizonyos természeteknek és bizonyos osztályoknak, nevezetesn papoknak és apáczáknak megvan az a tulajdonságuk, hogy válságos alkalmakkor egyszerre izgatottaknak is meg komolyaknak is látszanak. Abban a pillanatban, a mikor Fauchelevent belépett, a lelki elfoglaltság e kettős kifejezése látszott a főnöknőn, a kedves és tudós Blemeur kisasszonyon, zárdai nevén Innocentia anyám, a ki rendszerint oly vidám volt.

A kertész félénken meghajtotta magát és a küszöbön maradt állva. A főnöknő, a ki olvasóját morzsolgatta, feltekintett és megszólalt:

— Ah! ön az, Fauvent apó!

A zárdában ezzel a rövidített névvel nevezték.

Fauchelevent újra meghajolt.

— Hívattam, Fauvent apó.

— Itt vagyok, tisztelendő anyám.

— Beszélnem kell önnel.

— Nekem pedig, — felelt Fauchelevent oly bátorsággal, melytől belsejében ő maga is megijedt, — valami mondani valóm volna a főtisztelendő anyának.

A főnöknő reánézett.

— Ah! valami mondanivalója?

— Kérésem volna.

— Nos, hadd hallom.

Fauchelevent apó, a volt adószedő, a parasztoknak ahhoz a fajtájához tartozott, melyben van bizonyos fellépés. Némi ügyes tudatlanság előnyt jelent; az ember nem gyanakszik és reászedeti magát. A két évnél valamivel hosszabb idő alatt, a mióta a kolostorban élt, Fauchelevent jól elboldogult. Folytonosan egymagában lévén, a kertészkedés mellett nem volt más dolga, mint hogy kíváncsi legyen. A távolságból, melyben e jövőmenő lefátyolozott nőktől volt, nem látott mást, mint csak imbolygó árnyakat. A megfeszített figyelés árán sikerült neki, hogy testet adjon ez árnyalakoknak és e halottak életre keltek előtte. Olyan volt, mint a süket, kinek a látása kiélesedik és mint a vak, kinek hallása kifinomodik. Igyekezett kiismerni a különböző csengetések értelmét és ez sikerült is neki, úgy, hogy e rejtélyes és hallgatag zárdában semmi se volt rejtve előtte; a sphinx minden titkát elfecsegte neki. Fauchelevent mindent tudott és úgy tett, mintha semmit se tudna. Ez volt a művészete. Az egész kolostor azt tartotta róla, hogy buta. Vallási dolgokban nagy érdem. A szavazó anyák roppant becsülték Fauchelevent-t. Néma kíváncsi volt. Bizalmat gerjesztett. E mellett igen rendes ember is volt, a ki csak olyankor járt ki, mikor a gyümölcsös és a zöldséges kert szükségletei elkerülhetetlenné tették. E gyér kimenőket is nagyon a javára írták. Mindazonáltal értette a módját, hogy két embert közlésekre bírjon: a kolostorban a kapust, a kitől megtudta a társalgó szoba dolgait, és a temetőben a sírásót, a ki elmondta neki a temetés különösségeit, úgy, hogy két ablakot nyitott magának az apáczák megfigyelésére: egyet az élet és egyet a halál felől. Azonban nem élt vissza semmivel. A kolostor ragaszkodott hozzá. Öreg volt, sánta, nem látott, alkalmasint kissé süket is, — mennyi jó tulajdonság! Csak nehezen lehetett volna pótolni.

A derék öreg, az olyan ember bátorságával, a ki tudja, hogy becsülik, a főtisztelendő főnöknő előtt meg-

lehetősen zavaros és nagyon mély értelmű falusias szónoklatba kezdett. Hosszan beszélt öregségéről, beteges voltáról, az immár kétszeresen számító évek terhéről, a munka növekedő fáradalmairól, a kert nagyságáról, az éjszakai fölkelésekről, mint például a legutóbbi éjjelen is, a mikor szalmával kellett befedni a dinnyeágyakat, mert sütött a hold és végül kilyukadt, hogy van egy fivére, — (a főnöknő nyugtalan mozdulatot tett), — egy már nem fiatal fivére — (újabb, de már megnyugodott mozdulat a főnöknő részéről), — és ha megengedik, ez a fivér odaköltözne hozzá és segítene a munkában, kitünő kertész, a zárdának nagy hasznára lenne, — ha pedig nem engedik meg, minthogy ő már nagyon törődött és nem birja a munkát, nagy sajnálatára, de kénytelen lenne elmenni, — és hogy fivérének van egy kis leánykája, a ki a zárdában istenfélelemben nevelkedhetnék és a ki, ki tudja? valamikor talán apácza is lehetne.

Mikor bevégezte a beszédet, a főnöknő abbahagyta az olvasó morzsolását és megszólalt:

— Szerezhetne ma estére egy erős vasrudat?

— Minek?

— Emelőnek.

— Igen, tisztelendő anyám, — felelt Fauchelevent.

A főnöknő minden további szó nélkül felállt és bement a szomszéd szobába, mely a káptalani terem volt és a melyben a szavazó anyák alkalmasint összegyűlve vártak. Fauchelevent egyedül maradt.

III.

Innocentia anya.

Körülbelül egy negyedóra telt így el. Aztán a főnöknő újra belépett és leült a székre.

Mindkét beszélgető kissé elfogódottnak látszott. Tőlünk telhetőleg pontosan közöljük a kettőjük között lefolyt párbeszédet.

— Fauvent apó!

— Tisztelendő anyám!

— Ismeri a kápolnát?

— Van benne egy kis kalitkám, a honnan a misét meg az istentiszteletet szoktam hallgatni.

— Volt már valami dolga a kórusban?

— Kétszer vagy háromszor.

— Fel kellene emelni egy követ.

— Nehéz?

— Azt a kőlapot, mely az oltár mellett van.

— A melyik a sírboltot fedi?

— Igen.

— Jó volna, ha még egy ember lenne hozzá.

— Ascension anya, a ki olyan erős, mint egy férfi, majd segít.

— Egy nő soha se annyi, mint egy férfi.

— Csak nőt adhatunk segítségül. Mindenki annyit tesz, a mennyit lehet. Azért, mert dom Mabillon négyszáztizenhét levelet közöl Szent Bernáttól, Merlonus Horstius pedig csak háromszázhatvanhetet, még nem vetem meg Merlonus Horstiust.

— Én sem.

— Az érdem abban áll, hogy mindenki úgy dolgozik, a hogy az ereje bírja. A kolostor nem műhely.

— És a nő nem férfi. A fivérem, az aztán erős ember!

— És aztán lesz emelőrúdja is.

— Ez az egyetlen kulcs, mely az effajta ajtókat nyitja.

— A kövön van egy vaskarika.

— Abba dugom az emelőt.

— És a kő úgy van beillesztve, hogy ki lehet fordítani a sarkaiból.

— Jól van, tisztelendő anyám. Meg lesz. Felnyitom a sírboltot.

— A négy énekes anya is fog segíteni.

— És ha nyitva lesz a sírbolt?

— Újra be kell fedni.

— Ez az egész?

— Nem.

— Úgy hát parancsoljon, főtisztelendő anyám.

— Fauvent, mi bízunk önben.

— Azért vagyok itt, hogy mindent megteszek.

— És semmit se mondjon el.
— Igenis, tisztelendő anyám.
— Tehát, ha a sírbolt nyitva lesz . . .
— Újra be fogom fedni.
— De előbb . . .
— Mit, tisztelendő anyám?
— Le kell bocsátani beléje valamit.

Csend támadt. A főnöknő, alsó ajkának megrándulása után, mely habozáshoz hasonlított, újra megszólalt:

— Fauvent apó . . .
— Tisztelendő anyám . . .
— Tudja, hogy egy anya ma reggel meghalt.
— Nem tudtam.
— Hát nem hallotta a harangot?
— A kert végére nem hallatszik semmi.
— Igazán?
— A nekem szóló csengetést is alig tudom kivenni.
— Hajnalban halt meg.
— Meg aztán ma reggel nem is felém fujt a szél.
— Crucifixion anya a halott. Ő már a boldogok között van.

A főnöknő elhallgatott egy pillanatig, mintha magában imádkozzék, mozgatta az ajkait, aztán folytatta:

— Három évvel ezelőtt egy jansenista asszony, Béthunené, tisztán csak azért, mert imádkozni látta Crucifixion anyát, megtért a tévelygésből.
— Ah! igen, most már hallom a harangot, tisztelendő anyám.
— Az anyák a halottas szobába vitték, a mely a templom mellett van.
— Tudom.
— Önön kívül egy férfi se léphet be ebbe a szobába. Vigyázzon. Még csak az kellene, hogy egy férfi belépjen a halottas szobába!
— Persze, az kellene!
— Tessék?
— Kellene!
— Mit mond?
— Azt mondom, hogy kellene.

— Mi kellene?

— Nem azt mondom, tisztelendő anyám, hogy mi kellene, csak azt mondtam, hogy kellene.

— Nem értem. Miért mondja, hogy kellene?

— Hogy azt mondjam, a mit tisztelendő anyám mondott.

— De hiszen én nem mondtam, hogy kellene.

— Nem mondta, de én azért mondtam, hogy azt mondjam, a mit tisztelendő anyám mondott.

E pillanatban kilenczet ütött az óra.

— Kilencz órakor és mindenkor áldassék és szenteltessék a legszentebb oltári szentség, — mondá a főnöknő.

— Amen, — mondá reá Fauchelevent.

Az óra éppen jókor ütött. Véget vetett a „kellene" kérdésének. Valószínű, hogy nélküle a főnöknő és Fauchelevent sohasem jutottak volna ki e labyrintból.

Fauchelevent megtörölte a homlokát.

A főnöknő újból csöndesen mormogott magában, alkalmasint imádkozott, aztán fenhangon folytatta:

— Crucifixion anya életében térítéseket művelt, halála után csodákat fog tenni.

— Fog! — felelt Fauchelevent, megvetve a lábát és erősen eltökélve, hogy többet nem fog megbotlani.

— Fauvent apó, a kolostor meg volt áldva Crucifixion anya személyében. Bizonyára nincs mindenkinek megadva, hogy úgy haljon meg, mint Bérulle bíbornok, misézés közben és akkor lehelje ki lelkét Istenhez, mikor ezeket a szavakat mondja: *Hanc igitur oblationem.* De ha nem is lehetett oly boldog, Crucifixion anya is igen drága halállal halt meg. Az utolsó perczig eszméleten volt. Beszélt hozzánk, aztán az angyalokhoz. Elmondta végső parancsait. Ha önben kissé több hit volna és ha czellájában lehetett volna, egyszerű érintéssel meggyógyította volna a lábát. Mosolygott. Érezni lehetett, hogy feltámad Istenben. A paradicsom benne volt ebben a halálban.

Fauchelevent azt hitte, hogy imádság volt, a mit hallott.

— Amen, — mondá.

— Fauvent apó, meg kell lenni, a mit a halottak akarnak.

A főnöknő lemorzsolt néhány szemet az olvasóján. Fauchelevent hallgatott. A főnöknő tovább beszélt:

— Egybevetettem e tárgyban több egyházi írót, a kik Urunk művén dolgoznak és csodás gyümölcsöket érlelnek.

— Tisztelendő anyám, innen sokkal jobban lehet hallani a harangot, mint a kertből.

— Egyébiránt Crucifixion anya több, mint halott; ő szent.

— Úgy, mint ön, tisztelendő anyám.

— Húsz év óta mindig a koporsójában hált. Külön engedelme volt erre, a mit szentséges atyánk, VII. Pius pápa adott neki.

— Az, a ki a csá . . . Buonaparte-ot megkoronázta.

Az oly ügyes embertől, a milyen Fauchelevent, ez az emlékezés rossz ötlet volt. Szerencsére a főnöknő, a ki egészen a maga gondolataival volt elfoglalva, nem hallotta. Tovább beszélt:

— Fauvent apó . . .

— Tisztelendő anyám!

— Szent Diodor, cappadociai érsek azt akarta, hogy csak ezt az egy szót írják a sírjára: *Acarus*, a mi annyit jelent, hogy földi féreg. És úgy is történt. Igaz-e?

— Igaz, tisztelendő anyám.

— Boldog Mezzocane, aquilai apát azt kívánta, hogy akasztófa tövébe temessék. Úgy is történt.

— Igaz.

— Szent Terentius, a tengerbe ömlő Tiberis kikötőjének püspöke azt kérte, hogy az apagyilkosok jegyét véssék a sírkövére, azt remélve, hogy így az arramenők reáfognak köpni a sírjára. Ez is megtörtént. A halottaknak engedelmeskedni kell.

— Minden bizonynyal.

— A Francziaországban, Roche-Abeille mellett született Guidonis Bernát testét, meghagyása szerint és a castiliai király akarata ellenére a limogesi dominikánusok kolostorába vitték, jóllehet Guidonis Bernát spanyol-

országi, tuy-i püspök volt. Van-e, a ki ezt kétségbe vonja?

— Senki, tisztelendő anyám.

— Plantavit de la Fosse a tanú reá.

Az olvasóból csöndesen megint lemorzsolódott néhány szem. Aztán a főnöknő újra megszólalt:

— Fauvent apó, Crucifixion anyát abban a koporsóban kell eltemetni, a melyben húsz év óta hált.

— Úgy is való.

— Abban fogja folytatni álmát.

— Tehát abba a koporsóba szegezzem be?

— Igen.

— És a másikat, melyet hoznak, nem használják fel.

— Úgy van.

— A hogy a tisztelendő szerzet parancsolja.

— A négy énekes anya majd segíteni fog.

— A beszegezésnél? Nincs reájuk szükségem.

— Nem. A lebocsátásnál.

— Hová?

— A sírboltba.

— Micsoda sírboltba?

— Az oltár alá.

Fauchelevent felriadt.

— A sírboltba az oltár alá!

— Az oltár alá.

— De . . .

— Szerezzen egy vasrudat . . .

— Igen, csakhogy . . .

— Ezzel a vaskarikán át felemeli a követ.

— De . . .

— Engedelmeskedni kell a holtaknak. Crucifixion anyának az volt a végső óhajtása, hogy a kápolna oltára alá temessék, hogy ne kerüljön profán földbe és holtan ott maradhasson, a hol életében imádkozott. Ezt kérte tőlünk, vagyis ezt parancsolta.

— De hiszen ez tilos.

— Az emberek megtiltották, de Isten parancsolja.

— De ha kitudódnék?

— Mi bízunk önben.

— Oh! a mi engem illet, én néma vagyok, mint a fal.

— A káptalan egybegyűlt. A szavazó anyák, a kikkel az imént is értekeztem és a kik még együtt ülnek, elhatározták, hogy Crucifixion anyát, óhajtása szerint, koporsójában, oltárunk alatt kell eltemetni. Képzelje csak, Fauvent apó, ha majd csodák fognak itt történni! Micsoda dicsőség lesz ez Istenben a mi gárdánkra! A csodák a sírokból kelnek ki.

— Csakhogy, tisztelendő anyám, ha az egészségügyi bizottság embere . . .

— II. Szent Benedek a temetkezés kérdésében szembeszállt Pogonat Constantinnal.

— De a rendőrbiztos . . .

— Chonodemaire, egyike a hét német királynak, a kik Constantius császár idejében Galliába jöttek, határozottan elismerte a szerzetesek jogát, hogy hitük szerint temettessenek el, vagyis az oltár alá.

— De a rendőrfelügyelő . . .

— A világ semmi a kereszt előtt. Márton, a carthausiak tizenegyedik generálisa ezt a jelszót adta rendjének: *Stat crux dum volvitur orbis.*

— Amen, — mondá Fauchelevent, rendületlenül megmaradva szokásában, hogy ezzel a szóval vágja ki magát, ha latin beszédet hall.

Bármily hallgatóság is jó annak, a ki sokáig hallgatott. Gymnastoras rhetor, mikor kijött a börtönből, hol tömérdek dilemma és syllogismus gyülemlett meg benne, megállt az első fánál, mely útjába akadt, szónoklatot intézett hozzá és nagy erőfeszítéseket tett, hogy a maga véleményére térítse. A főnöknő, a ki ideje legnagyobb részében szintén hallgatásra volt itélve és a ki már nagyon megtelt mondanivalóval, felállt és oly szóáradattal, mint egy felnyitott zsilip, hangosan elkezdte:

— Jobb oldalamon áll Szent Benedek, baloldalamon Szent Bernát. Ki volt Szent Bernát? Clairvaux első apátja. Áldott a burgundiai Fontaines tája, mely látta őt születni. Apját Técelin-nek hívták, anyját Alèthenek. Cîteauxban kezdte, hogy aztán Clairvauxba jusson. Champeaux Vilmos, châlon-sur-saône-i püspök szentelte

apáttá. Hétszáz tanítványa volt és százhatvan kolostort alapított. A sensi zsinaton, 1140-ben, a földre teperte Abelardot és Bruys Pétert, meg Henriket, a tanítványát, úgyszintén a tévelygőknek azt a felekezetét, melyet apostolikusnak neveztek. Legyőzte Bresciai Arnoldot, lesujtotta Raoul barátot, a zsidóöldöklőt, 1148-ban vezette a reimsi zsinatot, elítéltette Porée Gilbert poitiersi püspököt, elítéltette l'Etoile Éont, kibékítette a fejedelmeket, felvilágosította az ifjú Lajos királyt, tanácsokkal látta el III. Jenő pápát, szabályozta a templáriusokat, hirdette a keresztes háborút és kétszázötven csodát mívelt életében, köztük harminczkilenczet egy napon. Kicsoda Szent Benedek? Monte-Cassino patriarchája; második megalapítója a szent zárda-életnek, Nyugat Basiliusa. Rendjéből negyven pápa, kétszáz bíbornok, ötven patriárcha, ezerhatszáz érsek, négyezerhatszáz püspök, négy császár, tizenkét császárné, negyvenhat király, negyvenegy királyné, háromezerhatszáz kanonizált szent került ki és tizennégyszáz év óta vannak követői. Egyfelől Szent Bernát, másfelől az egészségügyi biztos! Egyfelől Szent Benedek, másfelől a köztisztasági felügyelő! Állam, rendőrség, temetési szabályzat, közigazgatás, mi közünk nekünk mindehhez? Mindenki megbotránkoznék, ha látná, miként bánnak velünk. Még annyi jogunk sincs, hogy hamvainkat Jézus Krisztusnak adjuk! Az egészségügy forradalmi találmány. Isten alá van rendelve a rendőrfelügyelőnek: ez a mai század. Csönd, Fauvent!

Fauchelevent kényelmetlenül érezte magát e zuhany alatt. A főnöknő folytatta:

— Senki se vonhatja kétségbe a kolostorok temetéshez való jogát. Csak a fanatikusok és a tévelygők tagadják. Rettenetes zűrzavar idejét éljük. Nem tudják, a mit tudni kell és tudják, a mit nem szabad tudni! Az emberek durvák és istentelenek. Vannak, a kik nem különböztetik meg a nagy Szent Bernátot az úgynevezett szegény-katholikusok Bernátjától, egy bizonyos jámbor paptól, a ki a tizenharmadik században élt. Mások annyira vetemednek az Istenkáromlásban, hogy XVI. Lajos vérpadját összehasonlítják Jézus Krisztus keresztjével. XVI. Lajos csak király volt. Ne feledkezzünk meg Istenről!

Nincsenek már se igazak, se hamisak. Voltaire nevét ismerik, de Bus Caesar nevét nem ismerik. Pedig Bus Caesar a boldogok közé tartozik, míg Voltaire az elkárhozottak közé. A legutolsó érsek, Périgord bíbornok, még azt se tudta, hogy Bérulle után Gondren Károly, Gondren után Bourgoin Ferencz, Bourgoin után Senault János Ferencz és Senault János Ferencz után Sainte-Marthe atya következett. Coton atya nevét ismerik, de nem mert egyike volt annak a háromnak, a kik az oratórium alapítását szorgalmazták, hanem mert a hugenotta IV. Henrik király az ő nevével szokott káromkodni. Salesi Szent Ferencz azért kedves a világi emberek szemében, mert hamisjátékos volt. És támadják a vallást. Miért? Mert voltak rossz papok is, mert Sagittarius gapi püspök testvére volt Salone embruni püspöknek és mindketten Mommolt követték. De mit tesz ez? Vajjon megakadályozta-e ez toursi Mártont, hogy szent legyen és köpenyének a felét odaadja egy szegénynek? Üldözik a szenteket. Az emberek behúnyják szemüket az igazságok elől. A homályhoz szoktak. A vak vadállatok a legvérengzőbb vadállatok. Senki se gondol a pokolra. Oh! gonosz nép. A király nevében ma annyit jelent, mint a forradalom nevében. Már nem tudják, hogy mivel tartoznak se az élőknek, se a holtaknak. Tilos szent módra meghalni. A temetés polgári ügy. Szörnyűség. II. Szent Leó egyenesen azért írt két levelet, egyet Petrus Notariusnak és egyet a vizigóthok királyának, hogy a halottakat érintő kérdésekben megczáfolja és visszautasítsa az exarcha tekintélyét és a császár fenhatóságát. Gauthier, châlonsi püspök ugyane tárgyban szembeszállt Ottó burgundi herczeggel. A régi időben a köztisztviselők tudták, mihez kell magukat tartaniok. Azelőtt a káptalannak még a világi dolgokhoz is volt szava. A cîteauxi apát, a rend generálisa, állásánál fogva tanácsosi ranggal birt a burgundiai parlamentben. Azt teszszük halottainkkal, a mi nekünk tetszik. Vajjon nincs-e magának Szent Benedeknek a holtteste is Francziaországban, a Saint-Benoît-sur-Loire-nak nevezett fleury-i apátságban, jóllehet Olaszországban halt meg, Monte-Cassinoban 543 márczius 21-én, egy szombati napon? Ez kétségbevonhatatlan. Irtózom a hi-

tetlenektől, gyűlölöm az eretnekeket, de még jobban útálnám, a ki e dolgok ellenkezőjét merné állítani. Csak Wion Arnoult, Bucelin Gábort, Tritheminist, Naurolicust és dom Achery Lukácsot kell elolvasni.

A főnöknő lélegzetet vett, aztán Fauchelevent felé fordult:

— Tehát rendben vagyunk, Fauvent apó?

— Rendben, tisztelendő anyám.

— Számíthatunk önre?

— Engedelmeskedni fogok.

— Helyes.

— Mindent megteszek a kolostorért.

— Tehát megállapodtunk. Ön leszögezi a koporsót. A nővérek leviszik a kápolnába. Elimádkozzák a halottak imáját. Aztán visszatérnek a kolostorba. Éjjeli tizenegy és tizenkét óra között ön eljön a vasrúddal. Minden a legnagyobb titokban fog történni. A kápolnában nem lesz más, csak a négy énekes anya, Ascension anya és ön.

— És a vezeklő nővér?

— Nem fog hátranézni.

— De hallani fogja.

— Nem fog odahallgatni. Különben is, a mit a kolostor tud, az annyi, mintha senki sem tudná.

Megint szünet állott be. Majd a főnöknő folytatta:

— Majd oldja le a csengetyűjét. A vezeklő nővérnek szükségtelen észrevennie, hogy ön ott van.

— Tisztelendő anyám . . .

— Nos, mit, Fauvent apó?

— Itt volt már a halottkém?

— Délután négy órakor fog eljönni. Csöngettek érte, hogy el kell hívni. De hát ön semmiféle csöngetést se hall?

— Csak a magaméra figyelek.

— Helyes, Fauvent apó.

— Legalább is hat láb hosszú rúd kell.

— Honnan fogja venni?

— A hol rács van, vasrúd is van. A kertben egész halom ócskavasat őrizgetek.

— Tehát ne feledje, mintegy háromnegyed órával éjfél előtt.

— Tisztelendő anyám . . .

— Nos?

— Ha még máskor is akadna ilyenforma munka, az öcsém nagyon erős ember. Nagy mahomet-ember.

— Oly gyorsan kell dolgoznia, a hogy csak lehet.

— Valami nagyon gyorsan nem mehet. Beteges vagyok és éppen ezért kellene segítség. Sántítok.

— A sántítás nem hiba, sőt áldás is lehet. II. Henrik császárnak, a ki leküzdötte Gergely ellenpápát és VII. Benedeket visszahelyezte, két mellékneve van: a szent és a sánta.

— Jó is, a kinek kettő van, — mormogta Fauchelevent, a ki csakugyan kissé nagyot hallott.

— Hát mondjuk, Fauvent apó, hogy egy óráig fog tartani. Ez nem lesz nagyon sok. Tizenegy órakor legyen a vasrúddal a főoltár mellett. Az istentisztelet éjfélkor kezdődik. Jó negyedórával előbb már mindennek be kell fejezve lennie.

— Majd igyekszem, a mennyire tudok, hogy bebizonyítsam a kolostorhoz való buzgóságomat. Ebben maradunk. Beszögezem a koporsót. Pont tizenegy órakor ott leszek a kápolnában. Az énekes anyák is ott lesznek. Ascension anya is. Többet érne ugyan két férfi, de hát mindegy! Velem lesz a rúd. Felbontjuk a sírboltot, leeresztjük a koporsót, aztán megint befedjük a sírboltot. Semmi nyoma se lesz az egésznek. A kormánynak sejtelme se lesz róla. Jó lesz így, tisztelendő anyám?

— Nem.

— Hát még mi kell?

— Még hátra van az üres koporsó.

Csend támadt. Fauchelevent gondolkodott. A főnöknő is gondolkodott.

— Mit csinálunk, Fauvent apó, a koporsóval?

— Eltemettetjük.

— Üresen?

Újabb hallgatás. Fauchelevent olyan mozdulatot tett a balkezével, mint a mikor az ember valamely nyugtalanító gondolatot akar elhessegetni.

— Tisztelendő anyám, én fogom beszegezni a tem-

plom melletti teremben a koporsót, senki kívülem oda be nem léphet és leterítem a halotti terítővel.

— Igen, csakhogy a halottvivők, ha majd a kocsira teszik, meg a sírba eresztik, észre fogják venni, hogy nincs benne senki.

— Anyám, a ki ör . . .! — kiáltott fel Fauchelevent.

A főnöknő keresztet vetett és mereven a kertészre nézett, a kinek a . . . *döge van,* a torkán akadt.

Sietett valami tervet mondani, hogy elfeledtesse a káromkodást.

— Tisztelendő anyám, földet teszek a koporsóba. Így majd olyan lesz, mintha halott feküdne benne.

— Igaza van. A föld ugyanaz, a mi az ember. Így hát elintézi az üres koporsót?

— Csak tessék reám bízni.

A főnöknő eddig töprengő és borús arcza felderült. Intett, a hogy a feljebbvaló elbocsátja az alárendeltjét. Fauchelevent az ajtó felé indult. Mikor már éppen ki akart lépni, a főnöknő szeliden utána szólt:

— Fauvent apó, meg vagyok elégedve önnel. Holnap, a temetés után, vezesse hozzám az öccsét és mondja meg neki, hogy hozza magával a leányát is.

IV.

Valjean János merőben olyannak látszik, mintha olvasta volna Castillejo Auistin-t.

A sánták sietése olyan, mint a félszeműek kacsintása: nem ér hamar a czélhoz. E mellett Fauchelevent még nagy zavarban is volt. Közel egy negyedórába tartott, a míg visszaérkezett a kerti kunyhóba. Cosette már ébren volt. Valjean János odaültette a tűz mellé. A mikor Fauchelevent belépett, Valjean János épp a kertész puttonyát mutatta neki, mely a falra volt akasztva és így szólt hozzá:

— Hallgass ide, kis Cosette-em. Ki kell mennünk ebből a házból, de vissza fogunk jönni és nagyon jól fogjuk magunkat érezni. Az a derék öreg úr, a ki itt lakik, ebben a puttonyban a hátán fog téged elvinni. Engem

egy asszonynál fogsz bevárni. Majd odamegyek érted. Ne felejtsd el, ha azt akarod, hogy Thénardierné ne vihessen vissza, engedelmeskedjél és hallgass.

Cosette komolyan bólintott.

Fauchelevent ajtónyitásának neszére Valjean János hátrafordult.

— Nos?

— Minden rendben van és semmi sincs rendben, — felelt Fauchelevent. — Megkaptam az engedélyt, hogy ön idejöhessen; de hogy bejöhessen, előbb ki kell mennie. Ez itt a bökkenő. A mi a kicsike dolgát illeti, az könnyen fog menni.

— Kiviszi?

— Fog hallgatni?

— Felelek róla.

— Hanem ön, Madeleine apó?

És egy kis szünet multán, mely tele volt szorongással, Fauchelevent felkiáltott:

— De hát menjen ki arra, a merre bejött!

Valjean János épp úgy, mint előbb, most is csak annyit felelt:

— Lehetetlen.

Fauchelevent, inkább magában beszélve, semmint Valjean Jánoshoz szólva dörmögte:

— Még más dolog is furdal. Azt mondtam, hogy földet teszek beléje. Csakhogy attól félek, test helyett föld, az nem lesz jó, zörögni meg lötyögni fog. Az emberek meg fogják érezni. Beláthatja, Madeleine apó, a kormány reá fog jönni.

Valjean erősen a szemébe nézett. Azt hitte, hogy félrebeszél.

Fauchelevent tovább beszélt.

— Hogy az ördögbe fog innen kikerülni? Pedig holnapra meg kell lennie. Holnap kell önnek idejönnie. A főnöknő várni fogja.

Aztán elmagyarázta Valjean Jánosnak, hogy ez jutalom lesz egy szolgálatért, a mit ő, Fauchelevent, a kolostornak tesz. Hogy feladatai körébe tartozik résztvenni a temetéseken, ő szegezi be a koporsót, és segít a sírásónak. Az apácza, a ki ma reggel meghalt, azt kí-

vánta, hogy abban a koporsóban temessék el, melyben aludni szokott és a kápolna oltára alá. A rendőrségi szabályzat tiltja ezt, de ez a halott olyan halott, a kitől semmit se lehet megtagadni. A főnöknő és a szavazó anyák elhatározták, hogy teljesítik a megboldogult óhajtását. Annál rosszabb a kormányra! Ő, Fauchelevent, a czellában leszegezi a koporsót, felnyitja a kápolnában a kőlapot és leereszti a halottat a sírboltba. Köszönet fejében a főnöknő megengedi, hogy öcscse szintén kertész lehessen a kolostorban, az unokahugát pedig fölveszi a növendékek közé. Az öcscse Madeleine ur, az unokahuga pedig Cosette. A főnöknő azt mondta, hogy holnap este, a temetőben való elföldelés után hozza el az öccsét. Csakhogy nem hozhatja el Madeleine urat, ha Madeleine úr nincs künn a kolostorból. Ez az első nehézség. A második: az üres koporsó.

— Miféle üres koporsó? — kérdé Valjean János.

— Az, a melyet ide küldenek, — felelt Fauchelevent.

— Koporsót küldenek? Ki küldi?

— Ha egy apácza meghal, eljön a hatósági orvos és azt mondja: meghalt egy apácza. Erre a kormány küld egy koporsót. Másnap elküldi a halottaskocsit meg a halottvivőket, hogy vegyék vissza a koporsót és vigyék ki a temetőbe. A halottvivők el fognak jönni, fölemelik a koporsót és érezni fogják, hogy üres.

— Tegyen bele valamit.

— Mit? Egy halottat? Az nincs.

— Nem halottat.

— Hát kit?

— Élő embert.

— Micsoda élő embert?

— Engem, — mondá Valjean János.

Fauchelevent, a ki időközben leült, felugrott, mintha petárdát sütöttek volna el a széke alatt.

— Önt?

— Miért ne?

Valjean János arczán oly mosoly suhant át, mely a téli égen felvillanó napsugárhoz hasonlított.

— Hiszen emlékszik, Fauchelevent, hogy mit mon-

dott: Crucifixion anya meghalt, — és én hozzátettem: És Madeleine apó el van temetve. Így lesz.

— Oh! persze, ön csak tréfál, nem beszél komolyan.

— A legkomolyabban. Ki kell mennem innen?

— Mindenesetre.

— Azt mondtam, hogy nekem is szerezzen puttonyt meg takarót.

— Nos?

— A puttony fenyőfából lesz, a takaró pedig fekete posztóból.

— Először is, fehérből. Az apáczáknak fehér terítő jár.

— Hát legyen fehér.

— Ön nem olyan ember, mint a többi, Madeleine apó.

Abban a békés környezetben, mely a kolostor aprócseprő dolgaiból tevődött össze, ily ötleteket hallani, melyek nem mások, mint a bagno vad és merész leleményei: ez oly ámulatba ejtette Fauchelevent-t, a minőt a járókelők éreznének, ha a Saint-Denis-utcza árkában tengeri királyt látnának halászni.

Valjean János folytatta:

— Arról van szó, hogy láthatatlanul távozzam innen. Ez egészen jó mód lesz erre. Hanem adjon egy kis felvilágosítást. Hogy történik a dolog? Hol van az a koporsó?

— Az üres?

— Igen.

— Lent a halottas szobában. Két kecskelábon áll és gyászterítővel van leborítva.

— Milyen hosszú?

— Hat láb.

— És melyik az a halottas szoba?

— A földszinten van. Egy elrácsozott ablaka van, mely a kertre nyílik és kívül még táblákkal is el van látva. Aztán két ajtaja van. Az egyik a kolostorhoz szolgál, a másik a templomba nyílik.

— Micsoda templomba?

— Az utczai templomba, a hova mindenki jár.

— Önnél van a két ajtó kulcsa?

— Nem. Csak a kolostori ajtó kulcsa van nálam. A másiké a kapusnál van.

— Mikor nyitja ki a kapus azt az ajtót?

— Csak a mikor beereszti a halottvivőket, a kik a koporsóért jönnek. Ha aztán a koporsó kint van, megint bezárja az ajtót.

— Ki szegezi be a koporsót?

— Én.

— Ki teríti le a takaróval?

— Én.

— Nincs ott más senki?

— A rendőrorvost kivéve senki se léphet be a halottas szobába.. Ez ki is van írva az ajtóra.

— Megteheti, hogy ma éjjel, mikor már mindenki alszik a kolostorban, elbújtat abba a szobába?

— Ezt nem, de elbújtathatom a halottas szoba mellett egy kis sötét fülkébe, hol a temetési szerszámaimat tartom és a melynek nálam van a kulcsa.

— Hány órakor jön holnap a kocsi a koporsóért?

— Délután három órakor. Az elföldelés a Vaugirard-temetőben lesz, valamivel az éj beállta előtt. Jó hosszú út van odáig.

— A fülkében fogok rejtőzni egész éjjel és egész délelőtt. És az evés? Mert meg fogok éhezni.

— Majd viszek ennivalót.

— Délután két órakor már beszögezhet a koporsóba.

Fauchelevent hátrahőkölt és az ujjait ropogtatta.

— De hiszen az lehetetlen!

— Ugyan! Fog egy kalapácsot és szögeket ver egy deszkába!

Az, a mi Fauchelevent előtt hallatlannak tűnt fel, Valjean Jánosnak, ismételjük, igen egyszerű dolog volt. Valjean János volt már szűkebben is. Mindenki, a ki valaha fogoly volt, tudja azt a művészetet, hogy a menekülhetés méreteinek arányában kicsinyre húzza össze magát. A fogoly úgy van a szökéssel, mint a beteg a válsággal, mely megmenti vagy megöli. A menekülés annyi, mint a meggyógyulás. Mit nem tesz meg az em-

ber, hogy meggyógyuljon? Beszegeztetni és egy ládában úgy szállíttatni magát, mint valami podgyászt, hosszasan bennemaradni egy dobozban, levegőt lelni ott, a hol nincs, órákon át takarékoskodni a lélegzetvétellel, képesnek lenni elfuladni, a nélkül, hogy az meghalással járna, — ez egyike volt Valjean János gyászos tehetségeinek.

Egyébiránt, a koporsó, a melyben élő lény van, a gályarab e fogása egyszersmind egy császárnak is a fogása. Ha hinni lehet Castillejo Austin barátnak, V. Károly császár is, mikor leköszönése után még egyszer látni akarta a szép Plombest, ehhez a módszerhez folyamodott, hogy behozassa, aztán megint kivitesse a saint-justi kolostorból.

Fauchelevent, miután kissé magához tért, felkiáltott:

— De hogy fog lélegzeni?

— Majd csak ellélegzem.

— Abban a ládában? Én ha csak reágondolok, már úgy érzem, hogy megfulladok.

— Van fúrója, majd fúr egy pár kis lyukat a szájam táján és nem szegezi be nagyon szorosan a tetejét.

— Jó! És ha köhögnie vagy tüsszentenie kell?

— A ki szökik, az se nem köhög, se nem tüsszent.

És Valjean János hozzátette:

— El kell magunkat határozni, Fauchelevent apó. Vagy itt csípnek, vagy pedig a halottas kocsin távozom.

Mindenki megfigyelhette, mennyire szeretnek a macskák nyitott ajtószárnyak között álldogálni vagy se be, se ki ólálkodni. Ki nem mondta már egy macskának: No, jer már be? Vannak emberek, a kik valamely esemény feltárulásakor ugyanígy haboznak két elhatározás között, kitéve magukat a veszélynek, hogy a sors, hirtelen becsapva a nyílást, összetörje őket. A túlságosan óvatosak, bármennyire macskatermészetűek is, sőt éppen mert macskatermészetűek, néha nagyobb veszedelemben forognak, mint a vakmerő természetűek. Fauchelevent a habozók közé tartozott. Valjean János hidegvérűsége azonban akarata ellenére is átterjedt ő reá is. A fogai között dörmögte:

— Csakugyan, nincs más mód.

Valjean János folytatta:

— Csak az nyugatalanít, hogy mi lesz a temetőben?

— Engem meg éppen az nem aggaszt, — kiáltott fel Fauchelevent. — Ha ön ki tudja húzni a koporsóban, én bizonyosan kihúzom önt a sírból. A sírásó egy részeges jó barátom. Mestienne apó. Régi fajtájú öreg ember. A halott a sírásó kezében van, a sírásó meg az enyémben. Majd elmondom, hogy mi fog történni. Valamivel alkonyat előtt érünk a temetőbe, háromnegyed órával a zárás előtt. A kocsi egész a sírig megy. Én követem; ez a teendőimhez tartozik. A zsebemben lesz kalapács, véső meg harapófogó. A kocsi megáll, a halottvivők kötelet húznak át a koporsó alatt és leeresztik önt a sírba. A pap elmondja az imádságot, keresztet vet, szenteltvizet hint és megy. Én magamban maradok Mestienne apóval. Már mondtam, hogy barátom. Két eset lehetséges. Vagy részeg, vagy nem részeg. Ha nem részeg, azt mondom neki: Jer, igyunk meg egy pohár bort, mielőtt bezárják a korcsmát. Elhívom, leitatom, Mestienne apót hamar le lehet itatni, mert egy kicsit mindig már útban van, az asztal alá fektetem, elveszem a jegyét, hogy bemehessek a temetőbe és egyedül leszek a sírnál. Önnek már csak velem lesz dolga. Ha pedig részeg, azt mondom neki: Eredj, majd én elvégzem a dolgot. Ő elmegy és én kihúzom önt a gödörből.

Valjean János kezét nyujtotta Fauchelevent-nek, a ki azt megható parasztias hévvel ragadta meg.

— Megegyeztünk, Fauchelevent apó. Minden rendben lesz.

— Feltéve, hogy valami közbe nem jön, — gondolá Fauchelevent. — Rettenetes lenne!

V.

A részegség még nem elég a halhatatlansághoz.

Másnap alkonyattájban a Maine-boulevard gyér járókelői kalapemeléssel köszöntöttek egy régi formájú, halálfejjel, keresztberakott lábszárcsontokkal díszített

halottas kocsit. A kocsiban a koporsó fehér terítővel volt leborítva, melyen nagy fekete kereszt látszott, akárcsak egy lelógó karú halott. A halottas kocsi mögött posztóval kivert hintó haladt, melyben miseinges papot és egy veressapkás ministráns gyermeket lehetett megpillantani. A halottas kocsi mellett jobbról és balról egy-egy feketehajtókás szürke egyenruhába öltözött halottvivő lépdelt. Hátul egy munkásformájú öreg ember sántított. A menet a Vaugirard-temető felé tartott.

A sánta öreg ember zsebéből egy kalapács nyele, egy véső és egy harapófogó kettős fogója állt ki.

A Vaugirard-temető kivétel volt a párisi temetők között. Megvoltak a maga sajátos rendszabályai, valamint volt nagy- és kis-kapuja is, melyet a városrész öreg lakói, a kik makacsul ragaszkodtak a régi szólásokhoz, lovas- és gyalogos kapunak neveztek. A Kis Picpus-utczai apáczák, minthogy a temető telke egykor az övék volt, engedélyt nyertek, hogy külön szögletbe és estefelé temessék őket. A sírások, miután ilyenformán nyáron esti, télen pedig éjjeli szolgálatuk is volt, e temetőben különös fegyelem alatt állottak. A párisi temetők kapúit abban az időben napnyugtakor zárták be és mert ez városi rendelet volt, a Vaugirard-temetőre is épp úgy vonatkozott, mint a többire. A lovas- és a gyalogos kapú két egymást érő rácsos alkotmány volt, mellette egy pavillon, mely Perronet építész tervei szerint épült és a melyben a temető kapusa lakott. E két rácsos kapu tehát kérlelhetetlenül bezáródott, mihelyt a nap eltűnt az invalidusok templomának kápolnája mögött. Ha valamely sírásó ilyenkor még a temetőben volt, csak egy módon mehetett ki, úgy, hogy előmutatta a temetők igazgatóságától kiállított igazoló jegyét. E czélból a kapus ablakán valami levélgyűjtő-szekrény-féle volt elhelyezve. A sírásó bedobta jegyét a szekrény nyílásán, a kapus hallotta az esés zörejét, meghúzta a zsinórt és a gyalogos ajtó kinyílt. Ha a sírásónál nem volt nála a jegye, bekiáltotta a nevét, a kapus, a ki néha már lefeküdt és elaludt volt, felkelt, megnézte a sírásót és kulcscsal kinyitotta a kaput. A sírásó kimehetett, de tizenöt franc büntetéspénzt fizetett.

E temető szabályellenes különösségeivel feszélyezte a közigazgatást. Kevéssel utóbb, 1830-ban, be is szüntették. A Mont-Parnasse-temető lépett az örökébe és ugyanaz örökölte a Vaugirard-temetővel szomszédos híres korcsmát is, melynek czégtáblájára egy birsalma volt festve és a mely a *Jó birsalmához* czimmel ott állt az ivók és a sírók között.

A Vaugirard-temető, hogy úgy mondjuk, elhervadt temető volt. Kiment a divatból. A penész ellepte, a virágok odahagyták. A polgároknak nem igen akaródzott, a Vaugirard-temetőbe temetkezni; ez nagyon szegényesnek tűnt fel. A Père-Lachaise, az már más! A Père-Lachaiseben nyugodni, az annyi volt, mintha az ember lakása mahagónifából való bútorral van bebútorozva. Ez elegáns dolog. A Vaugirard-temető a régi franczia kertek módjára beosztott tiszteletreméltó sírkert volt. Egyenes fasorok, puszpáng-, thuja-bokrok, régi csúcsíves sírkövek alatt régi sírok, magas fű. Este egészen tragikus színe volt. Gyászos vonalakat mutatott.

A nap még nem nyugodott le, mikor a fehérterítős, feketekeresztes halottas kocsi befordult a Vaugirard-temetőhöz vezető útra. A sánta ember, a ki utána ballagott, Fauchelevent volt.

Crucifixion anyának az oltár alatti sírboltba való lebocsátása, Cosette kiszállítása, Valjean Jánosnak a halottas szobába való belopása, mind rendben és fennakadás nélkül történt.

Mellékesen megjegyezve, Crucifixion anyának a kolostor oltára alá való temetését teljesen megbocsátható dolognak tartjuk. Ez is egyike azoknak a vitézségeknek, melyek kötelességhez hasonlítanak. Az apáczák nemcsak aggodalom nélkül, de lelkiismeretük teljes helyeslése mellette követték el. A mit „kormány"-nak neveznek, az a kolostor szemében mindig csak beleavatkozás a tulajdonképpeni felsőbbség jogaiba és mindig kétséges illetékességű beavatkozás. Első a rendszabályzat; a mi a világi törvénykönyvet illeti, ez csak másodsorban jön tekintetbe. Csináljatok, emberek, annyi törvényt, a menynyit akartok; de tartsátok meg azokat magatoknak. A Caesarnak fizetendő vám mindig csak annyi, a mennyi

az Istennek járó vámból fenmarad. A fejedelem parancsa semmi a hitbeli parancs mellett.

Fauchelevent nagyon elégedetten sántikált a halottas kocsi után. Két iker-összesküvése, az, a melyet az apáczákkal és a kolostor mellett, meg az, melyet Valjean Jánossal és a kolostor ellen szött, egyaránt sikerült. Valjean János nyugodtsága ama hatalmas megnyugvások közé tartozott, melyek ragadósak. Fauchelevent már nem kételkedett a sikerben. A mi még hátra volt, az már semmi. Két év alatt tízszer is leitatta a sírásót, a derék Mestienne apót. Úgy bánhatott vele, a hogy neki tetszett. A maga akarata és a maga kénye szerint irányította. Mestienne úgy tánczolt, a hogy Fauchelevent fütyült. Fauchelevent teljesen biztosnak érezte magát a dolgában.

Abban a pillanatban, mikor a menet befordult a temetőhöz vezető útra, Fauchelevent vidám tekintetet vetett a halottas kocsira és nagy kezeit összedörzsölve, halkan mormogta:

— Ez aztán a jó tréfa!

Egyszerre a halottas kocsi megállt; a kapuhoz értek. Meg kellett mutatni a temetési engedélyt. A temetési biztos összeállt a temető kapusával. A míg ez az értekezés tartott, a mi egy-két perczet vett igénybe, valaki, egy ismeretlen, Fauchelevent mellett odaszegződött a halottas kocsi mögé. Valami munkásfélének látszott, nagy zsebekkel ellátott zubbony volt rajta és a hóna alatt kapát tartott.

Fauchelevent reánézett az ismeretlenre.

— Kicsoda maga? — kérdé.

— A sírásó, — felelt az ember.

Ha valaki túlélhetné a pillanatot, melyben egy ágyúgolyó repül a mellébe, az vágna olyan arczot, a milyen Fauchelevente volt e perczben.

— A sírásó?

— Igen.

— Maga?

— Én.

— Mestienne apó a sírásó.

— Csak volt.

— Micsoda? Csak volt?

— Meghalt.

Fauchelevent mindenre el volt készülve, kivéve arra, hogy egy sírásó meghalhat. Pedig úgy van: a sírásók is meghalnak. Addig ássák másoknak a sírgödröt, míg maguk is beléesnek.

— Hiszen az lehetetlen!

— Pedig mégis úgy van.

— De hiszen, — szólt gyönge hangon Fauchelevent, — Mestienne apó a sírásó.

— Napoleon után XVIII. Lajos következik. Mestienne után Gribier. Gribier, az én vagyok, atyafi.

Fauchelevent sáppadtan nézett Gribierre.

Hosszú, sovány, fakó arcszínű, tökéletesen temetőbe illő ember volt. Olyannak látszott, mint valami félbemaradt orvos, a ki sírásó lett.

Fauchelevent hangos nevetésbe tört ki.

— Ah! micsoda furcsa dolgok történnek a világon! Mestienne apó meghalt! A kis Mestienne apó! De hát csak a kis Lenoir apó éljen! Tudja, ki az a kis Lenoir apó? Hat garasért méri a vörös bor kancsóját. Suresnei bor, az áldóját, igazi párisi suresnei! Tehát meghalt az öreg Mestienne! Sajnálom! Jó czimbora volt. Maga is jó czimbora, ugy-e, pajtás? Mindjárt iszunk is egy pohár bort.

— Én tanult ember vagyok. Iskolát jártam. Sohasem iszom, — felelt Gribier.

A halottas kocsi újra elindult és döczögve haladt a temető főútján.

Fauchelevent meglassította lépteit. Az aggodalom miatt még jobban sántított, mint nyomorékságból.

A sírásó előtte lépdelt.

Fauchelevent még egyszer szemügyre vette ezt a váratlanul közbejött Gribiert.

Azok közé az emberek közé tartozott, a kik fiatalon is öregeknek látszanak és a kik noha soványak, nagyon erősek.

— Pajtás! — kiáltott Fauchelevent.

A sírásó megfordult.

— Én a kolostor sírásója vagyok.

— Úgy hát kartársam, — felelte amaz.

Fauchelevent tanulatlan volt ugyan, de nagyon ravasz és rögtön átlátta, hogy igen veszedelmes emberrel van dolga: egy szónoklóval.

A fogai között dörmögte:

— Tehát Mestienne apó meghalt.

— Véglegesen, — felelt a sírásó. — A jó Isten megnézte a könyvét, hogy kik esedékesek. Mestienne apó volt soron. Következésképpen Mestienne apó meghalt.

Fauchelevent gépiesen ismételte:

— A jó Isten . . .

— A jó Isten, — szólt Gribier nyomatékkal. — A bölcsészek nyelvén: az örökkévaló atya; a jacobinusok szerint: a legfőbb lény.

— Hát nem ismerkedünk meg egymással? — dadogta Fauchelevent.

— Már megismerkedtünk. Ön parasztember, én párisi vagyok.

— Az ember nem ismeri addig egymást, míg nem ivott meg együtt egy pohár bort. Pohárürítés mellett a szívét is kiönti az ember. Menjünk, igyunk egyet. Az ilyet nem lehet visszautasítani.

— Előbb a munka.

— El vagyok veszve, — gondolá magában Fauchelevent.

Már csak néhány lépésnyire voltak a kis fasortól, mely az apáczák szegletéhez vezetett.

A sírásó megszólalt:

— Tudja, atyafi, nekem hét porontyot kell táplálnom. Minthogy nekik enniök kell, nekem nem szabad innom.

És a komoly ember elégültségével, a ki szép frázist vág ki, hozzátette:

— Az ő éhségük ellensége az én szomjúságomnak.

A halottas kocsi egy cyprus-csoport mellett a fóútról befordult egy mellékútra és bokrok között haladt tovább. Ez a sír közelségét jelentette. Fauchelevent meglassította lépteit, de a halottas kocsi haladását nem tudta megiassítani. Szerencsére a puha, a téli esőtől felázott föld megfogta a kerekeket és nehezítette a forgásukat.

Fauchelevent közelebb lépett a sírásóhoz.

— Nagyon jófajta argenteuili bort mérnek, — mormogta.

— Lássa, atyafi, — szólt Gribier, — —nekem nem sírásónak kellett volna lennem. Apám kapus volt a Prytaneumban. Engem az irodalomnak szánt. De szerencsétlenségek érték. Vesztett a tőzsdén. Le kellett mondanom az íróságról. De azért még mindig közirnok vagyok.

— Hát nem sírásó? — kapaszkodott Fauchelevent a reménység e gyönge ágába.

— Az egyik foglalkozás nem zárja ki a másikat. Én szimulálok.

Fauchelevent nem értette, mit jelentett ez a szó.

— Menjünk inni, — mondá.

Itt szükséges, hogy egy megjegyzést tegyünk. Fauchelevent, bármily nagy volt is a szorongása, csak az ivást hangoztatta, de arról nem szólt, hogy ki fizet. Rendszerint Fauchelevent volt az ivó és Mestienne apó a fizető. Az ivásra való felszólítás szükségképpeni eredménye volt az új sírásó fellépése folytán támadt új helyzetnek; de a mi a fizetést illeti, ennek a kérdését a vén kertész nem minden szándékosság nélkül hagyta homályban. Mert Fauchelevent nek, bármennyire meg volt is illetődve, eszébe se jutott, hogy ő fizessen.

A sírásó fensőbbséges mosolylyal folytatta.

— Enni kell. Elfogadtam Mestienne apó állását. Ha az ember már majdnem végigjárta az iskolákat, bölcsészszé lesz. Kezem munkáját megtoldom karjaim munkájával. Irótollam ott van a Sévres-utczai piaczon. Tudja, az esernyős piaczon. Az összes környékbeli szakácsnők én hozzám fordulnak. Én írom az összes szerelmes leveleiket. Reggel szerelmes leveleket írok; este sírokat ások. Ilyen az élet, atyafi.

A halottas kocsi mind előbbre jutott. Fauchelevent szörnyű nyugtalansággal tekintgetett maga köré. Homlokáról nagy verejtékcseppek hullottak.

— Mindazonáltal, — folytatá a sírásó, — az ember nem szolgálhat két gazdát. Választanom kell majd tollam és a kapa között. A kapa elrontja a kezemet.

A halottas kocsi megállt.

A hintóból kiszállt először a ministrans gyerek, aztán a pap.

A halottas kocsi egyik elülső kereke kissé reájárt egy kis földhalomra, melyen túl a nyitott sír látszott.

— Ez aztán a tréfa! — ismételte Fauchelevent rémülettel.

VI.

Négy deszka között.

Ki volt a koporsóban? Tudjuk. Valjean János.

Valjean János úgy helyezkedett el benne, hogy élve maradhasson és úgy, a hogy, lélegzett is még.

Csodálatos, hogy a lelkiismeret nyugodtsága mily nyugodttá teszi az egész embert. Tegnap este óta minden úgy ment és jól ment, a hogy Valjean János kigondolta. Mint Fauchelevent, ő is Mestienne apóra számított. Nem kételkedett a sikerben. Soha válságosabb helyzet és soha tökéletesebb nyugodtság.

A koporsó négy deszkájából valami rettenetes béke árad ki. Úgy látszott, mintha halotti pihenés vegyült volna Valjean János nyugalmába.

E koporsó belsejében követhette és követte is minden fázisát annak az irtózatos drámának, melyet a halállal kezdett.

Kevéssel azután, hogy Fauchelevent reászögezte a fedődeszkát, Valjean János érezte, hogy fölemelik, aztán kocsira teszik. A zökkenések csökkenéséről észrevette, hogy a kövezetről lehengerelt földre értek, vagyis, hogy az utczák után a boulevardokon járnak. A tompa zörgésről kitalálta, hogy az Austerlitzi-hídon haladnak át. Az első megállónál megértette, hogy a temetőhöz értek; a másodiknál azt mondta magában: itt a sír.

Hirtelen azt érezte, hogy megragadják a koporsót, aztán rekedtes dörzsölést hallott a deszkákon; reáeszmélt, hogy ez a kötél, melyet a koporsó alá húznak, hogy leereszszék a sír mélyébe.

Ezután valami szédülésformát érzett.

A halottvivők és a sírásó alkalmasint megbillentet-

ték a koporsót és a fejtől levő részt előbb eresztették, mint a lábakat. Hogy aztán megint vízszintesen és mozdulatlanul feküdt, újra teljesen magához tért. A sír fenekén volt.

Bizonyos hidegséget érzett.

Fagyos és ünnepélyes hang szólalt meg felette. Latin szavakat hallott, melyeket nem értett, de a melyek oly lassan következtek egymásra, hogy tisztán kivehette őket:

— *Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt; alii in vitam aeternam, et alii in opprobrium, ut videant semper.*

Egy gyermekhang felelt reájuk:

— *De profundis.*

Az előbbi komoly hang újra megszólalt:

— *Requiem aeternam dona ei, Domine.*

A gyermek hangja felelt:

— *Et lux perpetua luceat ei.*

A koporsó fedődeszkáján olyasvalamit hallott, mintha csöndesen pár csepp eső koppant volna rajta. Alkalmasint a szentelt víz volt.

— Mindjárt vége lesz, — gondolta magában. — Még egy kis türelem. A pap el fog menni. Fauchelevent elhívja Mestiennet a korcsmába. Magamra hagynak. Aztán Fauchelevent egyedül visszajön és én kijutok. Egy jó órába fog tartani az egész.

A komoly hang újra kezdte:

— *Requiescat in pace.*

És a gyermekhang reámondta:

— *Amen.*

Valjean János megfeszített figyelemmel hallgatódzott és olyasmit hallott, a mi távolodó lépések neszéhez hasonlított.

— Elmennek, — gondolá. — Egyedül vagyok.

Egyszerre mennydörgésszerű zuhanást hallott a feje felett.

Egy ásó föld volt, a mi a koporsóra hullott.

Aztán egy második ásó föld zuhant le.

Az egyik lyuk, a melyen át lélegzett, betömődött.

Egy harmadik zuhanás következett.

Aztán egy negyedik.

Vannak dolgok, a melyek a legerősebb embernél is erősebbek. Valjean János elvesztette eszméletét.

VII.

A jegyre vigyázni kell.

Ime, mi történt a koporsó felett, melyben Valjean János feküdt.

Mikor a halottas kocsi eltávozott, a pap és a ministrans gyerek felszálltak a hintóba és elhajtattak, Fauchelevent, a ki szemét le nem vette a sírásóról, látta, hogy ez lehajol és megragadja ásóját, mely a frissen hányt földbe volt leszúrva.

Ekkor Fauchelevent elszánta magát a végsőre.

Odaállt a sír és a sírásó közé, keresztbefonta karjait és így szólt:

— Én fizetek!

A sírásó csodálkozó tekintettel nézett reá és kérdé:

— Mit, atyafi?

— Én fizetem!

— Mit?

— A bort.

— Micsoda bort?

— Az argenteuilit.

— Miféle argenteuilit?

— A Jó birsalmá-ban.

— Menjen a pokolba! — mondá a sírásó.

És egy ásó földet dobott a sírba.

A koporsó dübörgő hangot adott. Fauchelevent tántorogni érezte magát és közel volt hozzá, hogy beleessék a sírba. Oly hangon, melyből a fulladozás hörgése hallatszott, felkiáltott:

— Pajtás! Mielőtt bezárják a Jó birsalmát!

A sírásó újra földet vett az ásójára. Fauchelevent folytatta:

— Én fizetek!

És megragadta a sírásó karját.

— Ide hallgasson, pajtás. Én vagyok a kolostor sírásója, segíteni jöttem. Ez a dolog estére is maradhat. Előbb igyunk egy pohárral.

És mialatt így beszélt és kétségbeesetten erőlködött, azt mondta magában: — És ha iszik is? Vajjon lerészegszik-e?

— Hát hallja, atyafi, — mondá a sírásó, — ha minden áron akarja, nem bánom. Igyunk. De csak ha végeztünk; előbb nem.

És felemelte az ásót. Fauchelevent visszatartotta:

— Hat garasos argenteuilit!

— Ejnye na! — mondá a sírásó, — ön inkább harangozó. Mindig ugyanazt kongatja. Hagyjon békében.

És a koporsóra vetette a második ásó földet.

Fauchelevent ott tartott, a mikor az ember már nem tudja, mit beszél:

— Jőjjön hát inni, — kiáltotta, — hiszen én fizetek!

— Majd ha betakartuk a kicsikét, — felelt a sírásó.

Lent volt a harmadik ásóval is.

Aztán a sírásó beszúrta ásóját a földbe és hozzátette:

— Lássa, hideg lesz az éjszaka és a halott utánunk kiabálna, ha itt hagynók födetlenül.

Ezzel, hogy televegye ásóját, lehajolt és zubbonyának zsebe szétnyílt.

Fauchelevent rémült tekintete gépiesen e zsebre esett és megakadt rajta.

A nap még nem merült a látóhatár széle alá; még eléggé világos volt, hogy e tátongó zseb mélyén meg lehessen pillantani valami fehér tárgyat.

Mindaz a felvillanás, a mire egy picardiai paraszt szeme képes, fellobbant Fauchelevent tekintetében. Gondolata támadt.

A nélkül, hogy a sírásó, a ki éppen ásójával volt elfoglalva, észrevette volna, Fauchelevent hátulról belenyúlt a zsebébe és kihúzta azt a fehér valamit, a mit a mélyében megpillantott.

A sírásó lezuhantotta a negyedik ásó földet.

Abban a pillanatban, a mikor visszafordult, hogy

fölvegye az ötödiket, Fauchelevent mélységes nyugalommal reánézett és így szólt hozzá:

— Igaz, itt van a jegye?

A sírásó félbeszakította munkáját:

— Miféle jegyem?

— A nap lenyugszik.

— Miattam akár ágyba is fekhet.

— A temető kapuját bezárják.

— Nos, és aztán?

— Megvan a jegye?

— Ah! a jegyem! — mondá a sírásó.

És belenyúlt a zsebébe.

Átkutatta először az egyik zsebét, aztán a másikat. Majd sorba vette a mellényzsebeket, az egyiket kikutatta, a másikat kifordította.

— Nincs, — mondá, — nincs nálam a jegyem. Otthon felejtettem.

— Tizenöt franc büntetés, — mondá Fauchelevent.

A sírásó elzöldült. A fakóarczú embereknél a zöld szín a sáppadtság.

— Szent Szűz Mária, — kiáltott fel. — Tizenöt franc büntetés!

— Háromszáz sous, — mondá Fauchelevent.

A sírásó kiejtette kezéből az ásót.

Most Fauchelevenon volt a sor.

— Na, na, ujoncz, — mondá Fauchelevent, — csak semmi kétségbeesés. Azért még nem kell mindjárt a sírba ugornia. Tizenöt franc csak tizenöt franc, de meg különben is, van reá mód, hogy kikerülje a büntetést. Én már régi ember vagyok; maga csak most kezdi. Tudom én itt mindennek a csinyját-binját. Adok magának egy jó tanácsot. Egy dolog bizonyos. Mihelyt a nap leáldozik, mihelyt mögéje jut a kupolának, öt percz mulva bezárják a temetőt.

— Ez igaz, — felelt a sírásó.

— Öt percz alatt nem tudja behányni a gödröt; mély, mint a pokol, szóval kapuzárásig már nem végezhet.

— Persze.

— Ebben az esetben tizenöt franc büntetés jár.

— Tizenöt franc.

— Hanem arra van ideje . . . Hol lakik?

— Két lépésre a sorompótól. Innen egy negyedórai út, Vaugirard-utcza 87. szám.

— Nos hát, ha nyaka közé veszi a lábát, most még idejében kijuthat a temetőből.

— Igaz.

— Ha aztán kívül van a kapun, hazaszalad, veszi a jegyét, visszajön és a kapus bebocsátja. Ha megvan a jegy, nincs büntetés. És eltemeti a halottat. Én majd addig itt maradok mellette és őrzöm, hogy el ne szökjék.

— Az életemet menti meg, atyafi.

— Hát csak szaporán, — mondá Fauchelevent.

A sírásó, magánkívül a háladatosságtól, megrázta a kezét és elszaladt.

Mikor a sírásó eltűnt a bokrok mögött, Fauchelevent még hallgatódzott, a míg csak a lépések zaja is elveszett, aztán lehajolt a sír fölé és halkan szólt:

— Madeleine apó!

Semmi felelet.

Fauchelevent megreszketett. Inkább legurult, semmint leereszkedett a sírba, a koporsó fejére vetette magát és kiáltott:

— Itt van?

A koporsóban semmi se mozdult.

Fauchelevent a reszketéstől lélegzeni is alig tudva, fogta a vésőt és a kalapácsot és felpattantotta a fedődeszkát. A szürkületben előtűnt Valjean János arcza, lehúnyt szemekkel, sápadtan.

Fauchelevent haja felborzolódott, felállt, aztán háttal a sír falának esett és közel volt hozzá, hogy a koporsóra rogyjon. Reánézett Valjean Jánosra.

Valjean János sápadtan és mozdulatlanul feküdt.

Fauchelevent halk hangon, a mely inkább sóhajtás volt, mormogta:

— Meghalt!

És felegyenesedve, oly heves mozdulattal, hogy ökölbe szorított két keze megcsapta a vállait, keresztbefonta karjait és felkiáltott:

— Én hát így mentem meg őt!

És a szegény ember zokogni kezdett, monologizálva, mert tévedés azt hinni, hogy a monológ nem természetes. A nagy izgalmak gyakran fenhangon beszélnek.

— Mestienne apó az oka! Minek halt meg az a barom? Éppen akkor kellett megdöglenie, mikor az ember nem volt reá elkészülve? Ő miatta halt meg Madeleine úr. Madeleine apó! Itt van a koporsóban. Már lent is van a sírban. Vége. — Hát szabad ilyennek történnie a világon? Oh! édes Istenem! Meghalt! És a kis leány, mit csináljak a kis leánynyal? Mit fog majd szólni a gyümölcsösné? Hogy egy ilyen ember csak így meghaljon, Istenem, hát lehetséges ez? Ha eszembe jut, hogy utánam jött a kocsi alá! Madeleine apó! Madeleine apó! A teremtését, megfulladt, megmondtam neki előre. Nem akarta elhinni. Nos hát, megvan a tréfa! Meghalt, ez a derék ember, a legjobb ember Isten minden jó embere között! És a kicsinye! Én nem megyek vissza. Én itt maradok. Ilyen dolgot csinálni! Érdemes is megvénülni, hogy aztán két vén bolond legyen az emberből. Hanem hogy is jutott be a kolostorba? Ez volt a kezdet. Nem szabad ilyet művelni. Madeleine apó! Madeleine apó! Madeleine apó! Madeleine! Madeleine úr! Polgármester úr! Nem hallja. Mozduljon már!

És a haját tépte.

Távolról, a fák közül éles csikorgás hallatszott. A kapus bezárta a temető kapuját.

Fauchelevent reáhajolt Valjean Jánosra és nyomban visszaugrott, oly erővel és annyira meghátrálva, a hogy az egy sírban csak lehetséges. Valjean Jánosnak nyitva volt a szeme és reánézett.

Halottat látni rettenetes, feltámadást látni majdnem szintannyira. Fauchelevent mintegy kővé meredt és sápadtan, tétova tekintettel, riadtan a rengeteg izgalmaktól, nem tudva, hogy élővel vagy halottal van-e dolga nézte Valjean Jánost, a ki reá nézett.

— Elaludtam, — mondá Valjean János.

És felült.

Fauchelevent térdre hullott.

— Igazságos Szent Szűz! Hogy megijedtem!

Aztán felállt és felkiáltott:

— Köszönöm, Madeleine apó!

Valjean János csak ájult volt. A friss levegő felébresztette.

Az öröm a rettenet apálya. Fauchelevent nak majdnem ugyanannyiba került, mint Valjean Jánosnak, hogy magához térjen.

— Hát nem halt meg? Oh! de okos ember! Addig szólítgattam, míg végre visszajött az életbe. A mikor láttam, hogy behúnyt szemekkel fekszik, azt mondtam: jól van, megfulladt. Megbolondultam volna, kötözni való bolond lett volna belőlem. A Bicêtre-be dugtak volna. Mit csinálhattam volna, ha ön meghalt? És a kis leány! A gyümölcsösné meg nem tudta volna érteni a dolgot! Reáakasztják a gyermeket és a nagyapa meghalt! Micsoda história! Jóságos paradicsomi szentek, micsoda história! Hanem hát ön él, ez a fő!

— Fázom, — mondá Valjean János.

Ez a szó Fauchelevent-t teljesen visszatérítette a valósághoz, a minek már legfőbb ideje is volt. E két embernek, noha már magukhoz tértek, a nélkül, hogy tudták volna, lelkük zavart volt és valami különös, a hely gyászos zavara töltötte el őket.

— Siessünk innen, — kiáltott fel Fauchelevent.

A zsebébe nyúlt és egy butykost vett ki, melylyel ellátta volt magát.

— Hanem előbb egy cseppet! — mondá.

A butykos bevégezte, a mit a friss levegő kezdett. Valjean János ivott egy korty pálinkát és teljesen magához tért.

Kikelt a koporsóból és segített Fauchelevent nak, hogy újra reászegezze a fedelet.

Három perczczel utóbb künn voltak a sírból.

Egyébiránt Fauchelevent nyugodt volt. Nem sietett. A temető be volt zárva. A sírásó visszatértétől nem kellett tartani. Az „újoncz" otthon volt a lakásán és a jegyet kereste, melyet nem találhatott meg, minthogy Fauchelevent zsebében volt. Jegy nélkül pedig nem jöhetett vissza a temetőbe.

Fauchelevent fogta az ásót, Valjean János a kapát és ketten elföldelték az üres koporsót.

Mikor a sír fel volt hantolva, Fauchelevent így szólt Valjean Jánoshoz:

— Most pedig menjünk. Én viszem az ásót, ön hozza a kapát.

Az éj leszállt.

Valjean Jánosnak kissé nehezére esett a mozgás és a lépés. A koporsóban megmerevedett és némiképpen holttetemmé vált. A halál merevsége szállt reá a négy deszka között. Mintegy fel kellett engednie benne a síri fagyásnak.

— Ön meg van dermedve, — mondá Fauchelevent. — Kár, hogy sánta vagyok, nem vehetem a hátamra.

— Eh mit! — felelt Valjean János. — Négy lépés majd helyrehoz.

Végigmentek az úton, merre a halottaskocsi jött. Mikor a zárt kapuhoz és a kapus lakásához értek, Fauchelevent a sírásó-jegyet, melyet a kezében tartott, bedobta a szekrénybe, a kapus meghúzta a zsinórt, az ajtó kinyílt és ők kimentek.

— De jól megy minden! — mondá Fauchelevent. — Micsoda jó gondolata volt önnek, Madeleine apó!

A legtermészetesebb módon jutottak át a Vaugirard-sorompón. Temető környékén ásó és kapa maga egy-egy igazolvány.

A Vaugirard-utcza néptelen volt.

— Madeleine apó, — szólt Fauchelevent, a hogy Valjean János mellett bandukolt és a házakat nézte, — önnek jobb szeme van, mint nekem. Melyik a 87-es szám?

— Éppen ez az, — mondá Valjean János.

— Nincs senki az utczán, — folytatá Fauchelevent. — Adja ide a kapát és várjon reám egy perczig.

Fauchelevent belépett a 87-es számba; attól az ösztöntől vezéreltetve, mely a szegény embert mindig a padlás felé vezeti, felhaladt a legfelsőbb emeletre és kopogtatott egy padlásszoba ajtaján. Belülről egy hang felelt:

— Szabad.

Gribier hangja volt.

Fauchelevent benyitott az ajtón. A sírásó lakása, mint e boldogtalan lakások általában, egy bútorozatlan és mégis túlzsúfolt szoba volt. Egy láda — talán koporsó — helyettesítette a szekrényt, egy vajasbödön a mosdótálat, egy szalmazsák az ágyat, a padlat a székeket és az asztalt. Az egyik sarokban, egy rongyon, mely valami ócska szőnyegdarab volt, egy sovány nő ült, egy csomó gyermekkel. Az egész szegényes lakáson nagy felfordulás látszott. Mintha földrengés lett volna. A fedelek szét voltak szórva, a rongyok szanaszét, a korsó eltört, az anya sírt, a gyermekek alkalmasint verést kaptak: mindmegannyi nyoma valami makacs és haragos kutatásnak. Látni lehetett, hogy a sírásó eszeveszetten kereste volt jegyét és hogy mindenkit felelőssé tett az elvesztésért, a korsótól kezdve a feleségéig. Kétségbeesettnek látszott.

Fauchelevent azonban sokkal jobban sietett a kaland kibonyolítása felé, semhogy észrevette volna sikerének ezt a szomorú oldalát.

Belépett és így szólt:

— Hazahoztam az ásóját meg a kapáját.

Gribier bámulva nézett reá.

— Ön az, atyafi?

— És holnap reggel a temető kapusától átveheti a jegyét.

És ezzel letette a földre az ásót meg a kapát.

— Mit mond? — kérdé Gribier.

— Azt mondom, hogy kiejtette a zsebéből a jegyet, ott találtam a földön, mikor ön már elment, eltemettem a halottat, befedtem a sírt, elvégeztem a munkáját, a kapus majd visszaadja a jegyét és nem kell tizenöt francot fizetnie. Így van ez, újoncz.

— Köszönöm, atyafi! — kiáltott fel Gribier álmélkodó örömmel. — Legközelebb én fizetem a bort.

VIII.

Sikeres kihallgatás.

Egy órával utóbb, az éjszaka sötétjében két férfi és egy gyermek jelent meg a Kis Picpus-utcza 62-ik

számú háza előtt. Az idősebb ember megfogta a kalapácsot és kopogtatott.

Fauchelevent volt Valjean Jánossal és Cosette-tel.

A két öreg elment Cosetteért a Chemin-Vert-utczai gyümölcsárúsnéhoz, a kihez Fauchelevent az előző este elvitte a kis leányt. Cosette e huszonnégy órát teljes értetlenségben és csöndes remegésben töltötte. Annyira remegett, hogy nem is tudott sírni. De nem is evett és nem is aludt. A derék gyümölcsárúsné száz kérdést is intézett hozzá, de egy mindig egyforma sötét tekintetnél nem kapott egyéb választ. Cosette semmit sem árult el abból, a mit két nap óta hallott és látott. Kitalálta, hogy válságon megy át. Mélységesen érezte, hogy „okosnak kell lenni.“ Ki nem tapasztalta e három szónak: *Ne szólj semmit!* — rendkívüli hatalmát, ha bizonyos hangsúlyozással mondják egy ijedt kis lény fülébe? A félelem néma. Egyébiránt, senki se tud úgy titkot őrizni, mint egy gyermek.

Mikor azonban e gyászos huszonnégy óra után viszontlátta Valjean Jánost, oly örömkiáltásban tört ki, melyből minden gondolkodó ember kihallotta volna, hogy a kis leány valamely örvényből menekült meg.

Fauchelevent a zárdához tartozott és tudta a jelszavakat. Minden ajtó megnyílt előttük.

Így oldódott meg a kettős és borzalmas probléma: kimenni és bejönni.

A kapus, a ki már megkapta volt az utasításokat, kinyitotta a kis mellékajtót, mely az udvarból a kertbe nyílott és a melyet húsz esztendővel ezelőtt, szemben a főkapuval még lehetett látni az utczáról. A kapus beeresztette mindhármukat ezen az ajtón, azután fölmentek abba a külön kis társalgószobába, melyben az előző este Fauchelevent átvette a főnöknő parancsait.

A főnöknő, olvasójával a kezében, várta őket. Mellette, leresztett fátyollal, egy szavazó anya állott. A szobát egy szerény gyertyaszál világította meg, vagy inkább — lehetne mondani, — úgy tett, mintha megvilágítaná.

A főnöknő végigmustrálta Valjean Jánost. Semmi se tud úgy fürkészni, mint egy lesütött szem.

Azután a főnöknő elkezdte a kikérdezést:

— Ez az ön öcscse?

— Igen, tisztelendő anyám, — felelt Fauchelevent.

— Hogy hívják önt?

Fauchelevent felelt:

— Fauchelevent Ultime.

Valóban, volt egy Ultime nevű fivére, a ki azonban már meghalt.

— Hová való?

Fauchelevent felelt:

— Picquignybe, Amiens mellett.

— Hány éves?

Fauchelevent felelt:

— Ötven.

— Mi a foglalkozása?

Fauchelevent felelt:

— Kertész.

— Jó keresztyén?

Fauchelevent felelt:

— A mi családunkban mindenki az.

— Ez a kis leány az öné?

Fauchelevent felelt:

— Igen, tisztelendő anyám.

— Ön az apja?

Fauchelevent felelt:

— A nagyapja.

A szavazó anya halkan odasúgta a főnöknőnek:

— Jól felel.

Valjean János még egy szót se szólt.

A főnöknő figyelmesen végignézett Cosetten és halkan mondá a szavazó anyának:

— Csúnya lesz.

A két anya néhány pillanatig nagyon halkan tanácskozott a társalgó egyik szögletében, aztán a főnöknő megfordult és szólt:

— Fauvent apó, kap majd még egy csöngetyűs térdszíjat. Most már kettő kell.

Másnap csakugyan két csöngetyű hallatszott a kertben és az apáczák nem tudták megállani, hogy egy kissé fel ne lebbentsék fátyoluk egyik csücskét. Hátul, a fák

alatt két ember dolgozott egymás mellett: Fauvent és egy másik. Óriási esemény. Annyira mentek a csend megtörésében, hogy szóltak egymáshoz: A kertész segédet kapott.

A szavazó anyák hozzátették: Fauvent apónak az öcsese.

Valjean János csakugyan szabályszerűen be volt iktatva; megkapta a térdszíjat meg a csengetyűt; immár hivatalos személy lett. A neve Fauchelevent Ultime volt.

A felvétel leginkább döntő oka az a megjegyzés volt, melyet a főnöknő tett Cosettere: *Csúnya lesz.*

Miután e jóslatot kimondta, a főnöknő rögtön szeretetébe fogadta Cosette-et és mint ingyenes növendéknek helyet adott neki a leánynevelő-intézetben.

Mindez nagyon logikus. Hiába nincs tükör a kolostorban, a nők tudják az arczukat, már pedig azok a leányok, a kik csinosaknak érzik magukat, csak nehezen egyeznek bele, hogy apáczák legyenek. A szent életre való hajlam fordított arányban lévén a szépséggel: a rútakba több reményt vetnek, mint a szépekbe. Innen az élénk előszeretet a kis csúfságok iránt.

Az egész kaland nagyban megnövelte a jó öreg Fauchelevent értékét. Hármas sikere volt: Valjean Jánosnál, a kit megmentett és fedél alá juttatott; Gribier sírásónál, a ki azt mondta magában: neki köszönhetem, hogy megmenekültem a büntetéstől; a kolostornál, mely neki tartozott hálával, hogy az oltár alá temetve Crucifixion anya koporsóját, kijátszhatta Caesart és eleget tett Istennek. Volt egy koporsó, melyben holttest volt, a Kis Picpusban és volt egy másik koporsó, holttest nélkül, a Vaugirard-temetőben; a közrendet ez bizonyára megzavarta, de nem lehetett észrevenni. A mi a kolostort illeti, roppant hálával viseltetett Fauchelevent iránt. Fauchelevent lett a legjobb cseléd és a legkiválóbb kertész a világon. A legközelebbi alkalommal, mikor az érsek meglátogatta a kolostort, a főnöknő, kissé gyónva, kissé dicsekedve elmondta a dolgot a főpapnak. Az érsek, a kolostorból jövet, halkan, de nagyon helyeslőleg beszélt az ügyről Latil úrnak, a ki gyóntatója volt Monsieurnek, a későbbi reimsi érseknek és bíbornoknak. Fauchelevent

csodálata nagy útat tett, — eljutott egész Rómáig. Láttunk egy levelet, melyet az akkori pápa: XII. Leo írt egy rokonának, egy monsignorenak, a ki a párisi nunciaturánál volt és a ki, mint ő, szintén a Della Genga nevet viselte és a mely levélben e sorok voltak olvashatók: „Úgy látszik, hogy az egyik párisi zárdában van egy kitünő kertész, a ki igazi szent, valami Fauvent nevezetű.“ Mind e diadalból azonban semmi se hatolt el Fauchelevent kunyhójába; ő tovább ojtogatott, gyomlált, takargatta a dinnyeágyakat, a nélkül, hogy tudatában lenne kiválóságának és szent voltának. Épp úgy nem is sejtette dicsőségét, mint a hogy nem sejti az a dorhami vagy surrey-i ökör, melynek képét az *Illustrated London News* a következő aláírással közli: *A szarvasmarha-versenyen pályadíjat nyert ökör.*

IX.

Zárás.

Cosette a kolostorban folytatta a hallgatást.

Cosette egész természetesen Valjean János leányának hitte magát. Egyébiránt: nem tudván semmit, nem is mondhatott, de meg mindenesetre, nem szólt volna semmit. Már megjegyeztük, hogy semmi se szoktatja úgy a hallgatásra a gyermekeket, mint a balsors. Cosette annyit szenvedett, hogy mindentől félt, még a beszédtől, még a lélegzéstől is. Oly sokszor megtörtént, hogy egyetlen szó egész zivatart zúdított a fejére! A mióta Valjean Jánosnál volt, még csak éppen, hogy kezdett megnyugodni. Elég gyorsan megszokott a zárdában. Csak Katalint sajnálta de nem mert szólani. Egyszer mindazonáltal mondta Valjean Jánosnak: — Apám, ha tudtam volna, magammal hoztam volna.

Cosette, minthogy a zárda növendéke lett, kénytelen volt felvenni a növendékek egyenruháját. Valjean János kieszközölte, hogy odaadták neki azokat az öltönydarabokat, melyeket Cosette levetett. Ugyanaz a gyászruha volt, melyet akkor adott reá, mikor elhozta Thénardierék csapszékéből. A ruha még nem volt nagyon el-

használva. Valjean János e ruhadarabokat, úgyszintén a gyapotharisnyákat és a czipőket kámfor és a kolostorban található illatos szerek közé csomagolva elrakta egy kis bőröndbe, melyet valami úton-módon megszerzett. A táskát ágya mellett egy székre tette és a kulcsot mindig magánál hordta. — Apám, — kérdezte tőle egyszer Cosette, — mi van ebben a jószagú táskában?

Fauchelevent apónak a dicsőségen kívül, melyet fentebb említettünk és amelyről mit sem tudott, meglőn a jutalma jó cselekedetéért. Először is boldog volt; másodszor, a megosztás folytán, sokkal kevesebb volt a dolga; végül pedig, miután nagyon szerette a dohányt, Madeleine úr ottléte azzal az előnynyel járt, hogy most háromszor annyi dohánya volt, mint azelőtt és ez a dohány ráadásul még hasonlíthatatlanul jobban is izlett neki, mert hogy Madeleine úr fizette.

Az apáczák nem fogadták el az Ultime nevet; nekik Valjean János *a másik Fauvent* volt.

Ha a szent teremtésekben lett volna valami Javert nézéséből, végül is észre kellett volna venniök, hogy valahányszor a kert dolgai miatt ki kellett menni a kolostorból, mindig az idősebb Fauchelevent, az öreg, a nyomorék, a sánta ment ki és sohasem a másik. Azonban, akár azért, mert az Istenre függesztett szemek nem értenek a kémkedéshez, akár pedig azért, mert inkább egymásra leskelődtek, — nem ügyeltek erre.

Egyébiránt Valjean János nagyon jól tette, hogy csendben meglapult és nem moczczant. Javert egy jó hónapnál tovább őriztette a városrészt.

E kolostor olyan volt Valjean János számára, mint egy örvényektől környezett sziget. Immár e négy fal volt neki a világ. Eléggé látta az eget, hogy derült és eléggé látta Cosette-et, hogy boldog legyen.

Igen kellemes élet kezdődött számára.

Az öreg Fauchelevent-nal a kert végében levő kunyhóban lakott. Ez a törmelékből rakott épület, mely 1845-ben még megvolt, mint már tudjuk, három szobát foglalt magában, melyek egész csupaszok voltak és csak négy falból állottak. A legnagyobbat Fauchelevent apó erőnek

erejével, mert Valjean János hiába szabódott, rátukmálta Madeleine úrra. E szobának falát a két szegen kívül, mely a térdszíj és a puttony felakasztására szolgált, egy 1793-ból való royalista papirpénz díszítette, mely a kandalló fölé volt ragasztva és a melynek ime a hű másolata:*

Ezt a vendégi utalványt az előbbi kertész ragasztotta a falra, egy volt chouan, a ki a kolostorban halt meg és a kinek Fauchelevent a helyére lépett.

Valjean János mindennap dolgozott a kertben és igen hasznossá tette magát. Valamikor fanyeső volt és szívesen változott át kertészszé. Emlékezhetünk, hogy mindenféle kerti és mezei titkokat meg fogásokat tudott. Most felhasználta ezeket. A gyümölcsösnek majdnem minden fája vadhajtás volt. Beoltotta őket és kitünő gyümölcsöket termeltetett velük.

Cosettenek engedelme volt, hogy mindennap egy órát nála töltsön. Minthogy az apáczák szomorúak voltak, ő pedig jó volt, a gyermek összehasonlításokat tett és imádta. A megszabott órában futva sietett a kunyhóba, melyet belépésével paradicsommá változtatott. Valjean

* KATHOLIKUS ÉS KIRÁLYI
HADSEREG
A KIRÁLY NEVÉBEN
UTALVÁNY TIZ LIVRESRE
A HADSEREGNEK SZOLGÁLTATOTT TÁRGYAKÉRT.
BEVÁLTANDÓ A BÉKÉBEN.
SORSZ. 3. STOFFLET SZ. 10390.

János sugárzott az örömtől és érezte, hogy boldogsága még növekszik azzal a boldogsággal, melyet Cosettenek juttat; az örömnek, melyet árasztunk, megvan az a varázsa, hogy a kisugárzás folytán nemcsak, hogy nem gyöngül, de még ragyogóbban verődik reánk vissza. A szünórákban Valjean János távolról nézte, mint játszik és szaladgál Cosette és nevetését kihallotta a többiek nevetéséből.

Mert Cosette most már nevetett.

Sőt bizonyos tekintetben az arcza is megváltozott. A komorság eltűnt róla. A nevetés olyan, mint a nap; elűzi a telet az emberi arczról.

Szünóra után, mikor Cosette visszament az épületbe, Valjean János a tanterem ablakait nézte, éjszaka pedig felkelt, hogy a hálóterem ablakaira vessen egy pillantást.

Egyébiránt Istennek megvannak az útjai. A kolostor is, épp úgy, mint Cosette, hozzájárult, hogy Valjean Jánosban megmaradjon és teljessé váljék a püspök műve. Bizonyos, hogy az erény egyfelől a gőggel érintkezik. Híd van itt, melyet az ördög épített. Valjean János, talán tudtán kívül, már meglehetősen közel volt ehhez a ponthoz, ehhez a hídhoz, mikor a gondviselés a Kis Picpusba vetette. A míg csak a püspökkel hasonlította össze magát, méltatlannak ítélte magát és alázatos volt; egy idő óta azonban az emberekkel hasonlította össze magát és a gőg fölébredt. Ki tudja? Szép lassan talán végül is visszatért volna a gyülölethez.

A kolostor megállította ezen a lejtőn.

Ez volt a második börtön, melyet látott. Ifjuságában, mikor az élet kezdetén állott és később, még csak nemrég, látott volt egy másikat, egy borzalmas, rettenetes helyet, melynek szigorúságai mindig az igazságszolgáltatás méltatlanságának és a törvény bűnének tüntek fel előtte. Most a bagno után meglátta a kolostort és elgondolva, hogy tagja volt a bagnonak, most pedig, úgyszólván, szemlélője a kolostornak, gondolataiban bizonyos aggódással vetette össze egymással a két helyet.

Eszébe jutottak régi társai. Mily nyomorúságosak voltak! Hajnalban keltek és egész éjszakáig dolgoztak.

Alig hagyták aludni őket. Tábori ágyon aludtak, melyen csak két hüvelyk vastagságú derékaljat engedtek meg nekik, és oly termekben, melyeket az évnek csak a legszigorúbb hónapjaiban fűtöttek. Borzalmas vörös zubbonyt viseltek és csak kegyelemből engedtek nekik vászonnadrágot a nagy melegben és egy gyapotkendőt a nagy hidegben; bort nem ittak és húst nem ettek, csak ha a kórházba kerültek. Név nélkül, csak számokkal jegyezve és mintegy csak számok gyanánt, lesütött szemmel, elfojtott hanggal, rövidre nyírt hajjal és a bot uralma alatt éltek a szégyenben.

Azután elméje reátért azokra, a kiket szeme előtt látott.

Ezek a teremtések is rövidre nyírt hajjal, lesütött szemmel, elfojtott hanggal éltek, nem a szégyenben, de a világtól kigúnyoltatva, nem botütésektől megvérzett háttal, de a korbácstól megsebzett vállakkal. Ők is elvesztették az emberek között viselt nevüket és csak szigorú hangzású elnevezések alatt éltek. Sohasem ettek húst és sohasem ittak bort; gyakran egész estig étlenül maradtak; ruhájuk nem vörös zubbony, hanem gyapotból való fekete szemfedő volt, nyáron súlyos, télen könnyű és se el nem vehettek belőle, se hozzá nem tehettek semmit; nem öltözhettek évszakok szerint, se vászonruhába, se melegebb öltönybe és hat hónapon át viseltek egy durva inget, mely lázassá tette őket. Nem termekben háltak, melyeket csak a nagy hidegben fűtöttek, hanem czellákban, melyekben sohase gyujtottak tüzet; nem két hüvelyk vastag derékaljon aludtak, hanem szalmán. Végül még az alvás se volt megengedve nekik. A munkában töltött nap után minden éjjel, mikor az első álom bódulata elfogta őket, abban a pillanatban, mikor az ember voltaképpen kezd elaludni és megmelegedni, fel kellett ébredniök, felkelniök és menniök, hogy egy jeges és sötét kápolnában a kövön térdelve imádkozzanak.

Bizonyos napokon, mikor a sor reájuk került, mindegyiköknek tizenkét órán át kellett térdelnie vagy arczra borulva kitárt karokkal feküdnie a földön.

Amazok férfiak voltak; ezek nők.

Mit követtek el azok a férfiak? Loptak, garázdál-

kodtak, fosztogattak, öltek, gyilkoltak. Banditák, hamisítók, méregkeverők, gyujtogatók, zsiványok, apagyilkosok voltak. Mit követtek el ezek a nők? Semmit.

Egyfelől az útonállás, a csalás, a kártevés, az erőszak, a bujaság, az emberölés, a szentségtörés minden neme, a merénylet minden fajtája; másfelől csak egy dolog: az ártatlanság.

A tökéletes ártatlanság, szinte valami rejtélyes megdicsőülés, de a mely a szentséggel már az éghez kapcsolódik.

Egyfelől a bűnök megvallása, mely halk hangon történik. Másfelől a vétkek meggyónása, mely fenhangon történik. És minő bűnök! És minő vétkek!

Egyfelől dögletes bűz, másfelől kimondhatatlan illat. Egyfelől erkölcsi pestis, melyet szinte ágyúkkal őriznek és a mely lassan felemészti a pestiseseket; másfelől szűzies lángolása az összes lelkeknek ugyanegy tűzhelynél. Ott sötétség; itt árnyék; de oly árnyék, mely tele van világossággal és oly világossággal, mely csupa sugárzás.

Mindkét hely a rabszolgaság helye, de az elsőben ott a megszabadulás lehetősége, a folyton szem előtt lebegő törvényes határ és végül a szökés. A másodikban örökös a rabság, egyetlen remény a jövő távol végén a szabadságnak az a fénylése, a mit az emberek halálnak neveznek.

Az elsőben csak a láncz köti le az embereket. A másikban a hit láncza tart lekötve.

Mi következik az elsőből? Roppant átok, a fogak csikorgatása, a gyűlölet, a kétségbeesett gonoszság, dühös felordítás az emberi társadalom ellen, gúny az ég ellen.

Mi következik a másikból? Az áldás és a szeretet.

És e két oly hasonló és mégis oly különböző helyen ez oly különböző fajtájú lények egyugyanazt cselekedték: bűnhődtek.

Valjean János jól fel tudta fogni az elsők bűnhődését, a személyes, az embernek saját magáért való bűnhődését. De nem értette a másikakét, ezekét a bűn és mo-

csok nélkül való teremtésekét és reszketve kérdezte magától: Miért bűnhődnek? Micsoda bűnhődés ez?

Belsejében egy hang felelte: A legmagasztosabb emberi nagylelkűség, bűnhődés másokért.

E helyen nincs szava semmiféle egyéni elméletnek se, mi csak elbeszélünk; Valjean János szempontjára helyezkedünk és az ő benyomásait tolmácsoljuk.

Szeme elött volt az önmegtagadás legfelségesebb betetőzése, a lehetséges erény legmagasabb csúcspontja; az ártatlanság, mely megbocsátja az emberek vétkeit és megbűnhődik értök helyettök; a felvállalt szolgaság, az elfogadott kínzás, a fenyítés, melyet bűntelen lelkek maguknak kívánnak, hogy felmentést szerezzenek azoknak a lelkeknek, melyek hibáztak, az emberiség szeretete, mely elmerül Isten szeretetébe, de a mely különváltan marad és könyörög; szelíd, gyönge teremtések, a kik szenvedik a megfenyítettek nyomorát és a kiknek arczán ott lebeg a jutalmazottak mosolya.

És eszébe jutott, hogy ő is mert panaszkodni.

Az éj közepén gyakran fölkelt, hogy hallgassa ez ártatlan és szigorúságokkal sujtott teremtések hálaadó énekét és arczában megfagyni érezte a vért arra a gondolatra, hogy a kiket igazságosan sujtott a büntetés, csak azért emelték hangjukat az égre, hogy káromoljanak és hogy ő, nyomorult, öklével fenyegette az Istent.

Különös dolog és ez mélyen merengővé tette, mintha magának a gondviselésnek lett volna valami halk intelme: a menekülés, a fal megmászása, a halált koczkáztató kaland, a nehéz és fáradságos felemelkedés, mindaz, a mit azért tett, hogy a bűnhődés másik helyéből kiszabaduljon, voltaképpen arra szolgált, hogy emebbe belépheessen. Vajjon jelképe volt-e ez végzetének?

Ez a ház is börtön volt és gyászosan hasonlított a másikhoz, a melyből elmenekült és mégis soha sem volt fogalma ehhez hasonlóról.

Rácsokat, reteszeket, vasrudakat látott. Mit őriztek ezek? Angyalokat.

A magas falakat, melyeket tigrisek körül látott, itt újra megtalálta, de báránnyok körül.

Bűnhődés helye volt ez és nem büntetésé, és mégis

még szigorúbb, még komorabb, még kérlelhetetlenebb volt, mint a másik. E szűzek még súlyosabb teher alatt görnyedtek, mint a gályarabok. Kemény és hideg szél, ugyanaz a szél, mely megfagyasztotta ifjúságát, sivított át a keselyűk elrácsozott és lánczoktól csörgő vermén; még élesebb és még fájóbb szél fujt át a galambok kalitkáján. Miért?

Ha ezekre gondolt, minden, a mi benne volt, megsemmisült a magasztosság e rejtelme előtt.

Az ily elmélkedések között szertefoszlik a kevélység. Magába szállt; gyöngének érezte magát és sokszor sírásra fakadt. Mindaz, a mi vele hat hónap óta történt, visszavezette a püspök szent intéseihez: Cosette a szeretettel, a kolostor az alázatossággal.

Néha este, a szürkületben, olyankor, mikor a kert néptelen volt, látni lehetett, a mint ott térdel a kápolna melletti fasorban, az ablak előtt, melyen bejövetelének éjjelén benézett, arra felé fordulva, a hol tudta, hogy a vezeklő apácza leborulva imádkozik. Ő is imádkozott, az apácza előtt térdelve.

Úgy tűnt fel, mintha nem mert volna egyenesen Isten előtt térdelni.

Mindaz, a mi környezte, e békés kert, e balzsamos virágok, e vidáman kiabáló gyermekek, e komoly és egyszerű nők, e hallgatag kolostor, mindez mélyen áthatotta és lelke lassan-lassan csendes lett, mint e kolostor, illatos, mint e virágok, békés, mint e kert, egyszerű, mint e nők, örvendező, mint e gyermekek. És aztán eszébe jutott, hogy életének két válságos pillanatában egymásután Istennek két háza fogadta be, az első akkor, mikor minden ajtó bezárult előtte és az emberi társadalom visszalökte, a második abban a pillanatban, mikor a társadalom újra üldözőbe vette és a bagno újra megnyílt előtte. Az első nélkül visszaesett volna a bűnbe, a második nélkül a büntetésbe.

Egész szíve hálában olvadt fel és mindjobban szeretett.

Évek múltak el így; Cosette felnövekedett.

HARMADIK RÉSZ.

Marius.

ELSŐ KÖNYV.

Páris egy atomban.

I.

Parvulus.

Párisnak van egy gyermeke, az erdőnek egy madara; a madárnak veréb a neve; a gyermeket úgy hívják: a gamin.

Kapcsolják össze e két fogalmat, melyek egyike az olvasztókemenczét, másika a hajnalt jelenti, pattantsák össze e két szikrát: Páris, gyermekkor és egy kis lény áll elő. *Homuncio,* — mondaná Plautus.

E kis emberke vidám. Nem mindennap lakik jól, de ha kedve van reá, minden este színházba megy. Nincs ing a testén, czipő a lábán, fedél a feje fölött; olyan, mint a levegőbeli légy, melynek mindebből semmije sincs. Életkora hét—tizenhárom év, csapatosan él, a járdán kóborol, a szabad ég alatt lakik, apjának valami ócska nadrágját hordja, mely a sarkainál is lejebb ér, fején egy más apótól származó ócska kalap, mely a tarkójáig ér, nadrág-

tartója egy darab sárga posztócsík, szaladgál, leskelődik, ólálkodik, pazarolja az időt, pipaszárat rág, káromkodik, mint egy elkárhozott, bejár a korcsmákba, ismeri a tolvajokat, tegezi az utczaleányokat, romlott szavakkal beszél, aljas dalokat énekel és semmi rossz sincs a szívében. Lelkében egy gyöngyszem van: az ártatlanság és a gyöngyök nem olvadnak fel a sárban. A míg az ember gyermek, Isten azt akarja, hogy ártatlan legyen.

Ha megkérdenék a rengeteg várostól: Ki ez? — azt felelné: Az én kis fiam.

II.

A gamin néhány ismertető jele.

A párisi gamin: az óriásnő törpe gyermeke.

Ne túlozzunk: az utczai árkok e cherubjának néha van inge, de akkor is csak egy; néha van czipője, de akkor is: czipőjének nincs sarka; néha van lakása és szereti is lakását, mert ott találja az anyját; de az utczát jobb szereti, mert ott találja a szabadságot. Megvannak a sajátos játékai, a sajátos gonoszkodásai, melyek alapja a nyárspolgár iránt való gyűlölet; sajátos szóképei; sajátos foglalkozásai, úgymint: bérkocsit hozni, leereszteni a kocsi-hágcsót, nagy eső után átjárókat csinálni az utcza szélességében, hangosan kiabálni a hatósági rendeleteket, turkálni a kövezet rései között és megvan a maga különös pénze, mely azokból az apró rézdarabokból áll, a minőket az utczán lehet találni. E sajátságos pénzfajtának, melyet gyűjtőszóval rongyoknak neveznek, változhatatlan és igen jól szabályozott árkeletje van a gyermekek e kis czigányvilágában.

Végül megvan a saját állatvilága is, melyet szorgalmasan tanulmányoz az utczasarkokon. Különböző rovarokból áll ez, mellettük megvan a maga mesés szörnyetege is, melynek pikkelyes a hasa, pedig nem gyík, bibircsókos a háta, pedig nem varangyos béka, régi mészégető kemenczékben és kiszáradt kutakban lakik, fekete, nyálkás, csúszós, hol lassan kúszik, hol sebesen oson tova,

nincs hangja, de néz és oly rettenetes, hogy még senki se láthatta; e szörnynek a neve: „a néma“. Némákat keresni a kövek között: izgalommal és rettenettel teljes mulatság. Egy másik mulatsága a gaminnek: hirtelen fölemelni az utczakövek valamelyik koczkáját és százlábuakat nézni. Páris mindegyik tájéka nevezetes effajta érdekes leletekről. Az ursulinák fatelepein fülbemászókat lehet találni, a Pantheon környékén ezerlábuakat, a Marsmező árkaiban pedig élőhalakat.

A mi a szavakat illeti, e gyermek úgy el van látva velök, akár Talleyrand. Nem kevésbbé cynikus, mint ő, de becsületesebb. Valami meghatározhatatlan kedélyesség lakozik benne; a szatócs elképed bolondos nevetésén. Elméjének pályája vidáman vezet a vígjátéktól a bohózathoz.

Gyászmenet halad az utczán. Azok között, a kik a halottat kísérik, ott van egy orvos is. — No lám, — kiált fel egy gamin, — hát az orvosok is házhoz szállítják a munkájukat?

Egy másik gamin ott van a tömegben. Egy komoly, pápaszemes és óralánczos ember bosszankodva fordul hátra: — Semmirevaló, belemarkoltál a feleségem ruhájába! — Én, uram? Tessék kikeresni.

III.

A gamin kedvessége.

Este, hála a néhány garasnak, a mit napközben mindig össze tud szedni, a *homuncio* elmegy valamelyik színházba. Átlépve e bűvös küszöböt, maga is átváltozik; gamin volt, — most már titi a neve. A színház olyan, mint a felborított hajó, melynek gerincze felülre került. Ezen a gerinczen gyűl össze a sok titi. A titi úgy viszonylik a gaminhoz, mint a lepke a bábhoz; ugyanaz a lény, de kibontott szárnyakkal. Boldogságtól sugárzó arczával, lelkesedésének és örömének erejével, tapsolásával, mely szárnycsattogásként hallatszik, a szűk, bűzös, sötét, piszkos, egészségtelen, visszataszító gerinczet paradicsommá változtatja.

Adják meg egy emberi lénynek a haszontalant és vonják meg tőle a szükségest: előáll a gamin.

A gamin nincs minden irodalmi sejtelem nélkül. Hajlama, — megfelelő sajnálattal állapítjuk meg ezt, — nem a klasszikus ízlés felé vonja. Természeténél fogva nem igen rokonszenvez az akadémiai iránynyal. Így, hogy példát mondjunk, Mars kisasszony népszerűsége e viharzó gyermekközönség előtt egy kis gúnyolódással volt vegyülve. A gamin a híres művésznőt Muche kisasszonynak nevezte.

A gamin kiabál, csúfolódik, lökdösődik, verekszik, szereti a lim-lomot, mint egy kisded, rongyos, mint egy bölcs, halászatot rendez az utczai árkokban, vadászik a csatornában, vidámságot szűr a hulladékokból, széttúrja a szeméthalmokat, üvölt, fütyöl, énekel, tapsol és hurrog, gúnyverssel mérsékli az alleluját, épp úgy dúdolja a De profundis-t, mint a legaljasabb nótát, talál keresés nélkül, tudja, a mit nem tud, spártai egész a csalásig, bolond egész a bölcsességig, lyrai egész a piszokig, guggolva ülne az Olympuson is, meghengergetődzik a ganajdombon és csillagokkal borítva kel fel. A gamin egy kis Rabelais.

Nem igen csodálkozik, még kevésbbé ijedezik, kiénekli a babonákat, megpukkasztja a túlzásokat, gúnyolja a rejtelmeket, nyelvét ölti a kísértetekre, nem tiszteli a munkát, torzvonásokat vegyít az epikai nagyításokba. Nem mintha prózai természetű volna; távolról sem; de az ünnepélyes látást a bohózatos képzelettel helyettesíti. Ha Adamastor megjelenne előtte, a gamin azt mondaná: Nini! Krampusz!

IV.

A gamin haszna.

Páris a bámészkodón kezdi és a gaminon végzi, — két oly lény, a minők létrehozására egy más város se képes. Egyfelől a cselekvőtlen elfogadás, mely megelégszik a nézéssel, másfelől a kifogyhatatlan kezdeményezés: Prudhomme és Fouillou. Egyedül Párisnak a termé-

szetrajzában van meg ez a kettő. Az egész monarchiai rendszer benne van a bámészkodóban; az anarchia egész szelleme a gaminban.

Páris külvárosainak e sápadt gyermeke mint gondolkodó tanú él és fejlődik a szenvedésben, szeme előtt a társadalmi valóságokkal és az emberi dolgokkal. Azt hiszi magáról, hogy semmivel se törődik, pedig nem igaz. Néz, készen arra, hogy nevessen, de készen másra is. Bárkik legyetek is, a kiknek nevetek Előítélet, Visszaélés, Gyalázatosság, Elnyomás, Méltánytalanság, Zsarnokság, Igazságtalanság, Fanatismus, Kényuraság, — őrizkedjetek a reátok bámuló gamintől.

E kis ember meg fog nőni.

Micsoda agyagból van gyúrva? A pocsolya iszapjából. Egy marék sár, egy lehelet és íme, Ádám. Csak egy istennek kellett arra haladnia. És a gamin mindig útjába esett Istennek. A szerencse formálja e kis lényt. A szerencse szóval kissé a kalandot értjük. Vajjon e tudatlan, tanulatlan, ámuló, közönséges, durva anyagból való törpe jóniai lesz-e vagy beotiai? Várjatok csak, *currit rota,* Páris szelleme, ez a démon, mely a véletlen gyermekeit és a végzet embereit teremti, ellentétben a latin fazekassal, amphorát csinál a korsóból.

V.

A gamin országainak határai.

A gamin szereti a várost, de szereti a magányt is, merthogy van benne valami a bölcsből. *Urbis amator,* mint Fuscus; *ruris amator,* — mint Flaccus.

Gondolkozva kóborolni, vagyis ődöngeni, jó időtöltés a bölcselőnek, különösen az olyan kissé korcs, meglehetősen csúf, de különös és kétféle természetből összetett tájon, a milyen bizonyos nagy városokat, főleg pedig Párist környezi. A városhatárt figyelni annyi, mint vizsgálni valamely kétéltűt. Vége a fáknak, kezdete a háztetőknek, vége a fűnek, kezdete a kövezetnek, vége a

barázdáknak, kezdete a boltoknak, vége a kerékvágásoknak, kezdete a szenvedélyeknek, vége az isteni morajlásnak, kezdete az emberi zsivajnak: — rendkívül érdekes dolog ez.

E kevéssé vonzó és a járókelőtől véglegesen *szomorú*-nak nevezett tájak a színhelyei a gondolkodó látszólag czéltalan sétáinak.

A ki e sorokat írja, hosszú ideig volt kóborlója a párisi vámsorompóknak és ez az idő mély emlékezések forrása neki. E gyér pázsit, e köves ösvények, e krétás, meszes, márgás föld, az ugar komor egyhangúsága, a kertészek valamely háttérben hirtelen feltünő korai zöldségei, a vadonszerűnek és a nyárspolgárinak e vegyüléke, a nagy, elhagyatott térségek, hol a helyőrség dobosai lármásan tartanak iskolát és mintegy csatazajjal töltik meg a levegőt, e nappali remetehelyek, éjszakai farkasvermek, az omladozó szélmalom, a követ hordó kocsik nyikorgása, a temetők mellett lévő korcsmák, a komor, nagy falak rejtelmes varázsa, a hogy napsütéssel elárasztott és lepkékkel tele óriási földnégyszögeket kerítenek be, mindez roppant vonzotta őt.

Jóformán senki se ismeri e sajátságos helyeket, a Glacièret, a Cunette-et, Grenelle golyóktól repedezett borzalmas falát, a Mont-Parnasset, a Fosse-aux-Loupst, a Marne melletti Aubierst, Mont-Sourist, Tombe-Issoiret, a châtilloni Pierre-Plate-ot, hol egy régi, kimerített kőbánya van, mely már csak gombatermesztésre szolgál és a mely egy korhadt deszkákból való csapóajtóval van fedve. A római campagna eszmét fejez ki, — Páris határvidéke szintén; a ki abban, a mit a láthatár elébe tár, csak mezőt, házakat vagy fákat lát, a felszinnél marad; a dolgok képében mindig Isten gondolata tükröződik. Az a hely, a hol a síkság kapcsolatba lép valamely várossal, mindig valami átható melancholiát lehel. Egyszerre szól itt hozzánk a természet is, meg az emberiség is. Előtűnnek a helyi sajátosságok.

A ki, mint mi, járt a külvárosokkal összeszögellő e puszta tájakon, melyeket Páris nimbusának lehetne nevezni, bizonynyal látott itt-ott, a legelhagyottabb helye-

ken és a legváratlanabb pillanatokban, valami gyér sövény vagy egy gyászos fal mögött gyermekeket, a kik zajongva, piszkosan, sárosan, porosan, borzasan, rongyosan, búzavirág-koszorúval a fejükön játszadoznak. Megannyi kis szökevénye szegény családoknak. A külső boulevard az éltető levegőjük; a városhatár a birodalmuk. Itt kerülik örökösen az iskolát. Gyermeki nyugalommal éneklik szennyes dalaikat. Itt tanyáznak, jobban mondva: itt élnek, távol minden tekintettől, a májusi vagy júniusi nap szelid fényében, valami lyuk körül térdepelve, filléreken veszekedve, felelősség nélkül, szabadon bocsátva, boldogan. Ha valakit közeledni látnak, eszökbe jut, hogy van valami foglalkozásuk, hogy kenyeret kell keresniök és cserebogarakkal tele ócska harisnyát vagy orgonabokrétát kínálnak megvételre. Páris környékének ezekkel a különös gyermekekkel való találkozás adja meg egyik legbájosabb és egyben legszomorítóbb vonását.

Néha a fiúk e seregében kis leányokat is lehet látni, — a nővéreik? — sovány, lázas, szeplős, buzakalászszal és pipacscsal ékesített hajú, vidor, bámészkodó, mezítlábas leányokat. Némelyek a vetésben heverésznek. Este felhangzik a nevetésük. E csoportok, melyekre melegen ragyog a déli nap vagy a melyeket az alkony félhomályában pillant meg az ember, sokáig foglalkoztatják a sétálót és a látomány összeszövődik merengésével.

Páris a központ; a határ: a környék; — íme, ez e gyermekeknek az egész föld. Sohasem merészkednek messzebbre. Épp úgy nem jöhetnek ki a párisi légkörből, mint a hogy a hal nem kelhet ki a vízből. Számukra két mérföldnyire a sorompókon túl vége a világnak. Ivry, Gentilly, Arcueil, Belleville, Aubervilliers, Ménilmontant, Choisy-le-Roy, Billancourt, Meudon, Issy, Vanves, Sèvres, Puteaux, Neuilly, Gennevilliers, Colombes, Romainville, Chatou, Asnières, Bougival, Nanterre, Enghien, Noisy-le-Sec, Nogent, Gournay, Drancy, Gonesse, — ezzel vége a mindenségnek.

VI.

Egy kis történetem.

Abban az egyébként majdnem jelenkori időben, melyben e könyv cselekvénye játszik, még nem volt, mint ma, minden utczasarkon egy-egy rendőr (oly jótétemény, melynek megvitatására nincs időnk): a csatangoló gyermekek hemzsegtek Párisban. A statisztikai kimutatás szerint a rendőri őrjárat évenként átlag kétszázhatvan hajléktalan gyermeket szedett fel, a kik nyilt helyeken, épülőfélben lévő házakban és a hidak alatt tanyáztak. E fészkek egyikéből, a mely híres is maradt, keltek ki „az arcolei híd fecskéi". Ez egyébként a társadalom egyik legvészesebb jelensége. Az ember minden bűne a gyermek csavargásával kezdődik.

Mindazonáltal tegyünk kivételt Párissal. Bizonyos mértékben és az imént említett adatok mellett is, jogos e kivétel. Míg minden más nagyvárosban a csavargó gyermek elveszett ember, míg majdnem mindenütt az önmagára hagyott gyermek mintegy el van hagyatva és az előtt a sors előtt áll, hogy végzetesen alámerüljön a bűnbe, elveszítve a tisztességét és lelkiismeretét, addig, bízvást mondhatjuk, a párisi gamin, ha még oly léhának és romlottnak látszik is, belül majdnem teljesen érintetlen. Nagyszerű dolog ez, a mi megnyilatkozik népi forradalmaink ragyogó becsületességében is, abból az eszméből, mely Páris levegőjét betölti, bizonyos megromolhatatlanság ered, akár a sóból, mely az óczeán vizében van. Páris levegője épségben tartja a lelket.

Mindez azonban mit sem vesz el abból, hogy az embernek elszorul a szíve, valahányszor egy ily gyermeket lát, a ki körül mintegy ott lebegnek a családi élet szétszakadozott szálai. A mai, még mindig annyira tökéletlen czivilizáczióban nem nagyon rendkívüliek a szétholló családok e töredékei, gyermekek, a kikről szülőik nem tudják, mi lett belőlük, és a kik az utcára vannak vetve. Megannyi gyászos sorsnak a kiindulása.

Közbevetőleg mondva, a régi monarchia nem nézte

rossz szemmel a gyermekek ily elhagyását. Egy kis egyiptomi és czigányos életmód az alsó rétegekben ínyére volt a felsőbb osztályoknak és kapóra jött a hatalmasoknak. A nép gyermekeinek nevelése ellen való ellenszenv valósággal dogma volt. Mit ér a „féltanultság?“ Ez volt a jelszó. Már pedig a csavargó gyermek egy a tudatlan gyermekkel.

De meg a monarchiának néha szüksége volt gyermekekre és ilyenkor fölseperte az utczát.

XIV. Lajos idejében, hogy messzebb ne menjünk, a király, igen helyesen, hajóhadat akart alakítani. A gondolat jó volt. De lássuk az eszközt. A hajóhad nem ér semmit, ha a vitorláshajó, a szél e játékszere mellett, hogy ezt szükség esetén vontassa, nincs oly hajó, mely akár az evező, akár a gőz segedelmével odamegy, a hová akar; a gályák akkoriban olyanok voltak a tengerészetnél, mint ma a gőzhajók. Tehát gályákra volt szükség; de a gálya csak úgy mozog, ha evező személyzettel van ellátva, tehát evezősök is kellettek. Colbert a vidéki főnökök és a parlamentek útján annyi gályarabot igyekezett szerezni, a mennyit csak lehetett. A hatóságok nagy buzgalommal igyekeztek eleget tenni e kívánságnak. Valaki nem vette le kalapját a körmenet előtt, — huguenotta magaviselet; a gályákra küldték. Egy gyermeket leltek az utczán; feltéve, hogy már tizenöt éves volt és nem tudta megmondani, hol van a lakása: a gályákra küldték. Nagy kormány; nagy század.

XV. Lajos alatt a gyermekek eltűnnek Párisból; a rendőrség, nem tudni, miféle rejtelmes czélból, összefogdosta őket. Irtózattal suttogtak mindenféle sejtéseket a király bíborfürdőiről. Barbier naiv természetességgel beszél e dolgokról. Megesett néha, hogy az őrvezetők, kevés lévén a gyermek, olyanokat is elfogtak, a kiknek volt apjuk. A kétségbeesett apák nyomban az őrségre szaladtak. Ilyen esetekben a parlament közbelépett és akasztatott. Kiket? Az őrvezetőket? Nem. Az apákat.

VII.

A gamin az indiai kasztrendszerbe is beillenék.

A párisi gamin-sereg majdnem kasztot alkot. Szinte azt mondhatnók: nem mindenki lehet a tagja.

E szó: *gamin*, első ízben 1834-ben lett kinyomtatva és ekkor ment át a népnyelvből az irodalmi nyelvbe. Egy kis *Claude Gueux* czímű munkácskában jelent meg. Nagy botrány volt; de a szó átcsúszott.

Azok az elemek, melyeken a gaminek egymás előtt való tekintélye alapul, igen különbözők. Ismertünk egyet, a kit társai nagyon tiszteltek és csodáltak, mert látta, mikor egy ember leesett a Notre-Dame templom egyik tornyának a tetejéről; egy másik annak köszönhette a közbecsülést, mert sikerült belopódznia egy hátsó udvarba, hol az invalidusok dómjának szobrai ideiglenesen el voltak helyezve és ólmot csent belőlük; egy harmadik annak, mert látott felborulni egy gyorskocsit, egy negyedik pedig annak, mert „ismert“ egy katonát, a ki majdnem kiütötte egy polgárembernek a szemét.

Ez magyarázza meg egy párisi gamin következő felkiáltását, mely felett a közönséges ember értés nélkül nevet: — *Istenem, Istenem! De szerencsétlen is vagyok! Ha elgondolom, hogy én még senkit se láttam leesni az ötödik emeletről!*

Bizonyára jó paraszti szólás a következő: — Apó, meghalt a felesége; miért nem hívtak orvost? — Mit akar, uram. Mi szegény emberek *magunktól is meghalunk*. De ha a paraszt összes szenvedőlegessége benne van ebben a szóban, bizonyos, hogy a külvárosi tacskó egész szabadgondolkodó anarchiája benne van ebben a másikban: Egy halálra ítélt, miközben a vérpadra viszik, hallgatja a papot. Páris gyermeke felkiált: — *Szoknyával beszél! Oh! a kakas!*

Bizonyos merészség a vallási dolgokban: emeli a gamint. Fontos követelmény, hogy szabadszellemű legyen.

Kivégzéseknél jelen lenni: kötelesség. Nevetve mu-

togatnak a guillotinre. Mindenféle elnevezéseket mondanak reá: Végső vacsora, — Túlvilág anyó, — Utolsó harapás, — stb., stb. Hogy mindent láthassanak, felmásznak a falra, az erkélyekre, a fákra, kerítésekbe, kéményekbe kapaszkodnak. A gamin épp úgy született cserépfedő, mint született matróz. A háztetőtől épp oly kevéssé fél, mint az árbocztól. Nincs az az ünnepély, mely fölérne a Grèvetéri látványossággal. Samson és Montès abbé, — ezek az igazi népszerű nevek. Lehurrogják a delinquenst, hogy bátorságot öntsenek beléje. Néha megcsodálják. A gamin Lacenaire, látván, mily bátran hal meg a szörnyeteg Danton, a következő szót mondta, mely egész jövőt foglal magában: *Irigyeltem!* A gamin-köztársaságban nem ismerik Voltairet, de ismerik Papavoinet. A „politikusokat" egy kalap alá veszik a gyilkosokkal. A hagyomány megőrzi, hogy mit viseltek a végső nap. Tudják, hogy Tolleronnak sapka volt a fején, Avrilnak nemezkalap, Louvelnek kerek kalap, az öreg Delaporte kopasz volt és fedetlen fővel ment utolsó útjára, Castaing rózsásarczú, csinos legénynek festett, Boriesnak romantikus kis szakálla volt, Jean-Martin nadrágtartókat viselt, Lecouffé és az anyja veszekedtek. — *Ne pöröljetek az elsőségért,* — kiáltotta nekik egy gamin. Egy másik, hogy Debachert láthassa, miután nagyon is kicsi volta miatt a tömeg elállta előle a kilátást, kiszemelte az utczai lámpást és felmászott reája. Az ott posztoló rendőr összehúzta a szemöldökeit. — Engedjen fölmászni, biztos úr, — mondá a gamin. És mintegy hogy meglágyítsa a hivatalos hatalmat, hozzátette: — Nem fogok leesni. — Bánom is én, hogy leesel-e, — felelt a rendőr.

A gaminek között valamely emlékezetes baleset igen sokat számít. A gamin tetőpontjára juthat tekintélyének, ha olyasvalami történik vele, a mi „a csontig hatol".

Nem kicsi a szerepe a tiszteletszerzésben az ökölnek se. Az a szólásmód, melyet a gamin a legszívesebben használ, a következő: *A kit én egyszer megmarkolok!* — A balkezesség nagyon irigyelt tulajdonság. A sandítás nagy becsületben részesül.

VIII.

A volt király egy kedves megjegyzése.

Nyáron a gamin békává változik és esténként, mikor kezd besötétedni, az austerlitzi vagy a jénai hídnál a szenesvonatokról meg a mosónők hajóiról fejest ugrik a Szajnába, minden elképzelhető semmibevételével a szeméremnek és a rendőrségnek. A rendőrök azonban résen vannak és ebből néha roppant drámai helyzet áll elő, valaminthogy ez szült egy testvéries és emlékezetes felkiáltást is, mely 1830 tájában nagyon híres volt és a mely a gaminek stratégiai jeladása. Scandálva kiáltják, mint valami homérosi verssort és olyan hanghordozással, mely épp oly leírhatatlan, mint a parrathének eleüzisi melopeája és a melyből kihallatszik az antik evoé. Íme: — *Hó, Titi, hohó, itt a sapkás, vesd el magad, le a csatornába!*

Néha ez a dongó, — így nevezi magát, — tud olvasni, néha írni is, de rajzolni mindig tud. Nem habozik, hogy valami kipuhatolhatatlan kölcsönös tanítás útján megszerezze magának azokat a képességeket, melyek javára válhatnak a köznek. 1815-től 1830-ig a pulyka hangját utánozta; 1830-tól 1848-ig körtét rajzolt a falakra. Egy nyári este Lajos Fülöp, a hogy gyalog tért vissza sétájáról, megpillantott egy gamint, a ki izzadva és ágaskodva erőlködött, hogy a neuilly-i rács egyik oszlopára egy óriási körtét pingáljon. A király, azzal a kedélyességgel, mely IV. Henrikről szállt reá, segített a gaminnek, megrajzolta a körtét és egy aranyat adott a gyermeknek, mondván: — *Ezen is rajta van a körte.* A gamin szereti a felfordulást. Az izgalmas állapot nagyon a kedvére van. Útálja a „papokat". Egy ízben e fiatal ficzkók egyike az Université-utczában nagy orrot rajzolt a 69. számú ház kapújára. — Miért csináltad ezt? — kérdi tőle egy arramenő. — Itt egy pap lakik, — felelt a gyermek. A pápai nunczius lakott ott. Mindazonáltal, bármennyire voltaireiánus is a gamin, ha alkalom nyílik, hogy ministráljon, könnyen megesik, hogy hajlandó reá

és ebben az esetben nagyon tisztességesen szolgál a misénél. Két dolog van, a mi után Tantalusként eped és a mit sohasem ér el: megbuktatni a kormányt és felvarratni a nadrágját.

A teljesen kész gamin ismeri Páris összes rendőreit és ha találkozik valamelyikkel, mindig tudja, hogy mi a neve. Újjain számlálja el őket. Tanulmányozza a szokásaikat és mindegyikről tud különös jellemző dolgokat. Mint nyitott könyvben, úgy olvas a rendőrség lelkében. Folyékonyan és akadozás nélkül mondja el: „Ez *áruló,* az *gonosz,* emez *nagy,* amaz *nevetséges*“ (mindezek a szavak: áruló, gonosz, nagy, nevetséges, a gamin szájában merőben sajátságos jelentéssel bírnak), — „ez azt hiszi, hogy övé a Pont-Neuf és nem engedi az *embert* szabadon sétálni; amannak az a bogara, hogy meghúzza az *ember* fülét; stb., stb.“

IX.

Az ős gall-szellem.

Volt valami ebből a gyermekből Poquelinben, a csarnokok fiában és volt Beaumarchaisban is. A gaminség egyik árnyalata a gall szellemnek. Ha a józan észszel párosul, erőt ad neki, mint az alkohol a bornak. Néha azonban fogyatkozást jelent. Ám mondják, hogy Homeros kérődzik; de azt is lehet mondani, hogy Voltaire gaminkedik. Desmoulins Camill a külvárosok szülötte volt. Championnet, a ki kicsúfolta a csodákat, Páris kövezetéről került elő; kis korában bevizezte Saint-Jean de Beauvais és Saint-Étienne du Mont kapualját; tegezte Szent Genovéva koporsóját és komázott Szent Januáriussal.

A párisi gamin tiszteletteljes, gúnyolódó és kihívó. Rossz fogai vannak, mert rosszul táplálkozik és rossz a gyomra, szemei szépek, mert elmés. Még ha Jehova előtte állana is, akkor is féllábon ugrálna felfelé a paradicsom lépcsőjén. Mindig rongyos. Semmiféle irányban sincs gátja a növekedésének. Az utczai árokban játszik és felegyenesedik, ha lázadás tör ki; vakmerősége meg-

marad a kartács előtt is; semmiházi volt, hős lett; mint a kis thébai, ő is rázza az oroszlánbőrt; Barra, a dobos, párisi gamin volt; ezt kiáltja: Előre! és a kis kölyökből egy pillanat alatt óriás lesz.

A pocsolyának e gyermeke egyszersmind az eszménynek is gyermeke. Mérjék meg a pályát, mely Molièretől Barrához vezet.

Mindent összevéve és egy mondatba foglalva: a gamin oly teremtés, a ki mulat, mert szerencsétlen.

X.

Ecce Paris, ecce homo.

Hogy újra összegezzünk: a párisi gamin nem az, a mi egykor a római graeculus volt. Gyermek-nép, homlokán az elaggott világ redőjével.

A gamin egyik bája a nemzetnek, de egyszersmind betegsége is. Betegsége, melyet meg kell gyógyítani. De miképp? A világossággal.

A világosság egészséget ad.

A világosság gyujt.

A társadalom minden nemes kisugárzása a tudományból, az irodalomból, a művészetből, a nevelésből ered. Neveljetek embereket! Világosítsátok fel őket, hogy felmelegítsenek benneteket. Az egyetemes oktatás ragyogó kérdése előbb-utóbb a feltétlen igazság ellenállhatatlan tekintélyével fog megoldást követelni és akkor azoknak, a kik a franczia eszme őrszeme alatt kormányoznak, e kettő között kell választaniok: Francziaország gyermekei vagy Páris gaminjei; lángok a fényességben, vagy lidércztüzek a sötétségben.

A gamin képviseli Párist és Páris képviseli a világot.

Mert Páris valami egész. Páris az emberi nem mennyezete. Ez a csodás város összevonása a holt és élő erkölcsöknek. A ki látja Párist, mintha a belsejét látná az egész történelemnek, az éggel és az összes csillagokkal a nyílásokon át. Párisnak van Capitóliumja, a

városháza; Parthenonja, a Notre-Dame templom; Aventinus-hegye, a Saint Antoine külváros; Asinariumja, a Sorbonne; Pantheonja, a Pantheon; Via sacraja, a Boulevard des Italiens; széltornya, a közvélemény és a gemoniakat pótolja a kinevetéssel. Majoját nyárspolgárnak hívják, transteverinója a külvárosi, hamalja a csarnokbeli bordár, lazzaronija a naplopó, cockneyjének gandin a neve. Minden, a mi másutt van, megvan Párisban. Dumarsais halaskofája megfelel Euripides zöldséges kofájának; a diskosdobó Vejanus új életre támadt a kötéltánczos Foriosoban Therapontigonus Miles karöltve járhatna Vadebonceur gránátossal; Damasippos, a zsibárus otthon érezné magát az ócskaságokkal kereskedők körében; Vincennes megragadná Socratest, épp úgy, mint a hogy az agora bebörtönöztetné Diderot-t; Grimod de la Reynière úgy fedezte fel a faggyus roastbeefet, mint Curtillus a sündisznó-sültet; a L'arc l'Étoileon újra megpillanthatjuk a trapezt, melyről Plautus beszél; Poecilus kardnyelője, a kivel Apulejus találkozott, ma csepürágó a Pont-Neufön; Rameau öcscse és Curculion, a parasita, egy párt alkotnak; Ergasilus bemutattatná magát Cambacérèsnek; a négy római divatfi: Alcesimarchus, Phoedromus, Diabolus és Argirippos elérkezett Párisba; Aulus Gellizis nem álldogált tovább Congrio előtt, mint Nodier Polichinelle előtt; Marton nem tigrisfajzat, de Pardalisca se volt sárkány; a csúfondáros Pantolabus a Café Anglaisban gúnyolódik Nomentanusszal, a világfival; Hermogenes tenorista a Champs Élyséesn és Thrasius, a koldus, Bobèchenek öltözve tányéroz számára; az alkalmatlankodó, a ki a Tuilerákban kabátja gombjánál fogva tartóztatja fel az embert, kétezer év után megismételteti vele Thesprion felkiáltását: *Quis properantem me prehendit pallio?;* a suresnei bor parodizálja az albai bort, a désaugiersi vörös felér a balatronival; esős éjszakákon a Père Lachaiseben ugyanolyan lidérczfény bolyong, mint az Esquilinuson és a szegény ember öt évre vásárolt sírgödre ugyanaz, mint a rabszolga bérelt koporsója.

Keressenek valamit, a mi nincs meg Párisban. Trophonius üstjében nincs semmi, a mi ne lenne meg Mes-

mer csészéjében; Ergaphilas feltámadt Cagliostroban; Vasaphanta, a brahmin újra testet öltött Saint-Germain grófban; a Saint-Medard temetőben épp oly jó csodák történnek, mint a damaskusi Umumié mosében.

Párisnak van Aesopusa: Mayeux; Canidiája: Lenormand kisasszony. Megretten, mint Delphi a villámló látományra; asztalokat tánczoltat, mint a hogy Dodonában a háromlábú szék mozgott. Trónra ülteti a grisetteet, mint Róma a courtisanet és mindent összevéve: ha XV. Lajos rosszabb is, mint Claudius, Dubarry asszony többet ér, mint Messalina. Egy hallatlan typusban, a mely élt és a melylyel magunknak is volt dolgunk, Páris egyesíti a görög meztelenséget, a héber fekélyt és a gascognei tréfát. Összevegyíti Diogenest, Jobot és Paillasset, a *Constitutionnel* régi számaiba öltöztet egy kísértetet és kész Chodruc Duclos.

Jóllehet Plutarchos azt mondja: *a zsarnok nem öregszik,* Róma, úgy Sylla, mint Domitianus alatt, megadta magát sorsának és belenyugodott, hogy vizet öntsön a borába. A Tiberis Léthévé lett, ha ugyan hihetünk a kissé tudákos dícséretnek, melyet Varus Vibiscus mond róla: *Contra Gracchos Tiberim habemus. Bibere Tiberim, id est seditionem oblivisci.* Páris egy millió liter vizet iszik meg napjában, de ez nem akadályozza, hogy alkalomadtán riadót ne fujjon és félre ne verje a harangokat.

Ezt leszámítva, Páris jó fiú. Királyi mód elfogad mindent; Venus tekintetében nem nagyon kényes; Callipygéje hottentotta nő; feltéve, hogy nevethet, készségesen megbocsát; a csúnyaság felvidítja, az idomtalanság hangos nevetésre bírja, a vétek szórakoztatja; legyen valaki furcsa és szabadságában áll furcsának lennie; még a hypokritaság, a cynismus e legfelsőbb foka, se lázítja fel; annyira irodalmi műveltségű, hogy nem fintorgatja az orrát Basile előtt és épp oly kevéssé botránkozik meg Tartuffe imádságán, mint Horatius Priapus „csuklás"-án. A világegyetem képének egyetlen vonása se hiányzik Páris arczáról. A Mabile-bál ugyan nem azonos a Janiculus polyhymniai tánczával; de a pipere-házalónő ugyanazokkal a szemekkel vizsgálja a lorette-et, mint a melyekkel Staphyla, a kerítőnő nézte a szűz Planesiumot. A

Barrière du Combat nem Colosseum, de az emberek épp oly vadak benne, mintha Caesar ott ülne a nézők között. A syriai korcsmárosnő kecsesebb volt, mint Saguet anyó; de ha Virgilius eljárt a római korcsmákba, David d'Angers, Balzac és Charlet is odatelepedtek a párisi csapszékek asztalaihoz. Páris uralkodik. A lángelmék lobognak benne. Adonai villámló és mennydörgő szekerén robog át rajta; Silenos szamárháton tartja bevonulását. Silenos, értsd: Ramponneau.

Páris egyjelentésű a cosmos-szal. Páris: Athén, Róma, Sybaris, Jeruzsálem, Pantin. Minden czivilizáczionak benne van a kivonata és minden barbárságnak is. Páris nagyon rossz néven venné, ha nem lenne guillotinje.

Egy kevés Grève-tér egészen helyén való. Mi lenne ebből az örökös mulatságból e fűszerezés nélkül? Törvényeink bölcs előrelátással gondoskodtak és hála nekik, a nyaktiló becsepegteti a farsangolást.

XI.

Gúnyolódni, uralkodni.

Páris nem ismer határt. Egy más városban sem volt meg ennyire az az uralom, mely néha gúnynyal ostorozza azokat, a kiket alávet magának. *Nektek tetszeni, óh atheneiek!* — kiáltott fel Nagy Sándor. Páris többet tesz, mintsem hogy csak törvényeket szabna, ő csinálja a divatot, többet a divatnál: ő teremti a szokást. Páris ostoba is lehet, ha kedve tartja, és néha meg is engedi magának ezt a fényüzést, ilyenkor vele együtt az egész világegyetem ostoba; aztán Páris felébred, megdörzsöli a szemeit és azt mondja: Mily buta is vagyok! — és szeme közé nevet az emberi nemnek. Mily csoda egy ily város! Mily különös, hogy a nagyszerű és a burleszk ily jól megférnek egymás szomszédságában, hogy e fenséget nem zavarja meg ez a parodia és hogy ugyanaz a száj tudja megfujni ma a végitélet harsonáját, holnap pedig a nádsípot! Párisnak souverain a vidorsága. Jókedve villámcsapás és bohóczkodásával kormánypálczát

tart a kezében. A vihar néha egy arczfintorból származik nála. Kitörései, nevezetes napjai, remekművei, csodái, hősköltemények betöltik az egész országot, badarságai szintén. Nevetése tűzhányótölcsérből jön, mely szétfecskendez az egész világra. Tréfái lánglövedékek. Torzképeit épp úgy ráerőlteti a népekre, mint eszményeit; az emberi művelődés legnagyobb emlékművei elfogadják gúnyolódását és örökkévalóságukat ideadják trágárságainak. Fenséges város; van egy csodás július 14-ikéje, mely megszabadítja a földkerekséget; minden nemzettel elmondatja a labdaházi esküt; augusztus 4-iki éjszakája három óra alatt feloldoz ezer évi hűbérséget; logikáját a közakarat izmává teszi; megsokszorozza magát a fenséges minden alakjában; fényességét reáborítja Washingtonra, Kosciuskora, Bolivarra, Botzarisra, Riegora, Bemre, Maninra, Lopezre, John Brownra, Garibaldira; mindenütt ott van, a hol a jövő kigyullad: 1779-ben Bostonban, 1820-ban Leon szigetén, 1848-ban Pesten, 1860-ban Palermoban; a hatalmas jelszót: *szabadság* súgja az abolitionisták fülébe, a kik Harper's Ferry körül csoportosulnak, az anconai hazafiak fülébe, a kik Archiban, a tengerparton, a Gozzi-szálloda előtt a homályban gyűlnek egybe; megteremti Canarist, Quirogát, Pisacanet; nagyságot sugároz szét a földön; a hova a szele fúj, ott hal meg Bryon Missolonghinál, Mazet Barcelonánál; szószék Mirabeau lábai alatt, tűzhányó Robespierre lábai alatt; könyvei, színháza, művészete, tudománya, irodalma, bölcsészete az emberi nem tankönyvei; minden pillanatra megvan Pascalja, Régnierje, Corneilleje, Descartesja, Jean Jacquesja, Voltaireje, minden századra Molièreje; az egész világ beszéli a nyelvét és ez a nyelv igévé lesz; minden elmébe beülteti a haladás eszméjét; a felszabadító dogmák, melyeket kovácsol, kard gyanánt szolgálnak a nemzedékeknek és gondolkodóinak meg költőinek lelke termékenyítette meg 1789 óta az összes népek hőseit; mindez nem hátráltatja, hogy gamineskedjék és az a roppant genius, melyet Párisnak neveznek, a mellett, hogy világosságával átfényesíti a világot, torzképeket rajzol Theseus templomának falára és *Crédeville tolvaj* — írja a pyramisokra.

Páris mindig a fogait mutatja; ha nem haragszik, nevet.

Ilyen Páris. Kéményeinek füstgomolyai a világegyetem eszméi. Sár- és kőhalmaz, ha úgy tetszik, de mindenekfelett erkölcsi lény. Több, mint nagy, — mérhetetlen. Miért? Mert mer.

Merni: ez az ára a haladásnak.

Minden nagyszerű hódítás többé-kevésbbé a merészség díja. Hogy a forradalom meglegyen, ahhoz nem elég, hogy Montesquieu rejtse, Diderot hirdesse, Beaumarchais bejelentse, Condorcet kiszámítsa, Arouet előkészítse, Rousseau rendszerezze; Danton kell hozzá, a ki merje.

E kiáltás: *Audace!* változata annak, hogy: *Fiat lux!* Az emberiség előhaladásához szükséges, hogy a tetőkön állandóan fényes példái legyenek a bátorságnak. A vakmerőség kápráztatja a történelmet és világosságot áraszt az emberbe. A hajnal, mikor virrad, merészel. Próbálni, daczolni, megállani, kitartani, hűnek maradni önmagához, birokra kelni a sorssal, csodálkozásra bírni a katasztrófát azzal, hogy csak mily kevéssé tud bennünket megijeszteni, szembeszállani az igazságtalan hatalommal, arczulcsapni a részeg győzelmet, helyt állani, szembenézni: ime a példa, melyre a népeknek szükségük van és a világosság, mely felvillanyozza őket. Prometheus fáklyájából ugyanaz a villám csap ki, mint Cambronne pipájából.

XII.

A népben rejtőző jövő.

A mi a párisi népet illeti, felnőtt emberkorában is még mindig gamin; a gyermeket festeni, annyi, mint a várost festeni le; ezért tanulmányoztuk e sast a verébnek a formájában.

Hangsúlyozzuk, a párisi faj főleg a külvárosokban mutatkozik; ott van meg telivér voltában; ott látható igazi arczulata; e nép ott dolgozik és ott szenved, már pedig a munka és a szenvedés az ember két ábrázata.

Rengeteg száma van ott az ismeretlen embereknek, a kik között Rapée teherhordójától Montfaucon gyepmesteréig hemzsegnek a sajátságosnál sajátságosabb alakok. *Fex urbis!* — kiált fel Cicero; *mob,* — teszi hozzá megbotránkozva Burke; gyülevész sokaság, csőcselék. Könnyű e szavakat mondani. Azonban jó. Mit jelent mindez? Mit tesz, hogy mezitláb járnak? Nem tudnak olvasni: annál rosszabb. Ok ez, hogy elforduljunk tőlük? Átkot érdemelnek-e, mert inségben vannak? A világosság nem hathatja át ezeket a tömegeket? Térjünk vissza e kiáltásra: Világosságot! És maradjunk meg mellette! Világosságot! Világosságot! — Ki tudja, hogy vajjon e homályos felszínek nem válnak-e átlátszóvá? A forradalmak nem átfényesülések-e? Menjetek, bölcselők, tanítsatok, gyújtsatok világosságot, gondolkodjatok hangosan, beszéljetek hangosan, járjatok vidáman a napfényben, barátkozzatok a közterekkel, hirdessétek a jó ujságot, osztogassátok az abc-éket, jelentsétek ki a jogokat, énekeljétek a Marseillaise-eket, hintsetek lelkesedést, törjetek zöld ágakat a tölgyfákról. Változtassátok forgószéllé az eszmét. Ez a tömeg fenséges is tud lenni. Tanuljuk meg fölhasználni az elvek és erények ez óriási zsarátnokát, mely bizonyos órákban sziporkázik, felcsap és lobog. E meztelen lábak, e meztelen karok, e rongyok, e tudatlanság, ez elvetemültség, ez árnyékok felhasználhatók az eszmény hódító harczában. Tekintsenek keresztül a népen és megpillantják az igazságot. A hitvány homokból, melyet lábbal taposnak, ha kohóba vetik, hogy megolvad és felforr, ragyogó kristály lesz és Galilei meg Newton ennek a segedelmével fedezik fel a csillagokat.

XIII.

A kis Gavroche.

Körülbelül nyolcz-kilencz évvel az e munka második részében elbeszéltek után a Temple-boulevardon és a Château-d'Eau környékén egy kis, tizenegy-tizenkét éves fiút lehetett látni, a ki eléggé kifogástalanul megfe-

lett volna a gamin fentebb vázolt eszményének, ha, jóllehet ajkán korának a mosolya ragyogott, a szíve nem lett volna tökéletesen üres és komor. E gyermeken is férfinadrág lógott, de azt nem az apjától kapta, egy női pruszlit viselt, de az nem az anyjától való volt. Idegen emberek könyörületből öltöztették ezekbe a rongyokba. Pedig volt apja is, meg anyja is. Azonban az apja nem törődött vele, az anyja pedig nem szerette. Azok közé a legszánandóbb gyermekek közé tartozott, a kiknek van apjuk és anyjuk és a kik mégis árvák.

E gyermek sehol se érezte magát oly jól, mint az utczán. A kövezetet kevésbbé érezte keménynek, mint az anyja szívét.

Szülei kirúgták az életbe.

Nekiindult a maga útjának.

Lármás, halovány, fürge, éber, csúfolódó, élénk és beteges külsejű gyermek volt. Jött, ment, énekelt, játszott, keresgélt az utczaárokban, kissé lopkodott is, de úgy, mint a macskák és a verebek, vidáman, nevetett, ha kölyöknek nevezték, haragudott, ha gazficzkónak mondták. Nem volt se fekhelye, se kenyere, nem volt, a hol melegedjék, a hol szeressék; de jókedvű volt, mert szabad volt.

A mikor ezek a szegény teremtések férfisorba nőnek, a társadalmi rend malomkereke majdnem mindig elkapja és összemorzsolja őket, de a míg gyermekek, mert hogy kicsinyek, megmenekülnek ettől a sorstól. A legkisebb lyuk is elég a megmentésükre.

Mindazonáltal bármily elhagyatott volt is ez a gyermek, minden két-három hónapban megtörtént, hogy azt mondta magában: Elmegyek a mamához! Ilyenkor otthagyta a boulevard-t, a czirkuszt, a Porte Saint-Martint, végighaladt a rakpartokon, átment a hidakon, ki a külvárosba, egész a Salpêtrière tájára és eljutott hova? Éppen ahhoz az 50—52. számú házhoz, melyet az olvasó már ismer, a Gorbeau-házhoz.

Ez időtájban az 50—52. ház, mely rendesen néptelen volt és a melynek kapuján állandóan ott díszlett a felírás: „Kiadó szobák“, sajátságos és ritka véletlenből, egyszerre több lakót is foglalt magában, a kik egyébként,

mint a hogy ez Párisban már a dolgok rendje, semmiféle összeköttetésben se voltak egymással. Valamennyien a szűkölködőknek ahhoz az osztályához tartoztak, mely a zilált viszonyokkal küzdő utolsó kis polgárral kezdődik és a nyomor fokozataival folytatódik a társadalom mélységébe, egész addig a két emberig, a kiknél a czivilizáczió minden anyaga, dolga végződik, a csatornamunkásnál, a ki a sarat söpri és a rongyszedőnél, a ki a hulladékokat gyűjti.

A Valjean János idejebeli „főbérlőnő" meghalt és egy másik, egészen hasonlóformájú asszony következett a helyébe. Már nem tudom, melyik bölcselő mondta: Vén asszony mindig van elég.

Ezt az új vénasszonyt Burgonnénak hívták és életében nem volt semmi más nevezetes, mint három papagály, melyek egymás után uralkodtak a szívén.

A ház lakói között a legnyomorúságosabb volt egy négytagú család, apa, anya és két már meglehetősen nagy leány, a kik mind ugyanegy odúban laktak, egyikében azoknak a czelláknak, a melyekről már szóltunk.

E család az első pillantásra, nagy nyomorán kívül, semmi különöst se tüntetett föl. Az apa, mikor a szobát kibérelte, azt mondta, hogy Jondrette a neve. Kevéssel a beköltözés után, a mely, hogy a főbérlőnő emlékezetes kifejezését használjuk, nagyon hasonlított a *semmi-beköltözéshez,* ez a Jondrette így szólt a főbérlőnőhöz, a ki, mint elődje, egyszersmind házmesternő is volt: — Anyó, ha valaki véletlenül egy lengyel, vagy egy olasz, vagy esetleg egy spanyol után kérdezősködnék, az én vagyok.

Ez a család volt a jókedvű mezitlábas gyermek családja. Hazajött és ott találta a szegénységet, az inséget és a mi még szomorúbb, nem talált mosolyt: hideg volt a tűzhely és hideg volt a szívekben. Mikor belépett, megkérdezték tőle: — Honnan jösz? — Az utczáról, — felelte. — Mikor elment, megint megkérdezték tőle: — Hova mégysz? — Az utczára, — felelte. Az anyja azt mondta neki: — Mit keresel itt?

E gyermek a szeretet hiányában úgy élt, mint azok a sáppadt hajtások, melyek a pinczében tenyésznek. Nem szenvedett miatta és nem haragudott érte senkire. Nem is

tudta, hogy milyennek kell lennie egy apának és egy anyának.

Nővéreit egyébiránt szerette az anyja.

Elfeledtük megmondani, hogy a Temple-boulevardon e gyermeket a kis Gavrochenak nevezték. Miért volt Gavroche a neve? Alkalmasint azért, a miért az apjának meg Jondrette.

Némely nyomorúságos családban mintha az ösztön hajtaná az embereket, hogy szakitsák szét a kötelékeket.

A szoba, melyben Jondretteék a Gorbeau-házban laktak, a folyosó végén volt. A szomszéd szoba egy nagyon szegény fiatalemberé volt, a kit Marius úrnak hívtak.

Mondjuk el, hogy ki volt ez a Marius úr.

MÁSODIK KÖNYV.

Az előkelő polgár.

I.

Kilenczven év és harminczkét fog.

A Boucherat-, Normandie- és Saintonge-utczában még él néhány régi lakó, a ki emlékezik egy Gillenormand nevű öregre és szívesen beszél róla. Ez a Gillenormand úr már vén ember volt, mikor ők még fiatalok voltak. Azok számára, a kik mélabúsan tekintenek vissza az árnyak ama homályos rajzására, a mit multnak neveznek, alakja még nem tünt el egészen azokból az utczákból, melyek a Temple körül levő labyrinthust alkotják és a melyeket XIV. Lajos alatt Francziaország vidékeiről neveztek el, épp úgy, mint a hogy napjainkban az új Tivoli-városrész utczáit Európa fővárosairól keresztelik el, — mellékesen megjegyezve, oly kiterjesztés, melyben szemmellátható a haladás.

Gillenormand úr, a ki 1831-ben még oly eleven volt, mint maga az élet, egyike volt azoknak az embereknek, a kiket megbámulnak, egyszerüen azért, mert hosszú ideje élnek és a kik különösek, mert valamikor olyanok voltak,

mint bárki, most pedig már mindenkitől elütnek. Sajátságos aggastyán volt és valóban egy letünt kor embere, a tizennyolczadik század igazi és kissé gőgös nyárspolgára, a ki ugyanoly büszke volt jó régi polgárvoltára, mint a marquisk a marquisságukra. Már elmult kilenczven éves, egyenesen járt, hangosan beszélt, jól látott, birta az italt, evett, aludt és hortyogott. Meg volt mind a harminczkét foga. Szemüveg nélkül olvasott. Szerelmes hajlamú volt, de azt mondta, hogy tíz év óta végleg és egészen lemondott a nőkről. Már nem tud tetszeni, — mondá és nem azt tette hozzá: „Nagyon is vén vagyok...", hanem: „Nagyon is szegény vagyok." — Hej! — szokta mondani, — csak ne jutottam volna tönkre! — Tényleg csak mintegy tizenötezer livre évjáradéka volt. Arról álmodozott, hogy örököljön és százezer franc évjáradéka legyen, hogy szeretőket tarthasson. Látható tehát, hogy nem tartozott a nyolczvanasoknak ahhoz a gyöngélkedő válfajához, a melynek tagjai, mint Voltaire, egész életükön át folyton haldoklanak; ez nem a törött fazék tartóssága volt; ez a vidám öreg mindig jó egészségnek örvendett. Felületes, hirtelenkedő, hamar felfortyanó volt. Mindenért dühbe jött, leggyakrabban, a mikor nem volt igaza. Ha ellentmondtak neki, mindjárt a botjához nyúlt; verte az embereket, mint a nagy században. Volt egy, több mint ötven éves hajadon leánya, a kit, ha méregben volt, nagyon megzaklatott és a kit a legszívesebben megkorbácsolt volna. Mindig úgy nézte, mintha még nyolcz éves volna. Cselédeit erélyesen meg-megpofozta és dögnek szidta. Más dolgokban viszont sajátságos nyugodtságot tanúsított. Minden nap egy olyan borbélylyal borotváltatta magát, a ki bolond volt és utálta őt, mert hogy féltékeny volt reá a felesége, egy csinos, kaczér kis borbélyné miatt. Gillenormand úr nagyban csodálta a saját éleselméjüségét és igen okos embernek mondta magát. Ime egyik szólása: „Tényleg van egy kis felfogásom; ha egy balha megcsíp, meg tudom mondani, hogy melyik asszonytól való." A kifejezések, melyeket leggyakrabban használt, *az érző ember* és a *természet* voltak. Ez utóbbi szónak nem tulajdonított oly nagy jelentést, mint a minővel a mi korunk ruházta fel; hanem

a maga modorában, apró szatirikus megjegyzésekben használta fel: — Hogy a művelődés, — mondá, — semminek se legyen hiányával, a természet még a barbárságból is ad neki mutatót. Európában kicsinyített kiadásban megtalálható Ázsia is meg Afrika is. A macska: szalonbeli oroszlán, a gyík: krokodil a mellényzsebben. Az opera tánczosnői rózsaszínü vadleányok. Nem eszik az embereket, de összerágják. Vagy pedig, mint varázslónők, osztrigára változtatják és felhörpintik őket. A caraibok csak a csontokat hagyják meg, ők meg csak a kagylóhéjakat. Ilyenek a mi erkölcseink. Nem falunk, hanem rágunk; nem pusztítunk, hanem karmolunk.

II.

A milyen a gazda, olyan a háza.

A Maraisban lakott, a Filles-du-Calvaire-utcza 6-ik száma alatt. A ház az övé volt. Azóta lebontották és mást építettek a helyébe és a számozásnak abban a forradalmában, melyet Páris utczáinak el kell szenvedniök, alkalmasint a száma is megváltozott. Gillenormand az első emeleten lakott egy tágas és régies helyiségben, melynek falait egész a mennyezetig nagy gobelinek borították, megannyi pásztorjelenetet ábrázolva; a szőnyegek rajzai kisebbített formában ismétlődtek a karosszékeken. Ágyát lakkozott, kilencz osztatú nagy spanyolfal fedte el. Az ablakokat pompás redőzetű nagy függönyök keretezték be. A kertből, mely éppen ablakai alatt terült el, a sarokablakhoz egy tizenöt fokból álló lépcső vezetett föl, melyen az öreg nagy elevenséggel járt le és fel. A szobájával szomszédos könyvtártermen kívül volt egy öltözőszobája is, melyre igen sokat adott; kaczér kis fészek volt az, remek liliomvirágos szalmaszín szőnyeggel bevonva, melyet XIV. Lajos gályáin Vivonne úr szövetett a rabokkal a szeretője számára. Gillenormand úr e dolgokat egy mogorva anyai nagynénjétől örökölte, a ki száz éves korában halt meg. Neki magának két felesége volt. Modorával a középen járt az udvaroncz között, a mi sohasem volt és a köztisztviselő között, a mi lehetett volna.

Ha akarta, vidám és hízelgő tudott lenni. Ifjúkorában azok közé az emberek közé tartozott, a kiket a feleségük mindig megcsal, a szeretőjük soha, mert egyszerre a legkiállhatatlanabb férjek és a legszeretetreméltóbb udvarlók. Értett a képekhez. Szobájában volt egy ismeretlen férfit ábrázoló arczkép, melyet Jordaens festett, nagy ecsetvonásokkal és mintegy véletlenül odavetett millió részletkitüntetéssel. Gillenormand úr ruhája nem volt se XV. Lajos, se XVI. Lajos korabeli; a directoriumi incroyableok öltözékét viselte. Mindaddig fiatalnak tartotta magát és követte a divatot. Frakkja könnyű posztóból készült, széles kihajtással, fecskefarkkal és nagy aczélgombokkal. Ehhez rövid nadrágot és csattos czipőt viselt. Kezét mindig a mellényzsebben tartotta. Tekintélyes arczkifejezéssel szokta volt mondani: *A franczia forradalom egy sereg csirkefogóból állt.*

III.

Lucas-Spiritus.

Tizenhat éves korában egy este az operában az a tisztesség érte, hogy két, már érett, híres és Voltairetől megénekelt szépség: Camargo és Sallé egyszerre vette szemügyre. Két tűz közé szorítva hősiesen egy kis Nahenry nevű tánczosnőhöz hátrált, a ki éppen úgy, mint ő, tizenhat éves volt, ismeretlen, mint egy macska és a kibe szerelmes volt. Gillenormand úr sokszor megemlékezett róla. — Beh csinos is volt, — kiáltott fel, — ez a Guimard-Guimardini-Guimardinette, mikor legutoljára láttam Longchampson, felbodrozott fürtökkel, türkiz-fülbevalókkal, rózsaszín ruhában, nagy karmantyúval! — Ifjúkorában egy Nain-Londrin mellényt viselt, melyről szívesen és áradozva szokott beszélni. — Úgy voltam felöltözve, — mondá, — mint egy levantei török. — Madame de Boufflers, a ki húsz éves korában egyízben véletlenül megpillantotta, „kedves bolond-“nak nevezte. Az összes neveken, melyek a politikában vagy a kormányhatalomban felmerültek, megbotránkozott, mert azt tartotta, hogy alacsonyrendűek és polgáriasak. Miközben a

lapokat, vagy a mint ő mondta, a *tudósitásokat* olvasta, gyakran nagyokat nevetett. — Oh! — mondá, — micsoda emberek ezek! Corbière, Humann! Casimir Périer! És ezek miniszterek! Elképzelem, ha ez állana egy ujságban: Gillenormand miniszter úr! Pokoli volna! Pedig hát oly ostobák, hogy ezt is elfogadnák! Minden dolgot a maga nevén nevezett meg és a nők előtt se feszélyezte magát. A durvaságokat, illetlen és szennyes szavakat bizonyos nyugalommal és minden csodálkozás nélkül mondta ki, a mi elegánsnak tűnt fel. Századának a fesztelensége nyilvánult ebben. Mert megjegyzendő, hogy a verses körülírások korában a próza tele volt nyerseségekkel. Keresztapja azt jövendölte róla, hogy lángelméjű ember lesz és e kettős névre kereszteltette: Lucas-Spiritus.

IV.

Száz éves akart lenni.

Moulinsban, a hol született, többször nyert díjat a kollégiumban és Nivernais herczeg, a kit ő Nevers herczegnek nevezett, sajátkezüleg koszorúzta meg. Se a convent, se XVI. Lajos halála, se Napoleon, se a Bourbonok visszatérése, semmi se tudta kitörölni belőle a megkoszorúzás emlékét. *Nevers herczeg,* — ez volt ő előtte a század nagy alakja. Micsoda elbájoló nagy úr volt, — szokta mondani, — és milyen jól festett kék rendszalagjával! Gillenormand úr szemében II. Katalin a bűnt, a mit Lengyelország földarabolásával követett el, jóvá tette azzal, hogy háromezer rubelért megvásárolta Bestucheftől az arany-elixir titkát. Ha erről volt szó, Gillenormand úr mindjárt fellelkesült: — Az arany-elixir, — kiáltott fel, — Bestuchef sárga tincturája, Lamotte tábornok csöppjei, — a tizennyolczadik században egy Lajos-arany egy félunczias üveg — ezek voltak a nagy gyógyszerek a szerelem csapásai ellen, panacea Vénusszal szemben. XV. Lajos hétszáz üveggel küldött belőlük a pápának. — Nagyon felbőszült volna, ha megmondják neki, hogy az arany-elixir egyszerűen vaschlorid. Gillenormand úr bálványozta a Bourbonokat és irtózott 1789-

töl; örökösen azt mesélte, hogy miként menekült meg a rémuralom alatt és mennyi jókedvre meg észre volt szüksége, hogy le ne üssék a fejét. Ha valamely fiatalember megkoczkáztatta előtte, hogy dícsérje a köztársaságot, egész kék lett és majd elájult a méregtől. Néha czélzást tett kilenczven éves korára és azt mondta: *Reménylem, nem érek meg még egy kilenczvenhármat.* Máskor meg olyasformán nyilatkozott, hogy száz évig fog élni.

V.

Basque és Nicolette.

Elméletei is voltak. Ime például: „Ha valaki szenvedélyesen szereti az asszonyokat és oly felesége van, a kivel nem igen törődik, mert csúnya, fanyar teremtés, de törvényes hitves, telve jogokkal, tartja az igényeit, sőt esetleg féltékeny is, csak egy mód van, hogy az ember békében lehessen, az tudniillik, hogy a feleségére bízza az erszényt. Ezzel a lemondással szabaddá teszi magát. Az asszonynak ilyenkor van mivel foglalkoznia, belebolondul a pénzkezelésbe, berozsdásítja az ujjait, neveli a majorosokat, idomítja a bérlőket, összehívja az ügyvédeket, utasításokat ad a jegyzőknek, sürgeti az irnokokat, járja a hivatalokat, pereket folytat, okmányokat szerkeszt, szerződéseket diktál, teljhatalmúnak érzi magát, ad, vesz, rendez, ígér és koczkáztat, old és köt, enged, átenged és visszavon, egyezkedik, veszekedik, gyűjt, pazarol, bolondokat csinál és ezzel vigasztalódik. Mialatt férje elhanyagolja, neki megvan az elégtétele, hogy tönkreteszi a férjét.“ Ezt az elméletet Gillenormand úr magára is alkalmazta és ez volt a története. Második felesége úgy kezelte a vagyonát, hogy Gillenormand úrnak, mikor egy szép napon özvegy lett, éppen csak annyija maradt, hogy megélhetett: tizenötezer franc évjáradék, melynek háromnegyed része csak haláláig járt. Gillenormand úr egyébként nem is igen törődött vele, hogy örökséget hagyjon. Látta, hogy a hagyatékoknak megvan a maguk sorsa és esetleg *nemzeti vagyonná* válnak, tanúja volt a kötvények átváltozásainak és nem bízott az államadóssá-

gokról vezetett könyvben. — *Csalás az egész!* — szokta mondani. — A Filles-du-Calvaire-utczában levő ház, mint már mondtuk, az övé volt. Két cselédet tartott, egy férfit és egy nőt. Ha új cselédet fogadott, Gillenormand úr új nevet is adott neki. A szerint nevezte el, hogy mely vidékről származott: Nîmois, Comtois, Poitevin, Picard. Utolsó inasa egy köhögős és rokkant ötvenöt éves vastag legény volt, a ki huszonöt lépést se tudott egyfolytában járni, de a kit Gillenormand úr, merthogy Bayonneban született, Basquenak keresztelt el. A mi a nőcselédeket illeti, valamennyit Nicolettenek nevezte (még Magnont is, a kiről alább lesz szó). Egy ízben egy kevély, jól megtermett házmester-fajta szakácsnő állított be hozzá: — Mennyi fizetést kér egy hónapra? — kérdé Gillenormand úr. — Harmincz francot. — Hogy hívják? — Olympiának. — Ötven francot kapsz, de Nicolette lesz a neved.

VI.

Magnon és két kicsinye.

Gillenormand úrnál a fájdalom méregben nyilvánult; dühöngött, hogy rosszul érzi magát. Megvolt benne minden előítélet és mindent megengedett magának. Egyike azoknak a dolgoknak, a mikkel legszívesebben kérkedett és a melyek a legnagyobb önelégültséggel töltötték el, az volt, hogy nőbarát maradt és hogy ennek is szerepelt. Ezt úgy nevezte, hogy „királyi híre“ van. A királyi hír néha különös meglepetésekben részesítette. Egy ízben egy kosárban, a mely olyan volt, mintha osztriga volna benne, egy kövér újszülött fiút hoztak neki, a ki torkaszakadtából sivalkodott a pólyában és a kit egy hat hónap előtt elkergetett szolgálója az ő gyermekének mondott. Gillenormand úr akkor mult nyolczvannégy éves. Nagy megbotránykozás és zajgás a szomszédok részéről. Ilyet mondani? Az a szemérmetlen perszóna! Ugyan ki hiszi el neki? Mily vakmerőség! Mily gyalázatos rágalom! Gillenormand úr azonban csöppet se haragudott. Mosolyogva nézte a csöppséget, mint olyan ember, a ki-

nek hízeleg a rágalom és így szólt a szomszédoknak: — „Nos, mi az? Mi van ebben? Mit álmélkodnak ennyire? Látszik, hogy nem tudnak semmit. Angoulème herczeg, IX. Károly ő felségének törvénytelen fia nyolczvanöt éves korában vett el egy kis tizenöt éves fruskát; Virginal úr, Alluye marquis, a bordeauxi érseknek, Sourdis bibornoknak a fivére, nyolczvanhárom éves korában kapott egy kis fiút Jacquin elnökné egyik szobaleányától, a szerelem fia volt, a kiből máltai lovag és államtanácsos lett; a jelen század egyik legnagyobb embere: Tabaraud abbé egy nyolczvanhét éves embernek a fia. Ezek nagyon mindennapi dolgok. És hát még a biblia! Mindezek után azonban kijelentem, hogy ez a kis uracska nem tőlem való. Viseljék gondját. Nem az ő hibája.“ — Ez nagyon türelmes eljárás volt. A szolgáló, Magnon volt a neve, a következő évben megint egy kis fiút küldött. Gillenormand úr megadta magát. Visszaadta az anyának a két porontyot és kötelezte magát, hogy tartásdíj gyanánt havi nyolczvan francot fizet, de azzal a föltétellel, hogy az anya nem folytatja tovább a dolgot. Hozzátette: „Kikötöm természetesen, hogy az anya jól bánjék a gyermekekkel. Időnkint meg fogom látogatni őket.“ És ezt meg is tette. Volt egy paptestvére, a ki harminczhárom évig volt a poitiersi szeminárium igazgatója és a ki hetvenkilencz éves korában halt meg. — *Fiatalon vesztettem el,* — szokta mondani róla Gillenormand úr. Ez a fivér, a kiről egyébiránt csak kevés emlék maradt, békés fösvény volt, a ki, pap lévén, kötelességének tartotta, hogy az útjába kerülő szegényeknek alamizsnát adjon, de sohasem adott mást, mint rossz vagy a forgalomból kikopott garasokat, így ejtvén módját, hogy a paradicsom útján jusson a pokolba. A mi az idősebb Gillenormand urat illeti, nem fukarkodott az alamizsnával, szívesen és bőkezűen adott. Jószándékú, hirtelen modorú, könyörületes ember volt és ha gazdag lett volna, nagy költekezést vitt volna végbe. Azt akarta, hogy minden, a mi vele történik, úrias módon történjék, még a csalás is. Egy alkalommal, mikor egy örökségi ügyben egy üzletember nagyon szembeötlően és esetlenül csalta meg, ünnepélyesen így kiáltott fel: — Pfuj! Ez csúnyaság! Igazán, szégyenlem magamat

az ilyen rászedés miatt. Minden elfajult ebben a században, még a gazemberség is. Az áldóját! a magamfajta embert nem így kell meglopni. Kiraboltak, akár az útonállók az erdőben, de rosszul raboltak ki. Silvae sint consule dignae!" — Mint már mondtuk, két felesége volt. Az elsőtől egy leánya született, a ki hajadon maradt; a másodiktól szintén egy leánya, a ki harmincz éves korában halt meg és a ki szerelemből, vagy véletlenül, vagy tudj' Isten, mi okból, egy katonához ment nőül, a ki a köztársaság és a császárság hadseregében szolgált, Austerlitznél megkapta a becsületrend keresztjét és a waterlooi csatában mint ezredes vett részt. Ez családom szégyenfoltja, — szokta mondani a vén polgár. Nagyban burnótozott és kezefejével különösen kecsesen tudta felbodrozni csipkés ingelőjét. Istenben igen kevéssé hitt.

VII.

Szabály: Csak este szabad látogatót fogadni.

Ilyen volt Gillenormand Lucas-Spiritus úr, a ki még csak a haját se hullatta el, — sőt ez is inkább csak megszürkült, semmint megőszült, — és a ki mindig simára volt fésülve. Mindent összevéve és mindenek mellett is, tiszteletreméltó alak.

A tizennyolczadik századhoz tartozott, ennek a jellemvonásai voltak meg benne: léhaság és nagyság.

A restauratio első éveiben Gillenormand úr, a ki akkor még fiatal volt, — 1814-ben még csak hetvennégy éves volt, — a Faubourg Saint-Germainben, a Servandoni-utczában, a Saint-Sulpice-templom közelében lakott. Maraisba akkor vonult vissza, a mikor búcsút mondott a társas életnek, jóval nyolczvan éves kora után.

Elbúcsúzván a világtól, bezárkózott szokásai közé. A legfőbb szabály, melyen sohasem változtatott, az volt, hogy ajtaját egész nap zárva tartotta és vendéget, bármily ügyben jött légyen is, csak este fogadott. Délután öt órakor megebédelt, aztán megnyílt az ajtaja. Századában így volt a divat és ő nem tágított attól. — A nap, —

mondá, — hitvány természetű és csak bezárt ablaktáblát érdemel. Úri emberek akkor gyujtják fel szellemüket, mikor az égbolt a maga csillagait. — És eltorlaszolta magát az egész világ elől és be nem eresztette volna még magát a királyt se. Elmult idők ósdi elegánciája.

VIII.

Kettő még nem egy pár.

A mi Gillenormand úr két leányát illeti, az imént említettük őket. Tíz évnyi korkülönbség volt köztük. Ifjú korukban csak igen kevéssé hasonlítottak egymáshoz és jellemre, mint arczra oly kevéssé voltak nővérek, a mennyire csak lehetett. Az ifjabbik bájos, a fényhez vonzódó lélek volt, a ki virágokkal, költeményekkel, zenével foglalkozott, ábrándos, lelkesülő, étherikus teremtés, a kit az eszményiség már gyermekkorában valami hősi alaknak jegyzett el. Az idősebbiknek is megvolt a maga álma; valami szállítót, jó gazdag vállalkozót, ragyogóan buta férjet, emberalakba öltözött milliót vagy valami prefectust látott a kék messzeségben; ünnepélyes fogadó-esték, nyaklánczos szolga, hivatalos bálok, polgármesteri szónoklások tüntek fel előtte, — prefectusné lenni, ez zakatolt az elméjében. A két nővér fiatal korában ekként kalandozott az álmok országában. Mindkettőnek voltak szárnyai, az egyiknek mint egy angyalnak, a másiknak mint egy libának.

Semmiféle remény se valósul meg teljesen, legalább idelenn nem. Korunkban nincs paradicsom a földön. Az ifjabbik ahhoz a férfihez ment nőül, a kiről álmodozott; de meghalt. Az idősebbik hajadon maradt.

Abban az időben, melyben elbeszélésünk színpadán fellép, megvénült erény volt, elpusztíthatatlan szemérmes aggszűz, kinek orra a képzelhető leghegyesebb és esze a lehető legtompább volt. Jellemző részlet: a legszűkebb családi körön kívül soha senki se tudta a keresztnevét. Úgy hívták: az idősebb Gillenormand kisasszony.

Szégyenkezés tekintetében az idősebb Gillenormand

kisasszony lefőzött volna akármilyen miss-t is. Szemérmessége túlment minden határon. Életének volt egy rettenetes emléke: egyszer egy férfi meglátta a harisnyakötőjét.

Az évek még csak növelték ezt az irgalmatlan szemérmességet. Mellkendője sohase volt eléggé átlátszatlan és sohasem ért elég magasra. Kapcsokat és gombostűket pazarolt olyan helyekre, hová soha senkinek se jutott volna eszébe odanézni. A szemérmességnek az a sajátossága, hogy annál több őrszemet állít, minél kevésbbé fenyegetik a várat.

Mindazonáltal, — magyarázza meg, a ki tudja, az ártatlanság e vén rejtelmeit, — szívesen engedte magát megöleltetni egy lándzsás tiszttől, a ki unokaöccse volt és a kit Théodulenak hívtak.

Leszámítva e kegyelt lándzsást, a *szemérmeskedő* jelző, melylyel illettük, teljesen reáillett. Gillenormand kisasszonynak olyan valami szürkületes lelke volt. A szemérmeskedés fél-erény és fél-bűn.

A szemérmeskedést vakbuzgósággal párosította, — méltó egyesítés. Tagja volt a Szent Szűz-Társulatnak, bizonyos ünnepeken fehér fátyolt öltött, különleges imákat mormogott, tisztelte a „szent vér"-t, imádta a „szent szív"-et, órák hosszat elmerengett a köznép előtt zárt kápolnában egy rococo-jezsuita oltár előtt és ott álmodozásra bocsátotta lelkét a kis márvány-felhők és az aranyozott fáról visszafénylő sugarak közé.

Volt egy kápolnabeli barátnője, aggszűz, mint ő, valami Vaubois kisasszony, egy tökéletesen együgyű teremtés, a ki mellett Gillenormand kisasszony szinte sasnak érezhette magát. Az agnus dein és az ave Marián kívül Vaubois kisasszony semmihez se értett, csak a befőttkészítés különböző módjaihoz. Vaubois kisasszony a butaság hermelinje volt, minden foltja nélkül az értelemnek.

Mondjuk meg, hogy Gillenormand kisasszony öregségében inkább nyert, mint vesztett. A szenvedőleges természeteknél így szokott történni. Sohasem volt rossz, a mi viszonylagosan már maga is jóság, de meg az évek lesimítják a szögletességeket és idővel ő is megszelidült.

Szomorú volt, de valami homályos szomorúság töltötte el, melynek maga se tudta a titkát. Egész lényén a kábulat látszott, hogy bevégződött egy élet, mely még meg se kezdődött.

Ő vezette apjának a háztartását. Gillenormand úr mellett ott volt a leány, mint, a hogy láttuk, Bienvenu úr mellett ott volt a huga. Egy öreg ember és egy vén leány ily együttélése nem ritkaság és mindig megható látvány: két gyöngeség, a mely egymásra támaszkodik.

E vén leány és ez aggastyán között volt a házban egy gyermek is, egy kis fiú, a ki mindig remegve és némán állt Gillenormand úr előtt. Gillenormand úr sohasem szólt hozzá másképp, mint csak szigorú hangon és néha a botját is fölemelte reá: — *Ide jöjjön, uram!* — *Jer ide, te ostoba, te himpellér!* — *Felelj, ficzkó!* — *Csakhogy látlak, semmirekellő!* stb. stb. Valójában pedig bálványozta a kis fiút.

Az unokája volt. Még találkozni fogunk e gyermekkel.

HARMADIK KÖNYV.

A nagyapa és unokája.

I.

Egy régi szalon.

Mikor Gillenormand úr még a Servandoni-utczában lakott, bejáratos volt több előkelő és nemesi szalonba. Jóllehet polgárember volt, Gillenormand urat mégis fogadták. Minthogy kétszeresen elmés volt, először annyiban, a mennyiben valóban az volt, másodszor pedig annyiban, a mennyiben annak tartották, még vetélkedtek is érte és ünnepelték. Csak azokra a helyekre járt, a hol uralkodhatott. Vannak emberek, a kik minden áron befolyást akarnak szerezni vagy legalább azt kívánják, hogy foglalkozzanak velök: a hol nem szerepelhetnek oraculumok gyanánt, bohóczczá teszik magukat. Gillenor-

mand úr nem tartozott ezek közé; a dominálás, melyet az általa látogatott királypárti szalonokban kifejtett, miben sem volt saját maga iránt érzett tiszteletének rovására. Mindenütt oraculumnak tekintették. Megesett, hogy de Bonald úrral, sőt Bengy-Puy-Vallée úrral is szembeszállott.

1817 táján minden héten két délutánt a szomszédos Férou-utcza egyik házában, T. bárónénál töltött, egy tiszteletreméltó és derék hölgynél, a kinek férje XVI. Lajos alatt Francziaország berlini követje volt. T. báró, a ki életében szenvedélyesen nekiadta magát a magnetismusnak, tönkrejutva halt meg az emigratióban és egész hagyatéka tíz, maroquinbőrbe kötött, aranyszegélyes kéziratkötet volt, melyek érdekes följegyzéseket tartalmaztak Mesmerről és varázskelyhéről. A báróné méltóságérzete nem engedte, hogy e följegyzéseket kinyomtassa és egy kis évjáradékból tartotta fönn magát, mely Isten tudja miként maradt meg. T. báróné távol élt az udvartól, mely, úgymond, *igen vegyes társaság* és nemes, büszke és szegény elszigeteltségben töltötte napjait. Néhány barátja hetenként kétszer összegyűlt özvegyi tűzhelye körül, a mely ilyenformán tiszta királypárti társaságnak volt a találkozóhelye. Theát ittak és a szerint, hogy az elégia vagy a dithyramb szellője fújdogált-e, sóhajtoztak vagy szörnyűködtek a század roszszaságán, az alkotmányon, a buonapartistákon, a kék rendszalagnak polgárokkal való megbecstelenítésén, XVIII. Lajos jacobinismusán és halkan azokat a reményeket ápolgatták egymásban, melyeket a király fivére, a későbbi X. Károly nyujtott.

Elragadtatott örömmel hallgatták azokat a gúnyverseket, melyekben Napoleonnak Nicolas volt a neve. Herczegnők, az előkelő világ legkényesebb és legbájosabb hölgyei, lelkesedve tapsoltak oly verseknek, melyekben a nadrágból hátul kilógó ingről, erről a fehér zászlóról volt szó. Élczeken mulattak, melyeket retteneteseknek hittek, ártatlan szójátékokon, melyekről azt tartották, hogy gyilkolók, négy-, meg kétsoros verseken, melyekbe beleszőtték a miniszterek nevét, vagy pedig a kamara, a „gyalázatosan jacobinus kamara“ tagjainak

névsorában turkáltak és a nevek furcsánál furcsább párosításában lelték örömüket.

E társaságban parodizálták a forradalmat. Visszájára fordították a benne lüktető haragot. Ők is énekelték a *Ça ira*-t, de a buonapartisták ellen. A dalok olyanok, mint a guillotin; a melódia közömbösen üti le a fejeket, most ezt, holnap azt. Csak egy kis változat az egész.

A Fualdès-perben, mely ebben az időtájban, 1816-ban folyt le, Bastide és Jausion pártjára állottak, mert Fualdès „buonapartista" volt. A liberálisokat *testvérek és barátoknak* nevezték, ez volt a legnagyobb sértés.

Mint némely templomtoronynak, T. báróné szalonjának is két kakasa volt. Az egyik volt Gillenormand úr, a másik Lamothe-Valois gróf, a kiről bizonyos tisztelettel súgták egymásnak: *Hiszen tudja? Ez a nyaklánczperbeli Lamothe.* A pártéletben előfordulnak az ilyen sajátságos megkegyelmezések.

Tegyük még hozzá: a polgári világban a könnyű megközelíthetés csökkenti a tiszteletet; az embernek vigyáznia kell, hogy kit bocsát magához; épp úgy, mint a hogy azok közelében, a kik fáznak, meleg tűnik el, a lenézett emberekkel való közlekedés a tekintély apadásával jár. Az egykori előkelő világ, mint minden máson, ezen a törvényen is túltette magát. Marigny, Pompadour marquisné fivére, bejáratos volt Soubise herczeghez. Noha? Nem, hanem: mert. Du Barry szívesen látott vendég volt Richelieu marsalnál. Ez a világ olyan volt, mint az Olympos. Mercur és Gueménée herczeg egyaránt otthon vannak benne. A tolvajt is elfogadják, feltéve, hogy Isten.

Lamothe gróf, a ki 1815-ben hetvenöt éves aggastyán volt, semmi mással sem tűnt ki, mint hallgatag és fontoskodó arczkifejezésével; arcza szegletes és hideg, modora tökéletesen udvarias volt, kabátját nyakig begombolva viselte, hosszú lábszárai, melyeket ültében mindig keresztbe vetett, fakó, rőtszínű nadrágba voltak bujtatva. Arczának ugyanaz a színe volt, mint nadrágjának.

Lamothe gróf sokat „számított" e szalonban, úgy a „híressége", mint — furcsa, de így van, — a Valois név miatt.

A mi Gillenormand urat illeti, teljes értékű becsülésben részesült. Tekintély volt. Minden könnyedsége mellett is, a nélkül, hogy vidorságának ez bármit is ártott volna, volt a fellépésében valami imponáló, méltóságteljes és büszke polgáriasság; ehhez járult még élemedett kora is. Az ember nem lehet büntetlenül száz éves. Az évek végül is valami tiszteletreméltó fénynyel körítik a fejet.

E mellett voltak megjegyzései, melyekben a tűzkő szikrája villant fel. Így, mikor a porosz király, miután XVIII. Lajost trónra ültette, Ruppin gróf név alatt eljött a meglátogatására és XIV. Lajos sarja egy kissé úgy fogadta, mintha csak a brandenburgi őrgróf volna, Gillenormand úr helyeselte a dolgot. — *Minden király,* — mondá, — *a ki nem Francziaország királya, csak olyan vidéki király.* — Egy ízben a következő kérdést és feleletet hallotta: — Mire ítélték a *Courrier Français* szerkesztőjét? — Felfüggesztésre. — A *fel* elmaradhatott volna, — jegyezte meg Gillenormand úr. — Az ily mondások megalapítják a tekintélyt.

Egy Te Deum alkalmával, melyet a Bourbonok visszatérésének évfordulójakor tartottak, Talleyrand láttára így szólt: *Itt megy Rosszaság ő kegyelmessége!*

Gillenormand úr rendesen leányával, azzal a hosszú kisasszonynyal jött, a ki akkoriban már elmult negyven éves, de olyannak látszott, mintha ötven lenne és egy üde, rózsásarczú, boldog és bizodalmas nézésű kis hét éves fiúcskával, a ki sohasem léphetett be a szalonba a nélkül, hogy sugdolódzás ne támadt volna körülötte: „Beh csinos kis fiú! Milyen kár! Szegény gyermek!“ Az a gyermek volt, a kit az imént említettünk. Szegény gyermeknek nevezték, mert egy „Loire-menti zsivány“ volt az apja.

Ez a „Loire-menti zsivány“ volt Gillenormand úrnak az a veje, a kiről már szóltunk és a kiről Gillenormand úr úgy beszélt, hogy *családjának szégyenfoltja.*

II.

A korszak egyik vörös kísértete.

A ki ezidőtájban megfordult volna a kis Vernon városkában és végigsétált volna azon a szép, monumentális hídon, melyet, reméljük, mihamarább valami csúnya vashíd fog helyettesíteni, a korlát felett lenézve bizonyosan megpillantott volna egy ötven év körüli embert, a ki bőrsapkát, durva szürke posztóból készült nadrágot és mellényt viselt, melyre egy valamikor piros, most már sárgává fakult szalag volt reávarrva. Lábai faczipőkbe voltak bujtatva; arcza napbarnított, majdnem fekete; haja majdnem ősz; homlokán széles heg, mely lefolytatódott az arczára; meggörnyedt testtartású, idő előtt megvénült ember, a ki ásóval és sarlóval a kezében majdnem mindennap ott sétált egyikében azoknak a fallal bekerített kis kerteknek, melyek lánczszemekként húzódnak a Szajna bal partján, — virágokkal telt bájos kis zugolyok, melyeket, ha nagyobbak lennének, kerteknek, ha kisebbek, virágcsokroknak lehetne nevezni. Mindezek a kertecskék egyfelől a folyónál, másfelől egy kis háznál végződnek. A mellényes, faczipős ember, a kiről szólunk, 1817 táján az egyik legszűkebb kertben és a legszerényebb külsejű házban lakott. Egyedül, magányosan, hallgatagon és szegényesen élt egy asszonynyal, a ki nem volt se fiatal, se öreg, se szép, se csúnya, se paraszt-, se polgárasszony és a ki a szolgálója volt. Az a kis földdarab, melyet kertjének nevezett, híres volt a városban az ott tenyésztett virágok szépségéről. Az embernek a virágokkal való kertészkedés volt az egyedüli foglalatossága.

Munkával, kitartással, figyelemmel és öntözéssel sikerült neki, hogy teremtő legyen a teremtő után és növesztett bizonyos tulipánokat meg dahliákat, melyeket a természet mintegy elfelejtett létrehozni. Leleményes volt, megelőzte Bodint bizonyos páfrányos földnemek keverékének ritka amerikai és chinai cserjék tenyésztésére való felhasználásában. Nyáron már napfelkeltekor ott volt kertjében, nyesett, vágott, oltott, öntözgetett és néha

órák hosszat járkált virágai között, szomorú és szelid arczkifejezéssel, míg máskor meg merengve és mozdulatlanul hallgatta a fán éneklő madár csicsergését, egy gyermeknek valamelyik házból kihallatszó csacsogását, vagy pedig tekintetét mereven egy fűszálon rezgő harmatcsöppre szegezte, mely gyémántként csillogott a napfényben. Igen mértékletesen élt és több tejet ivott, mint bort. Egy tacskónak is engedett és szolgálója megpirongathatta. Annyira félénk volt, hogy szinte emberkerülőnek látszott, ritkán járt ki, nem beszélt senkivel, csak a szegényekkel, a kik bekopogtattak ablakán és a papjával, Mabeuf abbéval, egy derék öreg emberrel. Mindazonáltal, ha a városbeliek vagy idegenek, bárkik lettek is légyen, a kik látni szerették volna tulipánjait meg rózsáit, becsöngettek nála, mosolyogva nyitotta ki ajtaját. Ez volt a Loire-menti zsivány.

Ha valaki, ugyanez időtájban, olvasta volna a katonai emlékiratokat, életrajzokat, a *Moniteur*-t és a nagy hadsereg hadijelentéseit, gyakran találkozott volna egy névvel, a Pontmercy György névvel. Ez a Pontmercy György már kora fiatalságában ott szolgált a Saintonge-ezredben. Kitört a forradalom. A Saintonge-ezred a rajnai hadsereghez tartozott. A monarchia régi ezredei ugyanis még a monarchia bukása után is megtartották vidékek szerint való nevüket és csak 1794-ben osztották be őket dandárokba. Pontmercy résztvett a spirai, wormsi, neustadti, türkheimi, alzeyi és a mainzi csatában, hol egyike volt annak a kétszáznak, a kik Houchard tartalékát alkották. Tizenketted magával ott védte magát Andernach régi sáncza mögött a hesseni herczeg csapata ellen és csak akkor vonult vissza a hadsereg zömához, mikor az ellenséges ágyúk már tátongó rést lőttek a sánczon. Kléber alatt ott harczolt Marchiennesnél és a mont-palisseli csatában, hol kartácslövést kapott az egyik karjába. Aztán az olasz határra került és egyike volt annak a harmincz gránátosnak, a kik Joubert-rel a tendei szorost védték. Joubert ennek folytán főhadsegéd lett, Pontmercy pedig alhadnagy. Pontmercy ott volt Berthier mellett a kartácstűzben azon a lodii napon, melyről Napoleon azt mondta: *Berthier egyszerre volt tüzér, lovas*

és gránátos. Novinál látta elesni régi tábornokát, Joubert-t, épp, a mikor kardját magasra emelve azt kiáltotta: Előre! Mikor valami kiküldetésben századával Génuából egy kis közeli kikötőbe evezett, hét-nyolcz angol vitorlás közé került. A génuai kormányos az ágyúkat a tengerbe akarta vetni, a katonákat a fedélzet alá bújtatni és a homályban mint egyszerű kereskedőhajó akart továbbosonni. Pontmercy felvonatta a főárboczra a háromszínű lobogót és büszkén haladt el az angol fregattok ágyútüzében. Vérszemet kapva, húsz mérfölddel odább kis járművével megtámadott egy nagy angol szállítóhajót, mely katonákat vitt Siciliába és a mely annyira meg volt rakva emberekkel és lovakkal, hogy a hajó csak úgy sülyedezett alatta. 1815-ben ott volt Malhernek abban a hadosztályában, mely Günzburgot elvette Ferdinánd főherczegtől. Weltingennél a golyózáporban karjai között fogta fel Maupetit ezredest, a ki a 9-ik dragonyosezred élén halálos sebet kapott. Austerlitznél kitüntette magát abban a csodálatos csatárlánczban való előnyomulásban, melyet az ellenség tüzelése alatt hajtottak végre. Mikor az orosz császári gárda lovassága letiporta a 4-ik gyalogezred egy zászlóalját, Pontmercy ott volt azok között, a kik ezért elégtételt szereztek és szétverték ezt a gárdát. A császár ekkor a becsületrend keresztjével tüntette ki. Egymásután látta foglyul ejteni Wurmsert Mantuanál, Mélast Alexandriában, Mackot Ulmnál. Tagja volt a nagy-hadsereg nyolczadik hadtestének, melyet Mortier vezényelt és a mely hatalmába kerítette Hamburgot. Azután az 55-ik gyalogezredhez került, mely az egykori flandriai ezred volt. Eylaunál ott volt a temetőben, hol a hős Hugo Lajos kapitány, e könyv szerzőjének nagybátyja, nyolczvanhárom emberből álló csapatával két órán át daczolt az ellenséges hadsereg egész erőfeszítésével. Pontmercy egyike volt annak a három embernek, a ki élve jött ki a temetőből. Ott volt Friedlandnál. Látta Moszkvát, a Beresinát, Lützent, Bautzent, Drezdát, Varsót, Lipcsét, a gelenhauseni szorost, aztán Montmirailt, Château-Thierryt, Craont, a Marne partjait, a l'Aisne partjait és a félelmes laoni hadállást. Arnay-le-Ducnél, mikor már kapitány volt, tíz kozákot kaszabolt

le és megmentette nem a tábornokát, hanem a káplárját. Ez alkalommal őt is jól összevagdalták és csak a balkarjából huszonhét szilánkot szedtek ki. Egy héttel Páris capitulatiója előtt cserélt egy bajtársával és átlépett a lovassághoz. Olyan ember volt, a kit a régi világban *kétkezes*-nek neveztek, vagyis mint katona egyaránt tudott bánni a karddal meg a puskával, mint tiszt pedig egyaránt értett egy lovasosztálynak és egy zászlóaljnak a vezetéséhez. Ez, a hadi nevelés által tökéletesített készség teremtett meg bizonyos különös fegyvernemeket, így például innen származtak a dragonyosok, a kik egyszerre lovasok is, meg gyalogosok is. Pontmercy elkísérte Napoleont Elba szigetére. Waterloonál vértes-század parancsnoka volt Dubois dandárjában. Ő volt az, a ki elvette a lüneburgi zászlóalj zászlaját. A zászlót odavetette a császár lábaihoz. Vérrel volt borítva. A mikor a zászlót elvette, olyan kardvágást kapott, hogy az egész arczát végigszelte. A császár elégedetten kiáltotta oda neki: *Ezredes vagy, báró vagy, a becsületrend tisztje vagy!* Mire Pontmercy így felelt: *Köszönöm, sire, az özvegyem nevében.* Egy órával utóbb ott hevert az ohaini mélyútban. És hát most már ki volt ez a Pontmercy György? Ugyanaz a Loire-menti zsivány.

Történetéből már tudunk egyet-mást. Waterloo után, mikor, mint emlékezhetünk, Thénardier kihuzta az ohaini mélyútból, sikerült utólérnie a sereget és egyik kórházból a másikba vonszolta magát, mígnem megtörtént a Loire-melletti elszállásolás.

A restauratio félzsoldra szorította, azután állandó tartózkodásra, vagyis felügyelet alatt való életre Vernonba bellebbezték. XVIII. Lajos király, a ki mindent, a mi a száz nap alatt történt, meg nem történtnek tekintett, nem ismerte el se a becsületrend tisztjének, se ezredesnek, se bárónak. Ő viszont egy alkalmat se mulasztott el, hogy úgy írja alá magát: *báró Pontmercy, ezredes.* Csak egy ócska kék kabátja volt és sohasem lépett ki az utczára a nélkül, hogy a becsületrend tiszti jelvényét fel ne tűzte volna reá. A királyi ügyész tudtára adatta, hogy meg fogják büntetni „e kitüntetés jogosulatlan vise-

léseért". Mikor ezt az üzenetet egy hivatalos kiküldött közölte vele, Pontmercy keserű mosolylyal válaszolt: — Nem tudom, én nem értek-e már francziául vagy ön beszél rosszul; de tény, hogy nem értem. — Azután egy héten át mindennap megjelent az utczán a tiszti jelvénynyel. Nem merték bántani. Kétszer vagy háromszor a hadügyminiszter és a kerület parancsnokló tábornoka a következő czímzéssel írt neki: *Pontmercy kapitány úrnak.* E leveleket fölbontatlanul küldte vissza. Ugyanebben az időtájban Napoleon Szent Ilona szigetén ugyanígy bánt el sir Hudson Lowe átirataival, melyek *Bonaparte tábornoknak* voltak czímezve. Pontmercy, ha szabad e kifejezést használnunk, ugyanolyan nyálat köpött, mint a császár.

Így voltak Rómában is fogoly carthagoi katonák, a kik megtagadták, hogy köszöntsék Flaminiust és a kikben volt valami Hannibal lelkéből.

Egy reggel Pontmercy Vernon egyik utczájában találkozott a királyi ügyészszel. Egyenesen odalépett hozzá és így szólította meg: — Ügyész úr, szabad viselnem sebhelyemet?

Nem volt egyebe, mint az a csekély félzsold, a mit mint volt lovaskapitány kapott. Vernonban a legkisebb házat bérelte ki, a melyet csak találhatott. Ott élt egyedül; láttuk, hogy miként. A császárság alatt, két csata között, talált időt, hogy nőül vegye Gillenormand kisasszonyt. A vén polgár, roppant felháborodva ugyan, de beleegyezett, mondván: *A legelőkelőbb családok is kényszerülnek reá.* 1815-ben Pontmercyné, a ki egyébiránt minden tekintetben csodálatra méltó, emelkedett lelkű és férjéhez méltó nő volt, meghalt. Egy gyermeket hagyott hátra. Ez a gyermek lett volna az ezredes egyedüli öröme magányában; de a nagyapa parancsolólag magának követelte unokáját, kijelentve, hogy ha nem adják oda, kitagadja. Az apa, fia érdekét tartva szem előtt, engedett és minthogy nem láthatta gyermekét, a virágok szeretetére adta magát.

Egyébként is mindenről lemondott; nem mozgolódott és nem vett részt összeesküvésekben. Gondolatait megosztotta az ártatlan dolgok között, melyekkel foglal-

kozott és a nagy dolgok között, melyeket véghezvitt. Azzal töltötte idejét, hogy egy szekfű kinyilását leste vagy pedig Austerlitzet idézte az emlékezetébe.

Gillenormand úr semmiféle érintkezést se folytatott vejével. Neki az ezredes „zsivány“ volt, ő meg az ezredesnek „tökfilkó“. Gillenormand úr soha se beszélt az ezredesről, legfeljebb annyiban, hogy néha gúnyos czélzásokat tett „báróságá“-ra. Ki volt kötve, hogy Pontmercy sohase próbálkozik fiát meglátni vagy beszélni vele, mert ha igen, úgy a nagyapa elűzi és kitagadja a gyermeket. Gillenormandék szemében Pontmercy olyan volt, mint a pestises. A maguk izlése szerint akarták felnevelni a gyermeket. Az ezredes talán hibázott, mikor elfogadta ezeket a feltételeket, de azt hitte, hogy jól cselekszik és hogy csak önmagát áldozza fel. Gillenormand apó hagyatéka nem volt valami nagy dolog, de az idősebb Gillenormand kisasszonyé igen jelentékeny volt. Ez a néni, a ki leány maradt, anyai részről igen gazdag volt és nővérének a fia volt a természetes örököse.

A gyermek, a kinek Marius volt a neve, tudta, hogy van apja, de ez volt minden. Senki se beszélt neki róla. Mindazonáltal abban a társaságban, melybe nagyapja magával vitte, a suttogások, egy-egy elejtett szó, a szemhunyorgatások végre is világosságot gyujtottak a kis fiú elméjében, kezdte érteni a dolgot és mert mintegy természetes átívódással azok a gondolatok és vélemények töltötték el, melyek között lélegzett, lassankint csak szégyenkezve és elszorult szívvel tudott apjára gondolni.

Mialatt így növekedett, az ezredes minden kétháromhónapban eltűnt hazulról, szökevényként, titokban Párisba jött és abban az óratájban, mikor Gillenormand kisasszony misét hallgatni jött Mariusszal, elrejtőzött a Saint-Sulpice templomban. Itt, egy oszlop mögött mozdulatlanul meglapulva és remegve, hogy a vén kisasszony hátranézhet, lélegzetét visszafojtva nézte gyermekét. A sebhelyes harczos félt ettől a vén leánytól.

Innen eredt ismeretsége Vernon plébánosával, Mabeuf abbéval is.

Ez a derék pap fivére volt a Saint-Sulpice templom egyik sekrestyésének, a ki többször észrevette, mint nézi ez az ember a gyermeket és a kinek feltűnt a forradás, mely az arczán látszott és a nagy könnycsepp, mely szemében csillogott. Ez az ember, a ki annyira férfinak látszott és a ki úgy sírt, mint egy asszony, feltűnt a sekrestyésnek. Egy ízben, mikor látogatóban volt fivérénél Vernonban, a hídon találkozott Pontmercy ezredessel és ráismert a Saint-Sulpice templombeli emberre. A sekrestyés közölte a dolgot a plébánossal és valami ürügygyel mindketten meglátogatták az ezredest. E látogatást több más követte. Az ezredes, a ki eleinte nagyon zárkózottnak mutatkozott, végül is kitárta a szívét és a plébános meg a sekrestyés megtudták az egész történetet, hogy Pontmercy ezredes miként áldozta fel boldogságát gyermeke jövőjének. Ennek az volt a következése, hogy a plébános tisztelni és szeretni kezdte, valamint viszont az ezredesben is vonzódás támadt a plébános iránt. Különben is, ha véletlenül őszinte és jó emberek, senki se barátkozik össze könnyebben, mint egy öreg pap és egy vén katona. Alapjában véve, mindketten egyforma emberek. Az egyik a földi, a másik az égi hazának áldozta magát, — ez az egész különbség.

Kétszer egy évben, január 1-én és Szent György napjára Marius kötelességszerű levelet írt apjának, melyet a nagynénje mondott tollba és a mely mintha valami levelezőkönyvből lett volna kimásolva. Ez volt minden, a mit Gillenormand megengedett. Az apa igen gyöngéd levelekkel válaszolt, melyeket a nagyapa olvasatlanul gyűrt a zsebébe.

III.

Requiescant.

T. báróné szalonja volt minden, a mit Pontmercy Marius a világból ismert. Ez volt az egyetlen nyilás, a melyen át betekinthetett a világba. E nyilás sötét volt és a szelelőlyukon át több hidegség hatolt hozzá, semmint melegség, inkább éjszakát látott, semmint nappalt.

E gyermek, a ki merő öröm- és világosságként született a világra, e szalonban hamarosan szomorúvá és, a mi még jobban ellenkezett korával, komolylyá lett. E méltóságos és különös alakoktól környezve, valami komoly elcsodálkozással nézett maga köré. Minden egyesült, hogy álmélkodása még nagyobb legyen. T. báróné szalonjában voltak igen tiszteletreméltó öreg nemes hölgyek, a kiket Mathannak, Noénak, Lévisnak (ejtsd: Lévi), Cambisnak (ejtsd: Kambiz) neveztek. E vén arczok és e bibliai nevek a gyermek elméjében összevegyültek az ó-testamentummal, melyet könyv nélkül kellett tanulnia és a mikor látta őket körben ülni a kialvófélben levő tűz előtt, a zöldernyős lámpa homályos világosságában, szigorú arczélükkel, szürkülő vagy ősz hajukkal, letűnt korbeli hosszú ruhájukban, melynek színe a sötétségbe olvadt, hébe-korba egy-egy méltóságteljes és vad szót ejtve el, a kis Marius rémült szemekkel nézett reájuk, azt hivén, hogy nem asszonyokat, hanem patriarchákat és mágusokat, nem élő embereket, hanem árnyékalakokat lát.

Ez árnyalakok közé néhány pap is vegyült, a kik törzsvendégei voltak ez ódon szalonnak és egypár nemes úr: Sassenaye marquis, Berry herczegnő kabinettitkárja, Valery vicomte, a ki *Charles-Antoine* név alatt egyrímű ódákat bocsátott közre, Beauffremont herczeg, a kinek, noha még meglehetős fiatal volt, már szürkült a feje és a kinek csinos és elmés felesége mélyen kivágott, aranydíszes, skárlátpiros ruhájával felriasztotta a szalon homályosságát, Coriolis d'Espinousse marquis, Franciaországnak az a fia, a ki legjobban értett az „arányosított udvariasság"-hoz, Amendre gróf, a kinek oly jóakaratú álla volt és Port de Guy lovag, a király kabinetjének nevezett Louvre-könyvtár oszlopa. A lovag, a ki kopasz és inkább megöregedett, semmint öreg volt, elmesélte, hogy 1793-ban, mikor tizenhatéves volt, az eskü megtagadása miatt a bagnoba vetették és ott egy nyolczvanéves aggastyánnal, Mirepoix püspökkel vasalták össze, a ki szintén megtagadta az esküt. Toulonban voltak. Az volt a teendőjük, hogy éjszakánként el kellett menniök a vérpadhoz és össze kellett szedniök a nappal lenyaktilózot-

tak fejét meg testét. Hátukon vitték el a vérző csonkokat és vörös zubbonyukon hátul vastag vérréteg maradt, mely reggel megszáradt, de este megint nedves lett. Ily tragikus elbeszélések gyakoriak voltak T. báróné szalonjában és hogy minél több átkot szórhassanak Maratra, kegyelték Trestaillont. Néhány megtalálhatatlan képviselő e szalonban whistezett, így Thibord du Chalard, Lemarchant de Gomicourt és a jobboldal híres gúnyos beszédű szónoka: Cornet-Dincourt. Ferrette tartományi biztos vékony lábszáraival, rövid nadrágiában néha ezen a szalonon haladt át, mikor Talleyrandhoz ment. Valamikor mulató-társa volt Artois grófnak és ellenkezőleg Aristotelessel, a ki a hátán hordozta Makedoniai Fülöp fiát, ő járatta négykézláb a grófot, példát mutatva a századoknak, hogy egy biztos megbosszúlt egy bölcselőt.

A mi a papokat illeti, közöttük ott volt Halma abbé, ugyanaz, a kinek Larose, munkatársa a *Villám* czímű lapnál, azt mondta: *Ugyan mit akar? Hát ki nem ötvenéves? Legfeljebb néhány tejfeles szájú!* Ott volt továbbá Letourneur abbé, a király hitszónoka, Frayssinous abbé, a ki akkor még nem volt se gróf, se püspök, se miniszter, se pair és a ki egy ócska reverendát viselt, melyről hiányzott egy csomó gomb, azután Keravenant abbé, Saint-Germain-des-Prés plébánosa, a pápai nunczius, akkor még monsignor Macchi, nisibii érsek, később bíbornok, a ki hosszú, gondolkodó jellegű orrával tűnt ki és egy másik monsignor: abbate Palmieri, házi praelatus, egyike a szent szék hét protonotariusának, a nagyhirű liberiai bazilika kanonokja, a szentek ügyvéde, *postulatore di santi,* a mi a boldoggáavatási ügyekre vonatkozik és körülbelül annyit jelent, mint a paradicsomi szakosztály előadója, végül két bíbornok: Luzerne és Clermont-Tonnerre bíbornok. Luzerne bíbornok úr író volt és néhány évvel később abban a tisztességben részesült, hogy czikkei Chateaubriand czikkeivel együtt jelentek meg a *Conservateur*-ben; Clermont-Tonnerre bíbornok úr toulousei érsek volt és gyakran látogatott el Párisba unokaöcscséhez, Tonnerre marquishoz, a ki tengerészeti és hadügyi miniszter volt. Cler-

mont-Tonnerre bíbornok jókedvű kis öreg volt, a kinek lyukas reverendája alól kilátszott a piros harisnyája; különös jellemvonásai közé tartozott, hogy roppant gyülölte az encyclopediát és módfelett szeretett billardozni és az emberek, a kiket ebben az időtájban nyári estéken útjuk a Madame-utczán át vezetett, hol a Clermont-Tonnerre-palota állott, megálltak, hogy hallgassák a golyók csattogását és a bíbornok éles hangját, a hogy conclaveistájának, Cottret carystei püspöknek *in partibus* odakiáltotta: *Írd fel, pap, carambol!* Clermont-Tonnerre bíbornokot legbizalmasabb barátja, Roquelaure úr, volt senlisi püspök és a negyven halhatatlan egyike vezette be T. báróné szalonjába. Roquelaure úr két dolognak köszönhette tekintélyét: magas termetének és az akadémiában tanúsított kitartásának. Az üvegajtón át, mely a könyvtárral szomszédos terembe szolgált, hol a franczia akadémia akkoriban üléseit tartotta, a kíváncsiak minden csütörtökön láthatták a volt senlisi püspököt, rendszerint egyenesen állva, frissen hajporozva, ibolyaszín harisnyákban és háttal fordulva az ajtónak, a mit alkalmasint aztért tett, hogy jobban lássák kis galléríját. Mindezek a papok, noha többnyire épp úgy voltak udvaronczok is, mint egyházi emberek, még fokozták T. báróné szalonjának komolyságát, melynek nagyúri jellegét még öt pair egészítette ki: Vibraye marquis, Talazu marquis, d'Herbouville marquis, Dambray vicomte és Valentinois herczeg. Ez a Valentinois herczeg, noha monacoi fejedelem vagyis souverain államfő volt, oly nagy véleményt táplált Francziaországról és a pairségről, hogy mindent ezen keresztül látott. Ő mondta: *A bíbornokok franczia pairek Rómában, a lordok franczia pairek Angliában.* Egyébiránt, minthogy e században mindenüvé elhat a forradalom, e feudális szalonban, mint már mondtuk, egy polgárember diktált. Gillenormand úr uralkodott benne.

Itt volt a párisi társaság essentiája és quintessentiája. Vesztegzár alá vetettek benne minden hírnevet, még ha royalista volt is. A hírnév mindig valami anarchiát jelent. Ha Chateaubriand belépett volna, ő reá is úgy néztek volna, mint Duchêne apóra. Néhány megtértet mind-

azonáltal megtűrtek ebben az orthodox körben. Beugnot grófot, azzal a föltétellel, hagy megjavul, befogadták.

A mai „nemes"-szalonok már nem hasonlítanak ehhez a szalonhoz. A jelenkori Faubourg Saint-Germain elvesztette tisztaságát. A mostani royalisták, dícséretökre mondjuk, demagogok.

T. báróénál a társaság nagyon válogatott lévén, az izlés is — jóllehet kiváló udvariasság leplébe burkolva — finom és kényes volt. A szokásokban az eltemetett, de élő régi rendszer mindenféle önkénytelen kifinomodottsága nyilvánult. E szokások némelyike, különösen a mi a beszédet illeti, furcsának tűnhetett föl. Felületes emberek vidékiességnek tarthatták volna, a mi csak ószerűség volt. Némely hölgyet *tábornok asszony*-nak neveztek. Az *ezredes asszony* elnevezést is használták. A bájos Léonné, bizonyára Longueville és Chevreuse herczegnék emlékének okából, ezt a megszólítást többre tartotta, mint herczegnői czímét. Créquy marquisné is *ezredes asszony*-nak szólíttatta magát.

Ez a társaság eszelte ki, hogy a Tuileriákban, ha a királylyal beszélnek, harmadik személyben kell hozzá szólni és sohasem szabad ezt mondani: *felséged,* mert ezt a megszólítást „a bitorló beszennyezte."

E szalonban vegyest itéltek emberekről és dolgokról. Gúnyolták a századot, a mivel felmenthették magukat az alól, hogy megértsék. Segítettek egymásnak az álmélkodásban. Közölték egymással, a mit megtudtak. Mathuzsálem oktatta Epimenidest. A süket tájékoztatta a vakot. A Coblentz óta eltelt időről kijelentették, hogy nem számít. Ugyanúgy, mint a hogy XVIII. Lajos Isten kegyelméből uralkodásának huszonötödik évében tartott, az emigransok is azt igényelték, hogy az emberek ifjúkoruk 25-ik évében levőknek higyjék őket.

Minden összhangzatos volt; semmi se volt túlságosan életteljes; a beszéd szinte sóhajtásnak hallatszott; az ujság, megfelelően a szalonnak, papyrus-tekercsnek látszott. Voltak a társaságban fiatalemberek is, de egy kissé halottaknak tűntek fel. Az előszobában az egyenruhák avultasak voltak. Ezeket a tökéletesen multbeli embereket hasonformájú inasok szolgálták. Minden úgy

látszott, mint a mi valamikor régen élt és makacsúl vonakodik az eltemettetéstől. Conserválni, conserválás, conservativ, — jóformán ebből állt az egész szótáruk. A fődolog volt: *helyes véleményűnek lenni.* Eszméiken érzett a penész. Mumia-világ volt. A gazdák be voltak balzsamozva; a szolgák ki voltak tömve.

Egy derék öreg marquisné, a ki emigrált és tönkrement, mikor már egy szolgálója volt, még mindig úgy beszélt: *a cselédeim.*

Mit csináltak T. báróné szalonjában? Ultráskodtak.

Ultráskodni: ennek az igének, noha az, a mit jelent, még nem tűnt el egészen, ma már nincs értelme. Magyarázzuk meg.

Ultráskodni annyit jelent, mint túlmenni. Annyit jelent, mint támadni az uralkodói jogart a trón nevében, a püspöksüveget az oltár nevében; annyit jelent, mint bántani azt, a mit védeni akar az ember, elszakítani a kantárt, melyet épségben akar tartani, szemére hányni a bálványnak, hogy nem ragaszkodik eléggé a bálványimádáshoz, túlzott tiszteletből sérteni, úgy találni, hogy a pápa nem eléggé pápista, a király nem eléggé királypárti, az éjszaka nem eléggé sötét, a fehérség nevében elégedetlenkedni az alabastrommal, a hattyúval, a liliommal, a dolgoknak annyira párthívének lenni, hogy ellenségeskedés formájában tűnik fel, annyira valami mellett lenni, hogy ellene való állásfoglalás származik belőle.

Az ultráskodó szellem adja meg a restauratio első időszakának sajátos jellemvonását.

Nincs a történelemben korszak, mely hasonló lenne ahhoz a negyedórához, mely kezdődött 1814-ben és tartott 1820-ig, Villèle úrnak, a jobboldal gyakorlati emberének a kormányrajutásáig. Ez a hat esztendő vajmi különös idő volt; ragyogó és komor, mosolygó és mogorva, mintegy a hajnal sugaraiban égett és e mellett borús volt a nagy katasztrófák homályától, mely még beárnyékolta a láthatárt és csak lassan merült alá a multba. E fényben és árnyékban egy egész kis új és régi, jókedvű és szomorú, ifjúi és elaggott világ dörzsölgette a szemeit; semmi se hasonlít úgy a felébredéshez, mint a visszatérés; csoportozat, mely zsémbesen nézett Francziaor-

ságra, és a melyet viszont Francziaország gúnyos tekintettel méregetett; az utczák tele jó öreg bagoly-marquiskkal, hazatértek és hazajáró lelkek, ámuló emigransok, derék és előkelő nemesurak, a kik mosolyogtak, hogy ismét Francziaországban vannak, de sírtak is, el voltak ragadtatva, hogy viszontláthatják hazájukat és kétségbe voltak esve, hogy már nem találják meg benne monarchiájukat; a keresztes háborúk nemessége, mely lenézte a császárság nemességét, vagyis a kard nemességét; Nagy Károly fegyvertársainak ivadékai, a kik megvetették Napoleon fegyvertársait. A kardok, mint már mondtuk, kölcsönösen sértegették egymást; a fontenoyi kard kinevetni való rozsdás vas volt, a marengoi kard gyűlöletes katonafegyver. Az Egykor félreismerte a Tegnap-ot. Immár nem volt meg az érzék se az iránt, a mi nagy, se az iránt, a mi nevetséges. Akadt valaki, a ki Bonaparteot Scapinnek nevezte. Ez a világ már elmult. Ismételjük, semmi se maradt meg belőle. Ha véletlenül felidézünk belőle valamely alakot és megpróbáljuk, hogy gondolatban megelevenítsük, idegenszerűnek tűnik fel, mintha az antediluvialis korszakból való volna. A minthogy csakugyan ezt a világot is özönvíz nyelte el. Két forradalom temette maga alá. Mily hullámtorlódásai az eszméknek! Mily gyorsan elborítják, a mit össze kell dönteniök és el kell temetniök és mily hamarosan vájnak rettentő mélységeket!

Ilyen volt az arczulata e távoli és ártatlan idők szalonjainak, melyekben Martainville urat elmésebbnek tartották, mint Voltairet.

E szalonoknak megvolt a maguk külön irodalma és a maguk saját politikája. Fiévéeben hittek bennök. Agier úr szabott törvényt nekik. Kommentálták Colnet-t, a Malaquais-rakparti ujságíró könyvkereskedőt. Napoleont a korzikai szörnyetegnek nevezték. Később engedményt tettek a század szellemének és bevitték a történelembe Buonaparte marquis urat, a királyi sereg helyettes tábornokát.

E szalonok nem sokáig maradtak meg tisztán. 1818-tól fogva néhány doctrinair — nyugtalanító árnyalat! — kezdte bennök felütögetni a fejét. Ezek úgy léptek fel,

hogy királypártiak, de bocsánatot kérnek érte. Azért, a miért az ultrák szörnyen kevélyek voltak, a doctrinairek kissé szégyelték magukat. Ezek emberek voltak; tudtak hallgatni; politikai dogmájukat meglehetős nagyképüsködéssel súlyosbbították; sikert kellett aratniok. Hasznosan túlozták a fehér nyakkendőt és a begombolt frakkot. A doctrinair-pártnak az volt a hibája vagy a szerencsétlensége, hogy megteremtette a vén ifjúságot. Bölcs képet öltöttek. Arról álmadoztak, hogy az absolut uralom elvébe beoltják a mérsékelt hatalom tanát. A romboló liberalizmusnak conservativ liberalizmust szegeztek ellenébe, még pedig néha ritka értelmi erővel. Efféléket lehetett tőlük hallani: „Kegyelem a királynak! Sok szolgálatot tett. Visszahozta a hagyományt, az istentiszteletet, a vallást, a tekintélyt. Hű, bátor, lovagias, szeretetteljes és odaadó. Kedve ellenére ugyan, de a nemzet új nagy dolgait összekapcsolja a monarchia százados nagy dolgaival. Hibája, hogy nem érti meg a forradalmat, a császárságot, a dicsőséget, a szabadságot, az új eszméket, az új nemzedéket, a századot. De ha ebben a hibában leledzik velünk szemben, nem hibázunk-e néha mi is ugyanígy vele szemben? A forradalomnak, melynek örökösei vagyunk, mindent meg kell értenie. Támadni a királyságot, ellenkezik a liberalizmussal. Mily tévedés! És mily elvakultság! A forradalmi Francziaország megtagadja a tiszteletet a történelmi Francziaországtól, vagyis anyjától, vagyis magamagától. Szeptember 5-ike után úgy bánnak a monarchia nemességével, mint a hogy július 8-ika után bántak a császárság nemességével. Ők méltánytalanok voltak a sashoz, mi méltánytalanok vagyunk a liliomhoz. Hát mindig kell valaminek lennie, a mit proscribálnak? Van annak haszna, hogy letiporjuk az aranyat XIV. Lajos koronájáról, összekarczoljuk IV. Henrik czímerét? Gúnyoljuk Vaublanc urat, a ki letörölte az N. betűket a jenai hídról. Pedig mit tett? Ugyanazt, a mit mi teszünk. Bouvines épp úgy a miénk, mint Marengo. A liliom épp úgy, mint az N. betű. Mindez a mi örökségünk. Miért csonkítanók meg? A hazát épp oly kevéssé szabad megtagadni a multban, mint a jelenben. Miért ne vállalnók az egész történelmet? Miért ne szeretnők az egész Francziaországot?“

A doctrinairek így kritizálták és így pártfogolták a királyságot, mely haragudott, hogy bírálták, és dühöngött, hogy pártfogolják.

Az ultráskodók jellegezték a royalizmus első időszakát; a conservativ adta meg a jellegét a másodiknak. A nekirugaszkodást az ügyeskedés követte. Elégedjünk meg ezzel a vázlattal.

Ez elbeszélés folyamán a szerző ott lelte útjában a jelenkor történetének ezt az érdekes mozzanatát; kötelessége volt, hogy egy oldalpillantást vessen reá és néhány vonallal megrajzolja e ma már ismeretlen társadalom különös arczulatát. De sietve tette és minden keserű vagy kigúnyoló szándék nélkül. Gyengéd és tiszteletteljes emlékek, mert hiszen anyjára vonatkoznak, fűzik őt e multhoz. Egyébiránt, mondjuk ki, e kis világnak is megvolt a maga nagyszerűsége. Lehet rajta mosolyogni, de nem lehet se megvetni, se gyűlölni. A hajdani Franczia-ország volt.

Mint minden gyermek, Pontmercy Marius is tanult egyet-mást. Mikor kikerült nagynénjének, Gillenormand kisasszonynak a keze alól, nagyapja egy csupa merő klasszikus ártatlanságú derék tanárra bízta. E nyílóban levő lélek egy szenteskedő nőtől egy betűrágóhoz került. Elvégezte a Collegiumot, azután beiratkozott a jogi tanfolyamra. Royalista, fanatikus és szigorú volt. Nem nagyon szerette nagyapját, a kinek vidámsága és cynismusa bántotta és komor érzéssel gondolt apjára.

Egyébiránt lángoló és fagyos fiú volt, nemes, nagylelkű, büszke, vallásos és lelkesült; méltóságos egész a keménységig és tiszta egész a vadságig.

IV.

A zsivány halála.

Marius iskolai tanulmányainak befejezése egybeesett Gillenormand úrnak a világtól való visszavonulásával. Az aggastyán búcsut mondott a Faubourg Saint-Germainnek, T. báróné szalonjának és átköltözött Maraisba, a Filles-du-Calvaire-utczában levő házába. Cse-

lédsége a portáson kívül abból a Nicolette nevű szobaleányból állott, a ki Magnon után került hozzá és abból a rövidlélegzetű Basqueból, a kiről már fentebb szóltunk.

1827-ben Marius tizenhétéves lett. Egy este, a hogy hazajött, levelet látott nagyapja kezében.

— Marius, — mondá Gillenormand úr, — holnap elutazol Vernonba.

— Miért? — kérdé Marius.

— Meglátogatod apádat.

Marius összerezzent. Mindenre gondolt, csak arra nem, hogy jöhet egy nap, a mikor el kell mennie apjához. Semmi se érhette volna váratlanabbúl, meglepőbben és, mondjuk ki, kellemetlenebbül. Az eltávolodás közeledni kényszerült. Ez nem bosszúság volt, hanem kalváriajárás.

Marius, ráadásul a politikai ellenszenvre, meg volt győződve, hogy apja, a kaszaboló, a hogy Gillenormand úr szelídebb napjaiban nevezte, nem szereti; ez világos, mert különben nem hagyta volna ily könnyen másokra. Azt érezvén, hogy nem szeretik, ő se szeretett. Ez roppant egyszerű, — szokta mondani magában.

Annyira el volt ámulva, hogy nem is kérdezte tovább Gillenormand urat. A nagyapa azonban magától is megszólalt:

— Úgy látszik, beteg. Látni óhajt.

Egy kis szünet után hozzátette:

— Menj holnap reggel. Azt hiszem, a Fontaines-udvarból reggel hat órakor indul egy kocsi, mely este ér oda. Menj azzal. Azt írja, hogy sürgős a dolog.

Aztán összegyűrte a levelet és zsebébe dugta. Marius még az este is utazhatott volna, úgy, hogy másnap reggel már Vernonba ér. Egy Bouloi-utczai gyorskocsi abban az időben éjszaka ment Rouenba és áthaladt Vernonon. Se Gillenormand úrnak, se Mariusnak nem jutott eszébe, hogy tudakozódjanak.

Másnap, alkonyattájban, Marius megérkezett Vernonba. A lámpákat már kezdték meggyujtani. Az első embertől, a ki útjába akadt, megkérdezte, hol van *Pontmercy úr háza*. Mert egy véleményen volt a restaurational és ő se ismerte el apját se bárónak, se ezredesnek.

Megmutatták neki a házat. Csöngetett. Egy asszony, kis lámpással a kezében, nyitott ajtót.

— Pontmercy úr? — kérdé Marius.

Az asszony mozdulatlan maradt.

— Itt lakik? — kérdezte tovább Marius.

Az asszony igenlően bólintott.

— Beszélhetek vele?

Az asszony tagadólag rázta a fejét.

— Én vagyok a fia, — folytatta Marius. — Vár engem.

— Már nem várja, — mondá az asszony.

Marius ekkor vette észre, hogy az asszony sír.

Egy földszinti szoba ajtajára mutatott; Marius belépett.

A szobában, melyet a kandalló párkányára állított fagygyúgyertya világított meg, három ember volt. Az egyik állott, a másik térdelt, a harmadik pedig ingben elnyúlva feküdt a padlón. Ez volt az ezredes.

A másik kettő közül az egyik az orvos volt, a másik pedig egy pap, a ki imádkozott.

Az ezredest három nappal azelőtt agyláz támadta meg. Mindjárt a betegség kezdetén, mert rossz előérzete volt, írt Gillenormand úrnak, hogy látni szeretné fiát. A baj gyorsan súlyosbodott. Az este, a mikor Marius Vernonba érkezett, az ezredes önkívületbe esett; a szolgáló erőlködése ellenére is fölkelt ágyából, miközben azt kiáltozta: — Fiam nem jön! Elejbe megyek! — Kivánszorgott a szobából és az előszoba küszöbén összeesett. Kiadta lelkét.

Elhívták az orvost és a papot. Az orvos későn jött; a pap is későn jött. Fia szintén későn jött.

A gyertya fakó világosságánál az ezredes sáppadt arczán egy nagy könnycseppet lehetett látni, mely halott szeméből szivárgott ki. A szem meg volt törve, de a könny még nem száradt fel. E könny fia megkésését jelentette.

Marius nézte ezt az embert, a kit ekkor látott először és utoljára, nézte ezt a tiszteletreméltó és férfias arczot, e nyitott szemeket, melyek már nem néztek, ez ősz hajat, ez izmos tagokat, melyeken itt-ott barna vo-

nalak — kardcsapások hegei — és veres csillagformák — golyók nyomai — látszottak. Nézte az óriási sebhelyet, mely a hősiesség bélyegét nyomta ez arczra, melyet Isten a jóság kifejezésével látott el. Elgondolta, hogy ez az ember volt az apja, hogy meghalt és hideg maradt.

A szomorúság, melyet érzett, olyan volt, a mely bármely más halott láttára is elfogta volna.

Gyász, szívet szorító gyász honolt e szobában. A szolgáló az egyik sarokban síránkozott, a pap imádkozott és hallani lehetett, hogy zokog, az orvos a szemét törölgette, — maga a holttest is sírt.

Az orvos, a pap és a cseléd fájdalmukon által nézték Máriust, nem szólva egy szót se; ő volt, a ki idegennek tűnt fel. Marius, a ki csak nagyon kissé volt meghatva, szégyelte magatartását, zavarban érezte magát; kalapját a kezében tartotta, leejtette a földre, hogy azt higyjék, a fájdalom elvette erejét.

Ugyanekkor mintegy lelkiismeretfurdalást érzett és haragudott magára, hogy így cselekszik. De hát az ő hibája volt? Nem szerette az apját.

Az ezredes semmi örökséget se hagyott. A bútorok ára alig volt elég a temetés költségeinek fedezésére. A cseléd talált egy papirszeletet, melyet átadott Mariusnak. Az ezredes kezeirásában a következőket lehetett olvasni rajta:

„— *Fiamnak.* — A császár a waterlooi csatamezőn báróvá nevezett ki. Miután a restauratio megtagadja tőlem ezt a rangot, melyért véremmel fizettem meg, fiam vegye fel és viselje a czímet. Magától értetődik, hogy méltó lesz reá.“

A túloldalon az ezredes a következőket írta:

„Ugyanebben a waterlooi csatában egy altiszt megmentette az életemet. Thénardier a neve. Az utóbbi időkben, azt hiszem, korcsmáros volt valamelyik faluban Páris környékén, Chellesben vagy Montfermeilben. Ha fiam valaha találkozik vele, tegyen meg érte mindent, a mi tőle telik.“

Nem éppen apja iránt való kegyeletből, hanem a határozatlan tisztelet folytán, melyet a halál ébreszt az ember szívében, Marius átvette és eltette a papirszeletet.

Az ezredes holmijai közül semmi se maradt meg. Kardját és egyenruháját Gillenormand úr eladatta a zsibárusnak. A szomszédok megkoppasztották a kertet és széthordták a ritka virágokat. Az ott maradt növények burjánzásnak indultak, bozótokká lettek és elhaltak.

Marius csak negyvennyolcz óráig maradt Vernonban. A temetés után visszatért Párisba és újra nekilátott jogi tanúlmányainak, annyira nem gondolva apjára, mintha soha nem is élt volna. Halála után két nappal az ezredes el volt temetve, három nap mulva már el is volt feledve.

Marius gyászszalagot viselt a kalapján. Ennyi volt az egész.

V.

A templomjárás haszna, hogy forradalmár legyen az ember.

Marius megőrízte gyermekkora vallásos szokásait. Egy vasárnap, mikor elment misét hallgatni a Saint-Sulpice templomba, ugyanabba a kápolnába, a hová kicsiny korában nagynénjével szokott volt járni, minthogy történetesen szórakozottabb volt, mint máskor, egy oszlop mögött, a nélkül, hogy figyelt volna reá, egy utrechti bársonynyal bevont zsámolyra térdelt, melyen a következő név állt: *Mabeuf, sekrestyés.* Alig, hogy a mise elkezdődött, egy aggastyán lépett oda és így szólt Mariushoz:

— Kérem, ez az én helyem.

Marius sietve fölállt és az öreg elfoglalta a zsámolyt.

Mikor a mise véget ért, Marius még gondolatokba merülten állva maradt. Az öreg megint odalépett hozzá és újra megszólította:

— Bocsánat, hogy az imént megzavartam és hogy most megint zavarom. Ön bizonyára bántónak találta a viselkedésemet; engedje, hogy megmagyarázzam.

— De kérem, — mondá Marius, — igazán nincs reá szükség.

— De igen! — mondá az aggastyán, — nem aka-

rom, hogy rossz véleménye legyen rólam. Lássa, ragaszkodom e helyhez. Szinte azt hiszem, hogy onnan jobb a mise. Hogy miért? Megmondom. Tíz éven át ezen a helyen láttam minden két-három hónapban egy derék szegény apát, a kinek nem volt más alkalma, hogy a fiát lássa, mert valami családi megegyezés nem engedte. Idejött hát olyankor, mikor tudta, hogy fiát elhozzák a misére. A kicsi nem is sejtette, hogy az apja itt van. Sőt talán azt se tudta a kis ártatlan, hogy van apja. Az apa itt állt az oszlop mögött, hogy ne vegyék észre. Nézte a fiát és sírt. A szegény ember imádta a fiát! Én láttam. És ez a hely mintegy szentté lett előttem és megszoktam, hogy innen hallgassam a misét. Jobb szeretem, mint padbeli helyemet, a mely mint sekrestyést megillet. Sőt egy kissé ismeretségben is voltam azzal a szerencsétlen emberrel. Gazdag apósa, nagynénje, egy csomó rokona volt, a kik azzal fenyegetődztek, hogy kitagadják a gyermeket, ha ő, az apa, találkozik vele. Feláldozta magát, hogy fia valamikor gazdag és boldog ember legyen. Politikai nézetek miatt szakították el tőle. Hát persze, hogy az embernek legyenek politikai nézetei, de mértéket kell tartani. Édes Istenem, mert valaki ott volt a waterlooi csatában, azért még nem szörnyeteg, azért még nem kell elválasztani egy apát a gyermekétől. Bonaparte egyik ezredese volt. Gondolom, már meghalt. Vernonban lakott, a hol a fivérem plébános és Pontmarie vagy Montpercy volt a neve... Hatalmas kardcsapás volt az arczán.

— Pontmercy? — kérdé Marius elhalványodva.

— Igen, igen. Pontmercy. Talán szintén ismerte?

— Az atyám volt, — mondá Marius.

Az öreg sekrestyés összecsapta a kezét és felkiáltott:

— Ah! ön a fia! Persze, hiszen most már egész férfinak kell lennie. No, szegény gyermek, ön elmondhatja, hogy az apja ugyancsak nagyon szerette!

Marius karját nyujtá az öregnek és hazakísérte. Másnap így szólt Gillenormand úrnak:

— Néhány barátommal megbeszéltük, hogy elmegyünk vadászni. Elmaradhatok három napig?

— Négyig! — felelt a nagyapa. — Csak mulass jól.

És szemével hunyorítva halkan odaszólt a leányának:

— Valami kis szerelmi kaland!

VI.

Mi az, ha az ember egy sekrestyéssel találkozik.

Hogy hova ment Marius, később majd meglátjuk.

Három napig volt távol, aztán visszatért Párisba, egyenesen a jogi fakultás könyvtárába ment és előkérte a *Moniteur* évfolyamait.

Átolvasta a *Moniteur*-t, elolvasta a köztársaság és a császárság történetéről szóló műveket, a *Szent-Ilonai emlékezés*-t, az összes emlékiratokat, az ujságokat, a hadijelentéseket, a kiáltványokat; felfalt mindent. Mikor először olvasta a nagy hadsereg jelentéseiben apja nevét, egy hétig láza volt. Fölkereste azokat a tábornokokat, a kik alatt Pontmercy György szolgált, többek között K. grófot is. Mabeuf, a sekrestyés, a kit meglátogatott, leírta neki a vernoni életet, az ezredes remetéségét, virágait, magányos otthonát. Marius teljesen megismerkedett azzal a ritka, magasztos, szelíd emberrel, azzal az oroszlánszívű báránynyal, a ki az apja volt.

A mióta azonban ezzel a tanulmánynyal foglalkozott, a mely igénybe vette minden perczét épp úgy, mint minden gondolatát, jóformán sohase volt együtt Gillenormandékkal. Étkezéskor megjelent, aztán keresték, már nem volt ott. A nagynéni dörmögött. Gillenormand úr mosolygott. — Eh mit! ez a kis leányok korszaka! — Néha az aggastyán hozzátette: — Az ördögbe is! Azt hittem, valami kaland; de úgy látszik, szenvedély.

Csakugyan szenvedély volt. Marius ott tartott, hogy bálványozza az apját.

Ezzel egyidejüleg óriási változás ment végbe gondolataiban. E változás számos, egymásra következő szakaszból tevődött össze. Minthogy korunkban sok elmének ugyanez a története, érdemesnek tartjuk, hogy lépésről lépésre kövessük és megjelöljük ezeket a szakaszokat.

A történelem, melybe bepillantott, elrémítette.

Az első hatás az volt, hogy káprázott a szeme.

A köztársaság, a császárság mindaddig szörnyűséges szavak voltak előtte. A köztársaság: guillotine az alkonyi szürkületben; a császárság: kard az éjszakában. Most jobban odapillantott és a hol csak az árnyékok zűrzavarára volt elkészülve, félelemmel és örömmel vegyes roppant meglepetéssel azt látta, hogy ott csillagok ragyognak: Mirabeau, Vergniaud, Saint-Just, Robespierre, Desmoulins Camille, Danton és egy nap kel fel: Napoleon. Nem tudta, hogy hol van. Vakítva a fényességtől, hátrált. Lassan-lassan a csodálkozás elmult, hozzászokott e sugárözönhöz, szédülés nélkül nézte az eseményeket, rettegés nélkül vette szemügyre a személyeket; a forradalom és a császárság ragyogó látképben tárult fel lelki szeme előtt; az események és az emberek e két csoportja két óriási tényben összegeződött számára: a köztársaság a tömegeknek visszaadott polgári jog souverainitásában, a császárság az Európára reáparancsolt franczia eszme souverainitásában; a forradalomból a népet, a császárságból Francziaországot látta kiemelkedni. Lelkiismerete előtt kinyilatkoztatta, hogy mindez jó volt.

A mit káprázó tekintete ebben a nagyon is összefoglaló első itélkezésben elhanyagolt, felesleges itt külön felemlítenünk. Csak egy mozgásban levő elme állapotát jelöljük meg. A haladás útja nem járható meg egy lélegzetvételre. Miután ezt egyszer és mindenkorra, úgy a megelőzőkre, mint az ezután következőkre nézve megmondtuk, folytatjuk elbeszélésünket.

Marius most észrevette, hogy eddig épp úgy nem értette meg hazáját, mint a hogy nem értette meg apját. Nem ismerte sem az egyiket, sem a másikat és mintegy valami szándékos éjszakával fedezte el szemeit. Most már látott, és egyrészt csodált, másrészt bálványozott.

Tele volt bánattal és lelkiismeretfurdalással és kétségbeesve gondolt reá, hogy mindazt, a mi a lelkében van, már csak egy sírnak mondhatja el. Oh, ha apja élne, ha még megvolna, ha Isten könyörületességében és jóságában megengedte volna, hogy ez az apa még életben legyen, hogy szaladna, hogy rohanna hozzá és hogy kiál-

taná: Apám! itt vagyok! én vagyok! Szívem ugyanúgy ver, mint a tiéd! A te fiad vagyok! Hogy magához ölelné ősz fejét, könnyekkel árasztaná el haját, nézné a sebhelyét, szorongatná a kezeit, csókolná a ruháját, a lábát! Oh! miért kellett ez apának oly korán, időelőtt meghalni, hamarabb, semmint az igazságszolgáltatás, fiának a szeretete elkövetkezett! Marius szivét szünetlen zokogás töltötte be, mely egyre azt nyögte: Oh! Jaj! Ezzel egyidejüleg igazabban komolylyá lett, biztosabbá hitében és gondolkodásában. Az igazság fénysugarai egyre érlelték elméjét. Valami belülső növekedés ment végbe benne. Úgy érezte, hogy e két új ismeret: apjának és hazájának ismerete természetszerüen nagyobbá tette.

Mint ha valakinek kulcs van a kezében: minden kitárult előtte. Meg tudta magának magyarázni, hogy mit gyűlölt, megértette, a mitől irtózott volt; tisztán látta gonviselésszerű, isteni és emberi értelmét azoknak a nagy dolgoknak, melyeket utálni és azoknak a nagy embereknek, a kiket átkozni tanították. Ha eszébe jutottak ezek a megelőző vélemények, melyek, noha csak tegnapiak voltak, már oly szörnyen régieknek tűntek fel előtte, megbotránkozott és mosolygott rajtuk.

Apja rehabilitálásától természetesen áttért Napoleon rehabilitálására.

Ez utóbbi azonban, mondjuk ki, mégis bizonyos erőlködésébe került.

Gyermekkorától fogva az 1814-es pártnak véleményeivel tömték Napoleon felől. Már pedig a restauratio minden előitélete, minden érdeke, minden ösztöne Napoleon alakjának meghamisitására irányult. Őt még jobban utálta, mint Robespierret. Elég ügyesen kihasználta a nemzet fáradt voltát és az anyák gyűlöletét. Bonaparte szinte valami mesebeli szörnyeteggé vált és az 1814-es párt, hogy kellően fesse le a nép képzelme előtt, mely, mint fentebb mondtuk, hasonlít a gyermekek képzelméhez, egymásután vette elő az összes ijesztő ábrázolásokat, kezdve attól, a mely nagy marad a rettenetességben is, egész addig, a melyet groteszk volta tesz rettenetessé: Tiberiustól a krampuszig. Ha Bonaparterói volt szó, az ember tetszése szerint zokoghatott vagy nevethetett

torka szakadtából, feltéve, hogy a gyűlölet adta meg az alaphangot. Mariusnak sohasem voltak más fogalmai erről az emberről, — a hogy akkoriban nevezték. És ezek a vélemények kapcsolódtak a természetében rejlő szívósággal. Egy egész kis makacs ember lakozott benne, a ki gyűlölte Napoleont.

A hogy azonban olvasta a történelmet és főleg okiratokból meg a forrásokból tanulmányozta, a fátyol, mely Marius szemei előtt elfedezte Napoleont, lassanként szétszakadt. Valami rengeteget pillantott meg és gyanítani kezdte, hogy mindezideig Napoleon felől is épp úgy tévedésben volt, mint minden más felől; napról-napra jobban látott és lassan-lassan, eleinte szinte kedve ellenére, aztán mámorosan és mintegy ellenállhatatlan bűvölettel vonzatva kezdte megmászni a lelkesedésnek először a sötétlő, aztán a félig megvilágított, végűl a fényben és ragyogásban úszó lépcsőfokait.

Egy éjszaka egész egyedül volt kis szobájában, mely mindjárt a tető alatt volt. Gyertyája égett; a nyitott ablak mellett az asztalra könyökölve olvasott. A végtelen térből mindenféle álmok tódultak hozzá és vegyültek gondolatai közé. Mily látvány is az éjszaka! Az ember hallja a tompa zúgást, a nélkül, hogy tudná, honnan jön; mint egy szem parazsat, úgy látja forogni a Jupitert, mely ezerkétszázszor nagyobb, mint a föld; az égbolt fekete, a csillagok ragyognak, — félelmetes.

Marius a nagy hadsereg hadijelentéseit olvasta, ezeket a csatatéren írt heroikus strófákat; közben-közben megtalálta bennök az apja nevét, a császárét mindig; feltűnt előtte az egész nagy császárság; úgy érezte, mintha belsejében a tenger dagálya szállana és emelkednék; néha úgy tűnt fel neki, hogy apja szellőként suhan el mellette és a fülébe súg valamit; lassankint eltűnt előle a valóság; hallani vélte a dobpergést, az ágyút, a trombita harsogását, a zászlóaljak ütemes lépteit, a lovasság ügetésének tompa és távoli lármáját; szemeit az ég felé emelte és nézte a feneketlen mélységből kiragyogó óriási csillagzatokat, aztán ismét a könyvbe pillantott és más óriási dolgok zavaros össze-vissza torlódását látta. Szíve elszorult. El volt ragadtatva, reme-

gett, lihegett; egyszerre, a nélkül, hogy tudná, mi van benne és minek engedelmeskedik, felegyenesedett, két karját kinyujtotta az ablakon, mereven a sötétbe, a némaságba, a homályos végtelenbe, az örök mérhetetlenségbe nézett és felkiáltott: Éljen a császár!

E pillanattól fogva minden meg volt mondva. A korzikai szörnyeteg, — a bitorló, — a szörnyeteg, a ki szerelmi viszonyt folytatott nővéreivel, — a komédiás, a ki Talmától vett leczkéket, — a jaffai méregkeverő, — a tigris, — Buonaparte, — mindez elenyészett és valami határozatlan és vakító sugárözönnek engedett helyet lelkében, melyben megközelíthetetlen magasságban Caesar sáppadt márványalakja ragyogott. Apja előtt a császár csak a szeretett vezér volt, a kit csodál és a kiért kész magát feláldozni az ember; Marius többet látott benne. A gondviseléstől kijelölt megalapítója volt a franczia alakulásnak, mely a világuralomban a római alakulás örökébe lépett. Csodálatraméltó építőmestere egy rombadölésnek, folytatója Nagy Károlynak, XI. Lajosnak, IV. Henriknek, Richelieunek, XIV. Lajosnak és a jóléti bizottságnak, a kinek kétségkívül megvoltak a maga foltjai, hibái, sőt bűnei is, mert hiszen ember volt, de a ki fenséges volt még a hibáiban is, ragyogó a foltjai ellenére is, hatalmas a bűneiben is. Ő volt az a gondviselésszerű ember, a ki reákényszerítette a nemzeteket, hogy azt mondják: — a nagy nemzet. Sőt több volt: megtestesülése volt Francziaországnak, a ki meghódította Európát a karddal, melyet kezében tartott és a világot a világossággal, melyet szétárasztott. Marius a vakító jelenséget látta Napoleonban, mely mindig ott fog állani a határszélen és őrködik a jövő felett. Despota, de diktátor, despota, a kit egy köztársaság szült és a ki forradalomnak az összegezése. Napoleon a nép-ember lett előtte, mint a hogy Jézus az Isten-ember.

Látnivaló, hogy, mint a vallások összes ujonczainál szokott történni, megtérése mámorossá tette, hanyatthomlok belevetette magát a ragaszkodásba és nagyon is messze ment. Ez volt a természete; ha egyszer megindult valamely lejtőn, szinte képtelen volt mértéket tartani. Megszállta a kard fanatizmusa és ez elméjében

összekapcsolódott az eszméért való lelkesedéssel. Nem vette észre, hogy a lángészszel együtt az erőt is csodálja, vagyis hogy bálványozásának két helyiségébe odahelyezte az egyikbe azt, a mi isteni, a másikba, a mi állati. És még másként is tévedett. Mindent elfogadott. Megesik, hogy az ember az igazság felé tartva tévedésbe botlik. Mariusban valami oly heves jóhiszeműség volt, hogy mindent általában jóváhagyott. Azon az új csapáson, a melyen haladt, a régi rendszer bűneinek megitélésében épp úgy, mint Napoleon dicsőségének mérlegelésében, mellőzte az enyhítő körülményeket.

Bármint volt is, óriási lépést tett. A hol azelőtt a monarchia bukását látta, ott most Francziaország feltámadását pillantotta meg. Másként tájékozódott, mint azelőtt. A mi addig nyugot volt, most kelet lett. Marius megfordult.

Mindez a forradalom úgy ment végbe mellette, hogy családjának sejtelme se volt róla.

Mikor azután e titkos átalakulásban egészen elvesztette régi bourbonista bőrét, mikor levetkezte magáról az aristokratát, és a királypártit, mikor teljesen forradalmárrá, mélységesen demokratává és majdnem köztársaságivá lett, elment egy rézmetszőhöz és száz névjegyet rendelt ezzel a névvel: *Báró Pontmercy Marius.*

Ez nagyon logikus következménye volt a benne történt változásnak, annak a változásnak, melyben minden az apja felé irányította. Csakhogy miután nem ismert senkit és névjegyeit nem adhatta le a portásoknál, a zsebébe dugta azokat.

Egy másik természetes következmény volt, hogy abban a mértékben, melyben közeledett apjához, ennek emlékéhez és azokhoz a dolgokhoz, melyekért az ezredes huszonöt éven át küzdött, — egyre jobban távolodott nagyapjától. Már mondtuk, hogy Gillenormand úr modora régtől fogva nem tetszett neki. A komoly fiatalember és léha aggastyán ellentéte választotta el őket egymástól. Géronte vidámsága bántotta és ingerelte Werther melancholiáját. A míg ugyanazokat a politikai véleményeket és eszméket vallották, volt köztük egy híd,

a melyen összetalálkoztak. Miután ez a híd leszakadt, mélység tátongott közöttük. Marius kimondhatatlan lázadozást érzett, ha arra gondolt, hogy Gillenormand úr volt az, a ki ostoba okokból könyörtelenül elszakította az ezredestől, megfosztva ezzel az apát gyermekétől és a gyermeket apjától.

Atyja iránt való kegyeletből Marius majdnem egészen ellenséges érzülettel telt el nagyapja iránt.

Mindezt azonban, mint már mondtuk, semmi külső jel se árulta el. Mindössze csak egyre hűvösebbé vált, egyre szótlanabb volt az étkezések alatt és egyre kevesebb időt töltött otthon. Ha nagynénje ezért megkorholta, igen szeliden felelt és azt vetette ürügyül, hogy sok tanulni valója van, a vizsgákra kell készülnie stb. Nagyapja nem tágított csalhatatlan diagnózisától: — Szerelmes! Ismerem én ezt.

Marius időről-időre elmaradt hazulról.

— Ugyan hol járhat? — kérdé nagynénje.

Egy ilyen, különben mindig nagyon rövidre szabott elmaradásakor Marius elment Montfermeilbe, hogy engedelmeskedjék apja felszólításának és fel akarta keresni az egykori waterlooi altisztet, Thénardiert. Thénardier már régen megbukott; a korcsma be volt zárva; senki se tudta, hogy mi lett belőle. Ez alkalommal Marius négy napig volt távol hazulról.

— Határozottan, kezd rendetlenné válni, — mondá a nagyapa.

Úgy vélték észrevenni, hogy inge alatt, a keblén valami fekete szalagon függő kis tárgyat visel.

VII.

Colillon.

Említettünk egy lándzsás tisztet.

Gillenormand úr egy anyai ágról való unokaöcscsének fia volt, a ki távol a családtól és távol minden házi tűzhelytől, a helyőrségi tisztek módja szerint élt. Gillenormand Théodule hadnagy megfelelt mindazoknak a követelményeknek, melyeket az úgynevezett csi-

nos tiszthez fűznek. Termete kisasszonyosan karcsú, kardját diadalmasan tudta csörtetni, bajusza nyalkára kikenve. Csak nagyon ritkán ment Párisba, oly ritkán, hogy Marius még soha se látta. A két rokon csak név szerint ismerte egymást. Úgy emlékszünk, már mondtuk, hogy Théodule volt a kedvencze Gillenormand kisasszonynak, a nénjének, a ki őt szerette jobban, mert nem látta. Nem látni valakit: ez módot enged, hogy minden tökéletességet föltételezzünk nála.

Egy reggel az idősebb Gillenormand kisasszony oly ingerülten tért szobájába, a hogy csak nyugodt természetétől kitellett. Marius megint engedelmet kért nagyapjától, hogy néhány napra elutazhassék, még pedig az este. — Eredj, — mondá a nagyapa és szemöldökeit magasra vonva, halkan hozzátette: — Ismét a házon kívül akarja tölteni az éjszakát. Gillenormand kisasszony nagyon bosszúsan ment fel szobájába és már a lépcsőn kiadta magából a fölkiáltást: Ez már sok! — valamint a kérdést: De hát hová jár? Valami többé-kevésbbé tilos szerelmi kalandot sejtett, valami asszonyfélét, találkát, titkot, melybe szeretett volna belelátni. A titok kiszimatolása olyasféle, mint valami botránynak a fellebbentése; a legszentebb lelkek se vetik meg ezt. A vakbuzgóság titkos rekeszeiben ott lappang a kíváncsiság a botrány irányában.

Gillenormand kisasszony tehát valami határozatlan szomjúságot érzett, hogy kitudjon egy történetet.

Hogy nyugta legyen ettől a kíváncsiságtól, mely kissé izgatottabbá tette, mint a milyen rendesen volt, kézi ügyességéhez menekült és elkezdett hímezni egy olyan, a restauratio korából való empire-hímzésen, a melyen felette sok volt a kocsikerék. Elmerengve dolgozott az unalmas munkán. Már néhány óra óta ült így egy helyben, mikor az ajtó kinyílt. Gillenormand kisasszony fölemelte az orrát: Théodule hadnagy állt előtte és katonásan köszöntötte. Gillenormand kisasszony felsikoltott örömében. Az ember lehet öreg, szemérmes, ájtatos, nagynéni, azért mégis kellemes, ha egy dzsidás tisztet lát belépni a szobájába.

— Te itt vagy, Théodule? — kiáltott fel Gillenormand kisasszony.

— Csak átutazóban, néni.

— De hát ölelj meg.

— Ime! — mondá Théodule.

És megölelte. Gillenormand kisasszony íróasztalához ment és kinyitotta:

— De legalább egy hétig csak itt maradsz!

— Nem tehetem, néni, még ma este indulok vissza.

— Lehetetlen.

— Pedig bizonyos.

— Maradj itt, Théodule, szépen kérlek.

— Ha szívemre hallgatnék: maradnék; de a parancs azt mondja, hogy menjek. Nagyon egyszerű az egész. Más helyőrségbe megyünk. Melunben voltunk, most Gaillonba helyeznek át bennünket. A régi állomásról Párison át vezet az út az újba. Azt mondtam magamban: meglátogatom a nénimet.

— Nesze, itt van a fáradságodért.

— Talán inkább azt akarta mondani, kedves néni, a gyönyörűségemért.

Théodule másodszor is megölelte Gillenormand kisasszonyt, a kinek örömöt okozott, hogy az egyenruha sujtása kissé meghorzsolta a nyakát.

— Lovon mégysz és az egész ezreddel? — kérdé Gillenormand kisasszony a tisztet.

— Nem, néni. Csak el akartam látogatni magához. Külön kaptam engedelmet. Lovamat a legényem vezeti; én a gyorskocsin utazom. Hanem erről jut eszembe, hogy kérdezzek valamit.

— Mit?

— Unokaöcsém, Pontmercy Marius is utazik?

— Hogyan tudod? — kérdé a néni, a kinek kíváncsisága egyszerre újból fellángolt.

— A hogy Párisba értem, elmentem, hogy lefoglaljak egy helyet a gyorskocsin.

— Nos?

— Egy utas már előttem lefoglalta az egyik helyet. A könyvben láttam a nevét.

— Micsoda név?

— Pontmercy Marius.

— Oh! a rossz fiú! — kiáltott fel a néni. — Ő távolról sem oly rendes ember, mint te. Ha elgondolom, hogy a gyorskocsiban fog éjszakázni!

— Úgy, mint én.

— Az más. Te kötelességből teszed, ő pedig rendetlenségből.

— Ugyan! — jegyezte meg Théodule.

Most rendkívüli eset történt Gillenormand kisasszonynyal: gondolt valamit. Ha férfi lett volna, a homlokára csapott volna. Igy csak élénken Théodulehoz fordult.

— Tudod, hogy Marius nem ismer téged?

— Tudom. Én ugyan láttam már; de neki sohasem méltóztatott engem észrevenni.

— És most együtt fogtok utazni?

— Ő a fedélen, én bent a kocsiban.

— És hova megy a kocsi?

— Andelysbe.

— Tehát Marius odamegy?

— Ha csak, a mint én is, útközben le nem száll. Én csak Vernonig megyek és ott átszállok Gaillon felé. Hogy Marius hova megy, arról sejtelmem sincs.

— Marius! Milyen csúnya név! Hogy is adhattak neki ilyen nevet? Téged legalább Théodulenek hívnak!

— Jobb szeretném, ha Alfréd lenne a nevem! — mondá a tiszt.

— Hallgass ide, Théodule.

— Tessék, néni.

— Figyelj jól.

— Figyelek.

— Igen?

— Igen.

— Nos hát, Marius újabban ki szokott maradni a házból.

— Ej, ej!

— Utazgat.

— Ah! ah!

— Házon kívül tölti az éjszakát.

— Oh! oh!

— Szeretnők tudni, hogy mi lappang e mögött.

Théodule a bronzember nyugalmával felelt:

— Valami cotillon.

És oly mosolylyal, melyből kilátszott a bizonyosság öntudata, hozzátette:

— Valami kisleány.

— Persze, — kiáltott fel a néni, a ki mintha csak magát Gillenormand urat hallotta volna és a kit a kisleány szó, melyet az unokaöcs szinte ugyanolyan hangsúlyozással mondott ki, mint a nagyapa, föltétlenül meggyőzött.

— Tégy nekünk egy szívességet, — folytatá a tiszthez fordulva. — Tartsd szemmel kissé Mariust. Ő nem ismer téged, tehát nagyon könnyen megteheted. És minthogy leányról van szó, igyekezzél meglátni a leányt. Aztán majd megírod, hogy mit tapasztaltál. Jó mulatság lesz a nagyapónak.

Théodule nem rajongott ugyan valami nagyon az efféle leskelődésért; de a tíz aranytól meg volt hatva, sőt úgy tűnt fel neki, hogy utánuk még több is következik. Elfogadta a megbízást. — Úgy teszek, néni, a hogy parancsolja, — mondá. És magában hozzátette: Duenna lett belőlem.

Gillenormand kisasszony megölelte a tisztet.

— Bezzeg, Théodule, te nem fogsz ilyen csínyeket elkövetni. Te megtartod a fegyelmet, rabszolgája vagy a parancsszónak, lelkiismeretes és kötelességtudó ember vagy, a ki nem hagyod ott a családodat, hogy valami jöttment teremtés után szaladj.

A lándzsás tiszt oly elégedett arczot vágott, mint Cartouche tette volna, ha a jámborságáért dicsérik.

E beszélgetés napjának estéjén Marius felszállt a gyorskocsira, távolról sem sejtve, hogy figyelik. A mi a megfigyelőt illeti, első dolga volt, hogy elaludt. Mélyen és lelkiismeretesen aludt. Argus egész éjszaka hortyogott.

Hajnalhasadtakor a gyorskocsi kalauza elkiáltotta:

—Vernon! Vernoni utasok kiszállani! Átszállás! — És Théodule hadnagy felébredt.

— Helyes, — dörmögte még félálomban, — leszállok.

Aztán, a hogy az ébredés folytán emlékezete fokonként feltisztult, eszébe jutott Gillenormand kisasszony, a tíz arany és a megbizatás, hogy küldjön beszámolót Marius tetteiről és viselkedéséről. Nevetnie kellett.

Talán már nincs is a kocsiban, — gondolá, miközben ruháját gombolgatta. Elmaradhatott Poissyban, Trielben; ha nem szállt ki Meulanban, kiszállhatott Mantesban, ha ugyan nem szállt ki már Rolleboiseban vagy nem jött csak Pacyig, hogy aztán vagy balra folytassa az útját Évreuxbe, vagy jobbra Laroche-Guyonba. Akkor aztán szaladhat utána a néni. Mi az ördögöt írjak most már a derék öreg nőnek?

E pillanatban a kocsi ablakán át egy fekete nadrágot pillantott meg, a mely a kocsi fedeléről volt leszállóban.

— Csak nem Marius? — mondá magában a hadnagy.

Marius volt.

A kocsi mellett, a lovak és a kocsisok között egy kis parasztleány virágokat kínálgatott az utasoknak. — Ékesség a hölgyeknek, — kiabálta.

Marius odalépett hozzá és összevásárolta kosarából a legszebb virágokat.

— Na, — szólt Théodule kiugorva a kocsiból, — ez már érdekes. Ki az ördögnek viszi ezeket a virágokat? Nagyon szép nő lehet, ha ilyen virágokat érdemel. Szeretném látni.

És most már nem megbízásból, hanem személyes kíváncsiságból, mint a kopók, melyek a maguk kedvéből kergetik a vadat, követni kezdte Mariust.

Marius mit sem törődött Théodulelel. Elegáns nők szálltak ki a gyorskocsiból, reájuk se nézett. Úgy látszott, semmit se lát a körülötte levő dolgokból.

— Roppant szerelmes! — gondolá Théodule.

Marius a templom felé tartott.

— Nagyszerű, — mondá magában Théodule. — A templomban! Ez az! A misével fűszerezett találkák a legkellemesebbek. Semmi se oly izgató, mint az oltáron át való kacsintás.

A templomhoz érve, Marius nem lépett be, hanem megkerülte és az egyik oldalgyám mellett tűnt el.

— Tehát a templom mellett van a légyott, — mondá Théodule. — Lássuk a kis leányt.

És lábujjhegyen odalopódzott, a hol Marius befordult.

Itt aztán ámulva állt meg.

Marius, homlokát a két tenyerébe hajtva, egy sírdombon a fűben térdepelt. A virágok a síron voltak széthintve. A sír fejtől való végén fekete fakereszt látszott, melyre fehér betükkel ez volt írva: *Báró Pontmercy ezredes.* Mariusnak hallani lehetett a zokogását.

A kis leány — sírhalom volt.

VIII.

Márvány gránit ellen.

Ez volt a hely, a hová Marius jött, mikor első ízben kéredzkedett el Párisból. És idetért vissza mindannyiszor, a mikor Gillenormand úr azt mondta: Kalandok után jár.

Ez a sírhalommal való váratlan találkozás Théodule hadnagyot merőben kizökkentette rendes kerékvágásából. Valami sajátságos és kellemetlen érzés fogta el, a mit képtelen volt elemezni és a mely a sírnak és egy ezredesnek járó tiszteletből tevődött össze. Hátrált, magára hagyva Mariust a temetőben és e hátrálásban szinte mintegy a fegyelemnek engedelmeskedett. A halál széles vállrojtokkal tűnt fel előtte és Théodule hadnagy csaknem katonai köszöntéssel tisztelgett neki. Nem tudván, hogy mit írjon Gillenormand kisasszonynak, arra határozta magát, hogy nem ír semmit és Théodulenek Marius szerelmét illető felfedezése alkalmasint semmi következéssel se járt volna, ha a sors oly gyakori rejtelmes rendezkedése folytán nem játszódik le Párisban, szinte közvetlenül a vernoni jelenet után, ennek egy kiegészítő jelenete.

Marius harmadnap hajnalban tért vissza Vernonból. Egyenesen nagyapja házába tartott és eltörődve a gyorskocsiban töltött éjszakától, abban a hiszemben, hogy

egy órai tűzás kipótolja az alvás hiányát, felsietett szobájába, gyorsan levetette uti kabátját és a nyakában függő fekete szalagot és ment fürdeni.

Gillenormand úr, a ki, mint minden egészséges öreg ember, korán szokott kelni, hallván, hogy Marius megérkezett, sietett, a hogy csak vén lábaitól kitellett, fel a lépcsőn, hogy megölelje Mariust és az ölelés alatt kikérdezze és megtudja kissé, hogy honnan jött?

A fiatal ember azonban hamarabb ért le, mint az öreg fel és mikor Gillenormand apó belépett a padlásszobába, Marius már nem volt ott.

Az ágy nem volt megvetve és rajta gyanútlanul ott hevert a kabát és a fekete szalag.

— Így még jobb szeretem, — mondá Gillenormand úr.

És egy perczczel utóbb belépett a szalonba, hol az idősebb Gillenormand kisasszony hímzése mellett ült.

Gillenormand úr belépése diadalmi bevonulás volt.

Egyik kezében a kabátot tartotta, a másikban a szalagot és hangosan kiáltotta:

— Győzelem! Mindjárt nyomára jövünk a titoknak! Végre megtudjuk, hol korhelykedik a mi alamuszink! Itt van az egész regény! Kezemben az arczkép!

Csakugyan, a szalagon egy kis fekete tok függött, mely eléggé hasonlított valami medaillon tartójához.

Az aggastyán kezébe vette a kis tokot és egy darabig a nélkül, hogy felnyitotta volna, nézegette, a kéjnek, gyönyörnek és bosszankodásnak azzal a kifejezésével, a milyet egy éhes ember mutatna, ha orra előtt tálalnának valami fényes ebédet, de a melyből ő nem ehet.

— Bizonyosan valami arczkép. Ismerem én azt. Az ember nagy gyöngéden a szíve felett viseli. Micsoda butaság! Bizonyosan valami rettenetes nőszemély! A mai fiatal embereknek oly rossz az izlésük!

— Lássuk csak, apám, — mondá a vén leány.

Egy rugó megnyomására a tok felpattant. Csak egy gondosan összehajtogatott darab papirost találtak benne.

— *Tőle hozzá,* — mondá Gillenormand úr kitörő nevetéssel. — Tudom én ezt is. Szerelmes levél.

— Ah! olvassuk el! — mondá Gillenormand kisasszony.

És fölvette a pápaszemét. Széthajtották a papirdarabot és a következőket olvasták:

— „*Fiamnak.* — A császár a waterlooi harczmezőn báróvá nevezett ki. Miután a restauratio megtagadja tőlem e czímet, melyért véremmel fizettem meg, fiam fel fogja venni és viselni fogja. Magától értetődik, hogy méltó lesz reá.“

Hogy apa és leánya mit éreztek, azt ki nem lehet mondani. Megdermedtek, mintha valami halott lehellete érte volna őket. Egy szót sem váltottak. Csak Gillenormand úr mondá halkan és mintegy önmagához szólva:

— Annak a kardcsörtetőnek az írása.

Gillenormand kisasszony vizsgálgatta a papirost, ide-oda forgatta, aztán visszatette a tokba.

E pillanatban egy kék papirba burkolt hosszúkás négyszögű kis csomag hullott ki a kabát egyik zsebéből. Gillenormand kisasszony felvette és széthajtotta a kék papirost. Marius száz darab névjegye volt. Gillenormand kisasszony egyet odanyujtott közülök Gillenormand úrnak, a ki elolvasta a reányomtatott nevet: *Báró Pontmercy Marius.*

Az aggastyán csöngetett. Nicolette nyomban belépett. Gillenormand úr fogta a szalagot, a tokot és a kabátot, az egészet odadobta a padlóra a szalon közepére és reákiáltott a cselédre:

— Vidd ki ezt a szemetet!

Jó egy óra telt el a legmélyebb hallgatásban. Az aggastyán és a vénleány egymásnak hátat fordítva ültek és alkalmasint mindegyikök ugyanazt gondolta. Egy óra multán Gillenormand kisasszony megszólalt:

— Szép história! — mondá.

Néhány perczczel utóbb hazaérkezett Marius. Még mielőtt átlépte volna a szalon küszöbét, megpillantotta nagyapját, a ki kezében tartotta egyik névjegyét és a ki, a hogy meglátta, azzal a nyárspolgári gőggel és rikácsoló hanggal, melyben volt valami eltipró, reákiáltott:

— No, lám, lám, lám! Tehát báró vagy? Gratulálok. Mit jelent ez a bolondság?

Marius könnyedén elpirulva felelt:

— Azt jelenti, hogy apám fia vagyok.

Gillenormand úr abbahagyta a nevetést és durván szólt:

— Apád én vagyok.

— Apám, — felelt Marius lesütött szemmel és szigorú arczczal, — alázatos és hős férfi volt, a ki dicsőségesen szolgálta a köztársaságot és Francziaországot, a ki nagy volt a legnagyobbak között, a kikről a történelem emlékezik, a ki egy negyedszázadon át élt a táborban, nappal kartácstűzben és golyózáporban, éjszaka hóban, sárban, esőben, elvett két zászlót, kapott húsz sebet, feledésben és elhagyatottságban halt meg és csak az volt a hibája, hogy nagyon is szeretett két hálátlant: hazáját és engem.

Ez több volt, mint a mennyit Gillenormand úr elhallgathatott. A *köztársaság* szóra felállt, vagy inkább felugrott. Minden egyes szó, a mit Marius mondott, úgy hatott a vén royalista arczára, mint a kovács fujtatója az izzó zsarátnokra. Először kipirult, aztán bíborpirosra, a bíborszínből pedig lángolóra vált.

— Marius! — kiáltott fel, — gyalázatos ficzkó! Nem tudom, mi volt az apád! Nem is akarom tudni! Nem tudok róla, nem tudok semmit! De azt tudom, hogy azok között az emberek között nem volt más, mint csupa nyomorult! Koldusok, gyilkosok, vörössapkások, tolvajok voltak! Érted, Marius! Te úgy vagy báró, mint a papucsom! Mind banditák voltak, a kik Robespierret szolgálták! Utonállók, a kik Bu-o-na-partét szolgálták! Árulók, a kik elárulták törvényes királyukat! Gyávák, a kik Waterloonál megfutottak a poroszok és az angolok elől! Ezt tudom! Hogy apád is közéjök tartozott-e, — nem tudom; ha igen, sajnálom, annál rosszabb!

Most Marius volt a zsarátnok és Gillenormand úr kezelte a fujtatót. Marius remegett egész testében, nem tudta, mit tegyen, feje lángolt. Úgy volt, mint a pap, a kinek szeme láttára szórják a szélbe szentelt ostyáit, mint a fakir, a ki látja, hogy valaki reaköp bálványára. Nem

lehetett, hogy ily dolgok büntetlenül hangozzanak el előtte. De mit tegyen? Atyját jelenlétében lábbal tiporták, gyalázták; de ki tette ezt? A nagyapja. Hogy bosszúlja meg az egyiket, a nélkül, hogy megsértené a másikat? Lehetetlen volt, hogy bántalmazza nagyapját, de hasonlóképp lehetetlen volt az is, hogy ne bosszúlja meg apját. Egyfelől egy szent sír, másfelől egy ősz fej. Néhány pillanatig mintegy ittasan, imbolyogva állt az agyában tomboló forgószéltől; aztán fölvetette a szemét, mereven nagyapja arczába nézett és dörgő hangon kiáltotta:

— Le a Bourbonokkal és azzal a kövér disznó XVIII. Lajossal!

XVIII. Lajos már négy év óta halott volt, de Marius nem törődött vele.

Az aggastyán arcza skárlátpirosból egyszerre oly fehérré vált, mint a haja. Berry herczeg mellszobra felé fordult, mely a kandallón állott és valami sajátos fenséggel meghajolt előtte. Aztán lassan és szótlanul kétszer végigsétált a termen a kandallótól az ablakig és az ablaktól a kandallóig, úgy recsegtetve lábai alatt a padlót, mintha kőszobor volna. Mikor másodszor is áthaladt a termen, odahajolt leányához, a ki egy vén juh ámulatával nézte a jelenetet és majdnem nyugodt mosolylyal szólt neki:

— Egy báró, mint ez az úr, és egy polgár, a milyen én vagyok, nem maradhatnak egy tető alatt.

És egyszerre kiegyenesedve, sápadtan, remegve, rettenetesen, a harag szörnyű ragyogásától kiszélesült homlokkal Marius felé nyujtotta karját és reákiáltott:

— Takarodjál!

Marius elment a háztól.

Másnap Gillenormand úr így szólt leányához:

— Küldjön minden hat hónapban hatvan aranyat ennek a vérszopónak és többé egy szót se akarok róla hallani.

Rengeteg mennyiségű harag lévén benne, a mit nem tudott kiönteni, úgy könnyített magán, hogy három hónapig *ön*-özte a leányát.

Marius a maga részéről felháborodva távozott. Egy körülmény, a mit nem hallgathatunk el, még nö-

velte elkeseredését. Mindig vannak efféle kis fatalis dolgok, melyek súlyosbítják a családi drámákat. Fokozzák a bosszúságot, a nélkül, hogy valójában növelnék a sérelmet. Nicolette, a mikor a nagyapa parancsára Marius szobájába vitte a „szemetet", a nélkül, hogy észrevette volna, alkalmasint a sötét lépcsőn, elejtette a bőrtokot, melyben az ezredes kézírása volt. Sem a tokot, se a papirdarabot nem lehetett megtalálni. Marius meg volt győződve, hogy „Gillenormand úr", mert e naptól fogva sohasem nevezte őt másként, „apja végrendeletét" a tűzbe vetette. Könyv nélkül tudta a néhány sort, a mit az ezredes írt, vagyis semmi se veszett el; de a papir, az írás, ez a szent ereklye odanőtt a szívéhez. Mit csináltak vele?

Marius távozott a háztól, a nélkül, hogy megmondaná vagy csak maga is tudná, hova megy, harmincz franc-kal és az órájával a zsebében és néhány ruhadarabbal egy utitáskában. Beült egy bérkocsiba, melyet óraszámra fogadott és vaktában nekiindult a diáknegyednek.

Mi lett belőle?

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

MÁSODIK RÉSZ. — COSETTE.

ELSŐ KÖNYV. Waterloo.

Oldal

I. Mit lát az utas, a ki Nivellesből jön 1
II. Hougomont 3
III. 1815 junius 18. 10
IV. A 12
V. A csaták Quid obscurumja 14
VI. Délután négy óra 18
VII. Napoleon jókedvű 21
VIII. Napoleon megkérdi Lacoste vezetőt 26
IX. A váratlan 29
X. A mont-saint-jeani fensík 33
XI. Napoleonnak rossz, Bülownak jó vezető 38
XII. A gárda. 40
XIII. A katasztrófa. 42
XIV. Az utolsó négyszög 44
XV. Cambronne 46
XVI. Quot libras in duce ? 48
XVII. Jónak kell-e itélni Waterloot ? 53
XVIII. Az isteni jog kiujulása . . 55
XIX. A csatatér éjszaka 58

MÁSODIK KÖNYV. Az Orion hajó.

I. A 24.601-es szám 9430-as szám lesz 65
II. Két vers, mely talán az ördögtől való 68
III. Minek kellett történnie, hogy a béklyó egyetlen kalapácsütésre eltörhessen ? 73

HARMADIK KÖNYV. A halottnak tett igéret teljesítése.

I. A vízkérdés Montfermeilben 81
II. Két teljes arczkép.. 84
III. Az embereknek bor, a lovaknak víz kell.. 90
IV. Egy bábú 92
V. A kis leány teljesen egyedül 94
VI. Talán bebizonyosodik, hogy Boulatruelle értelmes ember 99
VII. Cosette az ismeretlennel a sötétben 104
VIII. Mily kellemetlenséggel jár szállást adni egy szegénynek, a ki talán gazdag 107
IX. Thénardier munkában 125
X. A ki jobbat akar, esetleg rosszabbat talál 133
XI. A 9430-as szám ujra előtünik és Cosette nyer vele 139

NEGYEDIK KÖNYV. A Gorbeau-ház.

I. Gorbeau mester 140
II. Bagoly és pintyőke egy fészekben.. 146
III. Két balsors egyesülése boldogságot eredményez. 148
IV. A fő lakónő észrevételei 153
V. Egy öttrancos, mely a földre esik, zajt üt 155

ÖTÖDIK KÖNYV. Titkos vadászathoz néma falka kell.

I. A stratégia tekervényei 158
II. Szerencse, hogy az austerlitzi hídon kocsik is járnak 162
III. Páris tervrajza 1727-ből 164
IV. A menekülés tapogatódzásai 167
V. A mit a gázvilágítás lehetetlenné tett volna 169
VI. Egy talány kezdete 173
VII. A rejtély folytatása 176
VIII. A rejtély növekedik 178
IX. A csengetyűs ember 180
X. Miként történt, hogy Javert nyomott vesztett. 184

HATODIK KÖNYV. *A kis Picpus.*

Oldal

I. Kis Picpus-utcza 62. szám .. 193
II. Verga Márton szabályzata .. 197
III. Szigoruságok 204
IV. Jókedv 205
V. Szórakozások 209
VI. A kis kolostor 214
VII. Árnyképek a homályból 217
VIII. Post corda lapides 219
IX. Egy század a mellkendő alatt 221
X. Az örök imádás eredete 223
XI. A kis Picpus vége 225

HETEDIK KÖNYV. *Zárjelben.*

I. A kolostor eszméje 227
II. A kolostor mint történeti tény 227
III. Minő feltétellel lehet tisztelni a multat 230
IV. A kolostor az elvek szempontjából 233
V. Az imádság 235
VI. Az imádság feltétlen jósága 236
VII. Szükséges óvatosság a gáncsolásban 239
VIII. Hit, törvény 240

NYOLCZADIK KÖNYV. *A temető azt fogadja be, a mit kap.*

I. Miként lehet bejutni a zárdába 242
II. Fauchelevent szemtől-szemben a nehézséggel 250
III. Innocentia anya 252
IV. Valjean János merőben olyannak látszik, mintha olvasta volna Castillejo Auistin-t 263
V. A részegség még nem elég a halhatatlansághoz 269
VI. Négy deszka között 276
VII. A jegyre vigyázni kell 278
VIII. Sikeres kihallgatás 285
IX. Zárás 289

HARMADIK RÉSZ. — MARIUS.

ELSŐ KÖNYV. *Páris egy atomban.*

I. Parvulus 297
II. A gamin néhány ismertető jele 298
III. A gamin kedvessége 299
IV. A gamin haszna 300
V. A gamin országainak határai 301
VI. Egy kis történelem 304
VII. A gamin az indiai kasztrendszerbe is beilleneк 306
VIII. A volt király egy kedves megjegyzése 308
IX. Az ős gall-szellem 309
X. Ecce Paris, ecce homo 310
XI. Gúnyolódni, uralkodni 313
XII. A népben rejtőző jövő 315
XIII. A kis Gavroche 316

MÁSODIK KÖNYV. *Az előkelő polgár.*

I. Kilenczven év és harminczkét fog 319
II. Milyen a gazda, olyan a háza 321
III. Lucas-Spiritus 322
IV. Száz éves akart lenni 323
V. Basque és Nicolette 324
VI. Magnon és két kicsinye 326
VII. Szabály: Csak este szabad látogatót fogadni 327
VIII. Kettő még nem egy pár 328

HARMADIK KÖNYV. *A nagyapa és unokája.*

I. Egy régi szalon 330
II. A korszak egyik vörös kisértete 334
III. Requiescant 340
IV. A zsivány halála 348
V. A templomjárás haszna, hogy forradalmár legyen ember 352
VI. Mi az, ha az ember egy sekrestyéssel találkozik 354
VII. Cotillon 360
VIII. Márvány gránit ellen 366

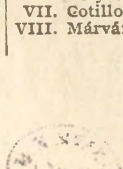

KLASSZIKUS REGÉNYTÁR

SZERKESZTIK:

AMBRUS ZOLTÁN ÉS DR. VOINOVICH GÉZA

ALARCON: A FÖLDGOLYÓ. Forditotta Fáy J. Béla. A NORMA FINÁLÉJA. Forditotta Széchy K.-né. 2 mű egy kötetben.

BALZAC: GORIOT APÓ. Forditotta ifj. Korányi Frigyes. GRANDET EUGÉNIA Forditotta Hevesi Sándor. 2 mű egy kötetben. 2-ik kiadás.

DAUDET: A HALHATATLAN. Forditotta Tóth Béla.

DICKENS: PICKWICK CLUB. Forditotta Hevesi Sándor.

DICKENS: COPPERFIELD DÁVID. Forditották Mikes Lajos és Hevesi Sándor. 3 kötet.

DUMAS: A KAMÉLIÁS HÖLGY. Forditotta Csergő Hugó. 3-ik kiadás.

FLAUBERT: BOVARYNÉ. Forditotta Ambrus Zoltán. 4-ik kiadás.

FRANCE: LUDLÁB KIRÁLYNÉ. — BONNARD SYLVESTER VÉTKE. Forditotta Lándor T. és Salgó E. 2 mű egy kötetben. 2-ik kiadás.

GONCOURT: MAUPERIN RENÉE. Forditotta Salgó Ernő. FAUSTIN JULIA. Forditotta Adorján A. és Mikes L. 2 mű egy kötetben.

MAUPASSANT: ERŐS MINT A HALÁL. Forditotta ifj. Korányi Frigyes. 2-ik kiadás.

STENDHAL: VÖRÖS ÉS FEKETE. Forditotta Salgó Ernő. 2-ik kiadás.

TOLSZTOJ: KARENINA ANNA. Forditotta Ambrozovics Dezső. 2-ik kiadás. 2 kötet.

ZOLA: GERMINAL. Forditotta Adorján Sándor. 3-ik kiadás.

KLASSZIKUS REGÉNYTÁR
UJ SOROZATA

SZERKESZTIK:

AMBRUS ZOLTÁN ÉS DR. VOINOVICH GÉZA

BALZAC: PONS BÁCSI. Forditotta Benedek Marcell.

BJÖRNSON: ARNE—SOLBAKKEN SYNNÖVE. Forditotta Ritoók Emma. 2 mű egy kötetben.

BOURGET: A TANITVÁNY. Forditotta Zolnai Béla.

DICKENS: ÓDON RITKASÁGOK BOLTJA. Forditotta Nyitrai József.

DOSZTOJEVSZKIJ: SZEGÉNY EMBEREK. Forditotta Trocsányi Zoltán. 2-ik kiadás.

FOGAZZARO: DANIELE CORTIS. Forditotta Éber László.

FRANCE: KOMÉDIÁS TÖRTÉNET. Forditotta Hevesi Sándor.

GALDOS: MISERICORDIA. Forditotta Hegedüs Arthur.

HUGO: NEVETŐ EMBER. Forditotta Molnár János. 2 kötet.

HUGO: 1793. (QUATRE VINGT-TREIZE). Forditotta Kállay Miklós. 2 kötet.

POE: ARTHUR GORDON PYM CSODALATOS KALANDJAI. A MORGUE-UTCAI GYILKOSSÁG Forditotta Király György. 2 mű egy kötetben.

ROLLAND: CLERAMBAULT. Forditotta Benedek Marcell.

STENDHAL: A PÁRMAI CERTOSA. Forditotta Benedek Marcell. 2 kötet.

TOLSZTOJ: FELTÁMADÁS. Forditotta Trocsányi Zoltán. 2 kötet.

TWAIN: KOLDUS ÉS KIRÁLYFI. Forditotta Fáy J. Béla.

Révai Testvérek Irod. Int. R.-T. Nyomdája, Budapest, V., Ügynök-u. 8.

MUTHER RICHARD:

A festőművészet története

Fordította: LENGYEL GÉZA

Ez a könyv s ez a szerző általában különösen alkalmas arra, hogy híveket toborozzon, elméket s szíveket mozgasson meg s nyerjen barátokul a képzőművészet számára. Bár nyoma sincs benne az oktató hangnak és modornak, mégis azt hisszük, azokra sem tévesztheti el hatását, akiknek talán első művészettörténeti olvasmányuk, vagy akik szétszórt ismereteiket óhajtják általa összefoglalni s ébredező érdeklődésüket kielégíteni. Nem fognak csalódni.

FÜGGELÉKÜL:

MAGYAR KÉPIRÁS

IRTA: LYKA KÁROLY

RÉVAI-KIADÁS

DANTE KOMÉDIÁJA

Pokol
Purgatorium
Paradicsom

BABITS MIHÁLY
FORDITÁSÁBAN

RÉVAI-KIADÁS

Révai Testvérek Irod. Intézet R.-T. Nyomdája Budapest, V., Ügynök-utca 8.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Szechényi Könyvtár